

Βασίλειος Μπετσάκος

Καθηγητής Φιλολογος στο 2^ο Πειραματικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης
Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ)
μέλος της συγγραφικής ομάδας του Φακέλου Υλικού

Αρχαία Ελληνικά Γ' Λυκείου (Προσανατολισμού)

Επιμορφωτικό Υλικό

Α' ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η αντίληψη για τη φιλοσοφία.

Η φιλοσοφία και η διαμόρφωση του ανθρώπου

1^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Γιατί φιλοσοφεί ο άνθρωπος;

ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά* Α₂, 982b12-28

Α. Η αριστοτελική μεταφυσική (πρώτη φιλοσοφία και θεολογική φιλοσοφία/ἐπιστήμη)

Ο όρος «μεταφυσική» (όπως και ο συνώνυμος «οντολογία») δεν συναντάται στον Αριστοτέλη, αλλά ούτε και σε κάποιο άλλο κείμενο της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Στις πραγματείες του Αριστοτέλη συναντώνται οι όροι *πρώτη φιλοσοφία* και *θεολογική φιλοσοφία* ή *ἐπιστήμη*¹. Με το όρο *πρώτη φιλοσοφία* ο φιλόσοφος προσδιορίζει εκείνη τη θεωρητική γνώση που αποπειράται² να δώσει απαντήσεις στο οντολογικό ερώτημα, στο

¹ *Μετά τα Φυσικά*, Ει, 1026a18-19: *τρεῖς ἂν εἶεν φιλοσοφαί θεωρητικάι, μαθηματική, φυσική, θεολογική* και Κ₇, 1064b1-3: *δήλον τοίνυν ὅτι τρία γένη τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν ἔστι, φυσική, μαθηματική, θεολογική*. Βλ. ανάλυση του θέματος στο A. Mansion, *Introduction à la physique aristotélicienne*, Louvain 1946, σελ. 124 κ.ε. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο *θεολόγος* σπάνια και μόνο με μια εξειδικευμένη σημασία: τον αποδίδει σε τυπικούς εκφραστές της παραδοσιακής μυθολογικής διδασκαλίας για τους θεούς, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους παλαιούς ποιητές, κυρίως τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Βλ. *Μετά τα Φυσικά*, Β₄, 1000a9.

² Πρέπει να τονιστεί ότι ο Αριστοτέλης αποφεύγει τις δογματικές απαντήσεις, τόσο γενικά όσο και κατεξοχήν όταν συζητάει ζητήματα μεταφυσικής. Πρβλ. την εύστοχη διατύπωση του Β. Κάλφα, *Αριστοτέλης. Μετά τα Φυσικά Α'. Εισαγωγή-μετάφραση-σχολιασμός*, Αθήνα 2009, σελ. 38: «Η αριστοτελική μεταφυσική διατηρεί ενεργό ένα απορητικό χαρακτήρα». Η εξαιρετικά πυκνή, όσο και διαυγής ανάλυση του Κάλφα αποτέλεσε βασικό βοήθημα της παρούσης εργασίας.

ερώτημα για το υπαρκτό ως τέτοιο· επίσης, η πρώτη φιλοσοφία μελετά τις πρώτες αρχές και αιτίες των όντων. Είναι πρώτη με την έννοια ότι δεν έχει ως αντικείμενό της ένα συγκεκριμένο ερευνητικό τομέα είτε της φυσικής πραγματικότητας είτε της ανθρώπινης δημιουργίας, αλλά ασχολείται με την ολότητα και πρωταρχικότητα της ύπαρξης.

Με τον όρο *θεολογική φιλοσοφία-ἐπιστήμη* ο Αριστοτέλης αναφέρθηκε καταρχήν στη γνώση του μη μεταβαλλόμενου και χωριστού όντος, δηλαδή του θεού. Επειδή, όμως ο θεός έχει την ύπαρξη στην απόλυτη καθαρότητά της και λειτουργεί ως η απώτατη αιτία των όντων, συνεπάγεται ότι η πρώτη φιλοσοφία και η *θεολογική επιστήμη* ταυτίζονται³· απαρτίζουν από κοινού εκείνο τον φιλοσοφικό κλάδο που στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας ονομάστηκε *μεταφυσική* ή *οντολογία*⁴.

Μπορεί, όπως είπαμε, ο σύγχρονος όρος «μεταφυσική» να μην χρησιμοποιείται από τον Σταγειρίτη, η καταγωγή του όμως ανάγεται στη φιλοσοφική του σχολή. Και τούτο, διότι παραπέμπει άμεσα στον τίτλο (δοσμένο από υπομνηματιστές του φιλοσόφου, αρκετούς αιώνες μετά τον θάνατό του) ενός από τα σημαντικότερα έργα του, τα *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Αυτά αποτελούν ένα σύνολο αυτοτελών έργων του φιλοσόφου, τα οποία συνενώθηκαν σε μία ενιαία πραγματεία μάλλον από τον πρώτο εκδότη των ακροα(μα)τικών ή εσωτερικών έργων του Αριστοτέλη, τον φιλόλογο Ανδρόνικο τον Ρόδιο (1^{ος} αι. π.Χ.). Αυτός τοποθέτησε μετά τα *Φυσικά* το σύνολο των κειμένων του φιλοσόφου που θεωρήθηκε ότι έχουν ως θέμα τους την ονομαζόμενη σήμερα *μεταφυσική* ή *οντολογία*.

Δεν επρόκειτο, βέβαια, για μια τυχαία τοποθέτηση. Όταν ανακαλύφθηκαν τα επί αιώνες χαμένα ακροα(μα)τικά έργα του Αριστοτέλη, οι αλεξανδρινοί

³ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε1, 1026a15-22.

⁴ Για τη σημασία του όρου «μεταφυσική» και τη συσχέτισή του με τα *Μετὰ τὰ Φυσικά*, βλ. H. Reiner, «Die Entstehung und Bedeutung des Namens Metaphysik», F. P. Hager (ed.), *Metaphysik und Theologie des Aristoteles*, Darmstadt 1969, σελ. 139-174. Και Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, κεφ. «Μεταφυσική: Η περιπέτεια μιας ονομασίας», *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 59-69.

φιλόσοφοι επιχείρησαν τη συστηματική ταξιθέτηση των πραγματειών· λειτούργησαν με κανόνες οι οποίοι συνήχθησαν από θεμελιώδεις επιστημολογικές θέσεις του ίδιου, και αντικατόπτριζαν βασικούς άξονες της φιλοσοφίας του. Έτσι, η ταξιθέτηση των *Μετὰ τὰ Φυσικά* έγινε βάσει της γνωσιοθεωρητικής διδασκαλίας ότι ο άνθρωπος μελετά πρώτα αυτά που του είναι άμεσα προσιτά (τα φυσικά αισθητά όντα), για να αναχθεί μέσω αυτών στα πρότερα κατά την αντικειμενική τάξη του όντος (δηλαδή τα αίτια, τις αρχές και τα στοιχεία). Κατά συνέπεια, ο τίτλος *Μετὰ τὰ Φυσικά* δεν σχετίζεται με ένα περιστασιακό βιβλιοθηκονομικό συμβάν, αλλά αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την ίδια την επιστημολογία του Σταγειρίτη.

Στα *Μετὰ τὰ Φυσικά* ο Αριστοτέλης βρίσκεται σε διαρκή διάλογο με τον Πλάτωνα και την ακαδημεική παράδοση, και η αριστοτελική μεταφυσική-οντολογία αναπτύσσεται σε αντιπαράθεση προς την πλατωνική διδασκαλία⁵. Βέβαια, η κριτική του μαθητή προς τον δάσκαλο είναι κριτική εκ των έσω: προϋποθέτει ένα εννοιολογικό πλαίσιο και ένα πεδίο προβληματισμού που είναι δεδομένα και λίγο-πολύ σχηματοποιημένα.

Το θέμα που μελετάται στα *Μετὰ τὰ Φυσικά*, το αντικείμενο της πρώτης φιλοσοφίας, είναι το *ὄν ἢ ὄν*⁶, το *ὄν* στην απόλυτη απλότητά του, το υπαρκτό χωρίς ιδιότητες, η ίδια η ύπαρξη. Η αριστοτελική μεταφυσική είναι πρώτα απ' όλα οντολογία, γνώση του καθόλου, επιστήμη καθολική, θεμελιώδης για όλες τις υπόλοιπες. Καθώς, όμως, το *ὄν* στην καθολικότητα και απολυτότητά του ταυτίζεται με την *πρώτην οὐσίαν καὶ ἀκίνητον*, δεν μπορεί να είναι άλλο από

⁵ Β. Κάλφας, *ό.π.*, σελ. 20: «...όλοι αναγνωρίζουν ότι η αριστοτελική μεταφυσική προήλθε σε μεγάλο βαθμό από την ενδελεχή συζήτηση και κριτική της πλατωνικής οντολογίας».

⁶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, K7, 1064a28-36.

τον ίδιο τον θεό. Έτσι, το αντικείμενο της πρώτης φιλοσοφίας⁷ και της θεολογικής επιστήμης ταυτίζονται. Το *ὄν ἢ ὄν* είναι το θεϊκό *ὄν*⁸.

Τα *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* αποτελούνται από 14 βιβλία. Έχουν ήδη από την αρχαιότητα ονομαστεί -και αυτή πια είναι η καθιερωμένη διεθνώς ονομασία τους- με βάση τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου: Α, α⁹, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν. Το Κείμενο Αναφοράς της 1^{ης} Διδακτικής Ενότητας προέρχεται από το 2^ο κεφάλαιο του Α.

⁷ Για το αντικείμενο της πρώτης φιλοσοφίας έχουν γραφτεί πολλά και έχουν διατυπωθεί από κορυφαίους αριστοτελιστές αντιφατικές θέσεις. Τη σχετική συζήτηση παρουσιάζει κριτικά η Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, «Το πρόβλημα της ερμηνείας του αντικειμένου της μεταφυσικής», *Προβολές στον Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 73-116, εκθέτοντας τις ερμηνείες των Natorp, Jaeger, Merlan, Mansion, Ross, Düring, Aubenque και Berté.

⁸ Κλασικός εκπρόσωπος της ερμηνείας που διαστέλει το *ὄν ἢ ὄν* από τον θεό είναι ο P. Natorp, «Thema und Disposition der aristotelischen Metaphysik», *Philosophische Monatshefte* 24 (1887), σελ. 37-65. Κεντρικός υποστηρικτής της ενοποιητικής ερμηνείας είναι ο P. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, Haag 1953, σελ. 132-184.

⁹ Το βιβλίο α (έλασσον) σε αντίθεση προς το Α (μειζον) μάλλον παρενεβλήθη στη σειρά των *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* σε μεταγενέστερη φάση.

Β. Το Α (1^ο βιβλίο των *Μετὰ τὰ Φυσικά*)

Το Α λειτουργεί άριστα ως εισαγωγή στο σύνολο των βιβλίων που απαρτίζουν τα *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Ωστόσο, πρόκειται για ένα βιβλίο με πληρότητα και συνοχή, που μάλλον συγγράφηκε από τον Αριστοτέλη ως αυτοτελές έργο.

Το κεντρικό θέμα του Α είναι η ίδια η φιλοσοφία, και πρωταρχική επιδίωξη του Αριστοτέλη είναι η σύνταξη του ορισμού της. Στη διατύπωση αυτού του ορισμού θα οδηγηθεί μέσα από μια έρευνα διαλεκτική, στον πυρήνα της οποίας είναι ευδιάκριτη η καταγωγή από διδακτικές πρακτικές: συζητούνται τρέχουσες αντιλήψεις, αυτονόητες παραδοχές και θέσεις προγενεστέρων φιλοσόφων. Όλα αυτά τίθενται υπό την κριτική και ενοποιητική ματιά του Σταγειρίτη, ο οποίος καταλήγει στον απαρτισμό ενός κειμένου περί φιλοσοφίας. Πρόκειται για ένα κείμενο προσιτό -σε γενικές γραμμές, και με ευδιάκριτες αποκλίσεις στα τελευταία κεφάλαια του Α- σε ένα ευρύ κοινό, το οποίο δεν είναι κατ' ανάγκην πεπαιδευμένο στην ακαδημαϊκή φιλοσοφία.

Τα πρώτα κεφάλαια του Α θυμίζουν έντονα ένα νεανικό έργο του Αριστοτέλη, τον *Προτρεπτικό*, ένα έργο από τα λεγόμενα έξωτερικά, δηλαδή τα δημοσιευμένα από τον φιλόσοφο. Την εποχή αυτή ο Αριστοτέλης ζει ακόμα στην Ακαδημία και είναι υπό την έντονη επιρροή του Πλάτωνα. Έτσι, στον *Προτρεπτικό* ο Αριστοτέλης προβάλλει τη σπουδαιότητα της φιλοσοφίας και του αντίστοιχου τρόπου ζωής, με τον τρόπο που τα είχε προσδιορίσει ο δάσκαλός του. Στα δύο πρώτα κεφάλαια του Α (όπως και στον *Προτρεπτικό*) η φιλοσοφία περιγράφεται ως η θεωρητική γνώση που έχει ως κύρια κατεύθυνση την αιτιολογία· είναι μια γνώση ολοκληρωμένη (*σοφία*) η οποία απαντάει σε διάφορα «γιατί», κατεξοχήν σε πρωταρχικά «γιατί». Δεν έχει καμία άλλη προφανή χρησιμότητα, και καμία άμεση χρηστικότητα¹⁰.

¹⁰ Χ. Γιανναράς, *Σχεδιάσμα εισαγωγής στη Φιλοσοφία*, τεύχ. Α', *Δόμος*, Αθήνα 1980, σελ. 30-31: «Ο χαρακτήρας της φιλοσοφίας δεν είναι σε καμία φάση ή περίπτωση περιγραφικός μόνο και διαπιστωτικός των φαινομένων, δεν εξαντλείται στην παρατήρηση ή και χρησιμοθηρική αξιοποίηση των υπαρκτών. Ο χαρακτήρας είναι πάντοτε και οπωσδήποτε αναγωγικός,

Το απόσπασμα, που αποτελεί και το Κείμενο Αναφοράς, προέρχεται από το 2^ο κεφ. του Α. Έχει προηγηθεί, στο 1^ο κεφ., η περίφημη προοιμιακή φράση των *Μετὰ τὰ Φυσικά* (980a21): *Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει* [: Όλοι οι άνθρωποι ποθούν τη γνώση· κι αυτό είναι κάτι που οφείλεται στην ίδια την ανθρώπινη φύση]. Η γνώση, όμως, παράγεται μέσα από μια συγκεκριμένη πορεία. Αφετηρία της αποτελούν οι αισθήσεις, κατεξοχήν η όραση. Η αίσθηση παράγει μνήμη. Πολλές μνήμες του ίδιου πράγματος μπορούν να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας εμπειρίας. Και η εμπειρία οδηγεί, με τη σειρά της, στην τέχνη και την επιστήμη: πολλές διαπιστώσεις της ίδιας εμπειρίας δημιουργούν γενικευτικές αντιλήψεις, που στο σύνολό τους απαρτίζουν μια τέχνη ή επιστήμη (οι όροι χρησιμοποιούνται στο 1^ο κεφ. αδιάκριτοι, ενώ στο 2^ο κεφ. με την επισήμανση του μη χρηστικού χαρακτήρα της επιστήμης-φιλοσοφίας, αυτή διακρίνεται πλέον από την τέχνη, που είναι παραγωγική). Αν η εμπειρία προσδένεται στο επιμέρους, η τέχνη και η επιστήμη βασίζονται σε γνώση καθολική. Αυτή είναι η σοφία. Η σοφία είναι γνώση των αιτίων, κατεξοχήν των πρωταρχικών αιτίων και αρχών¹¹. Οι έμπειροι γνωρίζουν το «ότι», οι σοφοί όμως το «διότι». Με αυτές τις

προϋποθέτει την υπέρβαση της απλής επισήμανσης των δεδομένων της αισθητής εμπειρίας, την αναγωγή στην καθολικότητα του λόγου ή τρόπου που συνιστά το γεγονός της ζωής –ή έστω και μόνο στην καθολικότητα του τρόπου που συνιστά τη δυνατότητα της γνώσης».

¹¹ Αξιοσημείωτος ο σχολιασμός του Μ. Heidegger (*Was ist das – die Philosophie?*), *Τι είναι η φιλοσοφία* (Εισαγωγή μετάφραση και σχόλια, Β. Μπιτσιώρης), Άγρα 1986, σελ. 47: «Στο πρώτο βιβλίο της «Μεταφυσικής» (*Μετὰ τὰ Φυσικά*, A2, 982b9) ο Αριστοτέλης λέει τα ακόλουθα: η φιλοσοφία είναι επιστήμη των πρώτων αρχών και αιτιών θεωρητική. Συνήθως μεταφράζουν τη λέξη *ἐπιστήμη* ως «Wissenschaft» [ν.ε.: επιστήμη]. Αυτό όμως οδηγεί σε παρερμηνεία, γιατί επιτρέπουμε με υπέρμετρη ευκολία να παρεισφρήσει η νεότερική παράσταση της «Wissenschaft»-επιστήμης. [...] Η λέξη *ἐπιστήμη* είναι παράγωγη της μετοχής *ἐπιστάμενος*. Έτσι αποκαλείται ο άνθρωπος, στο βαθμό που είναι αρμόδιος και επιτήδειος. Η φιλοσοφία είναι *ἐπιστήμη τις*, ένα είδος αρμοδιότητας, θεωρητική, η οποία έχει την ικανότητα του *θεωρεῖν*, δηλαδή να προσβλέπει σε κάτι και αυτό, στο οποίο καθηλώνει την πρόσβλεψή της, να το συλλαμβάνει μέσα από τη θέα και να το διατηρεί στη θέα. Η φιλοσοφία γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι *ἐπιστήμη θεωρητική*. Τι είναι ωστόσο αυτό που συλλαμβάνει μέσα από τη θέα; Ο Αριστοτέλης το αναφέρει καθώς ονομάζονται από τον ίδιο [*αί*] *πρώται ἀρχαί και αἰτίαι*».

συμπερασματικές διαπιστώσεις ολοκληρώνεται το 1^ο κεφ. των *Μετὰ τὰ Φυσικά*¹².

Στο 2^ο κεφάλαιο ο Αριστοτέλης συζητά γενικά αποδεκτές πεποιθήσεις για την *σοφίαν*¹³, έχει όμως πλέον στο νου του τη φιλοσοφία, ως μία πολύ

¹² Παραθέτω σε μετάφραση το 1^ο κεφ. των *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Α1 980a21–981b2), ώστε να γίνει καλύτερα κατανοητό το απόσπασμα από το 2^ο κεφ., που αποτελεί και το Κείμενο Αναφοράς. Β. Μπετσάκος, *Τέλος Αριστον. 33 Εμβληματικά Κείμενα του Αριστοτέλη*, Αρμός, Αθήνα 2013, σελ. 278-289: «Όλοι οι άνθρωποι ποθούν τη γνώση· κι αυτό είναι κάτι που οφείλεται στην ίδια την ανθρώπινη φύση. Το δείχνει η αγάπη που έχουμε για τις αισθήσεις· διότι τις αγαπάμε τις αισθήσεις μας, και μάλιστα γι' αυτές τις ίδιες, ανεξάρτητα από τη χρηστικότητα τους. Ιδιαίτερα την όραση· ο λόγος: όχι μόνο όταν προβαίνουμε στις πράξεις μας αλλά κι όταν ακόμα δεν σκοπεύουμε να πράξουμε τίποτε, προτιμούμε –ας το δεχτούμε– απ' όλες τις αισθήσεις την όραση. Και αυτό, διότι η όραση, πιο πολύ απ' όλες τις αισθήσεις, μας κάνει να αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα και μας φανερώνει πολλές διαφορές. τους. Τα ζώα γεννιούνται έχοντας εκ φύσεως αίσθηση· με την αίσθηση, όμως, ορισμένα δεν αποκτούν μνήμη, ενώ ορισμένα αποκτούν. Αυτός είναι και ο λόγος που τα τελευταία έχουν περισσότερη νοημοσύνη και μαθαίνουν πιο εύκολα από τα πρώτα, που δεν έχουν την ικανότητα της μνήμης· νοημοσύνη αλλά όχι και ικανότητα μάθησης έχουν όσα ζώα στερούνται ακοής (παράδειγμα η μέλισσα, ίσως και άλλα παρόμοια ζώα)· ικανότητα μάθησης έχουν όσα ζώα διαθέτουν πέρα από τη μνήμη και ακοή. Όλα, λοιπόν, τα άλλα ζώα ζουν με τις παραστάσεις και τις μνήμες, λίγο μετέχοντας στην εμπειρία· ενώ το ανθρώπινο γένος ζει επίσης με την τέχνη και τις σκέψεις. Η μνήμη κάνει τους ανθρώπους να αποκτήσουν εμπειρία· δηλαδή, οι πολλές μνήμες ενός και του αυτού πράγματος απαρτίζουν το σύνολο μιας εμπειρίας. Και η εμπειρία φαίνεται να ταυτίζεται σχεδόν με την επιστήμη και την τέχνη, αλλά μάλλον είναι το μέσο για να αποκτήσουν οι άνθρωποι την επιστήμη και την τέχνη· αυτό λέει και ο Πάλλος: η εμπειρία έκανε την τέχνη, ενώ η απειρία την τύχη. Η επιστήμη-τέχνη γεννιέται όταν από πολλές εμπειρικές διαπιστώσεις δημιουργείται μία γενικευτική αντίληψη για όμοια πράγματα. Η διαπίστωση ότι κάτι συγκεκριμένο βοήθησε και τον Καλλία στην αρρώστια του, και τον Σωκράτη στην ίδια αρρώστια, και πολλούς άλλους ανθρώπους, μένει στο επίπεδο της εμπειρίας. Ότι βοήθησε, όμως, όλους τους πάσχοντες από την ίδια αρρώστια ανθρώπους που ανήκουν γενικευτικά λίγο-πολύ στην ίδια ομάδα, π.χ. τους φλεγματώδεις ή χολώδεις που υποφέρουν από πυρετό, αυτό είναι επιστήμη-τέχνη. Στο επίπεδο, λοιπόν, της πρακτικής δεν φαίνεται να διαφέρουν καθόλου η εμπειρία και η επιστήμη-τέχνη· μάλιστα οι έμπειροι έχουν περισσότερες επιτυχίες από όσους γνωρίζουν μεν την αιτία των πραγμάτων αλλά στερούνται εμπειρίας· η αιτία: η εμπειρία είναι γνώση των επιμέρους περιπτώσεων, ενώ η επιστήμη-τέχνη είναι γνώση των ομοειδών· όλες, όμως, οι πράξεις και τα γεγονότα αποτελούν επιμέρους περιπτώσεις· όποιος ασκεί ιατρική δεν θεραπεύει βέβαια τον άνθρωπο – απλά συμβαίνει να είναι άνθρωπος· αλλά τον Καλλία ή τον Σωκράτη ή κάποιον άλλο με άλλο όνομα, που έχει συμβεί να είναι και άνθρωπος· εάν, λοιπόν, κάποιος έχει την αιτιακή γνώση αλλά όχι και την εμπειρία, οπότε γνωρίζει την ομοείδεια αλλά αγνοεί την επιμέρους περίπτωση που εντάσσεται σ' αυτήν, πολλές φορές θα αποτύχει στη θεραπεία του· γιατί αυτό που υποβάλλεται σε θεραπεία είναι η επιμέρους περίπτωση. Εντούτοις, πιστεύουμε ότι η απλή γνώση αλλά και η βαθιά γνώση ανήκουν πιο πολύ στην επιστήμη-τέχνη παρά στην εμπειρία, και θεωρούμε τους ανθρώπους της επιστήμης-τέχνης πιο σοφούς από τους εμπειρικούς, αφού με κριτήριο τη γνώση δεχόμαστε ότι η σοφία συνοδεύει όλους όσους συνοδεύει. Ο λόγος: οι πρώτοι γνωρίζουν την αιτία, οι δεύτεροι όχι· οι έμπειροι, με άλλα λόγια, γνωρίζουν το τι, όχι όμως το γιατί· ενώ οι άνθρωποι της επιστήμης-τέχνης γνωρίζουν το γιατί και την αιτία. Έτσι εξηγείται που σε κάθε περίπτωση πιστεύουμε ότι οι αρχιμάστοροι είναι πολυτιμότεροι και καλύτεροι γνώστες και σοφότεροι από τους χειροτέχνες.

συγκεκριμένη πια ακαδημαϊκή δραστηριότητα. Διαβλέπουμε, έτσι, ξεκάθαρα τη δική του προσέγγιση: ο ίδιος εννοεί την σοφία ως τη θεωρητική γνώση που διεκδικεί καθολική εμβέλεια. Και στη συνέχεια της πραγματείας θα ονομάσει αυτή τη θεωρητική γνώση *πρώτη φιλοσοφία*¹⁴. Αντικείμενό της είναι η ολότητα της ύπαρξης και όχι κάποιος συγκεκριμένος, περιχαρακωμένος, τομέας του επιστητού.

¹³ P. Hadot, *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία* (*Qu'est-ce que la philosophie antique?*, Gallimard 1995), μετ. Α. Κλαμπατσέα, *Ινδικτος*, Αθήναι 2002, σελ. 34: «Οι λέξεις φιλόσοφος και φιλοσοφείν προϋποθέτουν μια άλλη έννοια, την έννοια της σοφίας· πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε σαφώς πως εκείνη την εποχή δεν υπάρχει φιλοσοφικός ορισμός της έννοιας της σοφίας. Για να ορίσουν τη σοφία, οι σύγχρονοι ερμηνευτές διστάζουν πάντα ανάμεσα στην έννοια της γνώσης και την έννοια της σωφροσύνης (ή φρόνησης). Σοφός είναι αυτός που ξέρει πολλά πράγματα, που έχει ταξιδέψει πολύ, που έχει δει πολλά, που έχει μια εγκυκλοπαιδική παιδεία, ή μήπως είναι αυτός που ξέρει τι να κάνει, κατά πώς να πορεύεται στη ζωή και να είναι ευτυχισμένος; Θα το επαναλάβουμε πολλές φορές σε τούτη τη μελέτη. Οι δυο έννοιες κάθε άλλο παρά αποκλείουν η μία την άλλη: η αληθινή γνώση είναι τελικά μια γνώση του πράττειν, και η αληθινή γνώση του πράττειν είναι η γνώση να πράττεις το καλό».

¹⁴ Αλέξανδρος, *Υπόμνημα εις τὰ Μετὰ τὰ φυσικά*, 15.32-33: τὴν αὐτὴν δὲ ἔθος αὐτῷ καλεῖν σοφίαν τε καὶ πρώτην φιλοσοφίαν.

Γ. Το Κείμενο Αναφοράς και η φιλοσοφική ερμηνεία του

Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ φυσικά* Α 2, 982b12-28

Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες, οἷον περὶ τε τῶν τῆς σελήνης παθημάτων καὶ τῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ τὰ ἄστρα καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως.

Ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἀγνοεῖν (διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασιῶν)· ὥστ' εἶπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἀγνοίαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν.

Μαρτυρεῖ δὲ αὐτὸ τὸ συμβεβηκός· σχεδὸν γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι.

Δῆλον οὖν ὡς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν, ἀλλ' ὥσπερ ἄνθρωπος, φαμέν, ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὢν, οὕτω καὶ αὐτὴν ὡς μόνην οὔσαν ἐλευθέραν τῶν ἐπιστημῶν· μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστιν.

Τρεις είναι οι ιδέες, οι άξονες πάνω στους οποίους αρθρώνεται το κείμενο στις τρεις πρώτες περιόδους. Μια τέταρτη περίοδος, επιλογική, διατυπώνει το κεντρικό συμπέρασμα-προέκταση.

α) Η πρώτη περίοδος (Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν ... γενέσεως) αναπτύσσει τον πρώτο άξονα: η φιλοσοφία ανάγεται στον θαυμασμό, σε μια πρωτογενή έκπληξη και περιέργεια.

Ερμηνευτικό σχόλιο: Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αριστοτέλης τοποθετεί στην αφετηρία και έναρξη μιας λογικής δραστηριότητας (ακριβέστερα: της κατεξοχήν λογικής δραστηριότητας, της φιλοσοφίας) ένα πάθος, τον θαυμασμό. Αν λάβουμε επιπλέον υπόψη ότι το συγκεκριμένο πάθος δεν εξαντλείται στην διεγερτική για το φιλοσοφείν λειτουργία του, αλλά διέπει εξ αρχής και εξ ολοκλήρου τη φιλοσοφία στο σύνολο και τη διάρκειά της¹⁵,

¹⁵ Η επισήμανση οφείλεται στον Μ. Heidegger, ό.π., σελ. 65: «Το πάθος του θαυμασμού δεν βρίσκεται απλώς στην έναρξη της φιλοσοφίας, όπως λόγου χάρη το νίψιμο των χειρών προηγείται της χειρουργικής επέμβασης. Ο θαυμασμός είναι ο φορέας της φιλοσοφίας και τη

γίνεται φανερό ότι η φιλοσοφική δραστηριότητα τείνει να αφορά τον άνθρωπο ολιστικά και όχι μόνο διανοητικά.

β) Η δεύτερη (Ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων... ἔνεκεν) αναπτύσσει τον επόμενο άξονα: η επιθυμία του ανθρώπου να υπερβεί την άγνοια οδηγεί τον αρχικό θαυμασμό στη φιλοσοφία· αυτή υπάρχει και νοηματοδοτείται καθ' εαυτήν· δεν υπηρετεί καμία χρησιμότητα.

Ερμηνευτικό σχόλιο: Ο Αριστοτέλης διακρίνει τρεις τομείς επιστημονικής γνώσης (ἐπιστῆμαι ἢ διάνοιαι)¹⁶. Οι πρακτικές γνωστικές περιοχές-επιστήμες σχετίζονται με τις ανθρώπινες πράξεις χωρίς όμως να στοχεύουν στην παραγωγή κάποιου συγκεκριμένου προϊόντος· πρακτική γνώση, συνεπώς, είναι η ηθική, αλλά και η πολιτική¹⁷. Οι ποιητικές γνωστικές περιοχές-επιστήμες στοχεύουν στη δημιουργία-παραγωγή· ποιητικές είναι οι διάφορες τέχνες. Η φιλοσοφία δεν είναι ούτε ποιητική ούτε πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπινου νου, αλλά θεωρητική· στοχεύει αποκλειστικά στη γνώση.

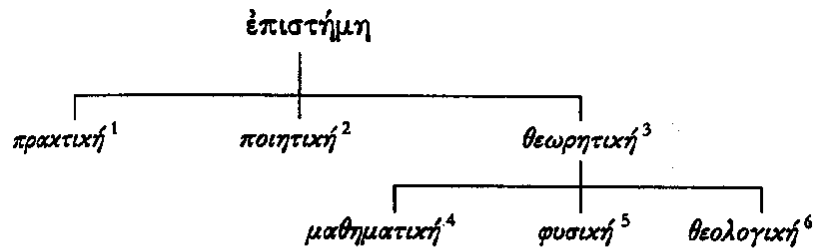
Βλ. και τον ακόλουθο πίνακα¹⁸, όπου η φιλοσοφία καλύπτει τη μαθηματική, φυσική (δευτέρα φιλοσοφία) και θεολογική επιστήμη (πρώτη φιλοσοφία):

διέπει εξ ολοκλήρου [...]. Ο θαυμασμός είναι αρχή –διέπει εξ ολοκλήρου κάθε βήμα της φιλοσοφίας».

¹⁶ Μετά τὰ Φυσικά, Ει, 1025b 25: πᾶσα διάνοια ἢ πρακτική ἢ ποιητική ἢ θεωρητική.

¹⁷ Βλ. και Ασπάσιος, *Εἰς τὰ Ἠθικά Νικομάχεια*, *Commentaria in Aristotelem Graeca* IXX vol. 1, ed. G. Heylbut, Berlin 1889, 3.20-23: πρακτικαὶ δὲ λέγονται μὲν κοινῶς πᾶσαι, ὧν μὴ ἔστι ποίημά τι ἄλλο παρὰ τὴν πρᾶξιν, οἷον ὀρχηστική καὶ αὐλητική, ἰδίως δὲ ἢ τε πολιτική καὶ ἠθική πρακτικαὶ λέγονται καὶ πράξεις αἱ περὶ τὸ καλὸν καὶ αἰσχρὸν ἐνέργειαι.

¹⁸ Δ. Λυπουρλής, *Αριστοτέλης. Ἠθικά Νικομάχεια. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια* (Τόμ. 1ος: βιβλία Α'-Δ'), Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 311.

- 1 ασχολείται με τις ανθρώπινες πράξεις
2 ασχολείται με την παραγωγή χρήσιμων και ωραίων πραγμάτων
3 επιδιώκει την καθαρή γνώση
4 ασχολείται με πράγματα που δεν έχουν χωριστή ύπαρξη και δεν υπόκεινται σε αλλαγή
5 ασχολείται με πράγματα που έχουν χωριστή ύπαρξη και υπόκεινται σε αλλαγή
6 ασχολείται με πράγματα που έχουν χωριστή ύπαρξη και δεν υπόκεινται σε αλλαγή.

γ) Η τρίτη περίοδος (Μαρτυρεῖ ... συμβεβηκός) τεκμηριώνει με μια σύντομη ιστορική διαπίστωση την αλήθεια του προηγούμενου ισχυρισμού: δεν ήταν η ανάγκη που οδήγησε στη φιλοσοφία· οι άνθρωποι φιλοσόφησαν μόνο όταν είχαν ξεπεράσει τα βιοτικά προβλήματα και εξασφάλισαν τη σκόλη, τον χρόνο που δεν δαπανάται για τη διασφάλιση της επιβίωσης αλλά ελεύθερα για τη χαλάρωση και την απόλαυση.

Ερμηνευτικό σχόλιο: Ο Αριστοτέλης δεν συνδέει τη φιλοσοφία με τη ραστώνη, την χαλάρωση δηλαδή και την απόλαυση, μόνο γενετικά, ανατρέχοντας απλώς στην ιστορική της καταγωγή. Αν η σύνδεση αυτή δεν ήταν διαχρονική και ουσιώδης, δεν θα τον ενδιέφερε. Ο Σταγειρίτης διαβλέπει ότι η δραστηριότητα του φιλοσόφου υπερβαίνει πάντα τις πιεστικές απαιτήσεις της καθημερινότητας, προϋποθέτει χρόνο ελευθερίας και απομάκρυνση από τις άλλες τέχνες· τότε και μόνο τότε μπορεί αυτός να προσεγγίσει τη φιλοσοφική ακρίβεια. Γι' αυτό και η ραστώνη γίνεται έγκυρο σημάδι της φιλοσοφίας¹⁹.

¹⁹ Προτρεπτικός, 55.1-4: Τὸ γὰρ μήτε μισθοῦ παρὰ τῶν ἀνθρώπων γιγνομένου τοῖς φιλοσοφοῦσι, δι' ὃν συντόνως οὕτως ἂν διαπονήσειαν, πολὺ γε προεμένους εἰς τὰς ἄλλας τέχνας ὁμῶς ἐξ ὀλίγου χρόνου θέοντας προεληλυθέναι ταῖς ἀκριβείαις, σημειῶν μοι δοκεῖ τῆς περὶ τὴν φιλοσοφίαν εἶναι ραστώνης.

Το επιλογικό συμπέρασμα-προέκταση (*Δῆλον οὖν...*) εμβαθύνει: στον πυρήνα της φιλοσοφικής γνώσης δεν βρίσκεται η χρησιμότητα και η ανάγκη (όπως συμβαίνει με άλλες επιστήμες) αλλά η ελευθερία: η φιλοσοφία υπάρχει μόνο για τον εαυτό της. Αυτός εξάλλου είναι -τονίζει ο φιλόσοφος- και ο τρόπος ύπαρξης του ίδιου του ελεύθερου ανθρώπου: υπάρχει για τον εαυτό του²⁰.

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 1^ο: Ο Αριστοτέλης, προσπαθώντας να περιγράψει και να ορίσει τη φιλοσοφία, ιχνηλατεί τον βηματισμό του ανθρώπου και της ανθρωπότητας προς αυτήν· και τον αποτυπώνει ως έναν βηματισμό λογικό και εξελικτικό: το ένα βήμα οδηγεί εύλογα στο άλλο, στο επόμενο και πληρέστερο. Έτσι, η λογική εκ μέρους του Αριστοτέλη αποτύπωση της πορείας του ανθρώπου προς τη φιλοσοφία γίνεται και η ίδια φιλοσοφία. Αν η φιλοσοφία είναι στον πυρήνα της μία ελεύθερη αναζήτηση αιτιολογήσεων, τότε και η εκλογικευμένη, αιτιολογική, αποτύπωση της πορείας του ανθρώπου προς αυτήν είναι επίσης φιλοσοφία. Με άλλα λόγια, η διατύπωση και η απάντηση του ερωτήματος «γιατί η φιλοσοφία;» είναι αυθεντική φιλοσοφία!

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 2^ο: Ασφαλώς ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται σε μία μελέτη αποκλειστικά λογική· έχει υπόψη του και την αντίστοιχη ιστορική πορεία, το τι όντως συνέβη στην (ελληνική) πραγματικότητα. Γνωρίζει, ασφαλώς, ο φιλόσοφος από τα Στάγειρα τους προκατόχους του· βλέπει ξεκάθαρα ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι ήταν *φυσιολόγοι*, φυσικοί φιλόσοφοι. Γι' αυτό και δομεί το κεφάλαιο Α₂, το σχετικό με τις απαρχές της φιλοσοφίας:

α) με τη χρήση χρονικών προσδιορισμών (*καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον, ἐξ ἀρχῆς, εἴτα*),

²⁰ Βλ. και το σχόλιο του Αλεξάνδρου, *ό.π.*, 17.5-9: *εἰκάζει δὲ τὴν τοιαύτην γνῶσιν τε καὶ θεωρίαν τοῖς ἐλευθέροις τῶν ἀνθρώπων, οἱ αὐτῶν ἕνεκέν εἰσιν, οὐκ ἄλλων, ὥσπερ οἱ δοῦλοι. τὸν γὰρ δοῦλον ἐν τοῖς Πολιτικοῖς εἶναι εἶπεν ὃς ἄνθρωπος ὢν ἄλλον ἐστίν· τοιοῦτος δὲ ὁ μὴ διορατικὸς τῶν πρακτέων δι' ἀφύϊαν, ἀλλὰ ὑπηρετικὸς. Ἡ ἰδέα σύνδεσης φιλοσοφίας και ελευθερίας ανάγεται στον Πλάτωνα. Βλ. Πολιτεία, 499a: Οὐδέ γε αὖ λόγων, ὦ μακάριε, καλῶν τε καὶ ἐλευθέρων ἱκανῶς ἐπήκοοι γεγόνασιν, οἷων ζητεῖν μὲν τὸ ἀληθὲς συντεταμένως ἐκ παντὸς τρόπου τοῦ γινῶναι χάριν.*

β) με διπλή χρήση του ρήματος ἄρχομαι (ἤρξαντο, ἤρξατο).

γ) με μία ρητή αναφορά στο συμβεβηκός, δηλαδή στο ιστορικό συμβάν²¹,

δ) με ευρεία χρήση ιστορικών χρόνων.

Η ιστορικότητα, λοιπόν, της φιλοσοφίας, στη διαχρονία και τη συγχρονία της, διαπερνά τη σκέψη του. Εξάλλου, η συνέχεια του Α θα το κάνει προφανές: ο Αριστοτέλης θα προβεί -πρώτος αυτός ιστορικός της φιλοσοφίας!- σε μια μεθοδική όσο και κριτική ανάλυση της συνεισφοράς όλων των ελλήνων φιλοσόφων· από τον αρχηγέτη αυτής της πορείας, τον Θαλή, μέχρι και τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα (με τον οποίο και θα διαλεχθεί επίμονα στο σύνολο του Α).

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 3^ο: Η δημιουργία μιας λογικής/αιτιολογικής αποτύπωσης πάνω σε ένα λίγο-πολύ σχηματικό (χωρίς αυστηρές περιοδολογήσεις και χρονολογικές αναφορές ή τεκμηριωμένες συνέχειες) ιστορικό υπόβαθρο δεν αποτελεί πρωτοτυπία των *Μετὰ τὰ Φυσικά* και της αναφοράς του Αριστοτέλη στη γένεση της φιλοσοφίας. Με αντίστοιχο τρόπο στην *Ποιητική* μελετά τη γένεση της τραγωδίας, στα *Πολιτικά* τη γένεση της πόλης, ενδεχομένως και στη *Ρητορική* τη γένεση του οργανωμένου δημόσιου λόγου. Με τη συγκεκριμένη μέθοδο, δηλαδή την εκλογικευμένη, αφαιρετική υπέρβαση της ιστορίας, ο Αριστοτέλης, ως αυθεντικός φιλόσοφος (και όχι ιστορικός), θα καταφέρει να αρθρώσει οργανωμένα τον δικό του, προσωπικό φιλοσοφικό λόγο, αυτόν στον οποίο στόχευε εξ αρχής και στο οποίο εντέλει υποτάσσει την κάθε ιστορική περιπτωσιολογία, σχηματική γραμμικότητα και ατομική επίτευξη.

²¹ Εύστοχη η συνώνυμη διατύπωση του υπομνηματιστή Αλεξάνδρου: ἀπὸ τῆς ἱστορίας.

Δ. Επιμέρους σχόλια (πέραν όσων περιλαμβάνονται στον Φάκελο Υλικού)

γάρ: Ο σύνδεσμος αιτιολογεί την αμέσως προηγηθείσα φράση: Ὅτι δ' οὐ ποιητική [ἢ φιλοσοφία], δῆλον καὶ ἐκ τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων. Συνεπώς, πρέπει να δούμε όλα όσα ακολουθούν ως προσπάθεια απόδειξης του μη χρηστικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας (μέσα σε ένα ιστορικό περιβάλλον).

- τὸ θαυμάζειν, τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν, τὸ εἰδέναι, τὸ ἐπίστασθαι

Ο Αριστοτέλης επιμένει στη χρήση έναρθρων απαρεμφάτων εκεί που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αφηρημένα ουσιαστικά. Δίνει, έτσι, έμφαση στον ενεργητικό, προσωπικό χαρακτήρα της φιλοσοφικής δραστηριότητας αλλά και στην ιστορικότητα της φιλοσοφίας.

- καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον

Με το νῦν ἡ έναρξη του φιλοσοφεῖν τοποθετεῖται στη συγχρονία της: ἀνά πάσα στιγμή, και στο παρόν, μπορεί κάποιος, με αφετηρία την έκπληξη και την περιέργεια, να αρχίσει να φιλοσοφεί. Με την αιτιατική τὸ πρῶτον ἡ έναρξη του φιλοσοφεῖν τοποθετεῖται στη διαχρονία της: κάποια στιγμή στο (ελληνικό) παρελθόν, έχοντας ως αφορμή επίσης την έκπληξη και την περιέργεια, εμφανίστηκαν οι πρώτοι φιλόσοφοι.

- τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων

Το θαυμάζειν προσηλώνεται καταρχάς στα παράδοξα και ανεξήγητα μέσα στην καθημερινότητα. Ποια μπορεί να είναι αυτά; Ο κορυφαίος υπομνηματιστής του Αριστοτέλη, ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς (3^{ος} αι. μ.Χ.) εξηγεί: διὰ τί τὸ ἤλεκτρον ἔλκει τὰ ἀχυρώδη, ἢ Ἡρακλεία λίθος τὸν σίδηρον, ἢ τί ἐστὶν ἡ ἴρις[: το ουράνιο τόξο), ἢ ὅλως τὴν τῶν νεφῶν σύστασιν, τὰς βροντάς, πόθεν, ἢ περὶ τῶν ἀστραπῶν, πῶς γίνονται²².

- οἶον...

²² Αλέξανδρος Αφροδισιεύς, ό.π., 16.5-7. Ο υπομνηματιστής Ασκληπιός δίνει ένα διαφορετικό παράδειγμα (Υπόμνημα εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσικά, 18.22-23): οἶον διὰ τί μὴ αὖξεται ἡ θάλασσα τοσούτων ποταμῶν εἰσερχομένων εἰς αὐτήν.

Με τη λέξη αυτή ο Αριστοτέλης εισάγει παράδειγμα. Εδώ ως παράδειγμα αναφέρονται τα φυσικά φαινόμενα που σχετίζονται με τη σελήνη, τον ήλιο και τα άστρα, αλλά και η ίδια η γένεση του σύμπαντος (θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι πρώτοι φυσικοί φιλόσοφοι). Είναι προφανές ότι υπάρχει μία κλιμάκωση από τα πιο κοντινά στον άνθρωπο και τις δυνατότητες της γνώσης του στα πιο μακρινά και δυσερμήνευτα (η ίδια κλιμάκωση εξακολουθεί να λειτουργεί και σήμερα!). Σημαίνει άραγε αυτή η κλιμάκωση ότι το παράδειγμα του Αριστοτέλη δεν αφορά μόνο στα *μείζονα*, αλλά και στα *πρόχειρα τῶν ἀτόπων*; Η προσωπική μου εκτίμηση προς αυτή την κατεύθυνση κλίνει: οι φάσεις της σελήνης, εξάλλου, εντάσσονται κατά την αρχαιότητα στην καθημερινότητα του ανθρώπου, που τότε δεν διέθετε τη νύκτα άλλον φωτισμό στην ύπαιθρο²³.

- *ἐδίωκον, ζητεῖσθαι, ζητοῦμεν*

Με την επιλογή των συγκεκριμένων ρημάτων ο Αριστοτέλης υποδηλώνει τον πιεστικό χαρακτήρα των φιλοσοφικών αποριών, την επιτακτική ροπή στο φιλοσοφείν. Μπορεί η φιλοσοφία να μην ικανοποιεί καμία εξωτερική χρεία και ανάγκη, αποτελεί όμως πανανθρώπινο ψυχικό ζητούμενο. Ενδιαφέρουσα και η τροπή από το παρελθοντικό τριτοπρόσωπο *ἐδίωκον* στο παροντικό πρωτοπρόσωπο *ζητοῦμεν*, με την οποία ο Αριστοτέλης εντάσσει και τον εαυτό του στη χορεία των φιλοσόφων, των ανθρώπων που στοχάζονται ελεύθεροι.

- *διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων*

²³ Λαμβάνω υπόψη μου και τη διευκρίνιση που δίνει στη συνέχεια του κεφαλαίου ο ίδιος ο Αριστοτέλης επανερχόμενος στον θαυμασμό και το αντικείμενό του, 983a12-17: *ἄρχονται μὲν γάρ, ὥσπερ εἶπομεν, ἀπὸ τοῦ θαυμάζειν πάντες εἰ οὕτως ἔχει, καθάπερ περὶ τῶν θαυμάτων ταῦτόματα [τοῖς μήπω τε θεωρηκόσι τὴν αἰτίαν] ἢ περὶ τὰς τοῦ ἡλίου τροπὰς ἢ τὴν τῆς διαμέτρου ἀσυμμετρίαν θαυμαστὸν γὰρ εἶναι δοκεῖ πᾶσι τοῖς μήπω τεθεωρηκόσι τὴν αἰτίαν εἴ τι τῷ ἐλαχίστῳ μὴ μετρεῖται. [Κάλφας: Όλοι ξεκινούν, όπως είπαμε από τον θαυμασμό που τους προκαλεί ο τρόπος ύπαρξης κάποιων πραγμάτων, όπως στην περίπτωση των αυτόματων παιχνιδιών ή των ηλιοστασιών ή της ασυμμετρίας της διαγωνίου του τετραγώνου και της πλευράς, όπου όλοι, όσοι δεν έχουν συλλάβει την αιτία, θεωρούν θαυμαστό το γεγονός ότι ένα μήκος δεν μπορεί να μετρηθεί με την ελάχιστη μονάδα].*

Ερώτημα για το νόημα μέσα στην παρένθεση: Ποιος είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε αυτόν που αγαπά τον μύθο και σε αυτόν που αγαπά την ολοκληρωμένη γνώση, τη σοφία;

Απάντηση: Τα θαυμάσια, τα αξιοθαύμαστα, αξιοπερίεργα, δυσερμήνευτα· με αυτά ασχολείται τόσο ο μύθος όσο και η φιλοσοφία²⁴. Σύμφωνα με τον Düring²⁵, ο Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στον φιλόμυθο, δεν έχει κατά νου μόνο τους αρχαίους μυθογράφους αλλά και τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, που αξιοποιεί συχνά τους μύθους στις φιλοσοφικές του αναλύσεις.

Ερώτημα για τη σύνδεση της παρένθεσης με το υπόλοιπο κείμενο. Ποιος συνειρμός οδήγησε τον Αριστοτέλη να διακόψει τη ροή του λόγου του και να ανοίξει τη συγκεκριμένη παρένθεση;

Απάντηση: Η ιδέα ότι τόσο η φιλοσοφία όσο και ο μύθος, τον οποίο έφερε στο μυαλό του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά τρόποι διαφυγής του ανθρώπου από την άγνοια. Αυτή ήταν η τελευταία λέξη πριν την παρένθεση, και με αυτή συνεχίζει ο Σταγειρίτης μετά το κλείσιμο της παρένθεσης.

Ερμηνευτικό σχόλιο. Η παρένθεση δεν αποτελεί απλά ένα συνειρμό. Εδώ υπόκειται ένα βαθύτερο ερμηνευτικό σχήμα για την πορεία της ανθρωπότητας προς τη γνώση: από τον μύθο στο λόγο. Ο μύθος και ο λόγος δεν αποτελούν παρά δύο διαφορετικές γλώσσες και αντίστοιχους τρόπους σκέψης, για να απαντηθούν τα μεγάλα ερωτήματα για τον θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης ξέρει καλά ότι το πέρασμα από τον μύθο στο λόγο, από το έπος στην τραγωδία, την ιστοριογραφία και τη φιλοσοφία, αποτυπώνει εύστοχα την πορεία του αρχαιοελληνικού στοχασμού. Ξέρει ακόμα ότι μπορεί το βάρος να μετακινήθηκε σταδιακά προς τον λόγο, ο μύθος όμως ποτέ δεν απαξιώθηκε τελείως στην Αρχαία Ελλάδα.

²⁴ Βλ. και Κάλφας, *ό.π.*, σελ. 245: «Τα αξιοπερίεργα των μύθων δημιουργούν θαυμασμό, ο θαυμασμός συνειδητοποίηση της άγνοιας, η συνειδητοποίηση της άγνοιας ανάγκη για γνώση και άρα φιλοσοφία. Επομένως ο φιλόμυθος είναι κατά μία έννοια φιλόσοφος».

²⁵ I. Düring, (*Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966), *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και έρμηνεία της σκέψης του*, Α' τόμ., μετ. Π. Κοτζιά, Αθήνα 1991, σελ. 413, υποσ. 114.

- *μόνην οὔσαν ἐλευθέραν τῶν ἐπιστημῶν*

Η συσχέτιση της φιλοσοφίας με την ελευθερία μόνο τυχαία ή εξωτερική δεν είναι. Δεν δηλώνει απλά την απουσία σύνδεσης με την όποια χρηστικότητα. Αλλά αποτυπώνει μια βαθιά αίσθηση του φιλοσόφου, τόσο για τη συγχρονία: μόνο ένα ελεύθερο πνεύμα μπορεί να φιλοσοφήσει αληθινά, όσο και για τη διαχρονία: μόνο όταν οι Έλληνες προόδευσαν στην ελευθερία, ευδοκίμησε ο φιλοσοφικός λόγος· μάλιστα, αυτό συνέβη στην κατεξοχήν ελεύθερη πόλη, την Αθήνα²⁶.

²⁶ Η σύνδεση φιλοσοφίας και ελευθερίας ανάγεται στον Πλάτωνα. Βλ. ενδεικτικά *Πολιτεία*, 499a: *Οὐδέ γε αὖ λόγων, ὦ μακάριε, καλῶν τε καὶ ἐλευθέρων ἱκανῶς ἐπήκοοι γεγónασιν, οἷων ζητεῖν μὲν τὸ ἀληθὲς συντεταμένως ἐκ παντὸς τρόπου τοῦ γινῶναι χάριν.*

Ε. Άξονες συσχέτισης των Παράλληλων Κειμένων με το Κείμενο Αναφοράς

Παράλληλο 1 (Πλάτων, Συμπόσιον 203e-204b)

Στο Συμπόσιο τα χαρακτηριστικά του Έρωτα και του φιλοσόφου -τόσο του Σωκράτη ειδικά όσο και του φιλοσόφου εν γένει- τείνουν να ταυτιστούν. Ο Έρωτας είναι φιλόσοφος, γιατί βρίσκεται ανάμεσα στη σοφία και την άγνοια, και τείνει διαρκώς με πόθο (φιλία) να προσεγγίσει αυτό που δεν κατέχει, τη σοφία, την ολοκληρωμένη γνώση. Έτσι, είναι στα μισά ενός δρόμου, του δρόμου από την άγνοια στη γνώση· οπότε είναι ένας ενδιαμέσος, αλλά και ένας μεσολαβητής.

Αυτό που θέλει να τονίσει ο Πλάτων είναι πως ο φιλόσοφος (όπως ακριβώς και ο Σωκράτης) δεν είναι ένας άνθρωπος με απόλυτη γνώση· είναι μη-σοφός. Όμως δεν είναι και μωρός, διότι έχει συνείδηση της άγνοιάς του, και ποθεί να ξεφύγει από αυτήν· ενώ μωροί είναι όσοι δεν νιώθουν και δεν επιδιώκουν κάτι τέτοιο. Η φιλοσοφία, έτσι, περιγράφεται ως μια διαρκώς ατέλεστη ροπή προς τη γνώση, στην πιο ολοκληρωμένη όμως και απόλυτη μορφή της. Τελικά, η ίδια «η ετυμολογία της λέξης φιλοσοφία, “ο έρωτας, η επιθυμία για τη σοφία”, γίνεται το ίδιο το πρόγραμμα της φιλοσοφίας»²⁷.

Παράλληλο 2 (Ρενέ Ντεκάρτ, Οι αρχές της φιλοσοφίας)

Ο Descartes (Ντεκάρτ, Καρτέσιος) ήταν πρώτα απ' όλα μαθηματικός-φυσικός, και μετά φιλόσοφος με την απόχρωση που δίνουμε σήμερα στη λέξη²⁸. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι θέλει να θεμελιώσει τη φιλοσοφία πάνω

²⁷ P. Hadot, *ό.π.*, σελ. 75. Βλ. και ευρύτερα το κεφ. «Ο Έρωτας, ο Σωκράτης και ο φιλόσοφος», σελ. 68-79.

²⁸ Χ. Χρηστίδης, Ντεκάρτ, *Λόγος περί της μεθόδου (Discours de la methode)*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σελ. 6: «Όταν αντικρίζω με μάτι φιλοσόφου τις διάφορες πράξεις κι επιχειρήσεις όλων των ανθρώπων, δεν υπάρχει σχεδόν καμιά που να μη μου φαίνεται μάταιη και περιττή...». Βλ. και το κεφ. «Οι κατευθυντήριες

σε κάποιες αρχές, και να λειτουργήσει αυτή αιτιολογικά. Επίσης, δίνει έμφαση όχι τόσο στη ηθική-πρακτική διάσταση της ανθρώπινης σοφίας, αλλά στο φυσιογνωστικό της περιεχόμενο. Αυτό, οπωσδήποτε, τον φέρνει κοντά στη σκέψη του Αριστοτέλη, με την έντονη επιστημονική στόχευση· ο Σταγειρίτης πραγματεύτηκε ακόμη και τα θέματα ηθικής και πολιτικής, της *περί τὰ ἀνθρώπεια φιλοσοφίας*, καταρχάς στην προοπτική μιας βαθιάς κατανόησης, και μόνο σε δεύτερο επίπεδο, στην προοπτική μιας δεοντολογίας. Τελικά, η φιλοσοφία που οραματίζεται ο Descartes είναι πρώτα απ' όλα επιστήμη, στέρεη γνώση.

2^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η πρακτική και πολιτική διάσταση της φιλοσοφίας

ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: Αριστοτέλης, *Προτρεπτικός πρὸς Θεμισώνα*, απ. 8-

9

Α. Ο Προτρεπτικός του Αριστοτέλη

Οι σοφιστές φαίνεται να είναι οι πρώτοι που συνέθεσαν λόγους προτρεπτικούς, λόγους δηλαδή με ηθικοδιδασκτικό προσανατολισμό· δεν έδωσαν όμως σε αυτούς φιλοσοφική χροιά. Ο πρώτος που χρησιμοποιεί ένα λόγο προτρεπτικό για να διατυπώσει τις φιλοσοφικές του θεωρίες και βέβαια να συστήσει την εφαρμογή τους φαίνεται να είναι ο Αντισθένης ο Κυνικός.

Βασικό μοτίβο στους προτρεπτικούς λόγους της κλασικής αλλά και της ύστερης αρχαιότητας είναι η αντίθεση ανάμεσα στον θεωρητικό και τον πρακτικό βίο. Στην αρχαιότητα θεωρούσαν πως ο εισηγητής προτρεπτικών λόγων με αντίστοιχη θεματολογία είναι ο Πυθαγόρας. Ωστόσο, αυτός που ρητά υποστηρίζει τη ιδέα μιας ζωής αφιερωμένης στη γνώση είναι ο Πλάτων, τρεις από τους διαλόγους του οποίου έχουν ουσιαστικά προτρεπτικό χαρακτήρα (κυρίως ο *Εὐθύδημος*, αλλά και ο *Φαίδων* και η *Ἐπινομίς*)²⁹.

Ο Προτρεπτικός του Αριστοτέλη δεν παραδίδεται από τη χειρόγραφη παράδοση των αριστοτελικών πραγματειών. Και δεν υπάρχουν παρά μόνο λίγες άμεσες αρχαίες αναφορές στο περιεχόμενό του, οι πιο σημαντικές από τις οποίες ανάγονται στον υπομνηματιστή Αλέξανδρο³⁰ και στον στωικό φιλόσοφο Ζήνωνα³¹. Γνωρίζουμε όμως το έργο σε ικανοποιητικό βαθμό, διότι

²⁹ Βλ. Α. Πέτρου, *Ιάμβλιχος, Προτρεπτικός ἐπὶ φιλοσοφίαν. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 38.

³⁰ Αλέξανδρος Αφροδισιεύς, *Υπόμνημα εἰς τὰ Τοπικά*, 149.12: ...εἴτε χρή φιλοσοφεῖν εἴτε καὶ μή, ὡς εἶπεν αὐτὸς ἐν τῷ Προτρεπτικῷ. Το σύνολο των αρχαίων αναφορών συγκεντρώνουν οι D. S. Hutchinson και M. R. Johnson, *Aristotle Protrecticus or Exhortation to Philosophy (citations, fragments, paraphrases, and other evidence)*, 2017.

³¹ Ζήνων, *Testimonia et fragmenta* 273.1-5: Ζήνων ἔφη Κράτητα ἀναγιγνώσκειν ἐν σκυτείῳ καθήμενον τὸν Ἀριστοτέλους προτρεπτικόν, ὃν ἔγραψε πρὸς Θεμισώνα τὸν Κυπρίων βασιλέα λέγων, ὅτι οὐδενὶ πλείω ἀγαθὰ ὑπάρχει πρὸς τὸ φιλοσοφῆσαι, πλοῦτόν τε γὰρ πλείστον αὐτὸν ἔχειν, ὥστε δαπανᾶν εἰς ταῦτα, ἔτι δὲ δόξαν ὑπάρχειν αὐτῷ.

ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ιάμβλιχος (περ. 250-325 μ.Χ.) ενσωμάτωσε σχεδόν αυτολεξεί στον δικό του *Προτρεπτικό* εκτεταμένα αποσπάσματα του αριστοτελικού *Προτρεπτικού* (από τον Ιάμβλιχο, λοιπόν, προέρχεται το Κείμενο Αναφοράς). Την ανασύνθεση του αριστοτελικού *Προτρεπτικού* επιχείρησε ο Düring³² το 1961, ενώ σε μια πληρέστερη και ακριβέστερη απόπειρα προέβησαν το 2017 οι Hutchinson και Johnson³³.

Στον *Προτρεπτικό* ο Αριστοτέλης απευθύνεται στον ηγεμόνα της Κύπρου Θεμίσωνα³⁴ και τον παροτρύνει να επιδοθεί στη φιλοσοφία. Ο Αριστοτέλης, βέβαια, δεν στοχεύει στον Θεμίσωνα. «Στην πραγματικότητα και στη βαθύτερη σημασία του το έργο είναι ένα μήνυμα προς τους νεαρούς άνδρες που συνέρρεαν στις αθηναϊκές σχολές, μια προσωπική ομολογία πίστης σε ένα ιδεώδες ζωής»³⁵, τον θεωρητικό, φιλοσοφικό βίο.

Ο *Προτρεπτικός* συντέθηκε στα χρόνια που ο Αριστοτέλης ζούσε και δίδασκε ακόμα στην Ακαδημία. Θεωρείται βάσιμα ότι αποτελεί απάντηση στον λόγο του Ισοκράτη *Περί αντιδόσεως* (δημοσιεύτηκε το 353/52 π.Χ.), στον οποίο ο ρήτορας προβάλλει ένα εκπαιδευτικό πρότυπο πολύ διαφορετικό από αυτό της πλατωνικής Ακαδημίας³⁶.

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η αληθινή φιλοσοφία δεν έχει καμία σχέση με την παράδοση μελέτης της φύσης, όπως διαμορφώθηκε από τους προσωκρατικούς, δεν απαιτεί καμία μαθηματική προπαίδεια, όπως απαιτούσε ο Πλάτων, αλλά ότι ταυτίζεται με την καθιερωμένη παιδεία, που αποβλέπει στη ρητορική ικανότητα και τις πρακτικές δεξιότητες στο στίβο της ατομικής και συλλογικής καθημερινότητας³⁷. Στην απάντηση του Αριστοτέλη,

³² I. Düring, *Aristotle's Protrepticus. An attempt at reconstruction*, Göteborg 1961.

³³ Η έκδοση, μαζί με πλούσιο ερμηνευτικό υλικό, είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο, <http://www.protrepticus.info/protr2017x20.pdf>

³⁴ Για τον Θεμίσωνα δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο από κάποια άλλη πηγή.

³⁵ I. Düring, *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και έρμηνεία της σκέψης του*, Β' τ., μετ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Αθήνα 1999, σελ. 167.

³⁶ Βλ. B. Einarson, «Aristotle's Protrepticus and the Structure of the *Epinomis*», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 67 (1936), σελ. 261-285.

³⁷ Βλ. και Β. Κάλφας, *Ο Αριστοτέλης πίσω από τον φιλόσοφο*, εκδ. Καθημερινή, Αθήνα 2014, σελ. 62.

όπως τη διαβλέπουμε στον *Προτρεπτικό*, είναι, έντονη τόσο η πλατωνική επιρροή (π.χ. η διασύνδεση φιλοσοφίας και μαθηματικών), όσο και η σωκρατική υποθήκη: το επιτακτικό αίτημα να μη δεχόμαστε τίποτε ως αυτονόητα καλό ή κακό, αν δεν έχει προηγηθεί προσεκτικός έλεγχος· ζωή χωρίς αδιάκοπο (αυτο)έλεγχο, δεν αξίζει να τη ζει κανείς, διακήρυξε ο Σωκράτης στην απολογία του³⁸. Συγχρόνως όμως –και αυτό εκπροσωπεί ιδιαίτερα την επιστημονική ιδιοσυγκρασία και έφεση του ίδιου του Αριστοτέλη– μεγάλο βάρος του έργου πέφτει στην καταξίωση της έρευνας και γνώσης της φύσης.

Ο Αριστοτέλης, ακόμα, δίνει πολύ υψηλή θέση στη φιλοσοφία και στην αξία της για μια ευτυχισμένη ζωή. Η ύψιστη ενέργεια της ψυχής είναι η καθαρή νόηση που δεν εμπλέκεται σε πρακτικούς σκοπούς. Η φιλοσοφία, ως ελεύθερη πνευματική αναζήτηση στραμμένη στην έρευνα του θεού, του κόσμου και του ανθρώπου, βρίσκεται υπεράνω όλων των τεχνών και επιστημών· στοχεύει άμεσα στην αλήθεια και μάλιστα στην αλήθεια της φύσης.

Αν κρίνουμε από τον αριθμό των συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων, εθνικών και χριστιανών, που μιμήθηκαν τον αριστοτελικό *Προτρεπτικό*, θα δεχτούμε ότι το έργο αυτό είναι ένα από τα φιλοσοφικά κείμενα με τη μεγαλύτερη στην αρχαιότητα επίδραση.

³⁸ Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, 38a: *ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ*.

Β. Το Κείμενο Αναφοράς και η φιλοσοφική ερμηνεία του

Αριστοτέλης, Προτρεπτικός πρὸς Θεμίωνα, αποσπ. 8-9

Τὰ ὑποκείμενα πρὸς τὸν βίον ἡμῖν, οἷον τὸ σῶμα καὶ τὰ περὶ τὸ σῶμα, καθάπερ ὄργανά τινα ὑπόκειται, τούτων δ' ἐπικίνδυνός ἐστιν ἡ χρῆσις, καὶ πλέον θάτερον ἀπεργάζεται τοῖς μὴ δεόντως αὐτοῖς χρωμένοις. Δεῖ τοίνυν ὀρέγεσθαι τῆς ἐπιστήμης κτᾶσθαι τε αὐτὴν καὶ χρῆσθαι αὐτῇ προσηκόντως, δι' ἧς πάντα ταῦτα εὖ θησόμεθα. Φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως.

Ἔτι τοίνυν ἄλλαι μὲν εἰσιν αἱ ποιοῦσαι ἕκαστον τῶν ἐν τῷ βίῳ πλεονεκτημάτων ἐπιστῆμαι, ἄλλαι δὲ αἱ χρώμεναι ταύταις, καὶ ἄλλαι μὲν αἱ ὑπηρετοῦσαι, ἕτεραι δὲ αἱ ἐπιτάττουσαι, ἐν αἷς ἐστιν ὡς ἂν ἡγεμονικωτέραις ὑπαρχούσαις τὸ κυρίως ὄν ἀγαθόν. Εἰ τοίνυν μόνῃ ἢ τοῦ κρίνειν ἔχουσα τὴν ὀρθότητα καὶ ἡ τῷ λόγῳ χρωμένη καὶ ἡ τὸ ὅλον ἀγαθὸν θεωροῦσα, ἥτις ἐστὶ φιλοσοφία, χρῆσθαι πᾶσι καὶ ἐπιτάττειν κατὰ φύσιν δύναται, φιλοσοφητέον ἐκ παντὸς τρόπου, ὡς μόνῃς φιλοσοφίας τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ περιεχούσης.

Και οι δύο αυτές παράγραφοι από τον Προτρεπτικὸ επιχειρηματολογούν υπέρ της αναγκαιότητας της φιλοσοφίας. Γι' αυτό και κορυφώνονται με το ίδιο ρηματικό επίθετο: φιλοσοφητέον. Δεδομένου ότι η δοτική προσωπική του ενεργούντος προσώπου είναι το ἡμῖν, ο δεοντολογικός λόγος του Αριστοτέλη απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους διαχρονικά. Το κοινό συμπέρασμα των δύο παραγράφων, λοιπόν, είναι μια προτροπή στη φιλοσοφία, ακριβέστερα σε ένα φιλοσοφικό τρόπο ζωής. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο συγγραφέας με δύο μείζονα επιχειρήματα, ένα ανά παράγραφο.

Στην πρώτη παράγραφο η φιλοσοφία θεωρείται απαραίτητη για τον έλεγχο των μέσων που θα διασφαλίσουν τον απώτερο στόχο του ανθρώπου, το τέλος της ζωής του. Αυτό είναι διττό: στη δημόσια ζωή η ορθότητα του βίου του κάθε ανθρώπου (ὀρθῶς)· στην ιδιωτική του ζωή η ωφέλεια (ὠφελίμως). Τα μέσα-όργανα που πρέπει να ελεγχθούν είναι το σώμα, τα μέλη του και οι δραστηριότητές του³⁹. Η χρήση των σωματικών μέσων απαιτεί ολοκληρωμένη,

³⁹ Για το σώμα ως ὄργανο της ψυχῆς βλ. και *Περὶ ψυχῆς*, 412b10-12: καθόλου μὲν οὖν εἴρηται τί ἐστὶν ἡ ψυχὴ· οὐσία γὰρ ἡ κατὰ τὸν λόγον. τοῦτο δὲ τὸ τί ἦν εἶναι τῷ τοιῷδὶ σώματι, καθάπερ

στέρεη γνώση (ἐπιστήμη), ώστε να αποφευχθούν πιθανοί κίνδυνοι. Αυτήν τη γνώση επιζητεί η φιλοσοφία.

Στην δεύτερη παράγραφο παρατίθενται διαφορετικά πεδία γνώσεων (ἐπιστήμαι), με διαφορετική στόχευση το καθένα. Αν, όμως, ο άνθρωπος θέλει να συγκλίνουν όλα αυτά στην επίτευξη ενός κεντρικού στόχου (κυρίως ἀγαθοῦ), οφείλει να υποτάξει όλες τις επιμέρους γνώσεις σε μία κεντρική καθοδήγηση. Αυτήν την ασκεί η φιλοσοφία πάνω στις επιμέρους επιστήμες⁴⁰. Για την επίτευξη του στόχου της διαθέτει αφενός τον ορθό λόγο, την ἐπιστήμη, όπως την είδαμε στο προηγούμενο απόσπασμα, πριν δηλαδή την κατάταξή της σε επιμέρους επιστητά (=διακριτά πεδία γνώσης), αφετέρου τη διαυγή θέαση του τέλους της⁴¹.

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 1. Είναι ευδιάκριτη και στα δύο κείμενα η τελολογική διάσταση της αριστοτελικής διδασκαλίας. Προκειμένου να φανερωθεί και να καταδειχτεί ποιο είναι το σημαντικό στην ανθρώπινη ζωή, είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί ο απώτερος σκοπός στον οποίο αυτή οφείλει να τείνει.

εἷ τι τῶν ὀργάνων φυσικὸν ἦν σῶμα, οἷον πέλεκυς. Το θέμα αναλύεται διεξοδικά στο A. P. Bos, *The Soul and Its Instrumental Body*, Leiden-Boston 2003.

⁴⁰ Στα μετέπειτα ηθικά έργα του ο Αριστοτέλης θεωρεί ως ύψιστη επιστήμη την πολιτική· αυτή ελέγχει όλες τις επιμέρους, και αποβλέπει στο ανώτερο ανθρώπινο αγαθό. Βλ. *Ἠθικά Μεγάλα*, 1.1.9-10: «Με δεδομένο, συνεπώς, ότι ο εσώτερος σκοπός καθεμιάς από τις επιστήμες και δραστηριότητες είναι κάτι το αγαθό, είναι φανερό ότι αγαθό ανώτερο όλων θα είναι ο εσώτερος σκοπός της ανώτερης όλων. Και, οπωσδήποτε, ανώτερη όλων των δραστηριοτήτων είναι ακριβώς η πολιτική, και κατά πάσα πιθανότητα αγαθό είναι ο δικός της εσώτερος σκοπός. Άρα -έτσι φαίνεται τουλάχιστον- θέμα μας πρέπει να είναι το αγαθό, και μάλιστα το αγαθό όχι το απόλυτο και θεϊκό αλλά το ανθρώπινο (για το θεϊκό αγαθό είναι άλλη η συζήτηση και διαφορετική η έρευνα)» (μετάφραση Β. Μπετσάκος).

⁴¹ Β. Μπετσάκος, *Αριστοτέλης, Ἠθικά Μεγάλα. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 16-17: «Πρόκειται για έναν τρόπο σκέψης τελολογικό. Ο φιλόσοφος αναγνωρίζει σε κάθε τομέα της πραγματικότητας, σε κάθε πτυχή του ερευνητέου επιστητού, τη λειτουργία κάποιου τέλους προς την πραγμάτωση του οποίου τείνουν με έναν συμπεριληπτικό και αναβατικό τρόπο όλες οι επιμέρους ενέργειες των όντων, αψύχων και εμψύχων. Έτσι και οι αντίστοιχες επιστήμες, που ερευνούν τα ποικίλα πεδία του πραγματικού, δομούνται με μία ανάλογη τελολογική προοπτική· μελετούν πώς τα επιμέρους στοιχεία υπηρετούν την πραγμάτωση του τέλους από το οποίο αυτά αντλούν τον τρόπο ύπαρξής τους».

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 2. Άμεσα διακρίνεται και στις δύο παραγράφους μια βασική πλατωνική αρχή: ο λόγος έχει ένα ηγεμονικό ρόλο στην ψυχή και τη ζωή του ανθρώπου⁴², κατευθύνει τις πράξεις του. Ο Αριστοτέλης ενστερνίζεται αυτή την ιδέα και την υποστηρίζει και σε άλλα κείμενά του⁴³. Στο βάθος πρόκειται για την εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη λογική, η οποία χαρακτηρίζει την αρχαιοελληνική σκέψη κατά την κλασική εποχή, ιδίως μετά τον Σωκράτη, και πριν κλονιστεί από τις ριζικές πολιτειακές μεταβολές που επέφεραν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου.

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 3. Στην πρώτη παράγραφο ο άνθρωπος καλείται με τη φιλοσοφία να ελέγξει και να κατευθύνει το σώμα του και τις αντίστοιχες δραστηριότητές του. Στη δεύτερη καλείται να ελέγξει και να κατευθύνει το πνεύμα του, τις επιμέρους γνώσεις που θα αξιοποιηθούν στις ποικίλες πρακτικές ενέργειές του. Τελικά, έτσι, η φιλοσοφία λειτουργεί ενοποιητικά για τον άνθρωπο. Συντονίζει την παρουσία του στον κόσμο, δίνοντάς της συνοχή και ενότητα. Πρόκειται για μια έντονη λογοποίηση της εν πολλοίς αντιφατικής καθημερινότητας.

Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 4. Μπορεί η φιλοσοφία να μη συνδέεται και να μην δεσμεύεται από καμία άμεση χρηστικότητα, όπως το είδαμε στο απόσπασμα από τα *Μετὰ τὰ Φυσικά* του Αριστοτέλη, εντέλει όμως αφορά σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και σε κάθε έκφραση της ζωής του ανθρώπου. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι απολύτως χρήσιμη και ωφέλιμη γι' αυτόν.

Αν θέλαμε να ανασυστήσουμε εν είδει συλλογισμού το κείμενο:

1. Το σώμα μας και όσα σχετίζονται με αυτό είναι όργανα
2. Όλα τα όργανα μπορούν να χρησιμοποιηθούν με τρόπο καλό και ωφέλιμο ή με τρόπο κακό και βλαπτικό

⁴² Βλ. ενδεικτικά, *Άλκιβιάδης Α'*, 129e-130c.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 996b8-12: ἐκ μὲν οὖν τῶν πάλαι διωρισμένων τίνα χρῆ καλεῖν τῶν ἐπιστημῶν σοφίαν ἔχει λόγον ἐκάστην προσαγορεύειν· ἥ μὲν γὰρ ἀρχικωτάτη καὶ ἡγεμονικωτάτη καὶ ἥ ὥσπερ δούλας οὐδ' ἀντειπεῖν τὰς ἄλλας ἐπιστήμας δίκαιον, ἢ τοῦ τέλους καὶ τὰγαθοῦ τοιαύτη.

3. Η φιλοσοφία μάς διδάσκει τον καλό και ωφέλιμο τρόπο χρήσης των
διαφόρων οργάνων

Άρα: πρέπει να φιλοσοφούμε.

Γ. Επιμέρους σχόλια (πέραν όσων περιλαμβάνονται στον Φάκελο Υλικού)

- ἐπικίνδυνος ἡ χρῆσις

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά⁴⁴ θυμίζει μια ιδέα που συναντάται σε διάφορους αρχαίους συγγραφείς: Ο άνθρωπος είναι ικανός τόσο για το καλό όσο και για το κακό, μάλιστα και τα δύο σε μεγάλη ένταση. Στα Πολιτικά η έμφαση πέφτει στις κοινωνικές συνέπειες, θετικές ή αρνητικές, των ανθρώπινων επιλογών, ενώ στον Προτρεπτικό ο συγγραφέας φαίνεται να επικεντρώνεται στον ίδιο τον υπεύθυνο μιας στάσης ζωής.

- ὀρέγεσθαι τῆς ἐπιστήμης κτᾶσθαι τε αὐτὴν καὶ χρῆσθαι αὐτῇ προσηκόντως

Κλιμάκωση: αρχικά ο άνθρωπος επιζητά τη γνώση (ὀρέγεσθαι)· μετά προβαίνει στην απόκτησή της (κτᾶσθαι)· τελικό ζητούμενο, όμως, είναι η εφαρμογή της, η χρήση της και μάλιστα η σωστή χρήση της (προσηκόντως χρῆσθαι)⁴⁵. Και αυτό, διότι συμβαίνει πολλές φορές να γνωρίζει ο άνθρωπος το σωστό, αλλά να μη θέλει ή να μην μπορεί να το εφαρμόσει. Αυτή την αδυναμία της γνώσης έναντι του πάθους ο Αριστοτέλης την ονομάζει

⁴⁴ Πολιτικά, 1253a31-35: ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμον καὶ δίκης χεῖριστον πάντων. χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τὰναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα [Λυπουρλής: Γιατί όπως ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα όντα όταν φτάνει στην τελειότητά του, έτσι όταν σπάζει τη σχέση του με τον νόμο και τη δικαιοσύνη γίνεται το χειρότερο από όλα. Δεν υπάρχει πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα από την αδικία που διαθέτει όπλα. Ο άνθρωπος, από την άλλη, γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, που όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει εξ ολοκλήρου και για αντίθετους σκοπούς].

⁴⁵ Ἠθικά Μεγάλαι, 1.3.3.4-5: καὶ ἔστιν γε ἡ χρῆσις αἰρετωτέρα τῆς ἕξεως· τέλος γὰρ ἡ χρῆσις. Ἠθικά Μεγάλαι, 2.10.6.3-6: οὐδεμία γὰρ οὐδὲ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν παραδίδωσι τῷ μανθάνοντι τὴν χρῆσιν καὶ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ τὴν ἕξιν μόνον.

Η ιδέα της χρήσης, και μάλιστα, της ορθής, των αγαθών ανάγεται στον Πλάτωνα. Εὐθύδημος, 280d-e.

ἀκρασίαν και τον άνθρωπο που γνωρίζει το σωστό αλλά δεν το εφαρμόζει ἀκρατῇ⁴⁶.

- ἡγεμονικωτέραις, ἐπιτάττειν, ἐπιτακτικὴν φρόνησιν

Στο πλαίσιο μιας ολιστικής θεωρίας της ψυχής ο Αριστοτέλης δέχεται μία θεμελιώδη όσο και σχηματική διαίρεσή της σε δύο καταρχὴν μέρη: το λόγον ἔχον (ἢ νοητικὸν ἢ διανοητικὸν ἢ λογιστικόν) μέρος και στο ἄλογον μέρος της ψυχής. Το ἄλογον αποτελείται από το κυρίως ἄλογον μέρος και από το ἐπιθυμητικὸν καὶ ὅλως ὀρεκτικόν. Υπ' αυτή την έννοια η αρχική διμερής διάκριση της ανθρώπινης ψυχής γίνεται τριμερής (το ἐπιθυμητικὸν συνανήκει, σαν τομή τους, στα άλλα δύο). Το τελευταίο έχει τη δυνατότητα να υπακούει στον λόγον ο οποίος ασκεί ένα ηγεμονικό ρόλο και παράλληλα διαμορφώνει και αποδέχεται ἑλλογες ἐπιθυμίες. Ἔτσι, η αρχική διαίρεση μερών της ψυχής αποδεικνύεται τελικά απλή μεθοδολογική συνθήκη, εργαλειακή τομή στο αδιάσπαστο κύκλωμα των ψυχικῶν λειτουργιών⁴⁷.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την προηγούμενη διαίρεση της ψυχής, στις λογικές λειτουργίες της ανθρώπινης ψυχής εντάσσονται οι κάθε είδους νοητικές και γνωστικές δραστηριότητες, η λήψη αποφάσεων σε πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας αλλά και ο καθορισμός ευρύτερων κοσμοθεωρητικῶν στάσεων· όλα αυτά σε αναφορά προς την πολιτική φύση του ανθρώπου, πυρήνας της οποίας είναι ακριβῶς η λογικότητα.

Στις λειτουργίες του ἐπιθυμητικοῦ μορίου της ψυχής ανήκουν ποικίλες ὁρμές και ἐπιθυμίες αλλά και τα πάθη, δηλαδή φυσιολογικά βιώματα όπως η ὀργή, ο φόβος, το θάρρος, ο φθόνος, η χαρά, ο πόθος, το μῖσος και άλλα, με ένα

⁴⁶ Ἠθικά Μεγάλα, 2.6.2-3: «Ο Σωκράτης ο πρεσβύτερος, λοιπόν, ἀπέριπτε ὁλωσδιόλου την ἀκράτεια και ἔλεγε πως αυτή δεν υπάρχει και τούτο, με το ἐπιχείρημα ότι κανείς δεν θα ἐπέλεγε το κακό ἐν γνώσει του ότι είναι κακό· ἐνῶ ο ἀκρατὴς φαίνεται πως γνωρίζει το κακό, πλην ὅμως το ἐπιλέγει παρασυρμένος από το πάθος. Ἔτσι ο Σωκράτης θεωροῦσε πως δεν υπάρχει ἀκράτεια· ἔσφαλε ὅμως. Διότι είναι ἀτοπο να πεισθούμε από αυτό το ἐπιχείρημα και να ἀπορρίψουμε κάτι που μας πείθει ἄμεσα: υπάρχουν ὄντως ἄνθρωποι ἀκρατεῖς, και αυτοὶ πράττουν το κακό μολονότι γνωρίζουν ότι είναι κακό (μετάφραση Β. Μπετσάκος).

⁴⁷ Για τις ψυχικές λειτουργίες βλ. Β. Μπετσάκος, κεφ. «Οι ἀλληλοπεριχωρούμενες δυνάμεις της ψυχής στην ἀριστοτελική πραγματεία Περὶ ψυχῆς», στο Ψυχὴ ἄρα Ζωή. Ο ἀποφατικός χαρακτήρας της ἀριστοτελικῆς θεωρίας της ψυχῆς, Αρμός, Αθήνα 2007, σελ. 87-134.

λόγο όλα όσα προκαλούν *ήδονην* ή *λύπην*· πρόκειται για έμφυτες διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στην ψυχή, εκδηλώνονται στις ανθρώπινες σχέσεις, και αποτελούν ένα πανανθρώπινο δεδομένο προ-ηθικής τάξεως. Όλες αυτές οι διεργασίες ελέγχονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από την *έπιτακτική* δράση του λογικού μέρους της ψυχής.

Στις καθαρώς άλογες ψυχικές λειτουργίες εντάσσεται κάθε ζωτική λειτουργία που ριζώνει στη σωματικότητα, η θρέψη, η αναπαραγωγή, η ανάπτυξη του ζωντανού οργανισμού· αυτές τις λειτουργίες, ως πρωταρχικές, προϋποθέτει κάθε επιθυμητική και λογική δραστηριότητα της ψυχής.

- *κρίνειν τήν ὀρθότητα, τῷ λόγῳ χρωμένη, ὀρθὴν κρίσιν, ἀναμάρτητον*

Οι εκφράσεις αυτές απηχούν την αμέριστη -κατά την κλασική εποχή- εμπιστοσύνη των Ελλήνων στον ικανότητα της ανθρώπινης λογικής, στον ορθό λόγο. Αναντικατάστατος οδηγός του ανθρώπου για να βρίσκει σε κάθε περίπτωση μέσα στην καθημερινότητα την ορθή επιλογή θεωρούν πως είναι ο *ορθός λόγος*. Η λογική λειτουργεί ως ο ανεκτίμητος σύμβουλος της ελεύθερης προαίρεσης· αυτή θα καθοδηγήσει τον άνθρωπο στο πώς θα βιώσει και θα εκδηλώσει τα *πάθη*, πώς θα σχετιστεί στην πράξη με τους άλλους ανθρώπους, πώς θα αντιμετωπίσει τις καταστάσεις, τα γεγονότα και τα πράγματα μέσα στην πολιτική κοινωνία. Έτσι, οι διανοητικές αρετές του ανθρώπου συνεργάζονται με τις ηθικές, για να του προσφέρουν από κοινού την ευτυχία. Το λογικό μέρος της ψυχής και το *ἄλογον* πλήν *μετέχον λόγου*, α ξεχώριστα μεταξύ τους όπως το κυρτό και το κοίλο σε μια καμπύλη, αλληλεπιδρούν και γεννούν την αρετή και την ανθρώπινη ευδαιμονία.

Πρέπει, όμως, να υπογραμμίσουμε ότι στην αρχαιοελληνική γνωσιοθεωρία ο ορθός λόγος δεν έχει να κάνει με συστηματική νοησιαρχική ακρίβεια· ο ορθός λόγος δεν είναι επιστήμη με τη σημερινή έννοια, δεν δεσμεύεται από αξιωματικές αρχές και την εσωτερική συνέπεια του οικοδομήματος μιας επιμέρους επιστήμης. Ο ορθός λόγος είναι όλων των

ανθρώπων· κανείς ειδήμων και ειδικός, καμία ιδεολογία, θρησκεία και φιλοσοφία δεν μπορεί να τον μονοπωλήσει. Ο ορθός λόγος, για τον Αριστοτέλη και κάθε Έλληνα, είναι ο κοινός λόγος, είναι προσδιορισμένος κοινωνικά. Η αλήθεια είναι συνάρτηση των κοινωνικών επιτευγμάτων, εκφράζει το κατά πόσον οι άνθρωποι επιτυγχάνουν να ζουν όλοι μαζί κατά λόγον. Η τελική ορθότητα του λόγου βεβαιώνεται κατ' ἀρετήν και η αρετή κοινωνίας ἔργον ἐστί⁴⁸.

⁴⁸ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1122b29, 1144b14-28.

Δ. Άξονες συσχέτισης των Παράλληλων Κειμένων με το Κείμενο Αναφοράς

1. Πλάτων, *Θεαίτητος* 173e-174b

Ο Σωκράτης αναπαράγει μια αντίληψη τρέχουσα στην εποχή του, αλλά με διαχρονική ανθεκτικότητα: ο φιλόσοφος αποσύρεται και ζει συχνά έξω από την καθημερινότητα, σε ένα δικό του κόσμο⁴⁹. Ο ίδιος ο Σωκράτης έπεσε θύμα αυτού του στερεότυπου, όπως δείχνει η γελοιογραφική αναπαράστασή του από τον Αριστοφάνη στις *Νεφέλες*. Φυσικά, η απόσυρση του φιλοσόφου είναι συχνά φαινομενική: είναι η αποστασιοποίηση που επιτρέπει μια θέαση καθολική, μια διαρκή επιστροφή στον κόσμο και τον άνθρωπο ύστερα από μια πνευματική διαδρομή.

2. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α 4.4-6, 1259a6-19

Ο Αριστοτέλης αναφέρει την ιστορία με τον Θαλή, διότι θέλει να δείξει μία βασική διάκριση στον τρόπο θεώρησης των πραγμάτων: μπορεί κανείς να τα προσεγγίσει με *θεωρίαν ἐλευθέραν* ή με *ἐμπειρίαν ἀναγκαίαν*⁵⁰. Πρόκειται για μια διάκριση στόχων. Τι θέλει κάποιος; γνώση θεωρητική και ελεύθερη ή γνώση εμπειρική και υπηρετική αναγκών; Ο Θαλής έδειξε, κατά τον Αριστοτέλη, ότι αυτό είναι κατά βάθος ζήτημα προσωπικής βούλησης.

3. Κωστής Παλαμάς, *Ταμβοι και Ανάπαιστοι*, 29

Στο συγκεκριμένο ποίημα αντανακλάται και πάλι ένα στερεοτυπικό δίπολο αρνητικό για τη φιλοσοφία: η αλήθεια δεν βρίσκεται στη (νοησιαρχική) φιλοσοφία αλλά στο βίωμα και μάλιστα στο συναισθηματικό

⁴⁹ Βλ. το κεφ. «Η απόσυρση του φιλοσόφου – Ο τόπος, ο τρόπος και ο ρόλος του φιλοσόφου» στο Κ. Σ. Παπαλεξίου, *Πλάτων. Θεαίτητος. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 185-190.

⁵⁰ *Πολιτικά*, 1258b13.

βίωμα. Φυσικά, και με τη σειρά της, μια τέτοια θέση είναι ήδη θέση φιλοσοφική· και ως εκ τούτου χρήζει απόδειξης.

Για τη φιλοσοφία στην ποίηση ο Παλαμάς έχει πει: «είναι η ποίηση τέχνη, βέβαια, στις εντονότερες και τις βαθύτερες στιγμές της, φιλοσοφική, όμως πολύ διαφορετική από τη σκέψη μιας φιλοσοφίας καθαρής· ο ποιητής όσο κι αν συναπαντιέται διαβατικά, και στην ουσία και στη μορφή ακόμα, με το φιλόσοφο, η αλήθεια είναι πως, καλά καλά, διανοούμενος δεν είναι ούτε μεταφυσικός ούτε επιστημονικός, μα πως είναι, πραγματικά και απλούστατα, φιλόλογος». Κι ακόμα: «Άλλο η φιλοσοφική σκέψη κι άλλο η φιλοσοφική συγκίνηση. Ο σοφός φέρνεται από την πρώτη. Ο ποιητής, συχνά, δέρνεται από τη δεύτερη»⁵¹.

⁵¹ Βλ. Κ. Ανδρουλιδάκης, «Ο στοχαστής Παλαμάς», *Νέον Πλανόδιον* 4 (αφιέρωμα στον Κ. Παλαμά), 2017, όπου και οι παραπομπές στις συγκεκριμένες φράσεις του.

3^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η φιλοσοφία ως προϋπόθεση για την ευδαιμονία

ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ: Επίκουρος, *Επιστολή στον Μενοικέα*, 122

Α. Η επιστολή του Επίκουρου στον Μενοικέα

Αρκετοί στοχαστές στην αρχαιότητα επέλεξαν την επιστολή ως μέσο διατύπωσης και διάδοσης των βασικών αρχών της διδασκαλίας τους. Κατέστησαν έτσι την επιστολογραφία διακριτό γραμματειακό είδος. Ήδη από την αρχαιότητα τα κείμενα αυτά –άτιτλα, όπως συνηθιζόταν για τα κείμενα όλων σχεδόν των γραμματειακών ειδών- τιτλοφορήθηκαν με αναφορά στον αποστολέα (συγγραφέα) τους και τον εκάστοτε παραλήπτη της επιστολής.

Σώζονται ακέραιες τρεις επιστολές του Επίκουρου (341–270 π.Χ.): *Προς Ηρόδοτο* (βασικά στοιχεία φυσικής), *Προς Πυθοκλή* (κοσμολογία) και *Προς Μενοικέα* (ηθική). Και οι τρεις επιστολές έχουν διδακτικό χαρακτήρα. Το Κείμενο Αναφοράς είναι η α' παράγραφος από την *Επιστολή στον Μενοικέα* (μαθητή του Επίκουρου).

Η *Επιστολή στον Μενοικέα* είναι ένας προτρεπτικός λόγος⁵². Ο Επίκουρος προτρέπει τον Μενοικέα να ασκήσει τη φιλοσοφία. Στην πραγματικότητα, όμως, «ο προτρεπτικός αυτός προς τη φιλοσοφία είναι, μάλλον για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλοσοφίας, μια ανοιχτή (στον αντίποδα της πολιτικής ή πνευματικής αριστοκρατίας) πρόσκληση σε όλους τους ανθρώπους: νέους και γέροντες πρώτα, αλλά -μπορεί κάποιος να συμπληρώσει με βάση τα όσα γνωρίζουμε- και προς άνδρες και γυναίκες, ελεύθερους και δούλους, μορφωμένους και αμόρφωτους, πλούσιους και φτωχούς. Ίσως η μόνη διάκριση που υφίσταται να είναι ανάμεσα σε αυτούς που επιθυμούν να φιλοσοφήσουν και σε εκείνους που δεν επιθυμούν.

⁵² Σύμφωνα με την βιογραφία του Επίκουρου από τον Διογένη τον Λαέρτιο, ο Επίκουρος είχε συγγράψει και έναν λόγο *Προτρεπτικό στη φιλοσοφία*, ο οποίος σήμερα δεν σώζεται.

Ωστόσο, και οι τελευταίοι, αν ακούσουν την αληθινή (δηλ. την επικούρεια) φιλοσοφία και τον σκοπό της, θα προστρέξουν στο κάλεσμά της»⁵³.

Πώς αντιλαμβάνεται, όμως ο Επίκουρος τη φιλοσοφία; Καταρχήν όχι ως απλή θεωρητική γνώση αλλά ως ένα τρόπο ζωής⁵⁴. Αυτός ο φιλοσοφημένος τρόπος ζωής μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην *εὐδαιμονία*, η οποία αποτελεί και στην επικούρεια διδασκαλία τον απώτερο στόχο του ανθρώπου, το τέλος της ζωής του. Η ψυχική οδύνη, ο σωματικός πόνος και η συνακόλουθη ταραχή της ψυχής είναι για τον Επίκουρο παγίδες που απειλούν την ηρεμία του ανθρώπου και ακυρώνουν την *εὐδαιμονία*, την ευτυχία του⁵⁵. Αλλά ο φιλοσοφημένος τρόπος ζωής λειτουργεί ως θεραπεία μιας ζωής που ασθενεί· η ευτυχία είναι αποκατάσταση της χαμένης υγείας και η φιλοσοφία θα οδηγήσει προς αυτήν λειτουργώντας ιαματικά.

Το περιεχόμενο μιας φιλοσοφημένης ζωής είναι η απαλλαγή από ποικίλους φόβους (φόβο για τα φυσικά φαινόμενα, τον πόνο και τον θάνατο, τους θεούς και τη μεταθανάτια ζωή). Και συνακόλουθα, μια ζωή γαλήνης, ηδονής και ελευθερίας. Η *ήδονή* αποτελεί για τον Επίκουρο ύψιστο αγαθό⁵⁶.

⁵³ Γ. Ζωγραφίδης, *Επίκουρος. Ηθική. Η θεραπεία της ψυχής. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 556.

⁵⁴ Γ. Ζωγραφίδης, *ό.π.*, σελ. 54: «Ο Επίκουρος αυτό θεώρησε και αυτό έζησε ως το μεγαλύτερο πρόβλημα της ανθρώπινης ζωής: το “πώς μπορώ να είμαι ευτυχισμένος”, δηλαδή ποια είναι η ιδανική μορφή ζωής που μπορώ να ζήσω. Και δεν ήταν ένα θεωρητικό ερώτημα. Την εποχή εκείνη οι φιλόσοφοι πίστευαν ότι μπορεί να απαντηθεί όχι μόνο στα λόγια αλλά και στην πράξη. Και το πρώτο βήμα ήταν η επιλογή της κατάλληλης φιλοσοφικής σχολής: όταν την επέλεγες, δεν επέλεγες απλώς μια μέθοδο να γνωρίζεις, έναν τρόπο να σκέφτεσαι ή κάποιες συγκεκριμένες γνώσεις· επέλεγες έναν τρόπο να ζήσεις».

⁵⁵ Βλ. Μ. Vegetti, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, εκδ. Τραυλός, Αθήνα 2000, σελ. 279-280.

⁵⁶ Βλ. τις παραγράφους 127 και 128 της *Επιστολής στον Μενοικέα*: Πρέπει να αναλογιζόμαστε ότι από τις επιθυμίες άλλες είναι φυσικές και άλλες μάταιες· από τις φυσικές πάλι, μερικές είναι αναγκαίες και μερικές απλώς φυσικές· τέλος, από τις αναγκαίες επιθυμίες άλλες είναι αναγκαίες για την ευδαιμονία, άλλες για την ευεξία του σώματος και άλλες για την ίδια τη ζωή. Η ορθή θεώρηση όλων αυτών μας επιτρέπει να αναγάγουμε κάθε προτίμηση και κάθε αποστροφή στην υγεία του σώματος και στην αταραξία της ψυχής, από τη στιγμή που αυτός είναι ο σκοπός της μακάριας ζωής. Γιατί, πράγματι, κάνουμε τα πάντα για να μην πονούμε και να μην τρομάζουμε. Άπαξ και το εξασφαλίσουμε, κατευνάζεται η τρικυμία της ψυχής, αφού το έμψυχο ον δεν χρειάζεται να περιπλανιέται για κάτι που του λείπει και να αναζητεί κάτι με το οποίο να ολοκληρώσει αυτό που είναι αγαθό για την ψυχή και το σώμα. Γιατί την ηδονή την έχουμε ανάγκη ακριβώς τότε, όταν πονούμε από την

Αλλά «η ήδονή δεν είναι τόσο στιγμιαία απόλαυση όσο μια διαρκέστερη ψυχική διάθεση, ικανοποίησης και γαλήνης»⁵⁷.

Οι άνθρωποι, λέει ο Επίκουρος, έχουμε επιθυμίες, και μάλιστα τόσο πολλές και περίπλοκες που είναι αδύνατο να ικανοποιηθούν. Αλλά αυτό μας προκαλεί θλίψη, ταραχή ή και πόνο. Αν, όμως, διακρίνουμε τις επιθυμίες μας και περιοριστούμε στην ικανοποίηση των αναγκαίων, εκείνων που θα μας εξασφαλίσουν την απουσία πόνου και ταραχής, γινόμαστε ευτυχισμένοι. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις ηδονές· σημασία έχουν οι πιο μόνιμες από αυτές, είτε αφορούν στο σώμα είτε στην ψυχή (καταστηματικάι ήδοναί), αυτές που προκύπτουν από την σταθερή ικανοποίηση των αναγκαίων επιθυμιών. Μια μετρημένη ζωή, λοιπόν, μπορεί, κατά τον Επίκουρο, να εξασφαλίσει στον άνθρωπο την ευτυχία.

απουσία της· ενώ όταν δεν πονούμε, δεν την χρειαζόμαστε πια. Για τον λόγο αυτό αποκαλούμε την ηδονή αρχή και τέλος της μακάριας ζωής (μετάφραση Γ. Ζωγραφίδης).

⁵⁷ W. Windelband, H. Heimsöth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, τόμ. Α', εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986, σελ. 193.

Β. Το Κείμενο Αναφοράς και η φιλοσοφική ερμηνεία του

Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*, 122

Μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν· οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδεὶς ἐστὶν οὔτε πάρωνος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαίνειν. Ὁ δὲ λέγων ἢ μήπω τοῦ φιλοσοφεῖν ὑπάρχειν ὥραν ἢ παρεληλυθέναι τὴν ὥραν, ὁμοίος ἐστὶν τῷ λέγοντι πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ μήπω παρεῖναι τὴν ὥραν ἢ μηκέτι εἶναι. Ὡστε φιλοσοφητέον καὶ νέῳ καὶ γέροντι, τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων, τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιὸς ἦ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων. Μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.

Ὅπως και στον Προτρεπτικὸ του Αριστοτέλη, κεντρικὴ θέση στο συγκεκριμένο απόσπασμα της προτρεπτικῆς ἐπιστολῆς του Εἰκίκουρου ἔχει το ρηματικὸ ἐπίθετο φιλοσοφητέον (αν το αναλύαμε σε πρόταση, αὐτή θα ἦταν: «χρὴ νέον καὶ γέροντα φιλοσοφεῖν»): ο Εἰκίκουρος τονίζει ὅτι η προτροπή του πρὸς τη φιλοσοφία ἀφορᾶ τόσο τοὺς νέους ὅσο και τοὺς γέρους⁵⁸. Το ἴδιο νόημα, ἐξάλλου, ἔχει η εἰσαγωγικὴ και θεματικὴ πρόταση της παραγράφου: η φιλοσοφία εἶναι για ὅλους· εἶναι διαρκῶς ἐπείγουσα.

Ερμηνευτικὸ σχόλιο: Εὐλόγα μπορούμε να υποθέσουμε ὅτι, αναφερόμενος ο Εἰκίκουρος και στα δύο ηλικιακὰ ἄκρα, συμπεριλαμβάνει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαρτήτως ηλικίας (και ὄχι μόνο ηλικίας).

Τὴν προτροπή του για φιλοσοφία ο Εἰκίκουρος τὴν υποστηρίζει με συμμετρικὲς για τοὺς νέους και τοὺς ηλικιωμένους αἰτιολογήσεις, ἀναιρῶντας με διαλογικὸ ὕφος υποθετικὲς ἀντιρρήσεις τῶν μεν και τῶν δε:

Αἰ: Οἱ νέοι δεν πρέπει να θεωροῦν τον εαυτό τοὺς ἀνώριμο για τη φιλοσοφία.

⁵⁸ Ασφαλῶς ο Εἰκίκουρος ἔχει ὑπόψη του -και διαφοροποιεῖται ἀπὸ αὐτήν- τη θέση του Πλάτωνα ὅτι η φιλοσοφία (διαλεκτική) ἀπαιτεῖ μακρόχρονη προετοιμασία και παιδεία, και ὅτι ἐπομένως μόνο σε ὥριμη ηλικία μπορεί κάποιος να τὴν ἀσκήσει. Βλ. *Πολιτεία*, 540a: Πεντεκαίδεκα ἔτη, ἣν δ' ἐγώ. γενομένων δὲ πεντηκοτουτῶν τοὺς διασωθέντας καὶ ἀριστεύσαντας πάντα πάντῃ ἐν ἔργοις τε καὶ ἐπιστήμαις πρὸς τέλος ἤδη ἀκτέον, καὶ ἀναγκαστέον ἀνακλίναντας τὴν τῆς ψυχῆς αὐγὴν εἰς αὐτὸ ἀποβλέψαι τὸ πᾶσι φῶς παρέχον...

Α2: Οι ηλικιωμένοι δεν πρέπει να θεωρούν τον εαυτό υπερώριμο γι' αυτήν (ότι δηλαδή έχουν περάσει πια την ώριμη για τη φιλοσοφία περίοδο της ζωής τους).

Και για τους δύο το επιχείρημα είναι το ίδιο: Το ζητούμενο της ψυχικής υγείας δεν γνωρίζει ηλικία.

Αν θέλαμε να ανασυστήσουμε τον συλλογισμό⁵⁹ που υπόκειται στη σκέψη του Επίκουρου, αυτός θα εμφανιζόταν ως εξής:

- Προκείμενη πρώτη: Η ψυχική υγεία αφορά τους πάντες, νέους και ηλικιωμένους
- Προκείμενη δεύτερη και εννοούμενη: [Η φιλοσοφία εξασφαλίζει την ψυχική υγεία]
- Συμπέρασμα: Οι πάντες, νέοι και ηλικιωμένοι, πρέπει να φιλοσοφούν.

Ερμηνευτικό σχόλιο: Η ιδέα ότι η φιλοσοφία φροντίζει την υγεία της ψυχής, όπως η ιατρική για την υγεία του σώματος, συναντάται συχνά, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στα κείμενα του Επίκουρου⁶⁰. Ενδεικτικά βλ. *Ἐπικούρου προσφώνησις*, 54: *Οὐ προσποιεῖσθαι δεῖ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ὄντως φιλοσοφεῖν· οὐ γὰρ προσδεόμεθα τοῦ δοκεῖν ὑγιαίνειν, ἀλλὰ τοῦ κατ' ἀλήθειαν ὑγιαίνειν* [Ζωγραφίδης: Δεν πρέπει να προσποιούμαστε ότι φιλοσοφούμε αλλά να φιλοσοφούμε πραγματικά. Γιατί δεν έχουμε ανάγκη να φαινόμαστε υγιείς, αλλά να είμαστε στ' αλήθεια υγιείς].

Το αρχικό επιχείρημα αναδιατυπώνεται στη δεύτερη περίοδο με όρους συνωνυμίας:

ἄωρος = μήπω ὑπάρχειν ὥραν / μήπω παρεῖναι τὴν ὥραν

πάρωρος = παρεληλυθέναι τὴν ὥραν / μηκέτι εἶναι τὴν ὥραν

⁵⁹ Ο Επίκουρος αποφεύγει να δώσει στον λόγο του αυστηρά συστηματικό χαρακτήρα, να τον φορτώσει με εξειδικευμένους τεχνικούς όρους και πολύπλοκα λογικά σχήματα. Και αυτό επειδή απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό, που μπορεί και να μην έχει συστηματική φιλοσοφική παιδεία. Το χαρακτηριστικό αυτό της διδασκαλίας του σίγουρα λειτούργησε θετικά –δίπλα ασφαλώς στο ίδιο το περιεχόμενό της– στην ευρεία διάδοση της επικούρειας φιλοσοφίας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, επί πέντε ολόκληρους αιώνες.

⁶⁰ Για τη συσχέτιση φιλοσοφίας και ιατρικής στον Επίκουρο, βλ. Α. Kohen, *Ατομα- ηδονή- αρετή: Η φιλοσοφία του Επίκουρου*, μτφ. Σ. Δημόπουλος, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 102-105.

πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον = πρὸς εὐδαιμονίαν

Στην τρίτη περίοδο (επανα)κατατίθεται το συμπέρασμα, η κεντρική θέση δηλαδή του φιλοσόφου: Ὡστε φιλοσοφητέον καὶ νέῳ καὶ γέροντι, πλαισιωμένο από ένα δεύτερο επιχείρημα, και πάλι συμμετρικό:

B1: Οι νέοι, καθώς θα οδηγούνται προς τα γηρατειά, θα τείνουν να διασώσουν τη νεότητά τους, μέσα από την ευγνωμοσύνη για όσα ζουν.

B2: Οι ηλικιωμένοι, θα νιώθουν νέοι μέσα στα γηρατειά τους, καθώς θα αναπτύσσουν την έλλειψη φόβου για το μέλλον.

Η θέση που εδώ εννοείται: τόσο η ευγνωμοσύνη για τη ζωή, όσο και η αφοβία για τα μελλοντικά δεινά ή τον θάνατο αποτελούν μια φιλοσοφική στάση ζωής.

Η πρόταση-κατακλείδα της παραγράφου (το δείχνει ο σύνδεσμος οὖν) επικεντρώνεται στον όρο-κλειδί του κεντρικού νοήματος: την εὐδαιμονία⁶¹. Αυτή καταξιώνεται ως απώτατος ανθρώπινος στόχος, διότι είναι ένα ολιστικό κριτήριο για την ανθρώπινη ζωή: η παρουσία της εξασφαλίζει τα πάντα, ενώ η απουσία της μας οδηγεί να πράττουμε τα πάντα, ώστε να την αποκτήσουμε.

Φιλοσοφία για την ευτυχία, λοιπόν.

⁶¹ Η θεώρηση της εὐδαιμονίας ως απώτατου σκοπού της ανθρώπινης ζωής δεν αποτελεί βέβαια, πρωτοτυπία του Επίκουρου. Βλ. Α. Kohen, *ό.π.*, σελ. 106: «Όλες οι μετασωκρατικές φιλοσοφικές σχολές συμφωνούσαν, τουλάχιστον κατ' αρχήν, στον τελικό σκοπό κάθε ηθικής θεωρίας: να διατυπώσει και να διασφαλίσει τους ικανούς και αναγκαίους όρους για την επίτευξη του φυσικού και τελικού στόχου ή σκοπού (τέλους) της ανθρώπινης ζωής και πράξης: την επίτευξη της ευδαιμονίας. [...] Για να γίνει αυτό, κανένας ανώτερος στόχος ή σκοπός δεν μπορεί να τεθεί ως τέλος της ανθρώπινης δραστηριότητας, εκτός από μια κατάσταση ικανοποίησης ή, ακόμη, μακαριότητας. Οι αρχαίοι ονόμαζαν αυτήν τη κατάσταση εὐδαιμονία. Επ' αυτού όλοι συμφωνούν. Οι διαφορές εμφανίζονται όταν κανείς προσπαθεί να ορίσει το πραγματικό περιεχόμενό της».

Γ. Επιμέρους σχόλια (πέραν όσων περιλαμβάνονται στον Φάκελο Υλικού)

μήτε μελλέτω, μήτε κοπιάτω, φιλοσοφητέον, μελετᾶν χρή: Οι φράσεις αυτές έχουν τον έντονο δεοντολογικό χαρακτήρα (προστακτικές, ρημ. επίθετο – τέος, που δηλώνει το δέον, *χρή* +απαρέμφατο)· και ταιριάζουν στο γραμματειακό είδος: λόγος προτρεπτικός/διδασκτική επιστολή.

ῥα (*ἄωρος, πάρωρος*): στην αρχική της σημασία η λέξη σημαίνει: ορισμένος χρόνος, χρονική περίοδος, εποχή του έτους, μέρος της ημέρας ή του ημερονύκτιου. Στη συνέχεια, όμως, η λέξη *ῥα* έφτασε να δηλώνει τον κατάλληλο χρόνο, την κατάλληλη εποχή για κάτι (συνώνυμη της λέξης *καιρός*). Έτσι προέκυψε και η απρόσωπη έκφραση *ῥα ἐστί*: είναι ώρα, ο κατάλληλος καιρός για να γίνει κάτι. Και αντίστοιχα το επίθετο *ῥαῖος* δηλώνει αυτόν που γίνεται την κατάλληλη στιγμή, που βρίσκεται στην ακμή του, τον ώριμο. Στην αττική διάλεκτο η λέξη *ῥα* δήλωνε και την ώριμη ηλικία, μετά την νεότητα και πριν τα γηρατειά.

γηράσκων νεάζη, νέος ἄμα καὶ παλαιός ἦ: Με το διπλό αυτό οξύμωρο, ο Επίκουρος τονίζει ότι η φιλοσοφία συμβάλλει στην υπέρβαση, ως ασήμαντων τελικά, των ηλικιακών διαφοροποιήσεων⁶². Κατά προέκταση, η φιλοσοφία αναιρεί και άλλες διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Και δεν είναι τυχαίο ότι η φιλοσοφική σχολή του Επίκουρου, ο *Κῆπος*, ήταν ανοικτός τόσο στους Αθηναίους όσο και στους άλλους Έλληνες, αλλά και σε γυναίκες, σε δούλους, σε φτωχούς ή και αμόρφωτους ανθρώπους.

γεγονότων, μελλόντων. παρούσης, ἀπούσης: Είναι έντονη η χρονικότητα που αποπνέουν αυτές οι αντιθέσεις (στη διαχρονία η πρώτη, στη συγχρονία η δεύτερη). Αντανακλούν την κατασταλαγμένη πεποίθηση του Επίκουρου ότι η γέννηση και ο θάνατος περικλείουν αυστηρά την ανθρώπινη ζωή· ούτε

⁶² Γ. Ζωγραφίδης, *ό.π.*, σελ. 558-559: «Η διαφορά του γέρου από τον νέο είναι ως προς τη βιωμένη ευτυχία. Αν ο νέος έχει την ελπίδα αλλά και τον φόβο, ο άλλος έχει τη μνήμη - βασικό όρο της επικούρειας ευδαιμονία. Βλ. Επίκουρος, *Κύριαι δόξαι* XVII. Πρβ. *Επικούρου Προσφώνησις* 19, όπου ο γέρος, ξεχνώντας τα περασμένα αγαθά, γίνεται νέος».

προϋπαρξη της ψυχής υπάρχει, ούτε μεταθανάτια ζωή (αθανασία της ψυχής).

Δ. Άξονες συσχέτισης των Παράλληλων Κειμένων με το Κείμενο Αναφοράς

1. Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Β 2.1-4, 1103b26-1104a5

Ο Αριστοτέλης επιμένει στην πρακτική σημασία τόσο της ηθικής καθ' εαυτήν όσο και της φιλοσοφικής πραγματείας που ερευνά και αναλύει τη σχετική προβληματική. Η προσωπική του μακροχρόνια και επίμονη ενασχόληση με ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας δεν έγινε θεωρίας ἔνεκεν αλλά *ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα*⁶³ στο άμεσο ζητούμενο της ηθικής, αντίθετα προς άλλες επιστήμες που υπάρχουν τοῦ εἰδέναι χάριν, δεν τον ενδιέφερε η θεωρία για τη θεωρία, η αναποτελεσματική γνώση για την ίδια τη γνώση, αλλά πίστευε ότι εμβαθύνει γνωστικά για να βοηθήσει τον εαυτό του και τους άλλους να γίνουν άνθρωποι καλύτεροι, να κατακτήσουν το αγαθό⁶³.

Το γεγονός ότι η αριστοτελική ηθική είναι εξ αρχής προσανατολισμένη όχι στη γνώση αλλά στην πράξη έχει καίριες γνωσιολογικές συνέπειες. Ο φιλόσοφος δεν πρόκειται να αναζητήσει απόλυτες αξίες και ακαταμάχητες αλήθειες, αλλά θα εξετάσει την ηθική πράξη μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα και χωροχρονικά πλαίσια. Η ηθική πράξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον καιρόν, την χρονικά εντοπισμένη συγκυρία και δεν προσφέρεται για νοησιαρχικές βεβαιότητες αιτιοκρατικού τύπου· μόνο μία πιθανολογική προσέγγιση μπορεί να διαυγάσει την κάθε ξεχωριστή ανθρώπινη πράξη⁶⁴.

2. Επικούρειοι: Επίκουρος και Διογένης Οίνοανδεύς

⁶³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διατύπωση στα *Ἠθικά Εὐδήμια*, 1216b20-23: ... *περὶ ἀρετῆς οὐ τὸ εἰδέναι τιμώτατον τί ἐστίν, ἀλλὰ τὸ γινώσκειν ἐκ τίνων ἐστίν. οὐ γὰρ εἰδέναι βουλόμεθα τί ἐστὶν ἀνδρεία, ἀλλ' εἶναι ἀνδρεῖοι, οὐδέ τί ἐστὶ δικαιοσύνη, ἀλλ' εἶναι δίκαιοι* [Μπετσάκος: ...με την αρετή το πιο πολύτιμο δεν είναι να έχουμε γνώσεις, αλλά να γνωρίζουμε πώς να την αποκτήσουμε. Διότι αυτό που θέλουμε δεν είναι να μάθουμε τι είναι ανδρεία, αλλά να είμαστε ανδρεῖοι· ούτε τι είναι δικαιοσύνη, αλλά να είμαστε δίκαιοι].

⁶⁴ Τα *Ἠθικά Νικομάχεια* το τονίζουν με θαυμαστή λιτότητα και ευθύβολη εκφραστική (1104a 6-9): ... *ὁ περὶ τῶν καθ' ἑκάστα λόγος οὐκ ἔχει τὰκριβές· οὔτε γὰρ ὑπὸ τέχνην οὔθ' ὑπὸ παραγγελίαν οὐδεμίαν πίπτει, δεῖ δ' αὐτοὺς αἰετὸς πρᾶττοντας τὰ πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν*.

Στον ιαματικό ρόλο της φιλοσοφίας έχουμε ήδη αναφερθεί στην προηγούμενη ενότητα.

Η δημόσια επιγραφή του Διογένη από τα Οινόανδα⁶⁵ αποτελεί σημαντική πηγή για την επικούρεια φιλοσοφία. Είναι, μάλιστα, πολύ πιθανό ότι βασίζεται σε επιστολή του ίδιου του Επίκουρου. Κεντρική ιδέα του αποσπάσματος αποτελεί ο πανανθρώπινος χαρακτήρας της επικούρειας φιλοσοφίας, και η πρακτική ωφελιμότητα της φιλοσοφίας στην ζωή του κάθε ανθρώπου. Ο Διογένης απευθύνεται στους πάντες υπερβαίνοντας όρια χρόνου (δίκαιον δ' ἐστὶ καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἐσομένοις βοηθῆσαι -κάκεῖνοι γάρ εἰσιν ἡμέτεροι καὶ εἰ μὴ γεγόνασί πω) και χώρου (πρὸς δὲ δὴ φιλάνθρωπον καὶ τοῖς παραγεινομένοις ἐπικουρεῖν ξένοις). Στην εποχή του έχει προ πολλού καταρρεύσει η πολιτειακή δομή της αρχαιοελληνικής πόλεως και ο φιλόσοφος μπορεί πια να ενστερνίζεται ένα πνεύμα οικουμενικό. Τότε μπορεί κανείς (όπως και ο Διογένης) να γίνει άνετα θιασώτης της πολύ παλαιότερης, αλλά ανθεκτικής και ακμάζουσας, επικούρειας διδασκαλίας, ακριβώς γιατί αυτήν ενείχε εξαρχής μια πανανθρώπινη απόβλεψη⁶⁶. Αυτήν αντανακλά το ίδιο το κολοσσιαίο μέγεθος της επιγραφής: ένα τεράστιο βιβλίο, ανοικτό σε όλες τις σελίδες του, για να το διαβάσει ο καθένας.

3. Κ. Π. Καβάφης, «Από την σχολήν του περιωνύμου φιλοσόφου»

Ο νεαρός πρωταγωνιστής του καβαφικού ποιήματος επιλέγει ένα τρόπο ζωής δοσμένο στις σωματικές ηδονές· τον προτιμά –με μάλλον βιαστικά και πρόσκαιρα κριτήρια- από άλλους τρόπους ζωής: αυτούς που προτείνουν είτε η φιλοσοφία είτε η πολιτική είτε η θρησκεία.

⁶⁵ Τα Οινόανδα βρίσκονται στη σημερινή νοτιοδυτική Τουρκία (στην αρχαία Λυκία). Για την επιγραφή του Διογένη βλ. Γ. Αβραμίδης, *Διογένης Οινόανδρεύς, Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας. Η Μεγάλη Επιγραφή στα Οινόανδα*, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2003.

⁶⁶ Χαρακτηριστική η απόφαση, N.W.de Witt, *Epicurus and his Philosophy*, Minneapolis 1954, σελ. 354: ο επικουρισμός υπήρξε «η μόνη ιεραποστολική φιλοσοφία που δημιούργησαν οι Έλληνες».

Ο Καβάφης προβάλλει εμφατικότερα την απόρριψη της φιλοσοφίας, και γι' αυτό την τονίζει αποκλειστικά και στον τίτλο του ποιήματος. Αυτό, ίσως επειδή η ίδια φιλοσοφία λειτουργούσε στα χρόνια του Αμμώνιου Σακκά (175-242 μ.Χ.) ως επιλέξιμος τρόπος ζωής· και, εξάλλου, ο νεαρός πρωταγωνιστής του ποιήματος εμφανίζεται να τον πλησίασε για δύο χρόνια (χωρίς να αποκόμισε τίποτε).

Ο ίδιος ο ποιητής, βεβαίως, δεν βάλλει ευθέως κατά της φιλοσοφίας⁶⁷. Ο νεαρός πρωταγωνιστής του εμφανίζεται να επέλεξε τον Αμμώνιο Σακκά ως *περιώνυμο*, (χωρίς να τον εκτιμά: *γέρος*), να ζητούσε σ' αυτόν κάτι για να καταπολεμήσει την ανία του, και εντέλει θα μπορούσε να τον εναλλάξει με οποιονδήποτε άλλο φιλόσοφο, αδιακρίτως του τι αυτός θα δίδασκε (*Κι αν εν τω μεταξύ απέθνησκεν ο γέρος /πήγαινε σ' άλλου φιλοσόφου ή σοφιστού· /πάντοτε βρίσκεται κατάλληλος κανείς*). Όλα αυτά δείχνουν ότι ο φιλοσοφικός τρόπος ζωής υπακούει σε ορισμένες αρχικές προϋποθέσεις.

⁶⁷ Βλ. Γ. Δάλλας, *Ο Καβάφης και η δεύτερη σοφιστική*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1984, όπου υπάρχουν και διάσπαρτες αναφορές στο συγκεκριμένο ποίημα (ενδ. σελ. 318, 319).

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

1η Θεματική Ενότητα

**Η αντίληψη για τη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία και η
διαμόρφωση του ανθρώπου**

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλολόγος

© Copyright, 2019, Δρ Ιωάννης – Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλόλογος, Μουσικό Σχολείο Χανίων <https://akisambelas.wordpress.com>

Σημείωση: Οι ερμηνευτικές σημειώσεις που ακολουθούν αξιοποιούν (σε άλλα σημεία περισσότερο σε άλλα σημεία λιγότερο) το επιμορφωτικό υλικό του συναδέλφου Βασ. Μπετσάκου, το οποίο ήταν ελεύθερα διαθέσιμο στο Διαδίκτυο, τον οποίο και ευχαριστούμε. Η αξιοποίησή τους έγινε λαμβάνοντας υπόψη και τις κριτικές επισημάνσεις της συναδέλφου Χαρ. Τουρνά, πρώην Σχ. Συμβούλου ΠΕ02.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας	4
Διδακτική Ενότητα 1 - Γιατί φιλοσοφεί ο άνθρωπος;	5
Εισαγωγικά σχόλια	5
Κείμενο Αναφοράς: Άριστοτέλης, Μετά τὰ φυσικά, Α2, 981b12-28	9
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα	16
Ασκήσεις	20
Διδακτική Ενότητα 2η - Η πρακτική και πολιτική διάσταση της φιλοσοφίας ..	23
Εισαγωγικά σχόλια	23
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Προτρεπτικός πρὸς Θεμισώνα, αποσπ. 8-9	27
Ερμηνευτικά σχόλια	28
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα	33
Ασκήσεις	35
Διδακτική ενότητα 3η - Η φιλοσοφία ως προϋπόθεση για την ευδαιμονία ..	39
Εισαγωγικά σχόλια	39
Κείμενο αναφοράς ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Ἐπιστολή πρὸς Μεναικέα, 122	41
Ερμηνευτικά σχόλια	41
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα	45
Ασκήσεις	48

Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας¹

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΗ

- Οι 3 Μιλήσιοι Φιλόσοφοι: Θαλής – Αναξίμανδρος – Αναξίμενης
- Οι Πυθαγόρειοι: Πυθαγόρας - πυθαγορισμός
- Η Ελεατική Σχολή: Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων, Μέλισσος
- Ηράκλειτος
- Οι Συνδυαστικοί: Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας
- Οι Ατομικοί: Λεύκιππος, Δημόκριτος

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ

- Σοφιστές: Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Αντιφών, Ιππίας
- Σωκράτης
- Πλάτων – Αρχαία Ακαδημία
- Σωκρατικές σχολές
 - Μεγαρική
 - Κυνική: Αντισθένης, Διογένης, Κράτης
 - Κυρηναϊκή: Αρίστιππος
- Αριστοτέλης – Λύκειο (η περιοχή όπου υπήρχε η σχολή του Αριστοτέλη)
 - Περιπατητική σχολή – Θεόφραστος

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ

- Στωικοί - Ποικίλη Στοά:
 - Αρχαία Στοά: Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος
 - Μέση Στοά: Παναίτιος, Ποσειδώνιος
- Επικούρειοι: Επίκουρος - Κήπος
- Σκεπτικοί:
 - Μέση και Νέα Ακαδημία: Αρκεσίλαος, Καρνεάδης κα.
 - Πυρρωνιστές: Πύρρων, Σέξτος Εμπειρικός

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ

- Νεοπλατωνικοί: Πλωτίνος, Ιάμβλιχος, Υπατία

Όλες οι φιλοσοφικές σχολές έκλεισαν το 529 μ.Χ. με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού.

¹ Η επισκόπηση σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί όλες τις σχολές και ρεύματα. Περιορίζεται στις κυριότερες και σημαντικότερες αναφορές.

Διδακτική Ενότητα 1 - Γιατί φιλοσοφεί ο άνθρωπος;

Εισαγωγικά σχόλια

Λίγα λόγια για το έργο Μετά τὰ φυσικά²

Ο κλάδος της φιλοσοφίας που καλείται μεταφυσική (ή οντολογία) πήρε το όνομά του από το έργο του Αριστοτέλη Μετά τὰ φυσικά. Το έργο αυτό αποτελείται από μικρότερα αυτοτελή έργα, που δεν έχουν γραφεί όλα την ίδια εποχή. Σε αυτό το σημείο υπενθυμίζουμε ότι ο Αριστοτέλης δεν έγραψε εγχειρίδια ή διδακτικά βιβλία, όπως τα εννοούμε εμείς σήμερα, ολοκληρωμένα και με εσωτερική συνοχή. Η διδακτική του παραγωγή αποτελείται από μαθήματα μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης. Ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος (ανάμεσα στο 40 και το 20 π.Χ.) συνένωσε τα επιμέρους μαθήματα σε πραγματείες, και δημιούργησε επίσης μερικούς από τους τίτλους που χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πιθανόν έδωσε σ' αυτήν τη συλλογή τον τίτλο Μετά τὰ φυσικά, καθώς στον κατάλογο των έργων του την τοποθέτησε ύστερα από το βιβλίο του Αριστοτέλη με τον τίτλο Φυσικά. Προτίμησε δηλαδή έναν πολύ ουδέτερο χαρακτηρισμό "τὰ μετὰ τὰ φυσικά", δηλαδή τα συγγράμματα τα οποία στην έκδοσή του ακολουθούν τα φυσιογνωστικά συγγράμματα. Δεν μπορούσε να φανταστεί, βέβαια, ότι έτσι χάρισε στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης μία λέξη πλούσια σε περιεχόμενο: τη λέξη μεταφυσική.

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης ονομάζει τη φιλοσοφία που αναπτύσσεται σ' αυτό το έργο πρώτη φιλοσοφία, αναγνωρίζοντας τον κεντρικό και ουσιώδη χαρακτήρα της. Η πρώτη φιλοσοφία του Αριστοτέλη μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε ερωτήματα πέρα από τα όρια της φυσικής, αφού ασχολείται με το ὄν ἢ ὅν στην καθολικότητά του, το υπαρκτό χωρίς ιδιότητες, σε αντίθεση με τις επιμέρους επιστήμες που εξετάζουν όψεις ή μέρη του ὄντος.

² Οι αναφορές που ακολουθούν προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα εξής βιβλία: 1) Αρχές Φιλοσοφίας, Β' ΓΕΛ, ΙΤΥΕ "Διόφαντος" σ. 116, 2) Γεωργούλης Κ.Δ., Αριστοτέλους Πρώτη Φιλοσοφία (Τα μετὰ τα Φυσικά), εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2005⁵ σ.81, 3) Düring I., Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, τόμος Β', εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994² σσ.420-421, 4) Ross W.D., Αριστοτέλης, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1993² σσ.220, 221, 223.

γι' αυτό αποκαλείται πρώτη. Με άλλα λόγια ο Αριστοτέλης αναζητά τις πρωταρχικές αιτίες της πραγματικότητας. Άλλωστε ο άνθρωπος μελετά πρώτα αυτά που του είναι άμεσα προσιτά (τα φυσικά αισθητά όντα), για να αναχθεί μέσω αυτών στα πρότερα κατά την αντικειμενική τάξη του όντος (δηλαδή τα αίτια, τις αρχές και τα στοιχεία).

Πιο συγκεκριμένα, στα *Φυσικά* ο Αριστοτέλης είχε απαριθμήσει αυτά που θεωρεί πρώτα αίτια - το υλικό, το ουσιαστικό, το ποιητικό και τελικό αίτιο. Στα Μετά τὰ Φυσικά επιχειρεί να ελέγξει κριτικά την ορθότητα της ανάλυσής του, εξετάζοντας εάν οι προηγούμενοι φιλόσοφοι είχαν ανακαλύψει άλλα αίτια από αυτά που ο ίδιος επισημαίνει. Επιπλέον, δύο βασικά ερωτήματα τον απασχολούν:

1. Είναι δυνατή μία μοναδική υπέρτατη επιστήμη της μεταφυσικής - μία συνοπτική επιστήμη που θα μελετά τη φύση, όχι μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας, αλλά του ίδιου του πραγματικού, και θα συνάγει τα επιμέρους γνωρίσματα του σύμπαντος από μία κεντρική αρχή;
2. Υπάρχουν μη αισθητές ουσίες, όπως υπάρχουν αισθητές και αν υπάρχουν τι ακριβώς είναι; Είναι τα *καθόλου* (καθολικές έννοιες), αυθύπαρκτες ουσιαστικές οντότητες, όπως υποστήριζε ο Πλάτων στη θεωρία των ιδεών;

Τα *Μετά τὰ Φυσικά* αποτελούνται από 14 βιβλία. Έχουν ήδη από την αρχαιότητα ονομαστεί -και αυτή πια είναι η καθιερωμένη διεθνώς ονομασία τους- με βάση τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου: Α, α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν. Το περιεχόμενο του Α' Βιβλίου που αποτελεί ιστορική και κριτική εισαγωγή για όλο το υπόλοιπο έργο:

- 1. Περιγραφική ανάλυση του σχηματισμού της ανθρώπινης εμπειρίας, επιστήμης και σοφίας· η σοφία είναι η γνώση των αιτίων.
- **2. Το θέμα της σοφίας είναι τα πρώτα αίτια.**
- 3-7 Ανασκόπηση των φιλοσοφικών συστημάτων των προσωκρατικών και του Πλάτωνα και επιβεβαίωση της ορθότητας της αριστοτελικής διαίρεσης των 4 αιτίων (βλ. παραπάνω).
- 8-9 Κριτική των προγενέστερων συστημάτων.

- 9. Επίλογος: ατέλεια των προγενέστερων συστημάτων, αναγκαιότητα απορητικής έρευνας.

Τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά ξεκινούν με την εμβληματική φράση "**Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει**". Το Κείμενο Αναφοράς της 1^{ης} Διδακτικής Ενότητας προέρχεται από το 2^ο κεφάλαιο του Α. Έχει προηγηθεί το 1ο κεφάλαιο των Μετὰ τὰ Φυσικά Α1 980a21-981b2.

Η πορεία του ανθρώπου προς τη γνώση και τη σοφία. Η ιδιαιτερότητα της σοφίας.³

Το κίνητρο που εμπνέει τον Αριστοτέλη σε ολόκληρο το έργο του είναι η επιθυμία να κατακτήσει τη μορφή της γνώσης, η οποία περισσότερο από κάθε άλλη αξίζει να ονομαστεί σοφία. Η επιθυμία της γνώσης είναι έμφυτη στον άνθρωπο και παράγεται μέσα από μία συγκεκριμένη πορεία:

1. Αφετηρία της γνώσης είναι οι **αισθήσεις**, και κατεξοχήν η όραση. Αυτό φανερώνει, στο χαμηλότερο επίπεδο, η απόλαυση (ή τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις) με την οποία χρησιμοποιούμε τις αισθήσεις μας.
2. Το αμέσως επόμενο στάδιο προς την κατεύθυνση της πληρέστερης γνώσης αφορά τη χρήση της **μνήμης**, που μας διαχωρίζει κατά τον Αριστοτέλη από τα κατώτερα ζώα.
3. Το μεθεπόμενο στάδιο - που μόνο ο άνθρωπος μπορεί να το φθάσει - είναι **η εμπειρία**. Καθώς συνδυάζονται περισσότερες μνήμες του ίδιου αντικειμένου κατακτούμε έναν πρακτικό κανόνα, χωρίς να μπορούμε να τον αιτιολογήσουμε (π.χ. για ένα φάρμακο που βοήθησε τον Καλλία, τον Σωκράτη και άλλους όταν έπασχαν από την ίδια νόσο).
4. Η **τέχνη**, η γνώση των πρακτικών κανόνων που στηρίζεται σε γενικές αρχές, συνιστά το αμέσως υψηλότερο στάδιο (ή μὲν ἐμπειρία τῶν καθ' ἑκάστον ἐστὶ γνῶσις ἢ δὲ τέχνη τῶν καθόλου)

³ Ross W.D., ό.π., σσ.219-220

5. Η επιστήμη, η καθαρή γνώση των αιτίων, τοποθετείται στην κορυφή της πυραμίδας. Ενώ στην περίπτωση της τέχνης το ενδιαφέρον της περιορίζεται από έναν ανώτερο πρακτικό σκοπό, η επιστήμη γνωρίζει για χάρη της ίδιας της γνώσης: είναι το τελευταίο και ύψιστο προϊόν του πολιτισμού.

☞ Η **σοφία (= φιλοσοφία)** όμως δεν πρέπει να είναι μόνο επιστήμη ή γνώση των αιτίων, αλλά γνώση των πρώτων και γενικότατων αιτίων. Η **σοφία** είναι η ευρύτερη δυνατή γνώση· η γνώση του δυσκολότερου, η ακριβέστερη γνώση, η διδακτικότερη γνώση, η πιο αυτοτελής και ανεξάρτητη γνώση, αλλά και η εγκυρότερη. Επομένως, όταν λέμε ότι κάποιος είναι **φιλόσοφος** εννοούμε⁴ ότι 1) τα ξέρει όλα, στον βαθμό που αυτό είναι δυνατό, χωρίς να διαθέτει μία ειδική γνώση στα επιμέρους θέματα, 2) έχει την ικανότητα να αναγνωρίζει δύσκολα πράγματα, που δεν γίνονται εύκολα αντιληπτά από τον κοινό άνθρωπο, 3) είναι ακριβέστερος από όλους τους άλλους και γι' αυτό 4) είναι πιο ικανός από τους άλλους να διδάξει τις αιτίες, 5) αναζητά τη γνώση για χάρη της ίδιας της γνώσης και όχι για τα αποτελέσματά της και 6) αφοσιώνεται στην ύψιστη επιστήμη. "Δεῖ γὰρ αὐτὴν τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν εἶναι θεωρητικὴν· καὶ γὰρ τάχαθόν καὶ τοῦ ἔνεκα ἔν τῶν αἰτίων ἐστίν." εννοώντας τη σοφία ως τη θεωρητική γνώση που διεκδικεί καθολική εμβέλεια.

⁴ Düring I., ό.π., τ.Α', σ.413

Κείμενο Αναφοράς: Άριστοτέλης, Μετά τὰ φυσικά, Α2, 981b12-28

Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων θαυμάσαντες, εἶτα κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες, οἷον περὶ τε τῶν τῆς σελήνης παθημάτων καὶ τῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ τὰ ἄστρα καὶ περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως.

Ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἀγνοεῖν (διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων)· ὥστ' εἶπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν ἐφιλοσόφησαν, φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν.

Μαρτυρεῖ δὲ αὐτὸ τὸ συμβεβηκός· σχεδὸν γὰρ πάντων ὑπαρχόντων τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν ἢ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι.

Δῆλον οὖν ὥς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἐτέραν, ἀλλ' ὥσπερ ἄνθρωπος, φαμέν, ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὄν, οὕτω καὶ αὐτὴν ὥς μόνην οὔσαν ἐλευθέραν τῶν ἐπιστημῶν· μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστιν.

Τι θέλει να αποδείξει ο Αριστοτέλης και με ποια επιχειρήματα;

Ο Αριστοτέλης θέλει να αποδείξει ότι **μονάχα η φιλοσοφία υπάρχει χάριν του εαυτού της**, και σε αντίθεση με τις άλλες επιστήμες η ιδιαιτερότητα και συνάμα ανωτερότητά της ἐγκείται στο γεγονός ότι **δεν υφίσταται για λόγους χρηστικούς και εξυπηρέτησης αναγκών**. Η συλλογιστική του πορεία διαρθρώνεται σταδιακά, βήμα προς βήμα κατ' αναλογία προς την εξελικτική πορεία του ανθρώπου. Έχει προηγηθεί η διατύπωση της αποδεικτέας θέσης "Ὅτι δ' οὐ ποιητική (ενν. η φιλοσοφία), δῆλον καὶ ἐκ τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων"· γι' αὐτό ακολουθεῖ ο σύνδεσμος **γάρ**.

1. Διὰ **γάρ** τὸ θαυμάζειν ... περὶ τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως: Στην πρώτη περίοδο του αποσπάσματος ο Αριστοτέλης, ὅπως και ο δάσκαλός του ο

Πλάτων (βλ. σχόλιο βιβλίου) στον *Θεαίτητο*, ισχυρίζεται πως αφετηρία του φιλοσοφεῖν είναι το θαυμάζειν με τη σημασία της πρωτογενούς έκπληξης και περιέργειας, αρχικά για τα παράξενα και παράδοξα της καθημερινής ζωής που είχαν άμεσα μπροστά τους οι άνθρωποι (τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων) όπως για παράδειγμα καθημερινά φαινόμενα στατικού ηλεκτρισμού και μαγνητισμού, το ουράνιο τόξο, τις βροντές, τις αστραπές κλπ, και στη συνέχεια προοδευτικά και για τα πιο σπουδαία και σημαντικά φυσικά-κοσμολογικά φαινόμενα, όπως για παράδειγμα (οἶον ...) τα σεληνιακά, ηλιακά, αστρικά, αλλά και την ίδια τη γένεση του σύμπαντος (θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι πρώτοι φυσικοί φιλόσοφοι). Είναι προφανές ότι υπάρχει μία κλιμάκωση από τα πιο κοντινά στον άνθρωπο και τις δυνατότητες της γνώσης του στα πιο μακρινά και δυσερμήνευτα.

Επομένως, η απαρχή της κατεξοχήν έλλογης δραστηριότητας του ανθρώπου, όπως είναι η φιλοσοφική σκέψη, βρίσκεται σε ένα συναίσθημα, ένα πάθος, όπως είναι το θαυμάζειν. Επομένως, η φιλοσοφική δραστηριότητα επιδρά στον άνθρωπο κατά τρόπο ολιστικό και όχι μόνο διανοητικά.

2. **Ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων ... διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίωκον καὶ οὐ χρήσεώς τινος ἔνεκεν.**: Στη δεύτερη αυτή περίοδο ο Αριστοτέλης διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι η απορία και ο θαυμασμός υποδηλώνουν τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των ανθρώπων της άγνοιάς τους και κατ' επέκταση (διατηρώντας μία επιφύλαξη εἴπερ ...) την επιθυμία τους να την υπερβούν χάριν της ίδιας της γνώσης και όχι κάποιας χρησιμότητας.

☞ Αξιοπρόσεκτη είναι η παρενθετική ενισχυτική διατύπωση (διὸ καὶ ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γὰρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων), αφού με τα αξιοθαύμαστα, τα αξιοπερίεργα ασχολείται τόσο ο μύθος όσο και η φιλοσοφία. Σύμφωνα με τον Κ. Τσάτσο⁵, ο μύθος έχει ως πρώτη πηγή τις αναγκαίες αντιδράσεις της ανθρώπινης συνείδησης μπροστά στο

⁵ Τσάτσος Κ. *Η έννοια του μύθου* στο Ελληνική Μυθολογία, Εισαγωγή στον Μύθο, τόμος Α', εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σσ. 15, 20

άγνωστο, το οποίο θέλει να εννοήσει και μέσα στο οποίο θέλει να ενεργήσει, αφού αλλιώς δεν μπορεί να ολοκληρωθεί η ύπαρξή της. Άλλωστε είναι γνωστό ότι ο μύθος είχε τη δική του φιλοσοφική αξία και δεν έπαψε ποτέ να είναι πολύτιμο εργαλείο σκέψης (βλ. Εισαγωγή, Φιλοσοφικός Λόγος σσ.49-50). Ο Αριστοτέλης έχει κατά νου τόσο τους αρχαίους μυθογράφους, όσο και τον Πλάτωνα⁶ που αξιοποιεί τον μύθο ως εργαλείο φιλοσοφικής ανάλυσης π.χ. μύθος του Σπηλαίου, όπου ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον μύθο για να αποτολμήσει πέρα από τον λόγο, να υποστηρίξει τα θεωρητικώς αναπόδεια. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στο σημείο αυτό υπόκειται ένα βαθύτερο ερμηνευτικό σχήμα για την πορεία της ανθρωπότητας προς τη γνώση: από τον μύθο στον λόγο.

3. **Μαρτυρεῖ δὲ** αὐτὸ τὸ συμβεβηκός· ... ἡ τοιαύτη φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι.: Με μία σύντομη ιστορική διαπίστωση τεκμηριώνει τον προηγούμενο ισχυρισμό: μόνο όταν οι άνθρωποι ικανοποίησαν όλες τις βασικές βιοτικές ανάγκες τους και τακτοποίησαν τις υλικές προϋποθέσεις και για καλοζωία και για εξύψωση της ζωής (*πρὸς ῥαστώνην καὶ διαγωγὴν*), μόνο τότε στράφηκαν οι άνθρωποι σε αυτού του είδους την πνευματική αναζήτηση. Η φιλοσοφική δραστηριότητα υπερβαίνει τις πιεστικές ανάγκες της καθημερινής ζωής, καθώς αναπόφευκτα προϋποθέτει χρόνο ελευθερίας, άνεση ζωής.

4. **Δῆλον οὖν** ὥς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἐτέραν ... μόνη γὰρ αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστιν.: Ο Αριστοτέλης **συμπεραίνει εμβαθύνοντας** ότι δεν επιδιώκουμε αυτή τη γνώση για να καλύψει με τη σειρά της κάποια ανάγκη, αλλά την επιζητούμε ως τη μόνη ελεύθερη επιστήμη κατά τρόπο αναλογικό (ὥσπερ ...) με την έννοια του ελεύθερου ανθρώπου, καθώς ελεύθερος είναι εκείνος ο άνθρωπος που υπάρχει για τον εαυτό του και όχι για κάποιον άλλο. Όπως ο ελεύθερος άνθρωπος υπάρχει για τον

⁶ Düring I., ό.π., τ. Α', σ. 413, υποσ. 114

εαυτό του, έτσι και φιλοσοφία υπάρχει για τον εαυτό της. Είναι προφανές ότι για τον Αριστοτέλη τέτοια γνώση δεν είναι εφικτή για κάποιον που είναι δούλος ή γυναίκα. Πάντως, η ιδέα σύνδεσης φιλοσοφίας και ελευθερίας προϋπάρχει ήδη στον Πλάτωνα (βλ. *Πολιτεία*, 499a). Τέλος, αποτυπώνεται μία βαθιά αίσθηση του φιλοσόφου τόσο για τη συγχρονία όσο και για τη διαχρονία: μόνο ένα ελεύθερο πνεύμα μπορεί να φιλοσοφήσει αληθινά, αλλά και μόνο στην κατεξοχήν ελεύθερη πόλη (όχι βέβαια για τους δούλους ή τις γυναίκες) την Αθήνα ευδοκίμησε ο φιλοσοφικός λόγος. Επισημαίνουμε βέβαια ότι χάρη στους δούλους και τους μετοίκους υπήρχε επαρκής ελεύθερος χρόνος α) για τους ελεύθερους πολίτες να φιλοσοφούν, β) να συμμετέχουν στις δημοκρατικές διαδικασίες (η φιλοσοφία σε διανοητικό επίπεδο αντιπροσωπεύει ό,τι η δημοκρατία σε πολιτικό).

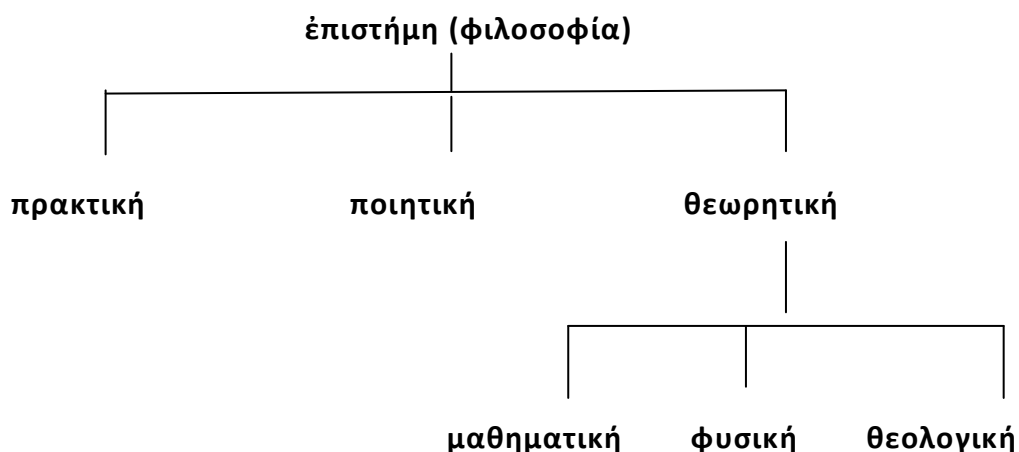
Η διαίρεση της φιλοσοφίας και των επιστημών. Η σχέση της φιλοσοφίας με τις επιστήμες⁷.

Στο βιβλίο *Ε των Μετά τὰ Φυσικά* ο Αριστοτέλης μας παρέχει κοινή διαιρετική βάση και για τη φιλοσοφία και για τις επιστήμες. Η δυνατότητα για μία κοινή διαίρεση στηρίζεται στην αντίληψή του ότι κάθε φιλοσοφία είναι συγχρόνως και επιστήμη, χωρίς να συμβαίνει όμως και το αντίθετο.

Για τον Αριστοτέλη οποιαδήποτε ανθρώπινη σκέψη αναφέρεται είτε σε ηθικά-πολιτικά πρακτικά προβλήματα (*πρακτική*) ή στην παραγωγή χρήσιμων και ωραίων πραγμάτων (*ποιητική*) είτε σε θεωρητική μελέτη επιδιώκοντας την καθαρή γνώση (*θεωρητική*) (*Μετά τὰ Φυσικά*, E1, 1025b 25: *πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ*). Οι θεωρητικές επιστήμες διαιρούνται σε 3 ομάδες ανάλογα με το εξεταζόμενο αντικείμενο:

⁷ Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994² σ.262-265, Λυπουρλής Δ., *Αριστοτέλης. Ηθικά Νικομάχεια. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια* (Τόμ. 1ος: βιβλία Α'-Δ'), εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 311

1. **θεολογική** (ή **πρώτη φιλοσοφία**): τα αντικείμενα που έχουν χωριστή ύπαρξη, αυθυπαρξία, και δεν υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή π.χ. οι έννοιες και ο θεός (σημ. η έννοια του θεού στον Αριστοτέλη είναι διαφορετική από αυτή του χριστιανικού θεού· ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο *πρῶτο κινουῦν ἀκίνητον*).
2. **φυσική** (η **δεύτερη φιλοσοφία**): τα φυσικά αντικείμενα έχουν χωριστή ύπαρξη, αυθυπαρξία, αλλά υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή· πρόκειται για τα όντα της φυσικής πραγματικότητας.
3. **μαθηματική**: τα μαθηματικά αντικείμενα δεν έχουν χωριστή ύπαρξη και δεν υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή.

Με βάση τα παραπάνω η φιλοσοφία δεν είναι ούτε ποιητική ούτε πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπινου νου, αλλά θεωρητική στοχεύοντας αποκλειστικά στη γνώση. Επιπλέον, ο φιλόσοφος διαφέρει από τον επιστήμονα, διότι: 1) Η θεώρηση του φιλοσόφου είναι γενική και συνθετική, καθώς υπερβαίνει τα όρια που διαχωρίζουν τις επιστήμες. 2) Έχει την αρμοδιότητα να υποβάλει σε κριτικό έλεγχο χωρίς εξαίρεση τα θεμελιώδη αξιώματα και τις θεμελιώδεις έννοιες, επί των οποίων στηρίζονται οι επιστήμες και να εκτιμά την ορθότητα και την αποτελεσματικότητα των μεθόδων, που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες.

Η πρώτη "ιστορία της φιλοσοφίας"

Χωρίς να είναι αυτός ο στόχος του, ο Αριστοτέλης στο *Μετά τὰ φυσικά* παρουσιάζει πράγματι την πρώτη ιστορία της φιλοσοφίας, προβαίνοντας σε μία μεθοδική όσο και κριτική ανάλυση της συνεισφοράς όλων των Ελλήνων φιλοσόφων· από τον Θαλή τον Μιλήσιο ως τον Πλάτωνα. Μία ιστορία που στο σύνολό της επιδιώκει την απόδειξη της φιλοσοφίας του, αλλά η οποία κατέληξε να είναι η πηγή όλων των ιστοριών της φιλοσοφίας που ακολούθησαν. Ακόμα και ο τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης οργάνωσε την παρουσίαση αυτή, δηλαδή ο προσδιορισμός της αρχής της φιλοσοφίας και η επιλογή των φιλοσόφων στους οποίους αναφέρθηκε, καθόρισε τη δομή όλων των ιστοριών της φιλοσοφίας που ακολούθησαν⁸.

Γι' αυτό και δομεί το κεφάλαιο Α2, το σχετικό με τις απαρχές της φιλοσοφίας:

α) με τη χρήση χρονικών προσδιορισμών (*καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον, ἐξ ἀρχῆς, εἴτα*),

β) με διπλή χρήση του ρήματος *ἄρχομαι* (*ἤρξαντο, ἤρξατο*).

γ) με μία ρητή αναφορά στο *συμβεβηκός*, δηλαδή στο ιστορικό συμβάν,

δ) με ευρεία χρήση ιστορικών χρόνων.

Η ιστορικότητα, λοιπόν, της φιλοσοφίας, στη διαχρονία και τη συγχρονία της, διαπερνά τη σκέψη του. Επιπλέον, παρατηρούμε ότι απουσιάζουν οι αυστηρές περιοδολογήσεις και χρονολογικές αναφορές ή τεκμηριωμένες συνέχειες. Ακολουθεί ένα μάλλον σχηματικό ιστορικό υπόβαθρο που δεν αποτελεί πρωτοτυπία των *Μετά τὰ Φυσικά* και της αναφοράς του Αριστοτέλη στη γένεση της φιλοσοφίας. Με τη συγκεκριμένη μέθοδο, δηλαδή την εκλογικευμένη, αφαιρετική υπέρβαση της ιστορίας, ο Αριστοτέλης, ως αυθεντικός φιλόσοφος (και όχι ιστορικός), θα καταφέρει να αρθρώσει οργανωμένα τον δικό του, προσωπικό φιλοσοφικό λόγο, υποτάσσοντας κάθε ιστορική περιπτωσιολογία.

⁸ Berti En. *Αριστοτέλης στο Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τόμος 1, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2018, σσ. 324-326

Η απορητική μέθοδος

Ὁ δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶται ἄγνοεῖν⁹. Καθώς, όπως είδαμε, η απορία γίνεται αφετηρία της φιλοσοφικής αναζήτησης, ήταν επόμενο ο Αριστοτέλης να θεωρεί την αποκαλούμενη "απορητική μέθοδο" ως την αρχική και τη θεμελιώδη φιλοσοφική μέθοδο. Από την άποψη αυτή ο Αριστοτέλης επανέρχεται στην αρχική αφετηρία από την οποία ξεκίνησε ο Σωκράτης, και με αυτή την έννοια είναι γνήσια σωκρατικός. Η απορητική μέθοδος είναι ο τρόπος με τον οποίο η επιστήμη αναπτύσσεται, καθώς αποτελείται από την έκθεση αποριών, δηλαδή προβλημάτων, τη διατύπωση αντίθετων λύσεων για καθεμία από τις υποθέσεις, την εξέταση των συνεπειών αυτών των υποθέσεων και την αποδοχή όσων αντιστέκονται καλύτερα στις ενστάσεις⁹.

Ενδιαφέρουσες γλωσσικές επιλογές

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αξιοσημείωτες είναι οι παρακάτω γλωσσικές επιλογές:

- **τὸ θαυμάζειν, τὸ φεύγειν τὴν ἄνοιαν, τὸ εἰδέναι, τὸ ἐπίστασθαι**. Ο Αριστοτέλης επιμένει στη **χρήση έναρθρων απαραιμφάτων** εκεί που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αφηρημένα ουσιαστικά. Δίνει, έτσι, έμφαση στον **ενεργητικό**, προσωπικό χαρακτήρα της φιλοσοφικής δραστηριότητας, αλλά και στην **ιστορικότητα της φιλοσοφίας**.
- **καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον**. Με το **νῦν** η έναρξη του φιλοσοφείν τοποθετείται στη συγχρονία της: ανά πάσα στιγμή, και στο παρόν, μπορεί κάποιος, με αφετηρία την έκπληξη και την περιέργεια, να αρχίσει να φιλοσοφεί. Με την αιτιατική **τὸ πρῶτον** η έναρξη του φιλοσοφείν τοποθετείται στη διαχρονία της: κάποια στιγμή στο

⁹ Berti En., ό.π., σ. 327, Γεωργούλης Κ.Δ. (1994²), ό.π. σ. 260

(ελληνικό) παρελθόν, έχοντας ως αφορμή επίσης την έκπληξη και την περιέργεια, εμφανίστηκαν οι πρώτοι (φυσικοί) φιλόσοφοι.

- **ἑδίωνον, ζητεῖσθαι, ζητοῦμεν**· Με την επιλογή των συγκεκριμένων ρημάτων ο Αριστοτέλης υποδηλώνει τον πιεστικό χαρακτήρα των φιλοσοφικών αποριών. Ενδιαφέρουσα και η τροπή από το παρελθοντικό τριτοπρόσωπο **ἑδίωνον** στο παροντικό πρωτοπρόσωπο **ζητοῦμεν**, με την οποία ο Αριστοτέλης εντάσσει και τον εαυτό του στη χορεία των φιλοσόφων, των ανθρώπων που στοχάζονται ελεύθεροι.

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα¹⁰

Παράλληλο 1ο, Πλάτων Συμπόσιον 203e-204b

- Όπως είναι γνωστό, όλα τα έργα του Πλάτωνα, εκτός από την *Απολογία του Σωκράτη* και τις *Επιστολές*, είναι γραμμένα σε διαλογική μορφή. Επιπλέον, παρά τη δυσπιστία του για τον γραπτό λόγο, τελικά κατέφυγε τελικά σε αυτόν για να αποτυπώσει τις φιλοσοφικές θέσεις του, αλλά προτίμησε τη μορφή του διαλόγου, που του επέτρεπε να διατηρήσει τη διανοητική ευελιξία και την κριτική αμεσότητα της προφορικής συζήτησης. Η πλατωνική διαλεκτική, η μέθοδος αυτή της αναζήτησης της φιλοσοφικής αλήθειας μέσα από τη ζωντανή αντιπαράθεση και τον άμεσο έλεγχο κάθε άποψης που διατυπώνεται, βρήκε στη διαλογική μορφή των έργων του την ιδανική λογοτεχνική της έκφραση. Επιπλέον, ο Πλάτων χρησιμοποίησε πολλές φορές τον μύθο (δες για παράδειγμα τον μύθο της σπηλιάς στην Πολιτεία) πάντοτε όμως για να συμπληρώσει μian αυστηρή φιλοσοφική απόδειξη, όχι ως αυτόνομο τρόπο, ισοδύναμο με τις άλλες φιλοσοφικές μεθόδους, για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στην γνώση. Πάντως, ίσως επειδή και ο ίδιος δεν απέρριπτε εντελώς την αξία της συμβολικής μυθικής αφήγησης¹¹.

¹⁰ Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

¹¹ Βλ. Εισαγωγή στον Φιλοσοφικό λόγο, ό.π., σσ. 38 & 49-50

Ο Αριστοτέλης¹², ωστόσο, γράφει με έναν τρόπο που θυμίζει τον σημερινό τρόπο γραφής της φιλοσοφίας· για την ακρίβεια, είναι αυτός που πρώτος καθιερώνει την επιστημονική πραγματεία ως όχημα μετάδοσης της φιλοσοφίας. Στα αριστοτελικά κείμενα κυρίαρχος δεν είναι ο συγγραφέας ή τα λογοτεχνικά προσώπεία του, αλλά τα προβλήματα που συζητούνται και οι θέσεις που εκτίθενται. Ένα συγκεκριμένο πρόβλημα αποτελεί την αφετηρία κάθε αριστοτελικής πραγματείας. Πριν προχωρήσει στην έκθεση των δικών του θέσεων, ο Αριστοτέλης παραθέτει τις απόψεις των άλλων φιλοσόφων (πολλές φορές, και τις διαδεδομένες αντιλήψεις των κοινών ανθρώπων), προχωράει στην ανάλυση και την κριτική τους, για να καταλήξει σε ορισμένες θεμελιώδεις απορίες – σε φιλοσοφικά και επιστημονικά διλήμματα. Η δική του τώρα συμβολή παίρνει κατά κανόνα τη μορφή μιας αποδεικτικής διαδικασίας¹³.

Παρά τις εμφανείς διαφορές στον τρόπο φιλοσοφικής γραφής είναι προφανές ότι τόσο ο διάλογος επιτρέπει την ανάλυση και κριτική των επιμέρους απόψεων, καθώς επιτρέπει να τίθενται απορίες, άρα συμβάλει αποφασιστικά στην αναζήτηση της αλήθειας όσο και ο μύθος, αφού κατά τον Αριστοτέλη "όποιος αγαπά τους μύθους είναι κατά κάποιο τρόπο και φιλόσοφος, αφού οι μύθοι συντίθενται από γεγονότα θαυμάσια". (Δες και παραπάνω σχόλια για τη σχέση μύθου και λόγου.)

- Βασικό χαρακτηριστικό όσων φιλοσοφούν είναι ότι α) έχουν επίγνωση της άγνοιάς τους, καθώς συνειδητοποιούν τι δεν έχουν (σε αντίθεση με τους μωρούς) και β) νιώθουν τον πόθο, την επιθυμία να μάθουν (όρέγονται τοῦ εἰδέναι). Τουναντίον δεν φιλοσοφούν α) οι σοφοί, αφού αποδεδειγμένα είναι κάτοχοι της αληθείας και της σοφίας. (Ο Πλάτων αργότερα θα διατυπώσει την άποψη ότι η ιδιότητα της σοφίας ανήκει

¹² Στα νεανικά του χρόνια και ο Αριστοτέλης συνέγραψε 19 έργα εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, από τα οποία τα περισσότερα ήταν γραμμένα σε διαλογική μορφή κατά το πλατωνικό πρότυπο. Οι διάλογοι αυτοί αν και υστερούσαν μάλλον σε θεατρικότητα, ήταν προσεγμένοι από λογοτεχνική σκοπιά. Στους παλαιότερους διαλόγους ανήκουν πιθανότατα το *Περί ρητορικής* και ο *Εὐδημος ἢ Περί ψυχῆς*.

¹³ <https://www.kathimerini.gr/807586/interactive/epikairothta/hgetes/aristotelhs>

αποκλειστικά στον θεό (ως έκφραση της Ιδέας του Αγαθού) και είναι ανέφικτη για τους θνητούς.)¹⁴ β) οι αποκαλούμενοι ως μωροί (άμαθεῖς) που δεν συνειδητοποιούν την άγνοιά τους, έχουν ατελή γνωστική λειτουργία (ακρισία)¹⁵ και νιώθουν ικανοποιημένοι με τον εαυτό τους, ενώ δεν θα έπρεπε. Η φιλοσοφία, έτσι, περιγράφεται ως μια διαρκώς ατέλεστη ροπή προς τη γνώση, στην πιο ολοκληρωμένη όμως και απόλυτη μορφή της. Τελικά, η ίδια η ετυμολογία της λέξης φιλοσοφία, "ο έρωτας, η επιθυμία για τη σοφία", γίνεται το ίδιο το πρόγραμμα της φιλοσοφίας. Ο Συκουτρής σχολιάζει: "Με την αγάπη προς την ανώτερη πνευματικότητα (**φιλοσοφία**) υπερπηδά κανείς ήδη την κατάσταση της **άμαθείας**, για δύο λόγους: πρώτον διότι αυτό το ξεκίνημα προς τη σοφία, προς κάτι δηλαδή θείο, είναι απόδειξη συγγενείας ψυχικής προς το θείο· έπειτα διότι σημαίνει απαλλαγή από το μεγαλύτερο κακό της ψυχής, την πνευματική ολιγάρκεια."

- Αξιοσημείωτη η τελευταία φράση του παράλληλου κειμένου: "επειδή είναι από πατέρα μεν σοφόν και πολυμήχανον, **από μητέρα δε αμήχανον και όχι σοφήν**" για τη θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα. Πβ. την άποψη του Αριστοτέλη στα Πολιτικά: "Στους βαρβάρους όμως η γυναίκα και ο δούλος ανήκουν στην ίδια τάξη. Και η αιτία γι' αυτό είναι το γεγονός ότι δε διαθέτουν από τη φύση τους τη δυνατότητα να εξουσιάζουν, αλλά η κοινωνία τους είναι μια κοινωνία δούλης και δούλου. Γι' αυτό ακριβώς λένε οι ποιητές ότι είναι εύλογο οι Έλληνες να εξουσιάζουν τους βαρβάρους, διότι με βάση την ίδια τη φύση ο βάρβαρος δε διαφέρει από το δούλο".

¹⁴ Συκουτρής Ι., Πλάτωνος Συμπόσιον, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1995¹³, σ.144, υποσ. 3

¹⁵ Συκουτρής Ι., ό.π., σ.144, υποσ. 2

Παράλληλο 2ο, Ρενέ Ντεκάρτ, Οι αρχές της φιλοσοφίας

- Ο Ρενέ Ντεκάρτ προς το τέλος του βιβλίου *Αρχές Φιλοσοφίας* διατύπωσε τη περίφημη φράση, όπου παρομοιάζει όλη τη φιλοσοφία με δέντρο, που έχει για ρίζες του τη μεταφυσική, για κορμό τη φυσική και για κλαδιά όλες τις άλλες επιστήμες, που ανάγονται σε 3 κύριες: την ιατρική (εννοούσε τη φυσιολογία), τη μηχανική και την ηθική: την τελειότητα ηθική, που προϋποθέτοντας την αμέραιη γνώση όλων των άλλων επιστημών, αποτελεί την ανώτατη βαθμίδα της σοφίας.

Από το συγκεκριμένο απόσπασμα διαφαίνεται ότι ο Ντεκάρτ συμφωνεί με τον Αριστοτέλη στ' ότι η φιλοσοφία συνιστά μελέτη της σοφίας, η οποία ξεπερνά την εμπειρία και συνιστά την τέλεια γνώση, η οποία με τη σειρά της συνάγεται από τα πρώτα αίτια, τις πρώτες αρχές, καθώς η πρώτη φιλοσοφία (η βασική έννοια στα *Μετὰ τὰ φυσικά*) και για τον Αριστοτέλη έχει το ίδιο βασικό αντικείμενο μελέτης. Ωστόσο, ο Ντεκάρτ δίνει μία πιο χρηστική προοπτική στη φιλοσοφία (τόσο για την *καθοδήγηση της ζωής του όσο και για τη διατήρηση της υγείας του και για την επινόηση όλων των τεχνών*), αλλά σε κάθε περίπτωση είναι εμφανής η επιστημονική στόχευση, η συγκρότηση στέρεης γνώσης, δηλαδή *έπιστήμης*, στο οποίο θα συμφωνούσε ο Αριστοτέλης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτουμε μερικούς ορισμούς που δόθηκαν κατά καιρούς για τη φιλοσοφία από φιλοσόφους για εμβάθυνση σε σχέση με το τι είναι φιλοσοφία για τον Αριστοτέλη:

☞ *Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο φιλοσοφία και ονόμασε τον εαυτό του φιλόσοφο είναι ο Πυθαγόρας. Υποστήριξε ότι δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος σοφός. Σοφός είναι μόνο ο θεός. Φιλόσοφος ό τήν σοφίαν άσπαζόμενος. Διογένης Λαέρτιος, Βίοι φιλοσόφων, 1.12*

☞ *Επειδή η φιλοσοφική μας ενασχόληση δεν έχει ως στόχο της, όπως άλλες, τη θεωρητική γνώση (η έρευνά μας δεν γίνεται για να μάθουμε τι είναι η*

αρετή, αλλά για να γίνουμε ενάρετοι –αλλιώς δεν θα είχε κανένα νόημα), είναι ανάγκη να εξετάσουμε το ζήτημα των πράξεων, δηλαδή το πώς πρέπει να τις πράττουμε. Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια 1103b26-28

☞ Δεν μπορεί κανείς να μάθει τη φιλοσοφία. Διότι πού βρίσκεται; Ποιος την κατέχει; Και από ποια γνωρίσματα μπορεί κανείς να την αναγνωρίσει; Μπορεί κανείς μόνο να μάθει να φιλοσοφεί. Immanuel Kant

☞ Φιλοσοφία θα πει: να βρίσκεσαι καθ' οδόν. Τα ερωτήματά της είναι ουσιαστικότερα από τις απαντήσεις της, και κάθε απάντηση μετατρέπεται σε νέο ερώτημα. Karl Jaspers, Εισαγωγή στη φιλοσοφία, 102

☞ Δεν μπορείτε να υπερβείτε τη φιλοσοφία χωρίς να την πραγματώσετε. [...] Δεν αρκεί να τείνει η σκέψη να πραγματωθεί, πρέπει και η πραγματικότητα να τείνει να γίνει σκέψη. [...] Η φιλοσοφία είναι κριτική που ζητά επίμονα την πραγμάτωσή της. Karl Marx, Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Αφετηρία της φιλοσοφίας κατά τον Αριστοτέλη είναι η περιέργεια και ο θαυμασμός.
 2. Τα φαινόμενα της σελήνης και του ήλιου ανήκουν στα παράξενα της καθημερινής ζωής και αυτά πρώτα προβλημάτισαν τους ανθρώπους.
 3. Τι στιγμή που απορεί κάποιος αντιλαμβάνεται την άγνοιά του.
 4. Είναι παράλογο κάποιος να ισχυριστεί κανείς ότι όποιος αγαπά τους μύθους είναι και φιλόσοφος.
 5. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι παράλληλα με την ικανοποίηση των άμεσων βιοτικών αναγκών, ο άνθρωπος άρχισε να φιλοσοφεί.
2. Πώς ξεκίνησε ο άνθρωπος να φιλοσοφεί κατά τον Αριστοτέλη;
3. Γιατί η φιλοσοφία είναι η μόνη ελεύθερη επιστήμη;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Με ποια επιχειρήματα ο Αριστοτέλης καταλήγει στη διαπίστωση: "*Δῆλον οὖν ὡς δι' οὐδεμίαν αὐτὴν ζητοῦμεν χρεῖαν ἑτέραν*";
2. Γιατί κατά τον Αριστοτέλη αυτός που αγαπά τους μύθους είναι και φιλόσοφος κατά κάποιον τρόπο; Ποια είναι η άποψη του Πλάτωνα για το ίδιο θέμα;
3. Το παραπάνω απόσπασμα είναι από το έργο του Αριστοτέλη *Μετὰ τὰ φυσικά*. Μπορείτε να δικαιολογήσετε τον τίτλο που δόθηκε στο σύνολο του έργου από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο με βάση το συγκεκριμένο απόσπασμα;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Με ποιες λέξεις του αρχαίου κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: *χέρι, πέρασμα, πένθος, περιουσία, φυγὰς, ιδέα, βωμός, σχήμα, νους, φήμη*.
2. *προϊόντες, σύγκειται, συμβεβηκός, ὑπαρχόντων, φαμέν*: Να γράψετε από δύο ομόρριζα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) στην ν.ε. για καθένα από τους προηγούμενους ρηματικούς τύπους.
3. *πρόχειρα, παθημάτων, διαγωγήν, φρόνησις*: Για κάθε μία από τις προηγούμενες λέξεις να γράψετε μία περίοδο λόγου στη ν.ε., όπου η ίδια λέξη, σε οποιαδήποτε μορφή της θα χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία από αυτήν που έχει στο αρχαίο κείμενο.

Ασκήσεις Παράλληλων Κειμένων

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, θεωρείτε ότι η άποψη του Βίτγκενστάιν είναι σύμφωνη με τις απόψεις που διατυπώνει ο Αριστοτέλης για την αφετηρία και τις επιδιώξεις της φιλοσοφικής δραστηριότητας. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας (70-80 λέξεις).

Ξεκινάμε με μια διανοητική δυσφορία σαν του παιδιού που ρωτάει: "Γιατί;" Το ερώτημα του παιδιού δεν είναι σαν εκείνο του ώριμου

ανθρώπου· είναι μια έκφραση απορίας και όχι αίτημα για παροχή ακριβών πληροφοριών. Έτσι και οι φιλόσοφοι ρωτούν: “Γιατί;” και “Τι;”, χωρίς να ξέρουν τι ακριβώς είναι αυτό που ρωτούν. Εκφράζουν ένα αίσθημα διανοητικής δυσφορίας... Τα φιλοσοφικά προβλήματα έχουν τη μορφή: “Τα ‘χω χαμένα” Λούντβιχ Βίτγκενσταϊν, Αφορισμοί και εξομολογήσεις

Β. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, σε ποιο βαθμό θα αποδεχόταν ή θα απέρριπτε ο Αριστοτέλης τις ωφέλειες που προκύπτουν κατά τον συγγραφέα από την ενασχόληση με τη φιλοσοφία; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας (70-80 λέξεις)¹⁶.

Εκείνοι που μελετούν φιλοσοφία, σπουδάζουν ή καταγίνονται με φιλοσοφική έρευνα είναι σε θέση να αναπτύξουν μερικές πολύ χρήσιμες ικανότητες: να λύνουν προβλήματα, να οργανώνουν λογικά τις σκέψεις τους, να διατυπώνουν έγκυρα και, καμιά φορά, ακαταμάχητα επιχειρήματα, να επικοινωνούν με τους άλλους με λόγο συγκροτημένο, εύλογο, τεκμηριωμένο, να αναλύουν κριτικά και να ξεδιαλύνουν τις βασικές ιδέες που είναι τρέχουσες στην καθημερινή ζωή, να αξιολογούν με τρόπο κριτικό την πορεία της συλλογικής ανθρώπινης ζωής και να συμβάλλουν στη διαδικασία αλλαγής της. Θεόφιλος Βέικος, Εισαγωγή στις φιλοσοφικές σπουδές, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1988, σ. 222

¹⁶ Το συγκεκριμένο κείμενο μπορεί να τεθεί και ως παράλληλο και στην επόμενη διδακτική ενότητα.

Διδακτική Ενότητα 2η - Η πρακτική και πολιτική διάσταση της φιλοσοφίας

Εισαγωγικά σχόλια

Ο Προτρεπτικός του Αριστοτέλη. Ένας έπαινος του θεωρητικού βίου¹⁷.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του υπομνηματιστή Αλέξανδρου Αφροδισιέα σε αυτό το έργο ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα αν η φιλοσοφική στάση είναι ή δεν είναι αναγκαία για την ευτυχία στη ζωή και την ορθή αγωγή του βίου. Ο Αριστοτέλης επιδιώκει να αποδείξει την αναγκαιότητα του φιλοσοφείν, επισημαίνοντας ότι ακόμη κι εκείνος που επιχειρηματολογεί εναντίον της φιλοσοφίας ήδη με αυτό φιλοσοφεί. Επομένως, βασική επιδίωξή του είναι να υπερασπίσει τη σωκρατική πρόταση ότι "ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ" και να την επικυρώσει με νέα επιχειρήματα από τη δική του βιοθεωρία. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ολοκληρώνεται το κείμενο του Προτρεπτικοῦ: *"Επομένως, ή πρέπει να φιλοσοφούμε ή να πούμε αντίο στη ζωή και να φύγουμε από εδώ, γιατί φαίνεται πώς όλα τα άλλα δεν έχουν κανένα νόημα και είναι λόγια του αέρα."*

Αν δεν ρίζουμε μια ματιά στην ιστορική κατάσταση, δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε πλήρως τα διανοήματα που αναπτύσσονται στον **Προτρεπτικό**. Ο Ισοκράτης και οι επικεφαλής της Ρητορικής του σχολής υποστήριζαν ένα παιδευτικό και μορφωτικό ιδεώδες που αποτελούσε, ως προς τις αρχές του, το αντίθετο του ιδεώδους της Ακαδημίας του Πλάτωνα. Το έτος 353/2 π.Χ. ο Ισοκράτης δημοσίευσε μια συγγραφή, τον λόγο Περὶ ἀντιδόσεως, στην οποία αναλυτικότερα καταφερόταν εναντίον του παιδευτικού προγράμματος της Ακαδημίας, υποστηρίζοντας ότι με τη διδασκαλία της ρητορικής, έστω όχι στηριγμένη στην ακριβή επιστημονική γνώση, αλλά στην **πείρα της πραγματικότητας**, μπορεί να επιτύχει στην πράξη ένα ευρύτερο παιδευτικό αποτέλεσμα. Αυτή τη γενική πνευματική

¹⁷ Düring I., ό.π., τ. Β΄, σσ. 159-167

καλλιέργεια, την αγωγή που έχει πρακτικούς πολιτικούς στόχους, κατάρτιζοντας ανθρώπους της δράσεως, ο Ισοκράτης την ονομάζει "φιλοσοφίαν". Ο Ισοκράτης εκφράζει την αντίθεσή του για το γεγονός ότι ο Πλάτων και οι σύντροφοι του στην Ακαδημία, "εκφράζονται υποτιμητικά για την τέχνη (ενν. τη Ρητορική) να μπορεί κανείς να μιλάει για γενικά και χρήσιμα αντικείμενα και ονομάζουν φιλόσοφο εκείνον που αγνοεί το χρήσιμο και χάνεται σε άχρηστες θεωρητικές αναζητήσεις" (Ισοκράτης, *Περί ἀντιδόσεως*, 285).

Η δημοσίευση του λόγου *Περί ἀντιδόσεως* έδωσε στον Αριστοτέλη την κατάλληλη ευκαιρία να απαντήσει (352/351). Σχεδόν κάθε τμήμα του *Προτρεπτικοῦ* ο Αριστοτέλης ασχολείται με ένα θέμα από τους λόγους του Ισοκράτη. Ακόμα και η επιλογή του παραλήπτη είναι αιχμή εναντίον του Ισοκράτη. Πιο συγκεκριμένα, διαθέτουμε τρία έργα του Ισοκράτη που απευθύνονται σε Κύπριους ηγεμόνες. Πρόκειται για μία εποχή όπου η Κύπρος βρισκόταν σε κατάσταση συνεχούς πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής, με αποτέλεσμα ο ελληνικός πνευματικός πολιτισμός των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων απειλούνταν από ισχυρή φοινικική διείσδυση. Για τούτο η ηθική υποστήριξη από την Αθήνα ήταν σημαντική για το συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα.

Το γεγονός ότι ο *Προτρεπτικός* απευθύνεται σ' έναν κατά τα άλλα άγνωστο Κύπριο ηγεμόνα, τον Θεμίσιωνα, εκφράζει τη διάθεση του Αριστοτέλη να εισέλθει σ' έναν αγωνιστικό χώρο, όπου μέχρι τότε μόνο ο Ισοκράτης είχε εκπροσωπήσει τη φωνή της Αθήνας. Από τυπική άποψη βέβαια ο *Προτρεπτικός* απευθύνεται στον Κύπριο ηγεμόνα, στη βαθύτερη σημασία του πρόκειται για ένα σαφές μήνυμα προς τους νεαρούς άντρες που συνέρρεαν στις αθηναϊκές σχολές, μία προσωπική ομολογία πίστης σε ένα ιδεώδες ζωής. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Αριστοτέλης γράφει το συγκεκριμένο κείμενο έχοντας ήδη συμπληρώσει περισσότερα από 15 χρόνια ως ερευνητής και δάσκαλος στην Ακαδημία του Πλάτωνα.

Ο *Προτρεπτικός* του Αριστοτέλη δεν παραδίδεται από τη χειρόγραφη παράδοση. Γνωρίζουμε, όμως, το συγκεκριμένο αριστοτελικό έργο, καθώς

όπως απέδειξε η γλωσσική και υφολογική έρευνα ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ιάμβλιχος (περ. 250-325 μ.Χ.) πολύ αργότερα περιέχει στο δικό του έργο με τίτλο *Προτρεπτικός επί φιλοσοφίαν* αρκετά εκτενή αυτολεξεί αποσπάσματα από το ομώνυμο έργο του Αριστοτέλη. Η ανασύνθεση του αριστοτελικού έργου έγινε τα νεώτερα χρόνια από ξένους φιλόλογους. Γενικότερα ο *Προτρεπτικός* ήταν πολύ δημοφιλής κατά την αρχαιότητα, καθώς εκτός από τον Ιάμβλιχο και ο Κικέρων τον χρησιμοποίησε ως πρότυπο για τον Hortensius.

Η φιλοσοφία του Προτρεπτικοῦ.

Η διαφοροποίηση του Αριστοτέλη ως προς την πλατωνική αντίληψη¹⁸.

Σε όλα τα έργα του Αριστοτέλη είναι δυνατόν να εντοπιστούν πλατωνικά μοτίβα και πλατωνικοί διαλογισμοί. Στον *Προτρεπτικό*, όπου ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα για το νόημα της φιλοσοφίας και τη σημασία της για τη ζωή, προσεγγίζει ιδιαίτερα τον Πλάτωνα· αυτό είναι φυσικό, γιατί η έννοια και το ιδανικό της φιλοσοφικής ζωής πλάστηκαν από τον Πλάτωνα· μπορούμε να πούμε ότι τίποτε δεν χαρακτηρίζει τόσο την αρχαία Ακαδημία όσο η ομολογία πίστης σε αυτό το ιδανικό. Τα θεμέλια τα είχε θέσει ο Σωκράτης, στην *Απολογία* του, με το επιτακτικό αίτημα να μη δεχόμαστε τίποτε ως καλό ή κακό, χωρίς προσεκτικό έλεγχο· η ζωή χωρίς αδιάκοπο έλεγχο δεν αξίζει να βιώνεται.

Ο Αριστοτέλης είχε την ίδια υψηλή, σχεδόν υπερβολική αντίληψη για την αξία της φιλοσοφίας και τη σημασία της για τη ζωή. Και αυτός προϋπέθετε ορισμένους γνώμονες του πράττειν, μόνο που το βλέμμα του δεν στρεφόταν στις ιδέες, αλλά στην ίδια τη φύση. Στο αριστοτελικό συγγραφικό έργο είναι θεμελιακό το διανόημα ότι ο άνθρωπος μιμείται τη φύση, όταν δημιουργεί κάτι ως τεχνίτης, καλλιτέχνης ή ειδικός. Αυτή η ιδιότητα της φύσης, να παράγει πάντοτε το καλύτερο και το τέλειο είναι για τον Αριστοτέλη εμπειρικό δεδομένο. Η φιλοσοφία βρίσκεται υπεράνω όλων

¹⁸ Düring I., ό.π., τ. Β', σσ. 198-204

των τεχνών· ο φιλόσοφος δεν μιμείται απλώς τη φύση· παρατηρεί την ίδια τη φύση.

Το βασικό διανόημα που Αριστοτέλης διακηρύσσει παντού στον *Προτρεπτικό* συνίσταται στη διαπλοκή της γνώσης με τη **φύση** και της γνώσης των ηθικών αρχών. Όποιος δραστηριοποιείται φιλοσοφικά κατορθώνει να γνωρίσει τις αρχές της φύσης· ανακαλύπτει ότι παντού στη φύση κυριαρχεί η τάξη και η νομοτέλεια. Αυτή η γνώση τον βοηθά να ρυθμίσει ανάλογα την προσωπική του ζωή.

Επομένως, ο Αριστοτέλης πλησιάζει τον Πλάτωνα σε μερικές λεπτομέρειες, αλλά παράλληλα απομακρύνεται από τον Πλάτωνα ως προς τις αρχές. Το αντικείμενο της φιλοσοφικής σκέψης και της ύψιστης επιστήμης είναι η αλήθεια, και μάλιστα η αλήθεια στη φύση, δηλαδή η φυσική επιστήμη. Αντίθετα με τον Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης τονίζει ότι μπορούμε να την αποκτήσουμε αυτή τη στάση με άσκηση και μάθηση και ότι η φρόνησις είναι κάτι που μπορούμε να μάθουμε. Ο Αριστοτέλης θεμελιώνει την πρόταση ότι απ' όλους τους ανθρώπους ο φιλόσοφος κατακτά τη μέγιστη ευδαιμονία και τις ευγενικές απολαύσεις, λέγοντας ότι μόνο στην ψυχή του φιλοσόφου κυριαρχεί η τέλεια αρμονία.

Μία σύντομη παρουσίαση της αριστοτελικής επιχειρηματολογίας στον

***Προτρεπτικό. Ο έπαινος του θεωρητικού βίου*¹⁹.**

Ο ύψιστος στόχος του ανθρώπου είναι εκ φύσεως να αποκτήσει τη πνευματική δύναμη που την ονομάζουμε φρόνηση ή σοφία. Σε καμία περίπτωση η φιλοσοφική νοοτροπία δεν είναι ανέφικτος στόχος. Η δυσκολία να την αποκτήσουμε είναι πολύ μικρότερη από την ωφέλεια που παρέχει. Η κατοχή αυτής της πνευματικής δύναμης και της γνώσης είναι το ύψιστο αγαθό, γιατί ποιος άλλος μπορεί να είναι για εμάς ακριβέστερο μέτρο και γνώμονας του αγαθού, παρά ο συνετός, ο φρόνιμος; Δεν αρκεί όμως η γνώση των αρχών: η φιλοσοφία είναι προσοικείωση και πρακτική εφαρμογή

¹⁹ Düring I., ό.π., τ. Β', σσ. 163-165

της σοφίας. Επομένως, απ' όλα τα πράγματα η φρόνηση είναι για τον άνθρωπο εκείνο που κατεξοχήν αξίζει να το επιλέξει. Η διανοητική ζωή προσφέρει πολλή χαρά, ωστόσο πραγματώνουμε τον στόχο μόνο όταν ενεργούμε φιλοσοφικά και αγωνιζόμαστε για την αλήθεια στην πρακτική ζωή. Κατά συνέπεια, η διανοητική ζωή είναι προϋπόθεση μιας ευτυχισμένης ζωής. Δεν μπορεί να είναι κανείς ευτυχισμένος, εφόσον δεν ζει ηθικά· αυτό δεν είναι δυνατό χωρίς φιλοσοφικό έλεγχο. Ζωή χωρίς φιλοσοφικό στοχασμό δεν έχει αξία.

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Προτρεπτικός πρὸς Θεμίωνα, αποσπ. 8-9

Τὰ ὑποκείμενα πρὸς τὸν βίον ἡμῖν, οἷον τὸ σῶμα καὶ τὰ περὶ τὸ σῶμα, καθάπερ ὄργανά τινα ὑπόκειται, τούτων δ' ἐπικίνδυνός ἐστιν ἡ χρῆσις, καὶ πλέον θάτερον ἀπεργάζεται τοῖς μὴ δεόντως αὐτοῖς χρωμένοις. Δεῖ τοίνυν ὀρέγεσθαι τῆς ἐπιστήμης κτᾶσθαι τε αὐτὴν καὶ χρῆσθαι αὐτῇ προσηκόντως, δι' ἧς πάντα ταῦτα εὖ θησόμεθα. Φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως.

Ἔτι τοίνυν ἄλλαι μὲν εἰσιν αἱ ποιοῦσαι ἕκαστον τῶν ἐν τῷ βίῳ πλεονεκτημάτων ἐπιστῆμαι, ἄλλαι δὲ αἱ χρώμεναι ταύταις, καὶ ἄλλαι μὲν αἱ ὑπηρετοῦσαι, ἕτεραι δὲ αἱ ἐπιτάττουσαι, ἐν αἷς ἐστιν ὡς ἂν ἡγεμονικωτέραις ὑπαρχούσαις τὸ κυρίως ὄν ἀγαθόν. Εἰ τοίνυν μόνη ἡ τοῦ κρίνειν ἔχουσα τὴν ὀρθότητα καὶ ἡ τῷ λόγῳ χρωμένη καὶ ἡ τὸ ὅλον ἀγαθὸν θεωροῦσα, ἣτις ἐστὶ φιλοσοφία, χρῆσθαι πᾶσι καὶ ἐπιτάττειν κατὰ φύσιν δύναται, φιλοσοφητέον ἐκ παντὸς τρόπου, ὡς μόνης φιλοσοφίας τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ περιεχούσης.

Ερμηνευτικά σχόλια

☞ Στα αποσπάσματα 1-7 ο Αριστοτέλης απευθυνόμενος στον Θεμίσωνα έχει ήδη αναφερθεί στη λανθασμένη αντίληψη ότι η ευτυχισμένη ζωή βασίζεται στην κατοχή εξωτερικών αγαθών. Υπενθυμίζει στον Θεμίσωνα ότι γνώρισε άντρες που εμπιστεύτηκαν υπερβολικά τον πλούτο, την τύχη και τη δύναμη, και στη συνέχεια δοκίμασαν απότομη κατάρρευση στη δυστυχία. Γι' αυτό στη ζωή, προτρέπει ο Αριστοτέλης, η ευτυχία δεν συνίσταται στο να έχουμε μεγάλη περιουσία, αλλά καλή ψυχική διάθεση. Γιατί ούτε ο πλούτος ούτε η δύναμη ούτε η ομορφιά χρησιμεύουν σε εκείνους που η ψυχή τους είναι σε κακή κατάσταση· αντίθετα βλάπτουν, αν δεν συνοδεύονται από φρόνηση. Γι' αυτό πρέπει να φιλοσοφούμε, χωρίς να καταφεύγουμε σε προφάσεις, συνδέοντας αυτές τις προτροπές με άλλες που είναι χρήσιμες πραγματικά στην κοινωνική ζωή.

Ο βασικός συλλογισμός

Στα αποσπάσματα 8-9 ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει την αναγκαιότητα της φιλοσοφικής δραστηριότητας με δύο διαφορετικά επιχειρήματα:

Η πρώτη παράγραφος επισημαίνει την αναγκαιότητα της σωστής χρήσης όσων εργαλείων διαθέτουμε για τη ζωή· προϋπόθεση της σωστής χρήσης αποτελεί η ασφαλής και έγκυρη γνώση (έπιστήμη). Ειδικότερα, ο άνθρωπος διαθέτει για παράδειγμα το σώμα και όσα εξυπηρετούν το σώμα, ωσάν είδος εργαλείων (*ὄργανα*). Αυτό από μόνα τους δεν είναι ούτε κάτι καλό ούτε κάτι κακό. Η χρήση τους, όμως, ενέχει κινδύνους, και τις περισσότερες φορές προκαλούν το αντίθετο αποτέλεσμα. Κατά συνέπεια, απαιτείται (*δεῖ*) η ασφαλής και στέρεη γνώση (*έπιστήμη*) που θα αποτρέψει τους κινδύνους και θα συμβάλει στην καλύτερη χρήση του (*προσηκόντως*), εξυπηρετώντας τον απώτερο στόχο του ανθρώπου. Αξιοσημείωτη η κλιμάκωση: ο άνθρωπος επιζητά τη γνώση, μετά προβαίνει στην απόκτησή της με τελικό ζητούμενο όμως την εφαρμογή της και τη σωστή χρήση της

(ὀρέγεσθαι-κτᾶσθαι-χρῆσθαι). Σε αυτήν τη γνώση στοχεύει η φιλοσοφία και γι' αυτό είναι απαραίτητη κατά τρόπο διττό, **εάν** θέλουμε να παρακολουθούμε σωστά τις κρατικές υποθέσεις (πρωθύστερο) και να διαμορφώνουμε επωφελώς την ιδιωτική μας ζωή: **Φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν (= χρῆ ἡμᾶς φιλοσοφεῖν), εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως**. Η διατύπωση είναι δεοντολογική, στο πλαίσιο ενός υποθετικού συλλογισμού, αποκτώντας μία διάσταση διαχρονική (ἡμῖν).

Η δεύτερη παράγραφος αποτελεί ένα επιπλέον (Ἔτι...) επιχείρημα για την αναγκαιότητα της φιλοσοφίας, αφού αυτή μπορεί να χρησιμοποιεί σωστά όλα τα είδη γνώσης. Πιο συγκεκριμένα, κατά τον Αριστοτέλη η γνώση μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε διάφορα επίπεδα με διαφορετική στόχευση: **α)** γνώση που παράγει τα αγαθά της ζωής και γνώση που τα χρησιμοποιεί, **β)** είδη γνώσης που υπηρετούν και είδη γνώσης που επιτάσσουν: τα τελευταία εκπροσωπούν τον υψηλότερο βαθμό γνώσης και σε αυτά βρίσκεται το καθαυτό αγαθό (ο κεντρικός στόχος). Ακολουθεί **η υποθετική** διατύπωση: *Εἰ τοίνυν μόνη ἡ τοῦ κρίνειν ἔχουσα τὴν ὀρθότητα καὶ ἡ τῷ λόγῳ χρωμένη καὶ ἡ τὸ ὅλον ἀγαθὸν θεωροῦσα, ἥτις ἐστὶ φιλοσοφία, χρῆσθαι πᾶσι καὶ ἐπιτάττειν κατὰ φύσιν δύναται*· εάν η φιλοσοφία, εκείνο δηλαδή το είδος γνώσης που α) καταλήγει σε διατύπωση σωστής κρίσης, β) χρησιμοποιεί τη λογική και γ) στοχεύει συνολικά το αγαθό, μπορεί να χρησιμοποιεί όλα τα άλλα είδη γνώσης και να τα διευθύνει σύμφωνα με τις αρχές της φύσης (κατὰ φύσιν), τότε πρέπει να φιλοσοφούμε (φιλοσοφητέον=χρῆ φιλοσοφεῖν), καθώς κατά την άποψη του Αριστοτέλη (ὥς...) μόνο η φιλοσοφία περικλείει τη σωστή κρίση και την αλάνθαστη (ἀναμάρτητον) γνώση, που διαθέτει την ορίζουσα δύναμη να καθορίζει τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουμε (ἐπιτακτικὴν φρόνησιν). Η διατύπωση και εδώ είναι δεοντολογική, αποτελεί το συμπέρασμα μίας ακόμη υποθετικής διατύπωσης, ενώ αιτιολογείται από την υποκειμενική παραδοχή για τη μοναδικότητα της φιλοσοφίας(ὥς **μόνης φιλοσοφίας** τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ **περιεχούσης**).

Ενδιαφέρουσες επισημάνσεις

☞ Είναι εμφανείς: α) η τελολογική θεώρηση (τέλος=σκοπός) που χαρακτηρίζει την αριστοτελική σκέψη και στις δύο παραγράφους, β) η αντίληψη πώς ό,τι παράγει η φύση είναι το καλύτερο, απ' όσα παράγουν οι άνθρωποι (βλ. παραπάνω), γ) η διαχρονική αρχαιοελληνική αντίληψη της ισορρόπης σχέσης ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια ζωή (πβ. **βίος και πολιτεία**), όπου προτεραιότητα έχει η δημόσια ζωή (πβ. τον ορισμό της εύβουλίας στον πλατωνικό *Πρωταγόρα*)

☞ Ο λόγος ασκεί ηγεμονικό ρόλο στην ψυχή και τη ζωή του ανθρώπου. Πρόκειται για πλατωνική αντίληψη η οποία επανέρχεται και στον Αριστοτέλη (πβ. διάκριση των μερών της ψυχής) με διαφορετικό τρόπο.

☞ Η φιλοσοφία επιδρά ολιστικά στον άνθρωπο: α) η φιλοσοφία μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στον έλεγχο του ανθρωπίνου σώματος και να θέσει τις κατευθυντήριες γραμμές στις οποίες ο κάθε άνθρωπος θα μπορέσει να το διαχειριστεί προς όφελός του και β) η φιλοσοφία μπορεί επίσης να κατευθύνει το πνεύμα και τις επιμέρους γνώσεις προς τη σωστή πρακτική αξιοποίησή τους.

☞ Στο συγκεκριμένο κείμενο ο Αριστοτέλης αναδεικνύει την ωφελιμότητα της φιλοσοφικής δραστηριότητας στην καθημερινότητα του ανθρώπου, απορρίπτοντας την εικόνα του "απόκοσμου φιλοσόφου" που η λαϊκή αντίληψη της εποχής, αλλά και ο Ισοκράτης είχαν (βλ. 1ο Παράλληλο κείμενο). Η διαφοροποίηση αυτή σε σχέση με το υστερότερο απόσπασμα από τα *Μετά τὰ φυσικά* (βλ. προηγούμενη ενότητα) δεν συνιστά αντίφαση ή ανακολουθία. Η στοχοθεσία των δύο κειμένων είναι εντελώς διαφορετική.

☞ Ο Αριστοτέλης στον *Προτρεπτικό* εκθέτει τις προσωπικές του απόψεις και καταστρώνει το προσωπικό του ιδεώδες για την ανθρώπινη τελείωση. Είναι εύλογο σε ορισμένες περιπτώσεις να υπάρχει μία ρητορική χροιά, ως ένα βαθμό προπαγανδιστική, εμμένοντας σε δεοντολογικές διατυπώσεις.

☞ Η δεοντολογική διατύπωση των συμπερασμάτων ενέχει στοιχεία της αποκαλούμενης φυσιοκρατικής πλάνης, η οποία συνίσταται στο γεγονός ότι σε συμπεράσματα συλλογισμών εμφανίζεται το πρέπει, ενώ στις

προκείμενες υπάρχει μόνο το είναι (περιγραφικές προτάσεις). Υποπίπτουμε σ' αυτή, όταν επιχειρούμε να προσδιορίσουμε το ηθικό μας χρέος βάσει παραγόντων έξω από αυτό.

Επισημάνσεις συσχετισμών με άλλα προς διδασκαλία αριστοτελικά κείμενα

Το κείμενο μπορεί να συσχετιστεί με σημαντικές αντιλήψεις της αριστοτελικής ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, που υπάρχουν σε μεταγενέστερα προς διδασκαλία κείμενα:

α) με αφορμή τις αναφορές **ήγεμονικωτέραις, ἐπιτάττειν, ἐπιτακτικὴν φρόνησιν** θα ήταν χρήσιμο να γίνει αναφορά στη διάκριση των μερών της ψυχής κατ' Αριστοτέλη, και κατ' επέκταση στη διάκριση των αρετών σε ηθικές και διανοητικές αρετές (βλ. Εισαγωγή στον Φιλοσοφικό Λόγο (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*), σσ. 138-139

β) με αφορμή τις αναφορές για το σώμα και την επικινδυνότητα της χρήσης του μπορεί να γίνει συσχετισμός με την αριστοτελική αντίληψη περί συναισθημάτων και ηδονής (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β3, 1-2 & Β6, 10-13). Είναι γνωστό πως ο Αριστοτέλης ούτε εκθειάζει, αλλά ούτε και καταδικάζει τις τάσεις που είναι εγγενείς στον άνθρωπο· αυτές οι τάσεις είναι αδιάφορες καθαυτές, γίνονται αγαθές ή κακές όταν, αντίστοιχα υποτάσσονται ή κυριαρχούν πάνω στον «δίκαιο κανόνα», τον οποίο η έλλογη φύση μας συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλλει σε αυτές. Επιπλέον, ο άνθρωπος είναι ικανός τόσο για το καλό όσο και για το κακό. Στα *Πολιτικά* (1253a31-35) αναφέρει τα εξής: "*Ο άνθρωπος, από την άλλη, γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, που όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει εξ ολοκλήρου και για αντίθετους σκοπούς*".

γ) Οι αναφορές **κρίνειν τὴν ὀρθότητα, τῷ λόγῳ χρωμένη, ὀρθὴν κρίσιν, ἀναμάρτητον** παραπέμπουν στην έννοια του ορθού λόγου και στη συμβολή του για την ελεύθερη προαίρεση του ανθρώπου, όπως αναφέρεται και στον

σχετικό ορισμό της ηθικής αρετής: "Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν (Ἠθικὰ Νικομάχεια Β 6, 15).

Η έννοια του ορθού λόγου

Ο ορισμός της ηθικής αρετής στα Ἠθικὰ Νικομάχεια περιέχει την αναφορά σε μια αρετή του νου. Για να είναι ηθικά ενάρετος, πρέπει είτε να διαθέτει ο ίδιος φρόνηση, είτε να ακολουθεί το παράδειγμα ενός φρόνιμου ανθρώπου. Η έννοια του ορθού λόγου είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της αριστοτελικής ηθικής: είναι μια διανοητική ποιότητα η οποία στην ηθική του Αριστοτέλη έχει την ίδια λειτουργία με τη γνώση των Ιδεών στον Πλάτωνα. Αυτή η ικανότητα να βλέπουμε σωστά τα πράγματα, στον Αριστοτέλη αντίθετα με τον Πλάτωνα, δεν έχει τίποτε μυστηριώδες, αλλά είναι κάτι έμφυτο (λογική έχουν όλοι οι άνθρωποι), που καλλιεργούμενο με την αγωγή, γίνεται τελικά, καρπός της εμπειρίας και της σοφίας. Βέβαια, αν και ο Αριστοτέλης επεξεργάστηκε φιλοσοφικά την έννοια του ορθού λόγου, αυτή η έννοια είναι σωκρατική κληρονομιά²⁰. **Η φρόνησις** δεν είναι ούτε σοφία, ούτε επιστήμη, ούτε τέχνη «είναι μία ἔξη που ενέχει τον ορθό λόγο, που οδηγεί στην αλήθεια σε ό,τι αφορά το καλό και το κακό για τον άνθρωπο» (Ἠθικὰ Νικομάχεια 1140b 5-6).

☞ Η ηθική αρετή για τον Αριστοτέλη είναι ουσιαστικά φρόνηση σε διάφορες μορφές και εκδοχές ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης μιλά για τον φρόνιμο ως μέτρο και πρότυπο της αρετής. Με τη φρόνηση η ηθική αρετή γίνεται πλήρης, ολοκληρώνεται καθώς αποκτά πλήρως «λόγο», δηλαδή πρακτικό λόγο ο οποίος όχι μόνο καθορίζει το αγαθό κάθε φορά αλλά και επιτάσσει την πράξη του, διαμορφώνει την επιθυμία του αλόγου²¹. Κατά την Αριστοτελική αντίληψη ο φρόνιμος

²⁰ Düring I., ό.π., σσ. 252-3

²¹ Καραμανώλης Γ., *Η σχέση ηθικής αρετής και φρόνησης στην αριστοτελική ηθική*, σε Υπόμνημα, τεύχος 9, Ιούνιος 2009, σ. 77-8

διαθέτει μια φωτισμένη κριτική ικανότητα μέσω της οποίας διακρίνει τι πρέπει να θεωρηθεί ως αξιόλογο²².

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα

Παράλληλο 1ο, Πλάτων, Θεαίτητος 173e-174b

- Η εικόνα του απόμακρου, απόκοσμου και αποστασιοποιημένου από τα εγκόσμια φιλοσόφου, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη μέχρι και τις ημέρες μας. Ο Σωκράτης ο ίδιος έπεσε θύμα αυτού του στερεότυπου (πβ. κωμωδία Νεφέλες του Αριστοφάνη). Η απόμακρη αυτή στάση ερμηνεύεται από την ανάγκη για μία καθολικότερη προσέγγιση του κόσμου, χωρίς κατ' ανάγκην να είναι ανέφικτη η συμμετοχή στην καθημερινότητα και στις ανάγκες της.

Παράλληλο 2ο, Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 4.4-6, 1259a6-19

- Η ιστορία του Θαλή αναδεικνύει τη διάκριση στόχων και του διαφορετικού τρόπου θεώρησης των πραγμάτων ανάμεσα σε μία γνώση θεωρητική και ελεύθερη ή σε μία γνώση με έμφαση στην εμπειρία και στις πρακτικές ανάγκες. Πάντως κανένα από αυτά τα ανέκδοτα (βλ. και στο παράλληλο κείμενο από τον Θεαίτητο) για τον Θαλή δεν πρέπει να λοιζεται ως αυστηρά ιστορικό. Δείχνουν πάντως πολύ γλαφυρά ότι από αρκετά νωρίς οι Έλληνες έβλεπαν στον Θαλή τον τυπικό φιλόσοφο, αν και ο ίδιος ο Θαλής ήταν πασίγνωστος για τα πρακτικά του ενδιαφέροντα. Ο Πλάτων αρεσκόταν να κοροϊδεύει τους προσωκρατικούς²³.

Παράλληλο 3ο, Κωστής Παλαμάς, Ίαμβοι και Ανάπαιστοι, 29

- Είναι γνωστό ότι ο Παλαμάς θεωρείται «τέκνο της νεωτερικότητας και επιπλέον του θετικισμού του 19ου αιώνα και συμμαρτίζει την **απόρριψη της υπερβατικής** ή υπερφυσικής μεταφυσικής, του μεταφυσικού δυϊσμού (του

²² Γεωργούλης Κ.Δ.(1994²), ό.π., σ. 308

²³ Kirk G.S- Raven J.E.- Schofield M., Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990², σ. 93

χωρισμού του εντεύθεν και του επέκεινα), υιοθετεί ως δεδομένη την ενδοκοσμικότητα, την απόλυτη κατάφαση της εγκόσμιας ζωής». Για τη φιλοσοφία στην ποίηση ο Παλαμάς έχει πει: «είναι η ποίηση τέχνη, βέβαια, στις εντονότερες και τις βαθύτερες στιγμές της, φιλοσοφική, όμως πολύ διαφορετική από τη σκέψη μιας φιλοσοφίας καθαρής· ο ποιητής όσο κι αν συναπαντιέται διαβατικά, και στην ουσία και στη μορφή ακόμα, με το φιλόσοφο, η αλήθεια είναι πως, καλά καλά, διανοούμενος δεν είναι ούτε μεταφυσικός ούτε επιστημονικός, μα πως είναι, πραγματικά και απλούστατα, φιλόλογος». Κι ακόμα: «Άλλο η φιλοσοφική σκέψη κι άλλο η φιλοσοφική συγκίνηση. Ο σοφός φέρνεται από την πρώτη. Ο ποιητής, συχνά, δέρνεται από τη δεύτερη»²⁴.

Ο Παλαμάς ως σκεπτικιστής: εξού και το ποίημα «Σκέψη»²⁵ ανήκει κυρίως στο μεγάλο ρεύμα της φιλοσοφίας της ζωής. Συστατικά της αποτελούν η αναγνώριση του πρωτείου του «βιόκοσμου», άρα η αποδοχή της σημασίας και των άλλων πλευρών και δυνάμεων του ανθρώπου, εκτός από τις διανοητικές, των συναισθημάτων, των βιωμάτων και των παθών, η αντίθεση στη νοησιарχία και τον ιντελεκτουαλισμό. Άρα η απόρριψη του κακώς εννοούμενου ασκητισμού, η θετική στάση προς την πλησμονή και τη χαρά της ζωής, προς το σώμα.²⁶

²⁴ Βλ. Κ. Ανδρουλιδάκης, «Ο στοχαστής Παλαμάς», *Νέον Πλανόδιον* 4 (αφιέρωμα στον Κ. Παλαμά), 2017, όπου και οι παραπομπές στις συγκεκριμένες φράσεις του. Από το επιμορφωτικό-υποστηρικτικό υλικό του Βασίλη Μπετσάκου.

²⁵ http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/browse.html?cnd_id=7&text_id=1426

²⁶ Τουρνά Χ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ' με επίγευση θεολογίας, 2019 σ.7

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Όσα διαθέτουμε για τη ζωή μας όπως π.χ. το σώμα μας ενέχουν κινδύνους για τη ζωή μας.
 2. Η καλή ή κακή χρήση όσων διαθέτουμε για τη ζωή μας εξαρτάται από τις επιθυμίες μας.
 3. Υπάρχουν διαφορετικά είδη γνώσεων: άλλες γνώσεις μας προσφέρουν τα ωφέλιμα στη ζωή μας και άλλες μας εξασφαλίζουν την καλή τους χρήση.
 4. Η φιλοσοφία, όπως και άλλες επιστήμες, είναι προικισμένη με τη συνολική θεώρηση του αγαθού.
 5. Αν θέλουμε είμαστε καλοί πολίτες πρέπει να φιλοσοφούμε.
2. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις για να είμαστε καλοί πολίτες και να ζούμε την ζωή μας ωφέλιμα;
3. Ποια είναι τα μοναδικά χαρακτηριστικά της φιλοσοφίας;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποιες αναφορές του αρχαίου κειμένου επιβεβαιώνουν την τελολογική αντίληψη της αριστοτελικής ηθικής διδασκαλίας; Να τις ερμηνεύσετε.
2. Τι προσπαθεί να αποδείξει ο Αριστοτέλης και με ποια επιχειρήματα; Πώς κρίνετε τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία;
3. "*ή φιλοσοφία δύναται επιτάττειν κατὰ φύσιν*": Τι ακριβώς εννοεί ο Αριστοτέλης με τη συγκεκριμένη διατύπωση; Ποιος είναι ο ρόλος της φύσης στην ανθρώπινη πράξη;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. *ὀρέγεσθαι, κτᾶσθαι, διάξειν, κρίνειν, ἐπιτάττειν*: Να γράψετε από ένα ομόρριζο ουσιαστικό στη ν.ε για καθένα από τα παραπάνω απαρέμφата.
2. *ὑποκείμενα, ἀναμάρτητον*: Ποια είναι σημασία των λέξεων αυτών στο αρχαίο κείμενο; Να γράψετε μία περίοδο λόγου στη ν.ε., όπου η ίδια λέξη, σε οποιαδήποτε μορφή της θα χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία από αυτήν που έχει στο αρχαίο κείμενο.
3. Να αντιστοιχίσετε τα δεδομένα της στήλης Α΄ με τα δεδομένα της στήλης Β΄.

Α΄	Β΄
1. ἀπεργάζεται	α. ἐχέφρων
2. θησόμεθα	β. βιβλιοθήκη
3. πλεονεκτημάτων	γ. καχεξία
4. λόγῳ	δ. παράλογος
5. φρόνησιν	ε. εργολάβος
	στ. υιοθεσία
	ζ. ανοχή
	η. φρενοκομείο
	θ. διάθεση
	ι. ενέργεια

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να εντοπίσετε τα κοινά σημεία ανάμεσα στα λεγόμενα του Σωκράτη προς τον Κλεινία και στα όσα προτρέπει ο Αριστοτέλης τον Θεμίσωνα στο αρχαίο κείμενο.

- Με δύο λόγια λοιπόν, Κλεινία, είπα, όλα αυτά που είπαμε στην αρχή ότι είναι αγαθά πιθανόν να μην έχουν την έννοια πώς με κάποιον τρόπο τα πράγματα αυτά είναι καθαυτά από τη φύση τους αγαθά αλλά να πρόκειται, καθώς φαίνεται, για το εξής: Όταν τα οδηγεί η αμάθεια, είναι κακά μεγαλύτερα από τα αντίθετά τους, στον βαθμό που είναι πιο ικανά να υπηρετήσουν τον οδηγό τους τη φρόνηση και τη γνώση, είναι ακόμη μεγαλύτερα αγαθά· μοναχά τους πάντως δεν φαίνεται να έχουν καμιά αξία, ούτε τα μεν ούτε τα δε. (...) Μένει είπα, να κοιτάξουμε και τούτο: Επειδή όλοι μας ποθούμε να είμαστε ευτυχισμένοι, κι όπως διαπιστώσαμε, ευτυχισμένοι γινόμαστε σαν έχουμε στη διάθεσή μας τα πράγματα και τα χρησιμοποιούμε σωστά, κι επειδή τη σωστή αυτή χρήση και την επιτυχία τη φέρνει η γνώση, αναγκαστικά, καθώς φαίνεται, πρέπει κάθε άνθρωπος να κάνει το παν για να γίνει όσο το δυνατό πιο σοφός· ή μήπως όχι;

- Ναι είπε.

Πλάτων, *Εὐθύδημος* 281d-282a μτφ. Ν. Σκουτερόπουλος

Β. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να αντικρούσετε την άποψη που διατυπώνει ο Καλλικλής για τη φιλοσοφία αξιοποιώντας στοιχεία του αρχαίου κειμένου.

«ΚΑΛΛΙΚΛΗΣ: Η φιλοσοφία, Σωκράτη, έχει τη χάρη της, αν ασχοληθείς μαζί της με μέτρο στα νιάτα σου. Ακόμη κι αν είναι κανείς πολύ προικισμένος, εφόσον συνεχίσει να φιλοσοφεί και στην ωριμότητά του, αναγκαστικά θα αποξενωθεί από όλα όσα πρέπει να γνωρίζει, προκειμένου να γίνει ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος. [...] Με τη φιλοσοφία είναι ωραίο να ασχολείται για μορφωτικούς λόγους και δεν είναι άπρεπο να φιλοσοφεί κανείς όσο είναι νεαρός. Όταν όμως μεγαλώσει και φιλοσοφεί ακόμη, τότε η περίπτωση είναι για γέλια και εγώ τουλάχιστον νιώθω για όσους φιλοσοφούν ό,τι

νιώθω για όσους δυσκολεύονται να μιλήσουν και παίζουν σαν μικρά παιδιά. Τον νέο που δεν φιλοσοφεί τον θεωρώ ανελεύθερο άνθρωπο, που δεν είναι άξιος για τίποτα ωραίο και μεγάλο. Όταν όμως τον δω ηλικιωμένο να φιλοσοφεί και να μη σταματάει, μου φαίνεται πια, Σωκράτη, ότι ο άνθρωπος αυτός πρέπει να φάει ξύλο [...] δεν αξίζει να λέγεται άντρας, όταν φεύγει από το κέντρο της πόλης και από τις συγκεντρώσεις, όπου [...] οι άντρες διαπρέπουν, και βουλιάζει για την υπόλοιπη ζωή του σε μια γωνιά ψελλίζοντας με τρεις τέσσερις νεαρούς». (Πλάτων, Γοργίας 484c-486a)

Γ. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο του Αριστοφάνη α) ποια εικόνα αναδεικνύεται για τον Σωκράτη και τους φιλοσόφους; β) πώς μπορεί να αναιρεθεί αυτή η εικόνα με βάση τα όσα διατυπώνει ο Αριστοτέλης στον Προτρεπτικό του;

ΣΤΡ. Κοίταξε έξω. Βλέπεις εκείνη την πορτούλα, το σπιτάκι;

ΦΕΙ. Βλέπω. Μα, αλήθεια, τί είν' αυτό, πατέρα;

ΣΤΡ. Σοφών πνευμάτων αργαστήρι. Μένουν

σ' αυτό κάτι άντρες που διδάσκουν ότι

ο ουρανός είναι φούρνος και μας ζώνει

γύρω γύρω, κι εμείς τα κάρβουνά του.

Σε κάνουν άξιο, αν πληρωθούν, να βγαίνεις

στα λόγια νικητής, άδικα ή δίκια.

ΦΕΙ. Και ποιοί είναι; ΣΤΡ. Πώς τους λεν δεν καλοξέρω·

μελετοερευνητές πολύ σπουδαίοι.

ΦΕΙ. Πουφ! Είναι κάτι λέτσοι· ξέρω, ξέρω.

Μιλάς γι' αυτούς τους κάτωχρους αγύρτες,

τους ξυπόλυτους· ένας, ο βλαμμένος

Σωκράτης και μαζί κι ο Χαιρεφώντας.

ΣΤΡ. Μη σαλιαρίζεις· πάψε. Αν για τ' αλεύρι

γνοιάζεσαι του πατέρα σου, παράτα

τις ιππασίες και γίνε μαθητής τους.

Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 93-107 (μτφ. Θρ. Σταύρου)

Διδακτική ενότητα 3η - Η φιλοσοφία ως προϋπόθεση για την ευδαιμονία

Εισαγωγικά σχόλια

Λίγα λόγια για τον Επίκουρο και τη φιλοσοφική του σχολή²⁷

Ο Επίκουρος (341-270 π.Χ.), γιος αθηναίου δασκάλου, γεννήθηκε στη Σάμο και είχε ήδη αρχίσει να διδάσκει στη Μυτιλήνη και στη Λάμψακο, προτού ιδρύσει, το 306, στην Αθήνα τη φιλοσοφική σχολή που ονομάστηκε *κῆποι* (από τον τόπο όπου συναθροίζονταν τα μέλη της). Η κοινότητα που ίδρυσε ο Επίκουρος διέφερε σε σημαντικά σημεία από την Ακαδημία του Πλάτωνα και το Λύκειο του Αριστοτέλη. Ήταν μία κοινωνία φίλων που ζουν με κοινές αρχές, αποτραβηγμένοι από τον δημόσιο βίο. Η φιλία, η οποία δεν έχει το πολιτικό περιεχόμενο που της δίνουν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, αλλά αποτελεί αίσθημα συμπάθειας, έχει ιδιαίτερη ηθική σημασία στον επικουρισμό, και ο Κήπος εξασφάλιζε το πλαίσιο για την πραγματοποίησή της. Γυναίκες και δούλοι δεν αποκλείονταν. Το σύνθημά του λάθε βιώσας δεν ήταν επαναστατική καταγγελία της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά συνταγή για την κατάκτηση της γαλήνης. Ο καλύτερος τρόπος να επιτύχει κανείς την ασφάλεια και την ευτυχία είναι να αποτραβηχτεί από τη δημόσια ζωή, απολαμβάνοντας, όταν έχει τη δυνατότητα, όλα τα ωραία πράγματα που προσφέρει η ζωή, έχοντας παράλληλα συνειδητοποιήσει πόσα λίγα χρειάζεται στην πραγματικότητα. Αφετηριακό σημείο της διδασκαλίας του είναι η ομορφιά, που προσπάθησε να την ανυψώσει σε αρχή της πρακτικής ζωής και να την εξασφαλίσει στο άτομο. Ο ίδιος ο Επίκουρος ήταν γόνιμος συγγραφέας (γύρω στα 300 συγγράμματα). Από όλη τη συγγραφική παραγωγή μόνο ένα μικρό τμήμα έχει διασωθεί. Έφτασαν ως τις μέρες μας τρεις επιστολές, τις οποίες ο Διογένης ο Λαέρτιος περιέλαβε στον Βίο του Επικούρου: *Πρός Ήρόδοτον* [συμπυκνωμένη περίληψη των αρχών του ατομισμού], *Πρός Πυθοκλέα* [με βασικό θέμα τα αστρονομικά φαινόμενα],

²⁷ 1) Windelband W., Heimsöeth H., Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας, τόμ. Α', εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991³, σ. 190, 2) Long A.A., Η Ελληνιστική Φιλοσοφία - Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1990², σσ. 37-45

Πρός Μενοικέα όπου παρουσιάζει μία σαφή, αν και κάπως υπεραπλουστευμένη έκθεση της επικούρειας ηθικής θεωρίας. Το κείμενο αναφοράς προέρχεται από αυτή την επιστολή.

Ηδονή και ευδαιμονία²⁸

Ο Επίκουρος δεν ήταν ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος του οποίου η ηθική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηδονιστική. Η ηδονή ήταν ένα θέμα που τράβηξε την προσοχή του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και της Ακαδημίας γενικότερα. Και οι τρεις φιλόσοφοι (Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος) ενδιαφέρονται στην ηθική τους να καθορίσουν με λεπτομέρειες τους αναγκαίους όρους της ευδαιμονίας, αλλά μόνο ο Επίκουρος ταυτίζει την ευδαιμονία με μία ζωή γεμάτη ηδονή. Για τον Επίκουρο, καμία ηδονή δεν μπορεί καθεαυτή να είναι τίποτα άλλο εκτός από αγαθό, αφού αγαθό σημαίνει αυτό που είναι ή προκαλεί την ηδονή. Το βασικό συστατικό της ευδαιμονίας για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη είναι η αρετή, η ανωτερότητα της ψυχής. Ωστόσο, για τον Επίκουρο η αρετή είναι απαραίτητο για την ευδαιμονία όχι ουσιώδες συστατικό στοιχείο αλλά μέσο για την κατάκτησή της. Η φρόνηση, η σπουδαιότερη μεταξύ των αρετών (οι άλλες είναι η σωφροσύνη, ανδρεία και δικαιοσύνη), έχει ως έργο να κρίνει ποιες από τις επιθυμίες τυγχάνουν φυσικές και ποιες όχι. Ο Επίκουρος θεωρεί ολοφάνερο το γεγονός ότι ο άνθρωπος, όπως όλα τα έμβια όντα, επιδιώκει την ηδονή και αποφεύγει τον πόνο. Η ηδονή και ο πόνος συσχετίζονται ως αντιφατικά (όχι αντίθετα). Η απουσία του ενός συνεπάγεται την παρουσία του άλλου. Αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να επιδιώκουμε ό,τι θα μας προκαλέσει τη μεγαλύτερη ηδονή. Ο Επίκουρος, ωστόσο, προτιμούσε τη διαρκέστερη ψυχική διάθεση της ικανοποίησης και της γαλήνης. Τα αρχαία κείμενα κάνουν διάκριση ανάμεσα α) στις "κινητικές" ηδονές π.χ. η ικανοποίηση που προσφέρει το να φάει κανείς, όταν πεινάει και β) στις "καταστηματικές" (=καταστασιακές) ηδονές π.χ. η ανακούφιση, όταν θα έχει πλήρως ικανοποιήσει την επιθυμία για τροφή·

²⁸ Long A.A., ό.π., σσ. 108-120, Windelband W., ό.π. σσ. 194-195, Sharples R., Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί - Μία εισαγωγή στην ελληνιστική φιλοσοφία, εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 147-151

συνιστά πλήρης απουσία πόνου, ενόχληση και απόλαυση αυτής της κατάστασης. Η παραπάνω διάκριση ισχύει και για το σώμα και για τον νου. Είναι προφανές ότι οι καταστηματικές ηδονές μέσω των οποίων απολαμβάνουμε την ηρεμία του εαυτού μας, μας φέρνουν πιο κοντά στην ευτυχία. Ακριβώς γι' αυτό χρειαζόμαστε τη γνώση (φρόνησις) με την οποία θα υπολογίσει τον βαθμό της ηδονής ή του πόνου που μπορεί να προσμένει στην κάθε περίπτωση. Η τέλεια ευδαιμονία λαχαίνει σ' εκείνον που χαίρεται όλα αυτά τα αγαθά απολαμβάνοντάς τα με ηρεμία χωρίς να τα επιδιώκει με πάθος. Για τον ίδιο λόγο ο Επίκουρος θεωρούσε ότι ανάμεσα σ' αυτά τα αγαθά οι πνευματικές απολαύσεις είναι ανώτερες από τις φυσικές, που συνδέονται με τη διέγερση των παθών. Τέλος, για τον Επίκουρο οι ανησυχίες που βασανίζουν περισσότερο τους ανθρώπους πηγάζουν από δύο φόβους: τον φόβο του θεού και τον φόβο του θανάτου. Πάντως, για τον Επίκουρο δεν υφίσταται μεταθανάτια ζωή ή μετεμψύχωση.

Κείμενο αναφοράς ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, Έπιστολή προς Μενοικέαν, 122

Μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν· οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδείς ἐστίν οὔτε πάρωνος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον. Ὁ δὲ λέγων ἢ μήπω τοῦ φιλοσοφεῖν ὑπάρχειν ὥραν ἢ παρεληλυθέναι τὴν ὥραν, ὁμοίος ἐστὶν τῷ λέγοντι πρὸς εὐδαιμονίαν ἢ μήπω παρῆναι τὴν ὥραν ἢ μηκέτι εἶναι. Ὡστε φιλοσοφητέον καὶ νέῳ καὶ γέροντι, τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων, τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιὸς ἦ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων. Μελετᾷν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.

Ερμηνευτικά σχόλια

Η συλλογιστική πορεία του αποσπάσματος

Ο Επίκουρος στο παραπάνω απόσπασμα επιδιώκει να τεκμηριώσει την προτροπή του προς όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως ηλικίας ότι

πρέπει να φιλοσοφούν (ὥστε φιλοσοφητέον καὶ νέω καὶ γέροντι=ὥστε χρὴ φιλοσοφεῖν καὶ νέον καὶ γέροντα).

Αρχικά ο Επίκουρος εισάγει με έντονες δεοντολογικές διατυπώσεις (χρήση προστακτικής: *μήτε μελλέτω, μήτε κοπιάτω*) τη **θέση** του ὅτι η φιλοσοφία είναι για όλους είτε είναι νέοι είτε ηλικιωμένοι (είτε και μεσήλικες) και την αιτιολογεί (**γάρ**) με διπλή έντονη άρνηση (**οὔτε ... οὔτε**) κατά τρόπο συμμετρικό αναιρώντας τις πιθανές υποθετικές αντιρρήσεις-προφάσεις για δήθεν ηλικιακή ακαταλληλότητα:

1. Οι νέοι δεν πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ανώριμο για τη φιλοσοφία.
2. Οι ηλικιωμένοι δεν πρέπει να θεωρούν ότι έχουν περάσει την ώριμη για τη φιλοσοφία περίοδο της ζωής τους.

Κοινή επιδίωξη σε όλες τις ηλικίες: η ψυχική υγεία (**πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαίνειν**) με άλλα λόγια η ευδαιμονία.

☞ Αποτελεί κοινό τόπο στα κείμενα του Επικούρου η πεποίθηση πως ὅπως η ιατρική φροντίζει την υγεία του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία φροντίζει την υγεία της ψυχής. Άλλωστε δεν είναι τυχαία η κοινή χρήση της λέξης **ἡδονή** από τον Επίκουρο για να περιγράψει την κατάσταση εκείνων που απολαμβάνουν τόσο καλή φυσική όσο και πνευματική υγεία. Με όρους επικούρειας φυσικής, η ηδονή αυτή είναι συνακόλουθη της κατάλληλης κίνησης και θέσης των ατόμων μέσα στο σώμα. Αν αυτά διαταραχθούν, ακολουθεί πόνος. Με άλλα λόγια ο πόνος είναι αποδιοργάνωση της φυσικής δομής. Ηδονή αισθανόμαστε, όταν τα άτομα επανέλθουν στην κατάλληλη θέση τους μέσα στο σώμα²⁹.

Η δεύτερη περίοδος του αποσπάσματος αποτελεί αναδιατύπωση της ίδιας θέσης-αιτιολόγησης με συνώνυμες διατυπώσεις:

- ἄωρος = μήπω ὑπάρχειν ὥραν / μήπω παρῆναι τὴν ὥραν
- πάρωρος = παρεληλυθέναι τὴν ὥραν / μηκέτι εἶναι τὴν ὥραν

²⁹ Long A.A., ό.π., σσ. 113-114

- πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον = πρὸς εὐδαιμονίαν

Η τρίτη περίοδος του αποσπάσματος συνιστά τη συμπερασματική (ὥστε...) διατύπωση της εισαγωγικής θέσης (δεοντολογική διατύπωση/χρήση ρηματικού επιθέτου) πλασιωμένης με νέο επιχείρημα, επίσης κατὰ συμμετρικό τρόπο διατυπωμένο (τῷ μὲν ... τῷ δέ):

1. Οι νέοι, καθώς θα γερνούν, θα τείνουν να διασώσουν τη νεότητά τους, από ευγνωμοσύνη προς τα ὅσα έγιναν.
2. Οι ηλικιωμένοι, θα νιώθουν νέοι στα γεράματά τους, λόγω της ἔλλειψης φόβου για τα μελλοντικά δεινά ή και τον θάνατο.

☞ Για τον Επίκουρο τόσο η ευγνωμοσύνη για ὅσα συμβαίνουν στη ζωὴ ὅσο και η υπέρβαση του φόβου για το μέλλον ή και τον θάνατο συνιστούν το τελικό ζητούμενο μιας συνεπούς φιλοσοφικής στάσης, σύμφωνα με τις αρχές της επικούρειας διδασκαλίας.

Ο συλλογισμός ολοκληρώνεται με την καταληκτική φράση (και πάλι με δεοντολογικό ὕφος) και τον βασικό ὄρο: **Μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν**, εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν. Η εὐδαιμονία αποτελεί τον **απώτερο στόχο ενός ανθρώπου**, καθώς η παρουσία της αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για να ἔχουμε τα πάντα, ενώ η απουσία της επιβάλλει να κάνουμε τα πάντα για να την αποκτήσουμε.

Γλωσσικές επιλογές

Ο Επίκουρος γενικά αποφεύγει τη χρήση φιλοσοφικών τεχνικών ὀρων και πολύπλοκα λογικά σχήματα. Ἄλλωστε πολλά ἀπὸ τα ἔργα του ἦταν μικρά εκλαϊκευμένα φυλλάδια και επιστολές με έντονο διδακτικό χαρακτήρα απευθυνόμενος στο εὐρὺ κοινὸ (δεν αποκλείονταν κανεῖς, ο Κήπος ἦταν ανοιχτός σε ὅλες και ὅλους), το οποίο το πιο πιθανό να μην εἶχε συστηματική φιλοσοφική παιδεία. Η συλλογιστική διαδικασία εἶναι συγκροτημένη, ὅπου διακρίνει εὐκόλα κάποιος την αποδεικτέα θέση, τη

συμμετρική σε αντιθετικά ζεύγη τεκμηρίωση, καθώς και το συμπέρασμα. Το ύφος βέβαια είναι κατεξοχήν δεοντολογικό και προτρεπτικό, όπως επιβάλλεται από το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος. Δεν λείπουν πάντως εκείνα τα εκφραστικά σχήματα που ενισχύουν τις θέσεις του φιλοσόφου: έντονες διπλές αρνήσεις, διπλό οξύμωρο σχήμα (*γηράσκων νεάζη, νέος ἄμα καὶ παλαιός*), χρονικότητα και αντίθεση μετοχών κλπ.

Φιλοσοφία και ευδαιμονία

Ο Επίκουρος υποστηρίζει συχνά ότι η φιλοσοφία δεν έχει αξία παρά μόνο όταν βοηθά τον άνθρωπο να κατακτήσει την ευδαιμονία. Η γνώση (φρόνησις) είναι απαραίτητη γιατί θα υπολογίσει τον βαθμό της ηδονής ή του πόνου που μπορεί να προσμένει στην κάθε περίπτωση. Επιπλέον η γνώση θα κρίνει ως ποιο βαθμό ο άνθρωπος θα ενδώσει στις διάφορες επιθυμίες. Ωστόσο τις πνευματικές χαρές οι οποίες είναι και οι ανώτερες απολαύσεις, ο σοφός δεν τις αναζητεί στην καθαρή γνώση, παρά στον καλαισθητικό εκλεπτυσμό της ζωής, στη γεμάτη πνευματικότητα και αβροφροσύνη συναναστροφή με τους φίλους, στη άνετη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής. Ξέρει ποιες απολαύσεις μπορεί να προσφέρει στον εαυτό του και δεν παραλείπει καμία. Ο σοφός δεν είναι τόσο ανόητος να δυσανασχετεί με την τύχη ή να παραπονιέται που δεν μπορεί να τα έχει όλα. Αυτή είναι άταραξία του³⁰.

³⁰ Windelband W., ό.π. σσ. 194-195

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα

Παράλληλο 1ο, Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β 2.1-4, 1103b26-1104a5

- Κατά τον Αριστοτέλη η **εὐδαιμονία**, σύμφωνα με τον ορισμό στο τέλος του Α΄ βιβλίου, είναι **ἐνέργεια ψυχῆς τις κατ' ἀρετὴν τελείαν**, δηλαδή η ευδαιμονία δημιουργείται, εφόσον τίθεται σε ενέργεια η δυναμικότητα της ψυχῆς και κατορθώνει να αποδίδει ο άνθρωπος κάθε τι που είναι προορισμένος να αποδώσει³¹. Εφόσον, όμως, η ευδαιμονία είναι μια δραστηριότητα (ἐνέργεια) σύμφωνη προς την αρετή, ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αναλύσει τον χαρακτήρα της αρετῆς³². Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα του ἔθους, του εθισμού και της συνήθειας τον ανθρώπου, που με την επανάληψη ενός ορισμένου τρόπου συμπεριφοράς αποκτά την ανάλογη αρετή. Ο Αριστοτέλης δεν λησμονούσε τη βασική σωκρατική θέση ότι η αρετή είναι γνώση, αλλά δεν μπορούσε να τη δεχτεί όπως είχε διατυπωθεί δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στην πράξη και στις ἐνέργειες του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι στην ηθική δεν μπορούμε να ξεκινούμε, όπως έκανε ο Πλάτων, από τη γενική παράσταση της Ιδέας του Αγαθού. Για τον Αριστοτέλη η αγαθότητα, η ηθικότητα, η αρετή γεννιούνται από την αλληλεπίδραση του πνευματικού, διανοητικού και του ηθικού στοιχείου³³. Είναι βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη ότι το ήθος (ο χαρακτήρας) εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από το έθος (εθισμός, συνήθεια) αποκλείοντας τη «φύση» που δεν εξαρτάται από εμάς, ενώ θεωρεί ότι η διδαχή (ο λόγος) δεν φέρνει αποτέλεσμα σε όλους. Το γεγονός ότι η αριστοτελική ηθική είναι εξ αρχής προσανατολισμένη όχι στη γνώση αλλά στην πράξη έχει καίριες γνωσιολογικές συνέπειες. Ο φιλόσοφος δεν πρόκειται να αναζητήσει απόλυτες αξίες και ακαταμάχητες αλήθειες, αλλά θα εξετάσει την ηθική πράξη μέσα σε

³¹ Γεωργούλη Κ.Δ., ό.π., σ. 306

³² Ross W.D., ό.π., σ. 272

³³ Düring I., ό.π., τόμος Β΄, σσ. 209-10

συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα και χωροχρονικά πλαίσια (π.χ. πόλη κράτος)

Παράλληλο 2ο, Επίκουρος και Διογένης Οινωανδεύς

- Σχετικά με τον παραλληλισμό ιατρικής και φιλοσοφίας δες παραπάνω.
- Κεντρική ιδέα του αποσπάσματος αποτελεί ο πανανθρώπινος χαρακτήρας της επικούρειας φιλοσοφίας, και η πρακτική ωφελιμότητα της φιλοσοφίας στην ζωή του κάθε ανθρώπου. Ο Διογένης απευθύνεται στους πάντες υπερβαίνοντας όρια χρόνου και χώρου. Την εποχή του έχει προ πολλού καταρρεύσει η πολιτειακή δομή της αρχαιοελληνικής πόλεως και ο φιλόσοφος μπορεί πια να ενστερνίζεται ένα πνεύμα οικουμενικό.

Παράλληλο 3ο, Σενέκας Επιστολή 90,27

- Η φιλοσοφία έχει εποπτικό, ελεγκτικό ρόλο με στόχο την ευδαιμονία-ευτυχία του ανθρώπου. Σενέκας, Επίκουρος, Αριστοτέλης φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της φιλοσοφίας και της προτεραιότητας που αυτή έχει στη ζωή του ανθρώπου. Τίθεται όμως το ερώτημα εάν δίνουν το ίδιο περιεχόμενο στο όρο φιλοσοφία, όπως και στον όρο ευδαιμονία. Για παράδειγμα ο Επίκουρος είναι αντίθετος με την έννοια της εγκυκλίου παιδείας που περιλαμβάνει ρητορική, λογοτεχνία, μουσική και μαθηματικά: "μακαρίζω σε, ὦ οὗτος, ὅτι καθαρὸς πάσης παιδείας ἐπὶ φιλοσοφίαν ὥρμησαι". Επίσης για τη φιλοσοφία έλεγε: "ἐνέργειαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαίμονα βίον περιποιοῦσαν"

Παράλληλο 4ο, Κ.Π. Καβάφης "Από την σχολήν του περιωνύμου φιλοσόφου"

- Ο Καβάφης προβάλλει (;) εμφατικότερα την απόρριψη της φιλοσοφίας (ποιας φιλοσοφίας άραγε, της επικούρειας;), και γι' αυτό την τονίζει αποκλειστικά και στον τίτλο του ποιήματος δημιουργώντας έναν «ήρωα», σύμφωνα με τα δικά του αισθητικά πρότυπα, που επιλέγει να αφεθεί στις

ηδονές και αδιαφορεί για την προσφορά του στους συνανθρώπους του αποτελώντας σύμπτωμα και αίτιο μιας παρακμάζουσας κοινωνίας³⁴.

Αυτό, ίσως επειδή η ίδια φιλοσοφία λειτουργούσε στα χρόνια του Αμμώνιου Σακκά (175-242 μ.Χ.) ως επιλέξιμος τρόπος ζωής· και, εξάλλου, ο νεαρός πρωταγωνιστής του ποιήματος εμφανίζεται να τον πλησίασε για δύο χρόνια (χωρίς να αποκόμισε τίποτε).

Ο ίδιος ο ποιητής, βεβαίως, μάλλον δεν βάλλει ευθέως κατά της φιλοσοφίας εν γένει, αλλά ίσως κατά μία φιλοσοφίας που πιθανόν ενισχύει μία ασκητική αντίληψη για τη ζωή ή δεν έχει προσανατολισμό προς την πράξη.

Ο νεαρός πρωταγωνιστής του εμφανίζεται να επέλεξε τον Αμμώνιο Σακκά ως περιώνυμο, (χωρίς να τον εκτιμά: γέρος), πιθανόν να ζητούσε σ' αυτόν κάτι για να καταπολεμήσει την ανία του, και εντέλει θα μπορούσε να τον εναλλάξει με οποιονδήποτε άλλο φιλόσοφο, αδιακρίτως του τι αυτός θα δίδασκε. Όλα αυτά δείχνουν ότι ο φιλοσοφικός τρόπος ζωής υπακούει σε ορισμένες αρχικές προϋποθέσεις³⁵.

³⁴ Τουρνά Χ., ό.π. σ.7

³⁵ Μπετσάκος Β., ό.π., σ.43

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. α) Ποιες αντιρρήσεις μπορεί να προφασιστεί ένας νέος για να μην ασχοληθεί με τη φιλοσοφία και πώς αυτές αναιρούνται κατά τον Επίκουρο;
β) Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:
 1. οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδείς ἐστιν οὔτε πάρωνος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον: Για κανέναν άνθρωπο δεν είναι πια πολύ αργά να φροντίσει για την υγεία της ψυχής του μέσω της φιλοσοφίας.
 2. τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεγονότων: Ο νέος πρέπει να φιλοσοφεί για να παραμένει νέος χάρη στα όμορφα πράγματα καθώς γερνάει.
 3. τῷ δὲ ὅπως νέος ἅμα καὶ παλαιὸς ᾗ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων: Ο νέος πρέπει να φιλοσοφεί, όντας νέος και ώριμος ταυτόχρονα, καθώς θα είναι απαλλαγμένος από τον φόβο για όσα θα γίνουν.
 4. ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν: Όταν λείπει η φιλοσοφία κάνουμε τα πάντα για να την κατακτήσουμε.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Με ποια επιχειρήματα ο Επίκουρος προτρέπει τον Μενοικέα να ασχοληθεί με την φιλοσοφία; Πώς τεκμηριώνει τις θέσεις του;
2. Έχει υποστηριχθεί ότι η επικούρεια φιλοσοφία είναι ανοιχτή προς όλους τους ανθρώπους χωρίς τις διακρίσεις του αρχαιοελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου. Υπάρχουν στοιχεία στο απόσπασμα που μπορούν να τεκμηριώσουν μια τέτοια θέση; Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Με ποιες λέξεις του αρχαίου κειμένου αναφοράς παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: κόπος, ωραίος, διέλευση, παρουσία, πρόσχαρος, φοβικός, άσχημος, πράξη, ένας, λεξικό.

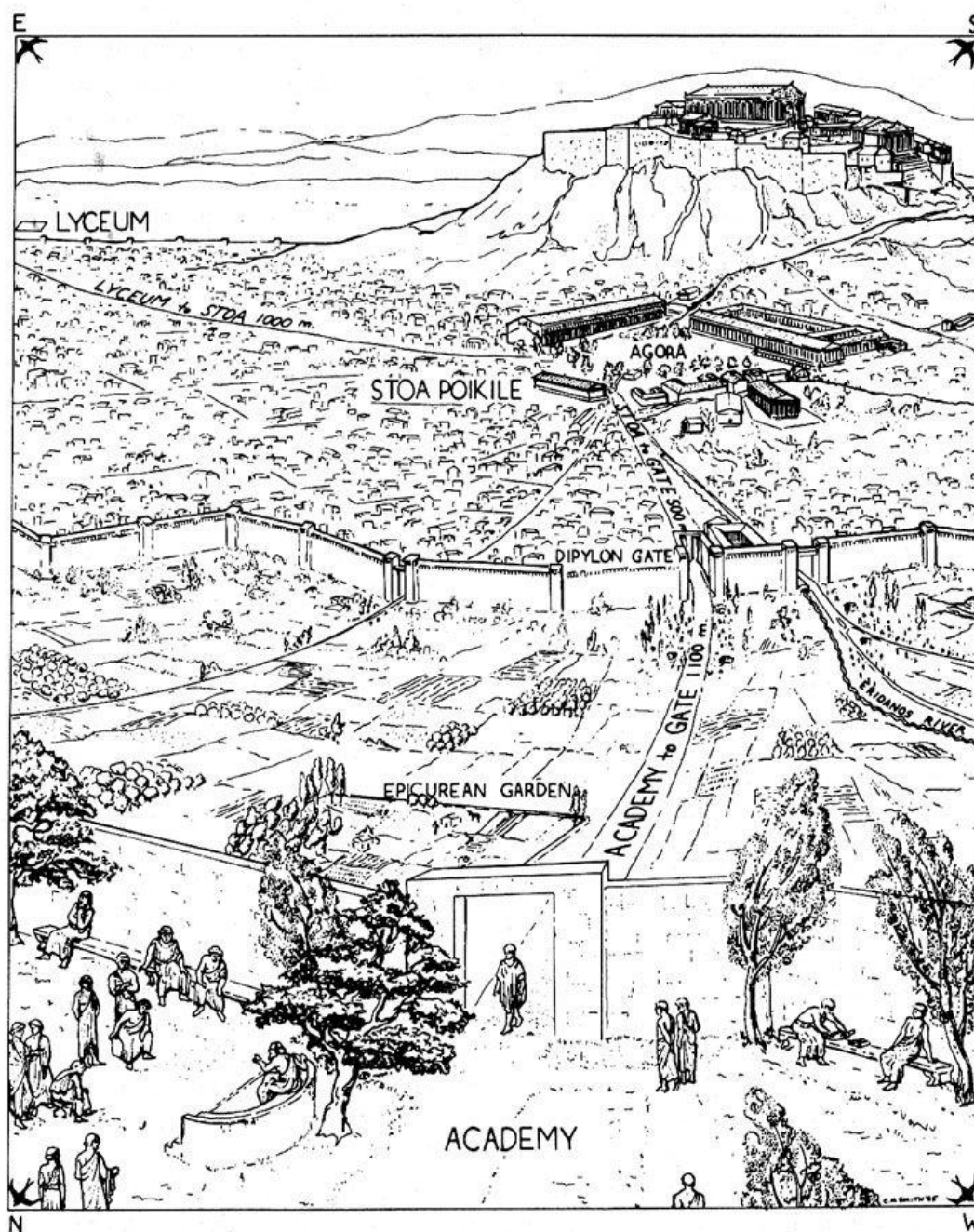
2. φιλοσοφῶν: Χρησιμοποιώντας το πρώτο συνθετικό μέρος της λέξης να γράψετε 5 διαφορετικά σύνθετα ονόματα στη ν.ε. με την παραγωγική κατάληξη -ος.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε σε τι ακριβώς θα χρησιμεύσει η φιλοσοφία τον Μενοικέα στον οποίο απευθύνεται ο Επίκουρος.

Ας αναλογιστούμε ότι από τις επιθυμίες άλλες είναι φυσικές κι άλλες χωρίς ουσία, και ότι από τις φυσικές επιθυμίες άλλες είναι αναγκαίες κι άλλες απλώς φυσικές· από τις αναγκαίες, τέλος, επιθυμίες άλλες είναι αναγκαίες για την ευδαιμονία, άλλες για την αποφυγή [128] σωματικών ενοχλήσεων, και άλλες για την ίδια τη ζωή. Η σωστή θεώρηση αυτών των πραγμάτων ξέρει να ανάγει καθετί που επιλέγουμε και καθετί που αποφεύγουμε στην υγεία του σώματος και την ηρεμία της ψυχής, αφούσε τούτο συνίσταται ο σκοπός της ευτυχισμένης ζωής. Για χάρη αυτού του στόχου κάνουμε ό,τι κάνουμε: για να μην αισθανόμαστε πόνο και να μη μας κυριεύει ο φόβος. Κι όταν κάποια στιγμή το κατορθώσουμε αυτό, αμέσως καταλαγιάζει όλη η θύελλα της ψυχής, αφού το ζωντανό πλάσμα δεν έχει πια ανάγκη να κατευθύνει τα βήματά του σε κάτι που του λείπει και να αναζητήσει κάτι με το οποίο θα ολοκληρώσει το καλό της ψυχής και του σώματος. Την ηδονή, βλέπεις, την χρειαζόμαστε όταν η στέρησή της μας προξενεί πόνο· όταν δεν αισθανόμαστε πόνο, δεν χρειαζόμαστε πια την ηδονή.

Έπιστολήν πρὸς Μενοικέαν 127-128 (μτφ. Ν. Σκουτερόπουλος)

The philosophical schools of Hellenistic Athens: locations and distances. © Candace H. Smith 1987

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

2η Θεματική Ενότητα

**Η δημιουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και η πολιτική
αρετή**

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλολόγος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας	5
Διδακτική Ενότητα 4 - Ο πρωταγόρειος μύθος: η διανομή των ιδιοτήτων στα ζώα	7
Εισαγωγικά σχόλια	7
Ερμηνευτικά σχόλια	8
Λεξιλογικά σχόλια	14
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 320c-321b	15
Ασκήσεις	15
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	17
Διδακτική Ενότητα 5η - Ο πρωταγόρειος μύθος: η κλοπή της φωτιάς - έντεχνη σοφία και λόγος.....	21
Εισαγωγικά σχόλια	21
Ερμηνευτικά σχόλια	21
Λεξιλογικά Σχόλια	28
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 321b-322a	28
Ασκήσεις	29
Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	31
Διδακτική ενότητα 6η - Ο πρωταγόρειος μύθος: το δώρο του Δία, η πολιτική αρετή ως κοινή και αναγκαία ιδιότητα των ανθρώπων	33
Εισαγωγικά σχόλια	33
Ερμηνευτικά σχόλια	33
Λεξιλογικά σχόλια	49
Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πρωταγόρας 322a-323b	50

Ασκήσεις	51
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	54
Διδακτική ενότητα 7η - Η συγκρότηση της πόλεως	56
Εισαγωγικά σχόλια	56
Ερμηνευτικά σχόλια	57
Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39	63
Ασκήσεις	63
Επισημάνσεις για το Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	65

Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας¹

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΗ

- Οι 3 Μιλήσιοι Φιλόσοφοι: Θαλής – Αναξίμανδρος – Αναξίμενης
- Οι Πυθαγόρειοι: Πυθαγόρας - πυθαγορισμός
- Η Ελεατική Σχολή: Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων, Μέλισσος
- Ηράκλειτος
- Οι Συνδυαστικοί: Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας
- Οι Ατομικοί: Λεύκιππος, Δημόκριτος

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ

- Σοφιστές: Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Αντιφών, Ιππίας
- Σωκράτης
- Πλάτων – Αρχαία Ακαδημία
- Σωκρατικές σχολές
 - Μεγαρική
 - Κυνική: Αντισθένης, Διογένης, Κράτης
 - Κυρηναϊκή: Αρίστιππος
- Αριστοτέλης – Λύκειο (η περιοχή όπου υπήρχε η σχολή του Αριστοτέλη)
 - Περιπατητική σχολή – Θεόφραστος

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ

- Στωικοί - Ποικίλη Στοά:
 - Αρχαία Στοά: Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος
 - Μέση Στοά: Παναίτιος, Ποσειδώνιος
- Επικούρειοι: Επίκουρος - Κήπος
- Σκεπτικοί:
 - Μέση και Νέα Ακαδημία: Αρκεσίλαος, Καρνεάδης κα.
 - Πυρρωνιστές: Πύρρων, Σέξτος Εμπειρικός

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ

- Νεοπλατωνικοί: Πλωτίνος, Ιάμβλιχος, Υπατία

Όλες οι φιλοσοφικές σχολές έκλεισαν το 529 μ.Χ. με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού.

¹ Η επισκόπηση σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί όλες τις σχολές και ρεύματα. Περιορίζεται στις κυριότερες και σημαντικότερες αναφορές.

Διδακτική Ενότητα 4 - Ο πρωταγόρειος μύθος: η διανομή των ιδιοτήτων στα ζώα

Εισαγωγικά σχόλια

Η πρωτοτυπία του μύθου του Πρωταγόρα

Σε αντίθεση με άλλες γνωστές κοσμολογικές εκδοχές (π.χ. στο *Έργα και Ημέραι* του Ησιόδου και της Παλαιάς Διαθήκης) που εκφράζουν απαισιόδοξη ενατένιση της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, ο μύθος του Προμηθέα και του Επιμηθέα έχει εξαιρετο παιδευτικό περιεχόμενο, γιατί εμπνέει αισιοδοξία. Είναι μήνυμα πίστης στην προοδευτική πορεία του ανθρώπου, που ξεκινώντας από ατελέστερες μορφές βίου έφτασε σε αξιόλογα πολιτιστικά επιτεύγματα, χωρίς να έχουν εξαντληθεί οι δυνατότητες για μεγαλύτερες κατακτήσεις². (πβ Η *Άντιγόνη* του Σοφοκλή (Α' στάσιμο) παρουσιάζει την ίδια σειρά εφευρέσεων, αποδίδοντάς τες στον άνθρωπο, αλλά στο συμπέρασμα λέει ότι δεν αξίζουν τίποτε, αν δεν χρησιμοποιούνται για το καλό.) Επιπλέον, ο μύθος του Πρωταγόρα είναι ο μόνος που δεν εξαρτά την εξέλιξη της ανθρωπότητας αποκλειστικά από τις τέχνες, αλλά εισάγει στη διήγησή του **δύο διαδοχικές φάσεις**: είναι πρώτα οι τέχνες, που τις δίδαξε ο Προμηθέας, και ακολουθούν οι πολιτικές αρετές, που αυτές τις έδωσε ο Δίας³. Φαίνεται ότι ο μύθος που ακολουθεί είναι προσωπική δημιουργία του Πρωταγόρα και ίσως περιεχόταν στο έργο του «*Περί τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*»⁴. Τα καθαυτό μυθολογικά στοιχεία αποτελούν εξωτερική διακόσμηση που περιβάλλει την **τελολογική άποψη** του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ζωικού βασιλείου και του ανθρώπου⁵. [Τελολογική αντίληψη σημαίνει ότι οι διάφορες ιδιότητες και χαρακτηριστικά των ζώων εξηγούνται από τον σκοπό (τέλος) για τον οποίο πλάστηκαν, ή απλούστερα, από τη λειτουργία που επιτελούν. Στη φύση όλα

² Σπυρόπουλος Η., *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελ. Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 190

³ J. de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 242

⁴ Μαρκαντωνάτος Γ., *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 76

⁵ Σπυρόπουλος Η., *ό.π.*, σ. 190

έχουν, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, έναν σκοπό. Δεν ισχυρίζεται, όμως, το ίδιο για την ανθρώπινη ιστορία.]

Ο μύθος ως φιλοσοφική μέθοδος

Ο μύθος δεν είναι επινόηση των σοφιστών. Ήδη στον Όμηρο προβάλλεται και για διδακτικούς σκοπούς. Οι σοφιστές τον δανείστηκαν από την παράδοση, αλλά τόνισαν ιδιαίτερα το διδακτικό του μέρος, ενώ από τον κόσμο της φανταστικής περιπέτειας κράτησαν μόνο στοιχεία που δεν συγκρούονται βίαια με την λογική. Ως όργανο λογικής έρευνας ο μύθος παρουσιάζει σοβαρά μειονεκτήματα: α) ο εμπειρικός δογματισμός και β) η τάση προς την απλούστευση. Πρέπει να υποθέσουμε ότι οι σοφιστές κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια για να περιορίσουν τις αδυναμίες αυτές. Ο μύθος βέβαια τέρπει τους ακροατές, αλλά συγχρόνως εξασθενεί την κριτική τους ικανότητα. Ο σοφιστής σ' αντίθεση με τον Πλάτωνα, επιχειρεί να στηρίξει την αλήθεια των απόψεων του πάνω στον μύθο.

Ερμηνευτικά σχόλια

**Γιατί ο Πρωταγόρας αναφέρεται στους θεούς; Ποια χαρακτηριστικά
συνάγουμε για τους θεούς;**

θεοί μέν ἦσαν Είναι δύσκολο να παραδεχτεί κανείς ότι αυτή η αναφορά στους θεούς αποσκοπεί στη θεολογική θεμελίωση της πολιτικής αρετής. Ο Πρωταγόρας ήταν αγνωστικιστής και η όποια παρουσία των θεών έχει αλληγορική-συμβολική σημασία, καθώς π.χ. ο Δίας συμβολίζει τη λογική νομοτέλεια που διέπει τη φύση, τον κόσμο και τις σχέσεις των όντων, έτσι ώστε αυτά να επιβιώνουν και να μην εξαφανιστούν ολοκληρωτικά. Οι άλλοι θεοί και ημίθεοι είναι τα όργανα της νομοτέλειας που επικρατεί στη φύση⁶. [Στην πραγματικότητα μετά τον μύθο ακολουθεί μια ορθολογιστική εξήγηση των κύριων σημείων του, από την οποία απουσιάζει εντελώς ο θεϊκός παράγοντας⁷.]

⁶ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

⁷ Guthrie W.K.C., *Οι Σοφιστές*, εκδόσεις MIET, Αθήνα 1989, σσ. 90-91

Η αναφορά, λοιπόν, στους θεούς είναι απλώς ένα τέχνασμα, το οποίο προσδίδει επιστημονικό κύρος στις αναπόφευκτα «αρχαϊκές» αναλύσεις του Πρωταγόρα και ως ένα σημείο αναπληρώνει την εύλογη για εκείνη την εποχή **απουσία ειδικής ορολογίας** και βαθύτερων γνώσεων από το χώρο της ιστορίας του πολιτισμού, της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, που κατά τους κλασικούς χρόνους ήταν ανύπαρκτες. Με λίγα λόγια η αναφορά στους θεούς δεν είναι ανάγκη να ληφθεί στα σοβαρά. Άλλωστε, όπως φανερώνεται και από τη συνέχεια του μύθου (βλ. 6η Ενότητα), ο Πρωταγόρας δεν ενδιαφέρεται τόσο για το θέμα της ύπαρξης των θεών όσο για την εξήγηση της γένεσης του θρησκευτικού συναισθήματος.

Ἦν γάρ ποτε χρόνος· Είναι ο τυπικός τρόπος, με τον οποίο αρχίζουν οι μύθοι (πβ. *Μία φορά και έναν καιρό*). Προβάλλει την έννοια του χρόνου ως κυρίαρχου φυσικού μεγέθους, στο οποίο εγγράφεται η ύπαρξη των θεών και των θνητών όντων (ζώων και ανθρώπων).

καὶ τούτοις· Η παρουσία του προσθετικού καὶ υποδηλώνει ότι υπήρξε χρόνος κατά τον οποίο γεννήθηκαν και οι θεοί. Δεν ήταν λοιπόν άναρχοι, αφού και γι' αυτούς υπήρχε **αρχή γένεσης**⁸. Η αντίληψη αυτή ταυτίζεται με τη θέση του Ησιόδου. Ο όρος **γένεσις** αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία κάτι που δεν υπήρχε άρχισε να υπάρχει. Στον κοσμογονικό του μύθο ο Πρωταγόρας παρουσιάζει τη γένεση του κόσμου ως θεϊκή δημιουργία.

γῆς ἔνδον· Πρόκειται για την αρχέγονη αντίληψη της Μητέρας-Γης στην κοιλιά της οποίας γονιμοποιήθηκαν και δημιουργήθηκαν τα ζώα και τα φυτά⁹. Επίσης, υπόκειται σε αυτό το σημείο η αντίληψη περί αυτοχθονισμού (αὐτὸς + χθών=γη), που ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στους Αθηναίους, γιατί έδινε αίσθημα προνομιακής σχέσης με την πατρίδα κι ευγενικής καταγωγής

⁸ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

⁹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

(πβ. τον μύθο του Κάδμου και τη διατύπωση του Θουκυδίδη *οί αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες* Β, 36).

ἐκ γῆς καὶ πυρός· Τα πρώτα στοιχεία, που με την ένωσή τους σχηματίστηκαν τα όντα. Τα **πρώτα στοιχεία** αποτέλεσαν βασικό αντικείμενο μελέτης των **προσωκρατικών φυσικών φιλόσοφων** της ιωνικής και της ελεατικής σχολής· ο πλήρης κατάλογος τους περιλάμβανε τέσσερα (*γῆ – πῦρ – ὕδωρ – ἀήρ*), αλλά ο Παρμενίδης θεώρησε πρωταρχικά τα δύο πρώτα. Τις απόψεις του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή [σύμφωνα με τον οποίο τα έμβια όντα προήλθαν από τη σύνθεση της φωτιάς, του χώματος, του νερού και του αέρα. Τα δύο τελευταία στοιχεία, το νερό και ο αέρας, δεν κατονομάζονται από τον σοφιστή.] φαίνεται να ακολουθεί εδώ ο Πρωταγόρας¹⁰. (βλ. και σχόλιο βιβλίου: Στο κοσμολογικό του έργο Τίμαιος (53a-b) ο Πλάτων θέτει την **ύπαρξη των 4 στοιχείων πριν τη δημιουργία-μορφοποίηση του κόσμου** από τον θεό.

ἄγειν πρὸς φῶς· Πολύ βασικός ο **συσχετισμός φως – ζωή** στους αρχαίους Έλληνες (βλ. παρακάτω τον πλατωνικό μύθο του Σπηλαίου για τον συμβολισμό του φωτός). Οι θεοὶ δίνουν στα θνητά γένη μόνο την εξωτερική μορφή τους και, όταν επρόκειτο να τα φέρουν στο φως, αναθέτουν στον Προμηθέα και στον Επιμηθέα την κατανομή των ιδιοτήτων σε αυτά. Το γεγονός ότι οι θεοὶ περιορίζονται μόνο στο να πλάσουν τα θνητά γένη μπορεί να φαίνεται παράδοξο, διατυπώνεται όμως στο πλαίσιο ενός μύθου με συμβολική σημασία.

Προμηθεΐ καὶ Ἐπιμηθεΐ· Πρόκειται για τους δύο τιτάνες, γιους του Ιαπετού και της Ωκεανίδας Κλυμένης. Το όνομα του Προμηθέα σημαίνει τον προνοητικό, αυτόν που σκέφτεται προτού ενεργήσει, ενώ το όνομα του Επιμηθέα αυτόν που σκέφτεται μετά την ενέργεια, τον μη προνοητικό. [Προμηθεύς < προμηθής (πρό + μῆτις : σκέψη) = προνοητικός,

¹⁰ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 190

προβλεπτικός. Ἐπιμηθεύς < ἐπί + μῆδος (πληθ. μῆδεα, τά: σκέψεις, επινοήσεις, τεχνάσματα) = απερίσκεπτος, απρονόητος, σκεπτόμενος κατόπιν εορτής.]

κοσμήσαι τε καὶ νεῖμαι· Πρόκειται για σχῆμα πρωθύστερο.

«νείμαντος δέ μου,» ἔφη ...· Αξιοσημείωτη μετάβαση από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο που δίνει ζωηρότητα και παλμό. Στοιχεία του δημῶδους ὕφους¹¹ στο συγκεκριμένο μύθο είναι:

1. η χαρακτηριστική – τυπική αρχή του μύθου: **Ἦν γάρ ποτε χρόνος**
2. η απλή κατασκευή του λόγου, χωρίς μακροσκελείς περιόδους
3. η παρατακτική σύνδεση
4. η συχνή χρήση του **οὔν** και του **ἐπειδή**
5. η συχνή επανάληψη των ίδιων λέξεων (π.χ. **νεῖμαι, νείμαντος, νέμει, νέμων**)
6. η εναλλαγή του ευθέως και του πλαγίου λόγου
7. οι πολλές διαιρέσεις των εννοιών, τα μέλη των οποίων συνδέονται με τα **τοῖς μὲν – τὰ δέ, ἃ μὲν – ἃ δέ** κ.ά.

Υπάρχουν ωστόσο και στοιχεία με ιδιαίτερα έντονη ποιητική πνοή και δύναμη (πβ. **ἄοπλον φύσιν, σμικρότητι ἤμπισχε, πτηνόν φυγήν, ἀῖστωθείη**, κ.ά.) Ο Πρωταγόρας μιμείται από τη μια το περίτεχνο ὕφος του σοφιστή και από την άλλη την αφέλεια και φυσικότητα του λαϊκού τρόπου έκφρασης που ταιριάζει στην αφήγηση του μύθου

μή τι γένος ἀῖστωθείη· Η βασική μέριμνα και φροντίδα του Επιμηθέα είναι να εξασφαλίσει τη διαιώνιση όλων των ειδών της ζωής, η εξισορρόπηση των αντίρροπων τάσεων στο πλαίσιο του οικοσυστήματος (νόμος της αναπλήρωσης). Όλα εκείνα πάντως με τα οποία εφοδιάστηκαν τα έμβια όντα προβάλλονται ως δώρα των θεών.

¹¹ Γουδής Δ., *Πλάτωνος Πρωταγόρας και Φαίδρος*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1973

πρὸς τὰς ἐκ Διὸς ὥρας· Ο Δίας, ως θεός του ουρανού, ρυθμίζει και όλα τα μετεωρολογικά φαινόμενα, άρα και τις εποχές του έτους (**ἽΩραι**) που θεωρούνται θυγατέρες του¹². (βλ. και σχόλιο σχολικού βιβλίου) Επειδή η λέξη **ὥρα** χρησιμοποιόταν ιδιαίτερα για να δηλώσει την καλύτερη εποχή του χρόνου, κατέληξε επίσης να σημαίνει, όπως η λέξη **καιρός**, την κατάλληλη ώρα, τη σωστή στιγμή, όπως ακόμα και την καλή στιγμή της ζωής του ανθρώπου, δηλαδή τη νεότητα. Στη μυθολογία, **οι Ὠρες, κόρες του Δία και της Θέμιδος**, ήταν τρεις: η Ευνομία, η Δίκη και η Ειρήνη, προστάτευαν δε τις εποχές του έτους και τους καρπούς κάθε εποχής, και θεωρούνταν αιτίες της ωριμότητας και της τελειότητας όλων των φυσικών πραγμάτων, κυρίως δε της ακμής και της ομορφιάς του ίδιου του ανθρώπου.

Η κατανομή των ιδιοτήτων στα ζώα¹³

Ο ιδεολογικός πυρήνας του μύθου στο εδάφιο αυτό συνίσταται στη σκόπιμη ισορροπία που χαρακτηρίζει τον ζωικό κόσμο. Ο Πρωταγόρας εξηγεί τελολογικά τον «νόμο της αναπλήρωσης» στη φύση, αφού σύμφωνα με τους βιολογικούς νόμους κάθε ζώο έχει εφοδιαστεί με τα αναγκαία μέσα επιβίωσης, αυτοσυντήρησης και διαιώνισης του είδους του. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι οι ιδιότητες μοιράζονται στα ζώα έτσι ώστε μία αδυναμία να αναπληρώνεται από μία ικανότητα, με σκοπό να εξασφαλίζονται με αυτόν τον τρόπο α) η ύπαρξη και η διαιώνιση του κάθε είδους και β) η ισορροπία του οικοσυστήματος μέσα από την εξισορρόπηση των αντίρροπων δυνάμεων που λειτουργούν στο εσωτερικό του.

Συγκεκριμένα:

- η ταχύτητα αντισταθμίζει την αδυναμία,
- τα φτερά ή η υπόγεια κατοικία αντισταθμίζουν το μικρό σωματικό μέγεθος,
- όσα ζώα έχουν δύναμη, δεν χρειάζονται ταχύτητα,
- όσα έχουν μεγάλο σωματικό μέγεθος, σώζονται χάρη σ' αυτό,

¹² Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 190

¹³ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

- τα όπλα αντισταθμίζουν την έλλειψη δύναμης και ταχύτητας,
- για να αντιμετωπίζουν τις μεταβολές του καιρού, εφοδιάζονται με πυκνό τρίχωμα και γερό δέρμα,
- σε αυτά που γίνονται βορά, τροφή άλλων ζώων δίνεται η δυνατότητα να γεννούν πολλούς απογόνους,
- όσα τρέφονται με άλλα ζώα, γεννούν λίγους απογόνους,
- δίνονται διαφορετικά είδη τροφής σε κάθε είδος ζώου, για να μην εξαντληθούν συγκεκριμένα είδη διατροφής.

Ακόμη φαίνεται ότι η ποικιλία των ζωικών ειδών με διαφορετικές ιδιότητες και ικανότητες δείχνει ότι στον ζωικό κόσμο επικρατεί συνεχής αγώνας για επιβίωση, ένας διαρκής πόλεμος για την ύπαρξη, και επιπλέον ότι **η τελική ισορροπία του οικοσυστήματος προκύπτει από την εναρμόνιση των αντιθέτων**, ως ενότητα αντιθέτων (διαφαίνεται η θέση του **Ηράκλειτου**, για την «**παλίντονον/άφανῃ ἁρμονίῃ**»).

Ακόμη να προσθέσουμε ότι οι ιδιότητες των ζώων προβάλλονται ως δώρα των θεών, δηλαδή ως δοσμένες εκ των προτέρων ιδιότητες που τα ζωικά είδη έχουν χωρίς καμία ενεργητική συμμετοχή τους στην απόκτησή τους και παρέχονται μάλιστα από την κατώτερη και ελλιπέστερη θεϊκή μορφή του Επιμηθέα.

Τέλος, η τεολογική εξήγηση της αντισταθμιστικής και σύμμετρης κατανομής των ιδιοτήτων στα ζώα, που επιχειρεί ο Πρωταγόρας στην εξεταζόμενη ενότητα, γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτή στη χρήση της γλώσσας με το πλήθος αντιθετικών σχημάτων και προσδιορισμών του τελικού αιτίου.

Διευκρίνιση: Στο μύθο του Πρωταγόρα η **είμαρμένη** αναφέρεται δύο φορές: **χρόνος είμαρμένος** (4^η ενότητα) και **είμαρμένη ημέρα** (5^η ενότητα). Είναι στοιχείο του μύθου, που προσδιορίζει χρονικά την εξέλιξη. Εκφράζει «το πλήρωμα του χρόνου», το πέρασμα από μία εποχή σε άλλη, από μια μορφή ζωής σε άλλη, που ούτε στιγμιαίο είναι ούτε αυτόματο. Αν αφαιρέσουμε το περίβλημα του μύθου από την αφήγηση του Πρωταγόρα, σημαίνει ότι το πέρασμα σε άλλο στάδιο γίνεται κάτω από την πίεση της ανάγκης για

επιβίωση ή βελτίωση της ζωής¹⁴. Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, λοιπόν, η **γένεση του κόσμου δεν μπορούσε να συμβεί ούτε νωρίτερα ούτε αργότερα από τότε που έγινε.**

Λεξιλογικά σχόλια

- *είμαρμένος < μείρομαι: μέρος, μερίς, μερίζω, μόρος (=θάνατος), μοῖρα, μόρσιμος(=θανάσιμος), μερίδιο, μοιράζω, μοιρασιά, μέρισμα*
- *κεράννυται < κεράννυμι: κράσις, κρατήρας, κρασί, κράμα*
- *νεῖμαι < νέμω: νομή, διανομή, νομάς, νόμος, νομίζω, νόμισμα*
- *ἐπισκέψαι < ἐπισκοπέομαι – οὔμαι: σκοπός, σκοπεύω, σκοπιά, επίσκοπος, σκέπτομαι, σκέψη, σκεπτικός*
- *κατάγειος < κατά + γῆ: γήινος, γηγενής, υπόγειος, υπέργειος, Ανώγεια, απογείωση, προσγείωση*
- *πορίζω < πείρω (=διαπερνάω): πορθμός, πόρος, πορεύω-ομαι, περνάω, απορώ*

¹⁴ Κ.Ε.Ε. Αξιολόγηση των μαθητών στην αρχαία ελληνική γραμματεία, Φιλοσοφικός λόγος, Αθήνα 1999, σ. 39

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 320c-321b

Ἦν γάρ ποτε χρόνος ὅτε θεοὶ μὲν ἦσαν, θνητὰ δὲ γένη οὐκ ἦν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τούτοις χρόνος ἦλθεν εἰμαρμένος γενέσεως, τυποῦσιν αὐτὰ θεοὶ γῆς ἔνδον ἐκ γῆς καὶ πυρὸς μείξαντες καὶ τῶν ὅσα πυρὶ καὶ γῇ κεράννυται.

Ἐπειδὴ δ' ἄγειν αὐτὰ πρὸς φῶς ἔμελλον, προσέταξαν Προμηθεὶ καὶ Ἐπιμηθεὶ κοσμήσαι τε καὶ νεῖμαι δυνάμεις ἐκάστοις ὥς πρέπει. Προμηθεὶα δὲ παραιτεῖται Ἐπιμηθεὺς αὐτὸς νεῖμαι, "Νείμαντος δέ μου," ἔφη, "ἐπισκέψαι" καὶ οὕτω πείσας νέμει.

Νέμων δὲ τοῖς μὲν ἰσχὺν ἄνευ τάχους προσῆπτεν, τοὺς δ' ἀσθενεστέρους τάχει ἐκόσμει· τοὺς δὲ ὥπλιζε, τοῖς δ' ἄοπλον διδοὺς φύσιν ἄλλην τιν' αὐτοῖς ἐμηχανᾶτο δύναμιν εἰς σωτηρίαν. Ἄ μὲν γὰρ αὐτῶν ἡμπισχεν, πτηνὸν φυγὴν ἢ κατάγειον οἴκησιν ἔνεμεν· ἃ δὲ ἠϋῆε μεγέθει, τῷδε αὐτῷ αὐτὰ ἔσφρυν· καὶ τᾶλλα αὐτῶς ἐπανισῶν ἔνεμεν.

Ταῦτα δὲ ἐμηχανᾶτο εὐλάβειαν ἔχων μή τι γένος ἀῖστωθείη· ἐπειδὴ δὲ αὐτοῖς ἀλληλοφθοριῶν διαφυγὰς ἐπήρκεσε, πρὸς τὰς ἐκ Διὸς ὥρας εὐμάρειαν ἐμηχανᾶτο ἀμφιεννὺς αὐτὰ πυκναῖς τε θριξίν καὶ στερεοῖς δέρμασιν, ἱκανοῖς μὲν ἀμῦναι χειμῶνα, δυνατοῖς δὲ καὶ καύματα, καὶ εἰς εὐνὰς ἰοῦσιν ὅπως ὑπάρχοι τὰ αὐτὰ ταῦτα στρωμνὴ οἰκεία τε καὶ αὐτοφυῆς ἐκάστω· καὶ ὑποδῶν τὰ μὲν ὀπλαῖς, τὰ δὲ [θριξίν καὶ] δέρμασιν στερεοῖς καὶ ἀναίμοις.

Τοῦντεῦθεν τροφὰς ἄλλοις ἄλλας ἐξεπόριζεν, τοῖς μὲν ἐκ γῆς βοτάνην ἄλλοις δὲ δένδρων καρπούς, τοῖς δὲ ρίζας· ἔστι δ' οἷς ἔδωκεν εἶναι τροφήν ζώων ἄλλων βοράν· καὶ τοῖς μὲν ὀλιγογονίαν προσῆψε, τοῖς δ' ἀναλίσκομένοις ὑπὸ τούτων πολυγονίαν, σωτηρίαν τῷ γένει πορίζων.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. α) Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.

1. Οι θεοί δημιούργησαν τα θνητά γένη από φωτιά και χώμα.

2. Ο Επιμηθέας ανέλαβε να μοιράσει αυτός τα εφόδια των ζώων και ο Προμηθέας να κάνει την επιθεώρηση.
 3. Ο Προμηθέας έδωσε ταχύτητα και δύναμη στα ίδια ζώα.
 4. Όσα ζώα έχουν άοπλη φύση έχουν κάποια άλλη ικανότητα για τη σωτηρία τους.
 5. Τα μικρόσωμα ζώα είχαν την ικανότητα να πετούν.
- β) Ποια προστατευτικά μέσα σοφίστηκε ο Επιμηθέας για να αντιμετωπίσουν τα ζώα τις αντίξοες καιρικές συνθήκες;
2. Ποιους μηχανισμούς σωτηρίας επινόησε ο Επιμηθέας για κάθε ζώο;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Πώς εξασφαλίστηκε η ισορροπία και η επιβίωση στο ζωικό βασίλειο κατά τον Πρωταγόρα;
2. Ποιες φιλοσοφικές και μυθολογικές αντιλήψεις προβάλλονται στο παραπάνω απόσπασμα; Να τις αναπτύξετε σύντομα με αναφορές στο κείμενο.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *είμαρμένος, κεράννυται, νεῖμαι, ἥμισυ, ἐμψυχον, ἐμψυχον, θριξίν, βορά, προσῆψε, πορίζων.*
2. Να γράψετε από ένα αντίθετο στην αρχαία ελληνική για τις παρακάτω λέξεις (στην ίδια πτώση και στο ίδιο γένος): *θνητά, φῶς, ἐκάστοις, κατάγειον, δυνατοῖς, ὀλιγογονίαν.*
3. *πῦρ, γῆ*: Να χρησιμοποιήσετε τα ουσιαστικά ως πρώτο συνθετικό σε πέντε για το καθένα διαφορετικά σύνθετα.
4. *κατευνάζω, κατανάλωση, εκδορά, ἀμπέχονο, αὐτάρκεια, σαρκοβόρο, καταβροχθίζω, περιδέραιο*: Να εντοπίσετε στο κείμενο τις ομόρριζες των λέξεων που σας δίνονται.

Άσκηση Παράλληλου Κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να τεκμηριώσετε τις διαπιστώσεις που υπάρχουν σε αυτό αναφορικά με τους κοσμογονικούς και ανθρωπογονικούς μύθους αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς.

Μύθοι με θέμα τη δημιουργία του ανθρώπου από χώμα μας είναι γνωστοί και από άλλους λαούς (Αιγύπτιους, Βαβυλώνιους) [...] Όλοι οι αρχαιοελληνικοί μύθοι, θεογονικοί και ανθρωπογονικοί, που αναφέρονται σε όντα γεννημένα από γη, χώμα, πηλό, πέτρα, ακόμα και πετρωμένο καρπό, σπόρο και αβγό με κέλυφος από πέτρωμα, όλοι βασίζονται στην πρωταρχική διαπίστωση της γεννητικής δύναμης της γης, που σε κοινωνίες με μητριαρχικά πρότυπα εκφράζεται προεπιστημονικά με την πίστη στην παμμήτειρα Γη. Ειδικά για τον ανθρωπογονικό μύθο της Πανδώρας, η ανάπτυξη της κεραμικής προϋποτίθεται: Οι θεοί που πλάθουν ανθρώπινα πλάσματα κατ' εικόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τους έχουν πρότυπο τους ανθρώπους, που δίνουν τη δική τους μορφή στους θεούς τους, όταν πάνω στον κεραμευτικό τροχό κατασκευάζουν τα λατρευτικά τους ομοιώματα. Αυτή η ιδέα λειτουργεί ακόμα και στην πρώιμη ελληνική επιστήμη. Έτσι στον 6^ο αι. π.Χ. ένας φιλόσοφος με γαιοκρατική φυσική θεωρία, ο Ξενοφάνης διδάσκει: όλοι έχουμε γίνει από χώμα και νερό (απόσπ. 29 DK).

Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών, τ. 2, σ.58

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου¹⁵

Παράλληλο 1ο, Ησίοδος Θεογονία 104-136

- Η "Θεογονία" του Ησιόδου δεν είναι ιερό κείμενο. Είναι, κυρίως, κείμενο διδακτικό (όπως και το "Έργα καὶ Ἡμέραι") που μεταχειρίζονται δύο τρόπους, τη γενεαλογία και τον μύθο - που πλέκονται μεταξύ τους - για να διδαχθεί ο αναγνώστης (τότε ο ακροατής) και τη θεογονία και τις ηθικές

¹⁵ Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

αρχές που προκύπτουν από τους μύθους που παρεμβάλλονται. Μπορεί επίσης να λεχθεί ότι είναι ένα είδος κωδικοποίησης των έως τότε παραδειγμάτων θεογονικών θεμάτων, όπως είχαν διαμορφωθεί με τις διάφορες επιστρώσεις που δέχθηκαν. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν είχε ιερά κείμενα λειτουργικά ούτε θεωρούνταν εξ αποκαλύψεως των οποίων καμιά αλλοίωση δεν επιτρεπόταν. Η "Θεογονία" είναι ένα ποίημα επώνυμου ποιητή. **Ο Ησίοδος επικαλείται τις θείες Μούσες** (στ. 114), αλλά αυτό δεν σήμαινε παρά μία τυπική επίκληση βοήθειας, αντίστοιχης με τα δύο ομηρικά έπη. Ο επώνυμος ποιητής επικαλείται τη θεία έμπνευση όχι για να του αποκαλυφθεί κάποια αλήθεια, αλλά για να εμπνευσθεί, να του δώσουν το χάρισμα του λόγου και να εκφράσει ποιητικά το θέμα του. Ο Ησίοδος, μετά από μία μακρά επίκληση και δοξολογία των Μουσών (115 στίχοι!) περιγράφει και αυτός την κοσμογονία του¹⁶.

Στο πλατωνικό κείμενο αφηγητής είναι ο ίδιος ο σοφιστής Πρωταγόρας και όχι ο Πλάτωνας. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο ο μύθος περιλαμβανόταν στο έργο του Πρωταγόρα ***Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως***, το οποίο δεν έχει διασωθεί. **Ο Πρωταγόρας πρωτοτυπεί και φαίνεται ρηξικέλευθος για την εποχή του**. Μεταφέρει το κέντρο ενδιαφέροντος από τους θεούς στον άνθρωπο και περιγράφει παρά τους συμβολισμούς και τις μυθικές αναφορές τη συνεχή εξέλιξη της ανθρωπότητας ως συνεχή πορεία εξανθρωπισμού και βελτίωσης της ζωής. Ο άνθρωπος πλέον καθίσταται ο ίδιος ερμηνευτής του κόσμου και είναι προφανές ότι υπήρχαν στην αρχαιότητα και στοχαστές που αμφισβητούσαν παγιωμένες αντιλήψεις με κριτικό «όπλο» τη φιλοσοφία ως δύναμη ανατροπής και αναθεώρησης στερεοτυπικών μύθων¹⁷.

- Στην αρχή υπήρχε το Χάος, έπειτα η Γη και ο Έρωτας. Από το Χάος γεννήθηκε η Νύχτα, από τη Νύχτα ο Αιθέρας και η Ημέρα. Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη του αποθετικού ρήματος «έγινε», για να δηλώσει τη διαδικασία με την οποία κάτι που δεν υπήρχε, άρχισε να υπάρχει. Ωστόσο, στην πορεία η

¹⁶ Βλάχου Στ. & Αγγ., Ησιόδου Θεογονία, Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σσ. 14-15, 25-27

¹⁷ Τουρνά Χαρ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ' με επίγευση θεολογίας, 2019, σ. 8

ρηματική διατύπωση διαφοροποιείται. Αναφέρεται ότι η Νύχτα γέννησε τον Αιθέρα και την Ημέρα. Κατόπιν η Γη γέννησε τον Ουρανό, τα Όρη, τη Θάλασσα και τους Τιτάνες (Κοίο, Κρείο, Υπερίονα, Ιαπετό, Θεία, Ρέα, Θέμιδα, Μνημοσύνη, Φοίβη, Τηθύ). Χαρακτηριστική εδώ είναι η επανάληψη του ρήματος «γέννησε», για να δοθεί έμφαση στο ποιος δημιούργησε τα όντα αυτά, δηλαδή στη Γη.

Παράλληλο 2ο, Εμπεδοκλής απόσπασμα 17, 14-30

- Ο Εμπεδοκλής, από τον Ακράγαντα της Σικελίας (495-430 π.Χ.), υπήρξε πολύπλευρη προσωπικότητα: γιατρός και περιπλανώμενος ιερέας, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας αλλά με δημοκρατικές πεποιθήσεις, ακολούθησε το παράδειγμα του Παρμενίδη και διατύπωσε τη διδασκαλία του σε εξάμετρους στίχους.

Σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες συνέθεσε δύο ποιήματα, ένα κοσμολογικό με τον τίτλο **Περὶ φύσεως** και ένα θρησκευτικό με τον τίτλο **Καθαρμοί**. Οι αντιλήψεις για τη διαμόρφωση του κόσμου σώζονται στο ποίημά του **Περὶ φύσεως**, όπου απευθύνεται στον αγαπημένο μαθητή του, τον Πausανία. Το ποίημα αυτό είναι γραμμένο σε εξάμετρους στίχους. Ξεκινά με μια επίκληση προς τη Μούσα («τα λόγια μου άκουε»), πράγμα που φανερώνει άμεση σχέση με την παράδοση της αρχαιοελληνικής επικής ποίησης (Όμηρος, Ησίοδος). Θα εκθέσει «λόγο διπλό», λόγο με αμφίδρομη κατεύθυνση, με διπλή ιστορία.

Στο έργο **Περὶ φύσεως** ανέπτυξε τη φυσική του διδασκαλία: δεν υπάρχει γέννηση και θάνατος, αλλά μόνο ανάμειξη και χωρισμός τεσσάρων στοιχείων (ριζωμάτων) της φωτιάς, του αέρα, του νερού και της γης· κινητήριες δυνάμεις για την ανάμειξη και τον χωρισμό είναι η Αγάπη (Φιλότης) και η Φιλονικία (Νεῖκος)· ο κόσμος υπόκειται σε μια αέναη κυκλική διαδικασία, η οποία χαρακτηρίζεται από διάφορες φάσεις, μεταξύ της απόλυτης κυριαρχίας της Αγάπης, οπότε τα στοιχεία σχηματίζουν μian ομοιογενή σφαίρα (τον Σφαίρο), και της απόλυτης κυριαρχίας της Φιλονικίας, οπότε όλα τα πράγματα περιορίζονται στα τέσσερα στοιχεία.

Μας διευκρινίζει ότι οι οντότητες που ενέχονται στον κύκλο της

αλλαγής είναι οι τέσσερις ρίζες, ενώ μας δίνει επίσης μερικές ειδικότερες πληροφορίες γι' αυτές, καθώς και για την Αγάπη και τη Φιλονικία, τις κινητήριες δυνάμεις του κύκλου. Φωτιά, νερό, αέρας και γη (στ. 18) είναι στοιχεία σταθερά και αναλλοίωτα που τα ονόμασε «ριζώματα πάντων». Πρόκειται για μια τετράδα «βασικών αρχών» ή «στοιχείων» από τα οποία σχηματίζονται όλα τα άλλα πράγματα. Με την ένωση ή τον διαχωρισμό τους δημιουργούν τις φαινομενικές αλλαγές τις οποίες ονομάζουμε γένεση και φθορά, αλλά και την ποικιλία του σύμπαντος.

Ένας ύμνος για την Αγάπη (Φιλότητα) καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του χώρου που αφιερώνει ο Εμπεδοκλής σε αυτό το θέμα. Την Αγάπη δεν μπορεί κανείς να τη δει· ο Πausanίας, ο μαθητής του Εμπεδοκλή, καλείται να συναγάγει την παρουσία και τη δύναμή της γενικά από τα αποτελέσματά της στον χώρο των ανθρωπίνων υποθέσεων. Στους στίχους 19-20 ο Εμπεδοκλής υπαινίσσεται ότι η Φιλονικία (Έχθρα) βρίσκεται σε διάσταση με τις τέσσερις ρίζες, ενώ η Αγάπη βρίσκεται σε αρμονία μαζί τους. Στους στίχους 27-29 ο Εμπεδοκλής εξαγγέλλει τη θεωρία του για την εναλλάξ κυριαρχία των στοιχείων και της Αγάπης και της Φιλονικίας. Η Φιλότητα (έλξη) είναι συνενωτική δύναμη που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το Νείκος (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα, που μετατρέπει το ένα σε πολλά. Η θεωρία αυτή ορίζει τον μηχανισμό, χάρη στον οποίο η συνεχής αλλαγή εξασφαλίζει την παγκόσμια σταθερότητα. Ο πυρήνας της θεωρίας είναι μια ιδέα που ανάγεται στον Αναξίμανδρο και στον Ηράκλειτο: καθένα από τα στοιχεία που ενέχονται στον κύκλο πρέπει να είναι ίσο με καθένα από τα άλλα· και για να ρυθμίζεται η διαδικασία από την Αγάπη και τη Φιλονικία, η καθεμιά από αυτές τις δύο δυνάμεις πρέπει κατά κάποιο τρόπο να είναι ίση με όλα μαζί τα στοιχεία¹⁸.

Οι απόψεις των προσωκρατικών και συγκεκριμένα του Εμπεδοκλή δηλώνουν λογική σκέψη και μια απόπειρα ορθολογικής ερμηνείας του κόσμου.

¹⁸ Kirk G.S. - Raven J.E. - Schofield M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, εκδόσεις MIET, Αθήνα 1990 σσ. 296-298

Διδακτική Ενότητα 5η - Ο πρωταγόρειος μύθος: η κλοπή της φωτιάς - έντεχνη σοφία και λόγος

Εισαγωγικά σχόλια

Ο Πρωταγόρας προβάλλει από την αρχή τη **φυσική ένδεια του ανθρώπου**, γιατί, από τη στιγμή που ο άνθρωπος δεν διαθέτει φυσικά εφόδια αυτοσυντήρησης του είδους του, η ύπαρξή του εξαρτάται από τον ίδιο και όχι από τη φύση.

Στη θεωρία του για τη γένεση και εξέλιξη του ανθρώπου ο Πρωταγόρας επηρεάζεται από τους **προσωκρατικούς φυσικούς φιλοσόφους**.

1. Αποδίδει τη δημιουργία κάθε ζωντανού οργανισμού στη μητέρα Γη.
2. Ακολουθεί την ελληνική παράδοση περί αυτοχthonισμού (γῆς ἔνδον), όπου υποκρύπτεται και μια αίσθηση ευγενούς καταγωγής.
3. Υπογραμμίζει την αξία της φωτιάς στην ανθρώπινη πρόοδο.
4. Η θέση που υπολανθάνει σ' αυτόν τον μύθο, σχετικά με την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού είναι αισιόδοξη (πβ. Σοφ. **Ἀντιγόνη**, πρώτο στάσιμο), σε αντίθεση με την απαισιόδοξη εικόνα που δίδεται στο «**Ἔργα καὶ Ἡμέραι**» του Ησιόδου, όπου γίνεται λόγος για παρακμή και εκφυλισμό του ανθρωπίνου γένους στη διαδρομή των αιώνων.

Ερμηνευτικά σχόλια

οὐ πάνυ ... ὁ Ἐπιμηθέας ἔλαθεν· Ο Επιμηθέας επιβεβαιώνοντας πλήρως το όνομα του ενέργησε **απερίσκεπτα** δαπανώντας όλες τις διαθέσιμες ικανότητες για τα υπόλοιπα ζώα κι αφήνοντας τον άνθρωπο χωρίς εφόδια, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε τραγικό αδιέξοδο (**ἡπόρει ὅτι χρήσαιτο**). Αξιοσημείωτη η τριπλή επανάληψη της απορίας στο κείμενο: **ἡπόρει, ἀποροῦντι, ἀπορία**.

ἀκόσμητον τὸ ἀνθρώπινον γένος· Το ρήμα **κοσμῶ** σημαίνει τακτοποιώ, διευθετώ, αλλά και στολίζω, καλλωπίζω. Οι αρχαίοι Έλληνες, που θαύμαζαν ιδιαίτερα την τάξη, ισορροπία και αρμονία του σύμπαντος, το ονόμασαν κόσμον , δηλαδή στολίδι. Το επίθετο **ἀκόσμητος**, αναφερόμενο στον άνθρωπο, δηλώνει ότι αυτός δεν είναι εξοπλισμένος από τη φύση με αυτάρκεις σωματικές ιδιότητες και ικανότητες.

Με άλλα λόγια ο άνθρωπος για την αυτοσυντήρησή του δεν διαθέτει κανένα έμφυτο και πολύπλοκο σύστημα ενστίκτων, αλλά αντίθετα πάσχει από σωματική και βιολογική κατωτερότητα. Αντανακλάται επομένως η εμπειρική γνώση ότι ο άνθρωπος αδυνατεί να επιβιώσει αρκούμενος μόνο στις πενιχρές, συγκριτικά με διάφορα ζώα, σωματικές του ικανότητες. [Ο Αριστοτέλης αντίθετα διατείνεται ότι η δημιουργία του ανθρώπου είναι τέλεια και ότι όσοι ισχυρίζονται το αντίθετο, πως ήταν δηλ. κατώτερη από εκείνη των άλλων ζώων, σφάλλουν¹⁹. Στα **Πολιτικά** ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος «γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή», εννοώντας τα φυσικά του πάθη, τη λογική, τη γλώσσα. (δες 7η Ενότητα)].

Αξιοσημείωτο το γεγονός ότι γίνεται λόγος για ανθρώπους γενικά, όχι για ελεύθερους και δούλους, για ευγενείς, για Έλληνες και βαρβάρους κτλ. Ο Πρωταγόρας με τη συγκεκριμένη έκφραση φαίνεται ότι υπερασπίζεται την άποψη ότι οι άνθρωποι είναι φύσει ίσοι, αλλά θέσει άνισοι, δηλαδή η φύση προίκισε τους ανθρώπους με τα ίδια γνωρίσματα, αλλά η κοινωνική συμβίωση και οργάνωση τελικά τους καθιστά άνισους. Άλλοι σοφιστές προχώρησαν περισσότερο στην ενότητα του ανθρώπινου γένους με τις διακηρύξεις τους κατά των κοινωνικών και φυλετικών διακρίσεων (Αντιφών, Αλκιδάμας). Πρόκειται για πρωτοποριακές για την εποχή τους αντιλήψεις. Η σημασία τους σε σχέση με τις αριστοκρατικές αντιλήψεις της εποχής τους, ακόμα και σε σχέση με σύγχρονες θεωρίες π.χ. για Αρίους είναι προφανής²⁰.

¹⁹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 80

²⁰ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 43

είμαρμένη²¹. Για τους αρχαίους η είμαρμένη είναι αναπότρεπτη, ισχυρότερη και από τους θεούς δύναμη, που από τα πριν ορίζει τη μοίρα του ανθρώπου²¹. (βλ. σχόλιο προηγούμενης ενότητας)

Το διπλό δώρο του Προμηθέα (ή ἔντεχνος σοφία σὺν πυρί, ή περί τὸν βίον σοφίαν, ή ἔμπυρος τέχνη) και η σημασία του

Γενικό σχόλιο: Η έξοδος του ανθρώπου από το εσωτερικό της γης, «ἐκ γῆς», στο φως του ήλιου δεν οφείλεται στις έτοιμες δυνάμεις ύπαρξης που του χάρισε η φύση (Επιμηθέας), όπως έγινε για τα άλλα ζωικά είδη. Για τα ζωικά είδη η ανοδική πορεία από το εσωτερικό της γης στο φως ήταν απλώς μια πορεία προς τη βιολογική ύπαρξη. Αντίθετα, για τον άνθρωπο η πορεία από το εσωτερικό της γης στο φως συνιστά μια ανοδική πορεία από τις εξαρτήσεις της βιολογικής ύπαρξης στην αυτονομία του νοήμονος όντος. Αυτό το ποιοτικά διαφορετικό, σε σχέση με τα ζωικά είδη, πέρασμα του ανθρώπου από τη γη στο φως, από τη βιολογική παρουσία στη νοήμονα και αυτοπροσδιοριζόμενη ύπαρξη, αποδίδεται συμβολικά με τη μορφή του Προμηθέα.

τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί²². Την κρίσιμη στιγμή για τον άνθρωπο παρεμβαίνει αποφασιστικά ο Προμηθέας, ο οποίος κλέβει τις τεχνικές γνώσεις του Ηφαίστου και της Αθηνάς μαζί με τη φωτιά και τα δίνει στον άνθρωπο. Έτσι ο φιλεύσπλαχνος Προμηθέας παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να δημιουργήσει τεχνικό πολιτισμό, μια ανώτερη μορφή ζωής και να διαφοροποιηθεί από όλα τα άλλα έμβια όντα²².

Η μυθική μορφή με την οποία ο Πρωταγόρας ντύνει την άποψή του για τη γένεση του πολιτισμού δεν μας επιτρέπει να πάρουμε κάθε λέξη του τοις μετρητοίς. Πρόκειται βέβαια για συμβολισμούς και θα πρέπει να δούμε την παρέμβαση του Προμηθέα ως φάση της εξέλιξης, στην οποία

²¹ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

²² Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 81

δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επιβίωση του ανθρώπου και την προσαρμογή του στο φυσικό περιβάλλον, πραγματοποιείται η γένεση των τεχνών και σχηματίζονται οι πρώτες κοινωνίες. Στην προηγούμενη φάση (του Επιμηθέα) συντελείται ο **βιολογικός σχηματισμός** του ανθρώπου.

Τι είναι όμως η «**ἔντεχνος σοφία**»; Πρόκειται για τη λογική με την οποία ο άνθρωπος αναδείχτηκε στη συνέχεια κατασκευαστής και δημιουργός (homo faber)· για να επιβιώσει, εξαρτάται αποκλειστικά και υποχρεωτικά από την ευφυΐα του. Κατανοούμε, λοιπόν, τον όρο ως **τεχνογνωσία**, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να προβεί σε επινοήσεις και εφαρμογές σωτήριες για τη ζωή του που προωθούν την εν γένει παρουσία του στον κόσμο. Ειδικότερα, η κατάκτηση τεχνικής συνδέεται με την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων, την οργάνωση της εργασίας ως κατασκευαστικής διαδικασίας, για παράδειγμα σπιτιών, όπλων, εργαλείων, με την επινόηση συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας και αντιμετώπισης καθημερινών αναγκών, πχ. γλώσσα, γραφή, αρίθμηση, με την καλλιέργεια, πχ. γης, και με την αγωγή, καθώς όλα αυτά δεν είναι εξωτερικά προς τη φύση του ανθρώπου, αλλά την επηρεάζουν και οδηγούν τον άνθρωπο σταδιακά σε έλεγχο των παθών και οργάνωση της άμυνάς του προς τους άλλους. Πάντως, η σοφία αυτή δεν συνδέεται με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία. (δες και σχόλιο σχολικού βιβλίου)

☞ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τεχνικές γνώσεις εννοούνται εδώ χορηγημένες στον άνθρωπο ως ολοκληρωμένο σύνολο a priori και όχι ως αποτέλεσμα σταδιακής πείρας μέσα στους αιώνες. Επιπλέον, η **ἔντεχνος σοφία**, όπως προκύπτει και από τη σχετική διήγηση, είναι έμφυτη στον άνθρωπο από την αρχή, αφού ο Προμηθέας τη χαρίζει στους πρώτους ανθρώπους τη στιγμή της δημιουργίας τους. Δεν είναι παρά μια διαφορετική έκφραση για τη δεξιοτεχνία, που κατά τον Ευριπίδη και τον Αισχύλο είναι το πρώτο δώρο των θεών²³.

²³ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

ἔμπυρος τέχνη· Η φωτιά, η πρώτη μεγάλη πηγή ενέργειας που έμαθε να μεταχειρίζεται ο άνθρωπος, εύλογα τοποθετείται στη βάση όλων των έως τότε τεχνολογικών κατακτήσεων. Ως πηγή ενέργειας υπήρξε αναγκαία συνθήκη για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στα υψηλά τεχνικά επιτεύγματα και να αντισταθμίσει με αυτά τη φυσική αδυναμία του. Η «ἔμπυρος τέχνη» εκφράζει την εφαρμοσμένη, την κατασκευαστική εκδήλωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η «ἔμπυρος τέχνη» είναι η πρακτική εφαρμογή των τεχνικών γνώσεων κυρίως με τη χρήση της φωτιάς, καθώς είναι γνωστό ότι πολλά υλικά, όπως τα μέταλλα, μπορούν να γίνουν αντικείμενο κατεργασίας με τη χρήση της φωτιάς. Ο Πρωταγόρας, λοιπόν, πρέπει να είχε στο μυαλό του αυτό που σήμερα ονομάζουμε τεχνολογία, τηρουμένων των αναλογιών. Εννοούμε, βέβαια, μια τεχνολογία προσαρμοσμένη στα μέσα και τις δυνατότητες της εποχής.

τὴν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· Οι άνθρωποι σ' αυτό το στάδιο της λεγόμενης φυσικής κατάστασης δεν έχουν τη δυνατότητα να οργανώσουν πολιτική και κοινωνική ζωή και να αναπτύξουν κατ' επέκταση πνευματικό πολιτισμό²⁴. Γίνεται σαφές ότι η πολιτική τέχνη είναι ανώτερη κατάκτηση, η οποία στον μύθο χαρακτηρίζει την κοινότητα των θεών και όχι των ανθρώπων, και αποτελεί στοιχείο εξουσίας του Δία απέναντι στους άλλους θεούς και τον κόσμο. Η παρουσίασή τους ως δώρων των θεών και όχι ως ανακαλύψεων του ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί και ως ένδειξη σεβασμού προς αυτούς και προσπάθεια αποφυγής ύβρης εκ μέρους των ανθρώπων. Άρα η κατάκτηση της τεχνικής από τον άνθρωπο, που χαρακτηρίζεται σαν τιτανική πράξη κλοπής, συνέβη σε μια πρώιμη φάση, προκοινωνική και δείχνει τις τότε δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος. Αντίθετα, η πολιτική ήταν ακόμη απρόσιτη σχεδόν στο ανθρώπινο πνεύμα και κατακτήθηκε σε υστερότερη στιγμή της ιστορίας του ανθρώπου και αφού είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες συνθήκες.²⁵

²⁴ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 81

²⁵ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

παρά τῷ Δίῳ· Η Δίκη θεωρείται ως πάρεδρος **Διὸς**, ενώ στον Σοφοκλή (Αντιγόνη, στ. 451) χαρακτηρίζεται ως **ξύνοικος τῶν κάτω θεῶν**.

ἀκρόπολιν τὴν τοῦ Διὸς· Κατά το πρότυπο των ανθρωπίνων πόλεων το ανάκτορο του πατέρα των θεών βρισκόταν σε ακρόπολη – στην υψηλότερη κορυφή του Ολύμπου. Οι αρχαίοι Έλληνες φαντάζονταν τους θεούς με ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Επίσης, φαντάζονταν τον κόσμο στον οποίο ζούσαν οι θεοί και την κοινωνική τους οργάνωση με πολλές αναλογίες με τον ανθρώπινο κόσμο (π.χ. οι κατοικίες των θεών, η ακρόπολη όπου φυλάσσεται η πολιτική τέχνη, οι φρουρές, οι θεοί κτλ.).

αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραὶ· Πρόκειται πιθανόν για το Κράτος και τη Βία, όπως τους συναντούμε στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου και στον Ησίοδο. Είναι τα όργανα της εξουσίας του Δία. Στο μύθο του Πρωταγόρα συμβολίζουν τη δυσκολία της απόκτησης της πολιτικής τέχνης, τις επίπονες προσπάθειες του ανθρώπινου γένους για πολιτική οργάνωση. Η παρουσία των θεών στο μύθο φανερώνει την παρουσία της φύσης μέσα στην κοινωνία (η οποία δηλώνεται καλύτερα και στην 4η ενότητα)²⁶.

οἴκημα τὸ κοινὸν· Η αθηναϊκή μυθολογία και λατρεία είχε συνδέσει στενά τον Ἡφαίστο και την Αθηνά. Έτσι, η Αθηνά έγινε παιδαγωγός του γιου του Ηφαίστου, ενώ υπήρχαν και κοινές εορτές. Επίσης, στην **Αρχαία Αγορά της Αθήνας** αλλά και στην Ολυμπία είχε ιδρυθεί κοινός ναός του Ηφαίστου και της Αθηνάς. Η αναφορά του Πρωταγόρα στην Αθηνά και τον Ἡφαίστο και στο εργαστήρι τους συνιστά και έναν σαφή υπαινιγμό οργάνωσης της θεϊκής κοινότητας στη βάση ενός «καταμερισμού των εργασιών», όπου ο Δίας κατέχει την ύψιστη πολιτική τέχνη, ενώ η Αθηνά και ο Ἡφαίστος καταγίνονται με τέχνες συνδεδεμένες με την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών επιβίωσης, την πρακτική επινοητικότητα και την κατασκευαστική ικανότητα.

²⁶ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 43

τὴν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἥφαίστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς·

Εδώ εξυπακούεται αφενός η πρακτική του Ηφαίστου και αφετέρου η θεωρητική της Αθηνᾶς γνώση, η εναρμόνιση των οποίων δημιουργεί την πρόοδο του τεχνολογικού πολιτισμού. Είναι αντιληπτό ότι προβάλλεται ιδιαίτερα η σημασία της φωτιάς για την ύπαρξη του ανθρωπίνου γένους, αλλά και η άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της τεχνολογικής και της πνευματικής ανθρωπίνης δραστηριότητας.

κλοπῆς δίκη μετῆλθε· Είναι γνωστό πως ο Προμηθέας τιμωρήθηκε ιδιαίτερα σκληρά για τη συγκεκριμένη πράξη του. Κάθε επίτευγμα απαιτεί ανυπολόγιστες θυσίες σε μια πορεία συνεχούς αναζήτησης του καλύτερου. Και αυτή τη διπλή διάσταση της επιτυχίας και του τιμήματός της υπενθυμίζει η λιτή αναφορά στην τιμωρία του Προμηθέα. Το επίτευγμα για να έχει αξία και διάρκεια προϋποθέτει αυταπάρνηση και ανιδιοτέλεια και αυτό το υπαινίσσεται η φράση του Πρωταγόρα στην οποία φαίνεται ότι ο θεός που λυπήθηκε τους ανθρώπους και έκλεψε τη φωτιά, τιμωρήθηκε για την πράξη του: 1) αμέλεια, παράβαση της αρχικής εντολής των θεών και απρονοησία, 2) ενέργεια με δόλιο τρόπο, 3) το αποκλειστικό προνόμιο των θεών γίνεται κτήμα των ανθρώπων.

Βασική επισήμανση: Η δυναμική της ιστορίας είναι φανερή: πιο πάνω από την τεχνική είναι η πολιτική, αλλά όχι ακόμη για τον άνθρωπο. Προηγείται η επίλυση ζωτικών αιτημάτων των υλικών συνθηκών ύπαρξης του ανθρώπου, η οποία στη συνέχεια του επιτρέπει να σκεφτεί για τα επιτεύγματά του, την κυριαρχία του στη φύση και την προαγωγή των συνθηκών ζωής του. Κάθε στάδιο προετοιμάζεται από το προηγούμενο και προετοιμάζει το επόμενο σε μια δυναμική πορεία, όπου η κάθε κατάκτηση γίνεται βάση για την επόμενη με πολύ κόπο και με μεγάλο τίμημα κάποιες φορές, οπωσδήποτε καθόλου ανώδυνα.

Λεξιλογικά Σχόλια

- ἔλαθεν < λανθάνω: λάθος, λάθρα, λαθραίος, αλάθητος, λήθη, λήθαργος, αλήθεια
- ὁρά < ὁράω - ὤ: ὁραση, ορατός, αόρατος, ὅραμα, πανόραμα, διορατικός
- ἔχοντα < ἔχω: σχέση, σχέτιος (=ἀθλιος, δυστυχής), σχήμα, σχολή, σχεδόν, ὄχημα, ἐξοχος, ηνίοχος, ἐνοχος, ανοχή, ἐξη, ἐξής, ανεκτός, ευεξία, καχεξία, καχεκτικός, πλεονέκτης, ἐχέμυθος, ἐχέφρων, πολιούχος, αξιωματούχος
- ἔντεχον < ἐν + τέχνη < τέκτων: τεχνάζομαι, τέχνασμα, τεχνηέντως, τεχνητός, τεχνικός, τεχνίτης, τεχνολογία, καλλιτέχνης, αριστοτεχνικός, αρχιτέκτονας, αρχιτεκτονική
- λέγεται < λέγω: λέξη, λεκτικός, λεξικό, λόγος, λογικός, λογή, διαλογή, λογαριάζω, λογαριασμός, διάλογος, παράλογος, παραλογισμός

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 321b-322a

Ἄτε δὴ οὖν οὐ πάνυ τι σοφὸς ὢν ὁ Ἐπιμηθεὺς ἔλαθεν αὐτὸν καταναλώσας τὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἄλογα· λοιπὸν δὴ ἀκόσμητον ἔτι αὐτῷ ἦν τὸ ἀνθρώπων γένος, καὶ ἠπόρει ὅτι χρήσαιτο. Ἀποροῦντι δὲ αὐτῷ ἔρχεται Προμηθεὺς ἐπισκεψόμενος τὴν νομήν, καὶ ὁρά τὰ μὲν ἄλλα ζῷα ἐμμελῶς πάντων ἔχοντα, τὸν δὲ ἄνθρωπον γυμνὸν τε καὶ ἀνυπόδητον καὶ ἄστρωτον καὶ ἄοπλον· ἤδη δὲ καὶ ἡ εἰμαρμένη ἡμέρα παρῆν, ἐν ᾗ ἔδει καὶ ἄνθρωπον ἐξιέναι ἐκ γῆς εἰς φῶς.

Ἀπορία οὖν σχόμενος ὁ Προμηθεὺς ἦντινα σωτηρίαν τῷ ἀνθρώπῳ εὔροι, κλέπτει Ἥφαιστου καὶ Ἀθηνᾶς τὴν ἔντεχον σοφίαν σὺν πυρί - ἀμήχανον γὰρ ἦν ἄνευ πυρὸς αὐτὴν κτητὴν τῷ ἢ χρησίμην γενέσθαι - καὶ οὕτω δὴ δωρεῖται ἀνθρώπῳ. Τὴν μὲν οὖν περὶ τὸν βίον σοφίαν ἄνθρωπος ταύτῃ ἔσχεν, τὴν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· ἦν γὰρ παρὰ τῷ Δί.

Τῷ δὲ Προμηθεῖ εἰς μὲν τὴν ἀκρόπολιν τὴν τοῦ Διὸς οἴκησιν οὐκέτι ἐνεχώρει εἰσελθεῖν - πρὸς δὲ καὶ αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραὶ ἦσαν - εἰς δὲ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ Ἥφαιστου οἶκημα τὸ κοινόν, ἐν ᾧ ἐφιλοτεχνεῖτην, λαθὼν εἰσέρχεται, καὶ κλέψας τὴν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἥφαιστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς δίδωσιν ἀνθρώπῳ, καὶ ἐκ τούτου εὐπορία μὲν ἀνθρώπῳ τοῦ βίου γίγνεται, Προμηθεῖα δὲ δι' Ἐπιμηθεῖα ὕστερον, ἥπερ λέγεται, κλοπῆς δίκη μετῆλθεν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Ο Προμηθέας ξόδεψε χωρίς να το καταλάβει τα εφόδια στα άλογα ζώα.
 2. Ο Προμηθέας διαπίστωσε ότι ο άνθρωπος δεν είναι εξοπλισμένος από τη φύση με αυτάρκειες σωματικές ιδιότητες και ικανότητες.
 3. Η πολιτική τέχνη ανήκει στην Αθηνά.
 4. Ο Προμηθέας μπήκε κρυφά στο εργαστήριο του Ηφαίστου και έκλεψε τη φωτιά.
 5. Ο Επιμηθέας τιμωρήθηκε για την απερισκεψία του.
2. Ποιες ατέλειες παρουσίαζε ο άνθρωπος κατά τον μύθο και πώς αντισταθμίστηκαν αυτές;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Να συγκρίνετε την εικόνα του Επιμηθέα μ' εκείνη του Προμηθέα. Στην απάντησή σας να λάβετε υπόψη και την ετυμολογία των δύο ονομάτων.
2. Τι εννοεί ο Πρωταγόρας με τη φράση «τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί»;
3. Τι εννοεί ο Πρωταγόρας με τη φράση «τὴν περὶ τὸν βίον σοφίαν»;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να αντιστοιχίσετε τα δεδομένα της στήλης Α' με τα δεδομένα της στήλης Β'.

Α'	Β'
1. ἡπόρει	α. παρανομία
2. νομὴν	β. αχρεῖος
3. χρησίμην	γ. ἀλήθεια
4. λαθὼν	δ. δεικτικός
5. δίκη	ε. πέρασμα

2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: σοφός, γένος, χρήσαιτο, ὄρᾱ, ἐξιέναι, πυρός, δωρεῖται, ἐνεχώρει, λαθών, δίδωσι
3. Να γράψετε από ένα αντίθετο στην αρχαία ελληνική για τις παρακάτω λέξεις (στην ίδια πτώση και στο ίδιο γένος): ἄλογα, ἔρχεται, ἐμμελῶς, εὐπορία, ὕστερον.
4. κλέψας < κλέπτω: α) Να σχηματίσετε τρία παράγωγα ουσιαστικά από το ρήμα. β) Χρησιμοποιώντας ως πρώτο συνθετικό το θέμα του ρήματος να γράψετε δύο σύνθετες λέξεις.
5. Να εντοπίσετε στο κείμενο λέξεις ομόρριζες με τις ακόλουθες: πολυμήχανος, μελωδικός, οδόστρωμα, εύχρηστος, επίφοβος, κοινόβιο, λαθροκυνηγός, προμήθεια, κόσμημα.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να εντοπίσετε ομοιότητες και διαφορές σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Οι αρχαιότεροι άνθρωποι διδάχτηκαν σιγά σιγά από την πείρα να καταφεύγουν σε σπηλιές το χειμώνα και να αποθηκεύουν καρπούς που μπορούσαν να διατηρηθούν. Μετά την ανακάλυψη της φωτιάς και άλλων χρήσιμων πραγμάτων επινόησαν σιγά σιγά διάφορες τέχνες και οτιδήποτε άλλο βοηθούσε στη ζωή του συνόλου. Γενικά, δάσκαλος του ανθρώπου σε όλα δεν ήταν τίποτε άλλο από την ανάγκη, που δίδασκε τις κατάλληλες δεξιότητες σε όποιον είχε από τη φύση την ικανότητα και είχε χέρια, λόγο, και ευφυΐα, για να τον βοηθούν στην κάθε περίπτωση.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1,8,1-7

Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Σοφοκλής, Άντιγόνη, στ. 332-375

- Και στα δύο κείμενα γίνεται αναφορά στην εξέλιξη του πνευματικού και του υλικοτεχνικού πολιτισμού με τόνο ιδιαίτερα αισιόδοξο. Τόσο ο Πρωταγόρας όσο και ο Σοφοκλής εκθειάζουν τον άνθρωπο, που κατόρθωσε να δαμάσει τη φύση και να κυριαρχήσει σε αυτήν. Εντούτοις, ο σοφιστής μνημονεύει λιγότερα ανθρώπινα επιτεύγματα σε σύγκριση με τον Σοφοκλή ή δίνει διαφορετική έμφαση. Η παρουσίαση του Πρωταγόρα είναι αξιολογική ενώ του Σοφοκλή είναι κατά βάση χρονολογική. Και οι δύο συμφωνούν ότι οποιοσδήποτε δεν μπορεί να συμβιώσει αρμονικά με τους άλλους ανθρώπους θα πρέπει να εκδιώκεται από τις οργανωμένες κοινωνίες. Είναι εμφανές ότι ο Σοφοκλής παρουσιάζει τους ανθρώπους σε ένα μεταγενέστερο στάδιο κατά το οποίο έχουν κάνει σημαντικά βήματα στην ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού, ενώ ο Πρωταγόρας αναφέρεται στα αρχικά στάδια της εξέλιξής του.

Παράλληλο 2ο Φρειδερίκος Νίτσε, Η γέννηση της τραγωδίας, 9

- Όπως γίνεται φανερό μέσα από το έργο Η γέννηση της τραγωδίας , ο Γερμανός φιλόσοφος Νίτσε αγαπούσε τον τραγικό ποιητή Αισχύλο και ιδιαίτερα τον Προμηθέα. Συγκεκριμένα, τον θεωρούσε διονυσιακό πρόσωπο και ενσάρκωση του Απόλλωνα που επιθυμεί δικαιοσύνη. Στο κείμενό του λοιπόν ο Προμηθέας εμφανίζεται α) ιδιαίτερα τολμηρός, β) ως τραγικός ήρωας που δοκιμάζεται και ορθώνεται στην περαδεδομένη τάξη πραγμάτων. γ) ως σύμβολο που αντιστέκεται στη θεϊκή βούληση, στην τυραννική εξουσία του Δία.

Στον πλατωνικό Πρωταγόρα ο Προμηθέας αναδεικνύεται ευεργέτης του ανθρώπινου γένους. Τα δώρα του Προμηθέα μέχρι τότε ήταν αποκλειστικό προνόμιο και κτήμα των θεών, ένα από τα στοιχεία υπεροχής τους απέναντι σε όλα τα όντα. Οι θεοί δεν είχαν την πρόθεση να τα δωρίσουν στους ανθρώπους, αφού, σύμφωνα με τον μύθο, δεν είχαν δώσει εντολή στον Προμηθέα και στον Επιμηθέα να τα μοιράσουν στους

ανθρώπους. Άρα, ο Προμηθέας παρέβη τη βούληση των θεών και διέπραξε ύβρη.

- Οι δύο Γερμανοί φιλόσοφοι (Νίτσε και Μαρξ) αναγορεύουν τον Πρωταγόρα σε φιλοσοφικό ήρωα. Ο Προμηθέας αναδεικνύεται σε σύμβολο αντίστασης και ανθρώπινης ελευθερίας. Χαρακτηρίζεται εύστροφος, ευρηματικός, τολμηρός, αποφασιστικός και φιλόανθρωπος. Για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους δοκιμάζεται με κίνδυνο να οδηγηθεί σε σφάλμα, έρχεται αντιμέτωπος με τους θεούς, καταδικάζεται και υφίσταται τις ολέθριες συνέπειες της απόφασής του. Εύλογα, λοιπόν, θεωρείται σωτήρας και ευεργέτης του ανθρώπινου γένους.

Διδακτική ενότητα 6η - Ο πρωταγόρειος μύθος: το δώρο του Δία, η πολιτική αρετή ως κοινή και αναγκαία ιδιότητα των ανθρώπων

Εισαγωγικά σχόλια

Η σειρά με την οποία αναφέρονται οι πολιτισμικές κατακτήσεις του ανθρώπου δεν είναι χρονική αλλά αξιολογική, κατιούσας κλίμακας. Έτσι, προτάσσονται η θρησκεία και η γλώσσα (πνευματικός πολιτισμός) και ακολουθούν κατασκευές και επινοήσεις για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου (υλικός πολιτισμός). Η σειρά είναι κατιούσα, αφού αρχίζει με το πνευματικά υψηλότερο, τη θρησκεία, και τελειώνει με το υλικά κατώτερο και πλέον αυτονόητο, την τροφή. Για τον λόγο αυτόν άλλωστε τα επιρρήματα «πρῶτον» και «ἔπειτα» πρέπει να τα εννοήσουμε με αξιολογική και διαιρετική σημασία και όχι χρονική.

Δεν θα ήταν παραδοξολογία να ισχυριστούμε ότι η απρονοησία του Επιμηθέα να μην εξοπλίσει με τρόπο βιολογικό τον άνθρωπο, έδωσε την ευκαιρία στον άνθρωπο να πραγματοποιήσει το ποιοτικό άλμα: ο άνθρωπος από ένα βιολογικό και χωρίς ιστορία ον εξελίσσεται στο μοναδικό έμβιο ον που δημιουργεί πολιτισμό και ιστορία.

Ερμηνευτικά σχόλια

Γιατί ο αγνωστικιστής Πρωταγόρας αναφέρει ως ανθρώπινο επίτευγμα τη θρησκεία και τη λατρευτική τέχνη;

Ο Πρωταγόρας κατά πάσα πιθανότητα αναγνώριζε ότι η λατρεία προσιδιάζει στον άνθρωπο και ίσως είναι κάτι το απαραίτητο, χωρίς όμως να παίρνει θέση σχετικά με την ύπαρξη του αντικειμένου της. Ο Πρωταγόρας δεν αρνιόταν την ύπαρξη των θεών, αλλά αρνιόταν να συζητήσει το θέμα

επειδή η βεβαιότητα ήταν αδύνατη (αγνωστικιστής)²⁷ για ένα τέτοιο θέμα. Σε κάθε περίπτωση οι απόψεις που δικαιολογούν την αναφορά αυτή είναι οι εξής:

- α) ίσως πρόκειται για **πλατωνική θεωρία** που έντεχνα τοποθετείται στο στόμα του Πρωταγόρα,
- β) η λατρεία των θεών είναι αναμφισβήτητη πραγματικότητα, ένα ανθρωπολογικό δεδομένο που χρειάζεται εξήγηση.

ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, ... ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· Η θρησκεία, λοιπόν, λογίζεται ως ανθρωπολογικό δεδομένο, συμπεριλαμβάνεται στα επιτεύγματα του ανθρώπου, και ότι όλα αυτά τα κατορθώματα του ανθρώπου εντάσσονται σε ένα καθαυτό προ-ηθικό στάδιο της πολιτισμικής ανέλιξης²⁸. Το **ένστικτο της πίστης και της λατρείας** είναι θεμελιώδες στην ανθρώπινη φύση, και η απόδοσή του σε θεϊκή συγγένεια δεν είναι κάτι το περίεργο σε μια αφήγηση που ομολογουμένως δίνεται σε μορφή λαϊκής μυθολογίας για να γίνει πιο ευχάριστη.

Επιπλέον, η πρόταση θρησκευτικής συμπεριφοράς («ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν») και θρησκευτικού συναισθήματος («**θεοὺς ἐνόμισεν**») μπορεί να ερμηνευθεί και ως προβολή του υψηλότερου σημείου ανάπτυξης που παρουσίασε το ανθρώπινο είδος στο προμηθεϊκό στάδιο. Αυτό σημαίνει ότι ο Πρωταγόρας αξιολόγησε τη **θρησκεία ως πολύ σημαντική κατάκτηση** του ανθρώπου ανάμεσα στις άλλες, γιατί δείχνει ότι ο άνθρωπος απέκτησε εξελικτικά τη δυνατότητα να τον απασχολεί η έννοια της δημιουργίας και να συνειδητοποιεί τη δική του θνητότητα απέναντι στην παντοδυναμία της φύσης. Από την άποψη της ιστορικής προσέγγισης η πίστη στους θεούς είναι εκδήλωση πνευματικής ωριμότητας του ανθρώπου, γιατί ο άνθρωπος περνά από την απλή, ενστικτώδη ύπαρξη στην αναζήτηση των παραγόντων που δημιούργησαν τη φύση και πιθανότατα και των τρόπων να τους επηρεάζει για τη βελτίωση

²⁷ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

²⁸ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 47

των όρων της ζωής του. Έτσι, οι άνθρωποι αναπτύσσουν **θρησκεία και θρησκευτική τέχνη**: αρχίζουν να πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την οργάνωση και τέλεση των θρησκευτικών τελετών (κατασκευή βωμών και φιλοτέχνηση αγαλμάτων θεών)²⁹.

Γιατί οι άνθρωποι διαθέτουν θεϊκό μερίδιο;

Από την αρχή οι άνθρωποι, εκτός των άλλων, έχουν μέσα τους την έμφυτη ορμή για λατρεία, επειδή «συμμετέχουν στο θείο» για τους ακόλουθους λόγους:

- 1) Επειδή η «**ἔντεχνος σοφία**», οι τεχνικές γνώσεις, ήταν δώρο του Προμηθέα, που ήταν θεϊκό ον και η κατοχή της θεωρούνταν απόδειξη της συγγένειας με τους θεούς³⁰.
- 2) Επειδή τη **φωτιά**, επίσης δώρο του Προμηθέα, την κατείχαν ως τότε μόνο οι θεοί.
- 3) Επειδή οι άνθρωποι απέκτησαν τη φωτιά **χάρη σε θεϊκή παρέμβαση**, αυτή του ημίθεου Προμηθέα.
- 4) Επειδή η φωτιά επέτρεψε στον άνθρωπο να αναπτύξει πολιτισμό, και κατά συνέπεια να αναγνωρίσει την ύπαρξη των θεών. Η πρώτη, με την έννοια της κορυφαίας, και άμεση συνέπεια του δώρου της φωτιάς, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, είναι ακριβώς η εμφάνιση της θρησκείας.
- 5) Η **ἔντεχνος σοφία σὺν πυρὶ** επέτρεψαν από κοινού να δημιουργήσει ο άνθρωπος τον τεχνικό πολιτισμό μεταβάλλοντας την όψη της φύσης κατά κάποιο τρόπο ως δημιουργός θεός³¹. Η μεταμορφωτική δύναμη του στοιχείου της φωτιάς θεωρούνταν αποκλειστικό κτήμα των θεών, δηλαδή στοιχείο της θεϊκής ουσίας και ένα από τα μυστικά της δύναμής τους. Η έννοια της φωτιάς ως δυναμογόνου φυσικού στοιχείου απασχολεί ήδη τον Ηράκλειτο (**ἀείζωνον πῦρ**).

Η απόδοση του θρησκευτικού ενστίκτου σε θεϊκή συγγένεια είναι απλώς μια χαριτολογία στο πλαίσιο ενός εύθυμου λαϊκού μύθου.

²⁹ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

³⁰ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

³¹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 88

☞ **Υπενθύμιση:** Η χρήση συμβόλων αποτελεί **χαρακτηριστικό του μύθου** και η αναφορά στους θεούς φαίνεται να είναι συμβολική: ο Δίας συμβολίζει τη νομοτέλεια που υπάρχει στη φύση, ενώ ο Προμηθέας, ο Επιμηθέας (που συναντήσαμε στην προηγούμενη ενότητα) και ο Ερμής αποτελούν τα όργανα αυτής της νομοτέλειας, που ρυθμίζουν τις σχέσεις των όντων και εξασφαλίζουν ισορροπία³².

Η ανακάλυψη του έναρθρου λόγου

φωνήν καὶ ὀνόματα ταχύ διηθρώσατο τῇ τέχνῃ· Ο Πρωταγόρας αναφέρεται στη γλώσσα, τον έναρθρο λόγο (**διηθρώσατο < διὰ + ἄρθρον = μέλος**). Η φωνή είναι κατ' αρχάς ο άναρθρος ήχος που παράγεται από τον λάρυγγα, τις φωνητικές χορδές και τη στοματική κοιλότητα είτε των ζώων είτε των ανθρώπων. Η αρθρωμένη φωνή αποτελείται σε πρώτο επίπεδο από διακριτούς ήχους (φθόγγους), που από μόνοι τους δεν έχουν νοηματικό φορτίο.

Η γλώσσα αποτέλεσε από την αρχή τον κυριότερο κώδικα επικοινωνίας των ανθρώπων και βασικό στοιχείο πολιτισμού τους. Χρειάζεται να κατανοήσουμε τη γλώσσα ως ομιλητική ικανότητα του ανθρώπου που εξελίσσεται μαζί με τη σκέψη του και όχι απλώς ως μέσο επικοινωνίας. **Σκέψη και γλώσσα** συνυφαίνονται και αναπτύσσονται κατά τη διεργασία αξιοποίησης της έντεχνης σοφίας στον αγώνα επιβίωσης του ανθρώπου. Αναμφισβήτητα **η γλώσσα συνιστά τεκμήριο πολιτισμικής προόδου**, καθώς σημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει αποκτήσει την ωριμότητα που του επιτρέπει να **κωδικοποιεί τις σκέψεις σε λέξεις και έννοιες**, να οργανώνει λογικές προτάσεις που τον εκφράζουν και τον εξυπηρετούν στη συνεννόησή του με τους άλλους.

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα αλλά και με άλλους σοφιστές η γλώσσα υπήρξε δημιούργημα του ανθρώπου που επιτεύχθηκε με μακροχρόνια εξέλιξη, (η γλώσσα δημιουργείται από την ανθρώπινη νόηση και βούληση) και όχι δώρο δοσμένο από την αρχή στον άνθρωπο εκ μέρους των θεών.

³² Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

[Έρχεται σε αντίθεση με τη θεοκρατική παράδοση που παραδεχόταν ότι η γλώσσα δόθηκε «φύσει» στον άνθρωπο. Ένθερμος υποστηρικτής αυτής της άποψης ήταν ο Ηρόδοτος³³. Πιο σύνθετη προσέγγιση της γλώσσας κάνει αργότερα ο Αριστοτέλης, ο οποίος συνθέτει στοιχεία και από τη φύσει και από τη νόμω θεώρηση της γλώσσας].

Ορισμένοι γλωσσολόγοι επιβεβαιώνουν την άποψη του σοφιστή ότι η γλώσσα δημιουργήθηκε εξελικτικά σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνικής ζωής. Η σύγχρονη γλωσσολογία μελέτησε επίσης και τη διπλή άρθρωση που εμφανίζει κάθε γλώσσα: την άρθρωση των φθόγγων με την οποία σχηματίζονται οι λέξεις (Γραμματική), και την άρθρωση των λέξεων (Σύνταξη) με την οποία σχηματίζονται οι προτάσεις. Αυτή ίσως η διπλή άρθρωση της γλώσσας υπολανθάνει στη φράση.

κατ' αρχάς ὥκουν σποράδην· Χρησιμοποιώντας την έμφυτη νοημοσύνη τους, οι άνθρωποι γρήγορα βρήκαν τροφή, στέγη και ενδυμασία, και έμαθαν να μιλούν. Με άλλα λόγια δημιούργησαν υλικοτεχνικό πολιτισμό. Ζούσαν ακόμα διασκορπισμένοι χωρίς πόλεις. Ωστόσο η ευφυΐα και η κατοχή της φωτιάς δεν τους εξασφάλιζαν από τα άγρια θηρία.

**Οι λόγοι της κοινωνικής συνύπαρξης των ανθρώπων - Οι αρνητικές συνέπειες από την απουσία της πολιτικής τέχνης
(κατά τον Πρωταγόρα)**

1. Η **δημιουργική τέχνη** (σημ. δεν είναι πλέον αναγκαία η παρουσία της φωτιάς σε κάθε δραστηριότητα), οι τεχνικές δηλαδή γνώσεις που διέθεταν, δεν επαρκούσε για την αντιμετώπιση των αγρίων ζώων. Κατά συνέπεια πολλοί σκοτώθηκαν από άγρια θηρία, απέναντι στα οποία η μόνη άμυνα για το ανθρώπινο γένος, που ήταν σωματικά πιο αδύνατο, ήταν η συνδυασμένη ενέργεια: έζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σώζεσθαι. Προφανώς η άποψη του Πρωταγόρα είναι ότι η κοινωνική συμβίωση των

³³ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 88, Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

ανθρώπων ήταν κατ' αρχάς αποτέλεσμα του φόβου τους προς τα θηρία. Ο πραγματισμός (ρεαλισμός) του Πρωταγόρα δηλώνεται και εδώ, αφού συνδέει το πρόβλημα της φυσικής εξόντωσης των ανθρώπων με την ανάγκη επίλυσής του και την εύρεση της λύσης του. Η ανάγκη, η χρεία, ενεργοποιεί την ανθρώπινη ευρηματικότητα, η οποία εκδηλώνεται άμεσα και πρωτόγονα με την πράξη της αθροιστικής (όχι ακόμα λειτουργικής) συνύπαρξης των ανθρώπων για την από κοινού αντιμετώπιση του φυσικού κινδύνου από τα άγρια ζώα. Αυτό υπήρξε χρονοβόρο, όπως δηλώνει η χρήση του ρήματος **ἐζήτουν** (= επεδίωκαν, προσπαθούσαν, δεν ήταν καθόλου δεδομένη η επιτυχία του εγχειρήματος) σε χρόνο μάλιστα παρατατικό, που επιτείνει τη διάρκεια των προσπαθειών του ανθρώπου για σωτηρία.

Επιπλέον, η κατασκευαστική ικανότητα του ανθρώπου «κτίζοντες πόλεις» προβάλλεται πάλι και ως τρόπος σωτηρίας αλλά και ως αποτέλεσμα στην υλική εμφάνιση των πόλεων η οποία προηγείται χρονικά κατά τον Πρωταγόρα σε σχέση με τους θεσμούς της και τον άυλο πολιτισμό της, που ακολουθεί. Συνεπώς **η τάση κοινωνικής συνύπαρξης δεν εκδηλώνεται από εσωτερική αναγκαιότητα του ανθρώπου, αλλά από την εξωτερική αναγκαιότητα που επιβάλλει η φυσική υπεροχή των άγριων θηρίων**³⁴. [Αντίθετα όμως ο Αριστοτέλης (βλ. Ενότητα 17) διατείνεται ότι ο άνθρωπος είναι «**φύσει πολιτικὸν ζῷον**», οπότε η κοινωνική και πολιτική οργάνωση πηγάζει από την έμφυτη αυτή ροπή του. Την αριστοτελική θέση υποστηρίζουν πολλοί νεότεροι πολιτειολόγοι, κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι³⁵.]

2. **ὄτ' οὖν ἀθροισθοῖεν, ἡδίκουν ἀλλήλους**· Οι προσπάθειες των ανθρώπων να δημιουργήσουν πολιτικές κοινότητες **αποτυγχάνουν** και καταλήγουν οι άνθρωποι σ' ένα εξοντωτικό μεταξύ τους πόλεμο. Οι ισχυροί επιδιωκούν την ικανοποίηση της έμφυτης τάσης για το πλεόν ἔχειν (πλεονεξία) διαπράττοντας αδικίες κι αυθαιρεσίες. Με λίγα λόγια επικρατεί το δίκαιο του ισχυρότερου που οδηγεί στην εκμετάλλευση και

³⁴ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

³⁵ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 89

φυσική εξόντωση των ασθενέστερων. Άρα η πολιτική οργάνωση θα εξαλείψει την αδικία και την αλληλοεξόντωση. [Ο Αριστοτέλης ωστόσο υποστηρίζει ότι η πολιτική κοινότητα δεν είναι μόνο μια κοινωνία του «μη άδικεῖν σφὰς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν», αλλά «ἢ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία ... ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους»].

Γιατί ο Πρωταγόρας αναφέρει παρενθετικά ότι η πολεμική τέχνη είναι μέρος της πολιτικής³⁶;

Η πολιτική τέχνη είναι συνώνυμο της οργανωμένης κοινωνίας, η οποία προϋποθέτει σταθερό τόπο κατοικίας, κοινή γλώσσα, την ύπαρξη θεσμών και νόμων, στρατού και στόλου, ηθών, εθίμων, παραδόσεων και ιδανικών, ανάπτυξη γραμμάτων και τεχνών, και γενικά την ανάπτυξη τεχνολογίας και πολιτισμού. Η πολεμική τέχνη αναπτύσσεται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, γιατί εκεί παρουσιάζεται για πρώτη φορά η ανάγκη να υπερασπιστούν οι άνθρωποι τα υπάρχοντά τους και τα τεχνολογικά και πολιτισμικά επιτεύγματά τους (που αναφέραμε προηγουμένως) από κάθε είδους εξωτερικό εχθρό, εκδηλώνεται δηλαδή η συνείδηση του συνανήκειν και της συνυπευθυνότητας των μελών της οργανωμένης κοινωνίας.

Πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο πόλεμος, εδώ, παρά τις συμφορές που προξενεί, μπορεί να νοηθεί με τη «θετική» του σημασία: δεν είναι ο πόλεμος που έχει ως στόχο την κατάκτηση νέων εδαφών και τον αλληλοσπαραγμό των λαών (επεκτατικός πόλεμος), αλλά ο πόλεμος που αναπτύσσει τις ευγενείς ορμές του ανθρώπου, την άμυνα υπέρ του δικαίου και της ελευθερίας, που θέτει σε λειτουργία τα αντανεκλαστικά των εθνών για δημιουργική επιβίωση.

Ζεὺς οὖν δείσας ... Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα· Μετά την παρέμβαση του Προμηθέα έχουμε την παρέμβαση του πατέρα των θεών και των ανθρώπων

³⁶ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

προκειμένου να αποφευχθεί η εξαφάνιση του ανθρωπίνου γένους. Βέβαια οι συγκεκριμένες μυθολογικές αναφορές, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, λειτουργούν συμβολικά και επιτείνουν τη θέση, ότι η γενικότητα των αισθημάτων της «αιδούς» και της «δίκης» είναι απόλυτα αναγκαία για την ύπαρξη μιας πολιτείας.

αἰδῶ τε καὶ δίκην·

Το περιεχόμενο των δύο όρων

Δίκη είναι η αίσθηση του σωστού ή της δικαιοσύνης, η έμφυτη αντίληψη για το δίκαιο· η **αἰδώς** συνδυάζει τα αισθήματα της ντροπής, της σεμνότητας και του σεβασμού προς τους άλλους, το συναίσθημα ντροπής του κοινωνικού ανθρώπου για κάθε πράξη που προσκρούει στον καθιερωμένο ηθικό κώδικα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Γενικά δεν απέχει πολύ από αυτό που αποκαλούμε «συνείδηση»³⁷.

Αναλυτικότερα, **δίκη** είναι ο σεβασμός των δικαιωμάτων των συνανθρώπων μας και η αποκατάστασή τους, η αντίληψη για το δίκαιο, το σωστό και το νόμιμο³⁸ ενώ **αἰδώς** είναι η βασική απαίτηση που έχει η κοινωνία από έναν άνθρωπο που λογίζεται ενάρετος: πρόκειται α) για το συναίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε απρεπή πράξη και β) για το συναίσθημα της τιμής, που δεν μας επιτρέπει να κάνουμε πίσω, μπροστά στο επιβαλλόμενο χρέος μας³⁹.

Και η «δίκη» και η «αἰδώς» κρίνονται απαραίτητα για κάθε πολίτη, αφού εξασφαλίζουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τον εμποδίζουν να συμπεριφέρεται εγωιστικά, μισαλλόδοξα και ατομικιστικά, και συμβάλλουν στην εμπέδωση της πολιτικής ενότητας και κοινωνικής αρμονίας⁴⁰.

ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί· Με τη φράση αυτή διατυπώνεται έξοχα η κοινωνιοπλαστική αποστολή της αιδούς και της

³⁷ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 92

³⁸ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 90

³⁹ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

⁴⁰ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 90 - 91

δίκης. Χάρη στην αιδώ και στη δίκη εξασφαλίζεται η αρμονική συμβίωση μέσα στην πόλη, η συνοχή του συνόλου, η ισορροπία και η ευταξία. Με αυτές αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις φιλίας, συνεργασίας, αλληλεγγύης και αλληλοσεβασμού.

Ειδικότερα η **αιδώς** οδηγεί σε ό,τι ονομάζεται «**πόλεων κόσμοι**», δηλαδή εμπνέει στους πολίτες κόσμια συμπεριφορά και συντελεί στην κατάκτηση της αυτονομίας τους, αναγκαία για την αρμονία της κοινωνίας.

Η **δίκη** παραπέμπει στο «**πόλεων δεσμοί**», δηλαδή σε υπαγορεύσεις με τις οποίες οι πολίτες υποβάλλονται σε δεσμεύσεις της συμπεριφοράς τους, ώστε να επιβάλλεται η συνοχή της πολιτικής κοινωνίας. Η συμπληρωματική λειτουργία των δύο «δώρων» συνεπάγεται **φιλίαν**, που σημαίνει ηθική ενότητα της πολιτείας, σύμπνοια και ομόνοια των πολιτών, ώστε να συμβιώνουν αρμονικά.

Η φιλοσοφική σημασία της άποψης του Πρωταγόρα

Ο Πρωταγόρας θέτει με αμεσότητα ένα κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής θεωρίας και της θεωρίας του πολιτισμού: πώς θα διασφαλίζεται η κοινωνική αρμονία, δεδομένων των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων που υπάρχουν στην κοινωνική ζωή. Το πρόβλημα υπήρξε κεντρικό σε όλη την πορεία της πολιτικής σκέψης, αφού η επίλυσή του σήμαινε τη δημιουργία ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου όπου οι δραστηριότητες των ανθρώπων θα ήταν ελεύθερες, αλλά όχι ασύδοτες. Η θεμελίωση μιας δημοκρατικής, αρμονικής κοινωνικής ζωής προϋποθέτει την αποδοχή των αξιών του αλληλοσεβασμού και της δικαιοσύνης, την αναγνώριση της ισοτιμίας και της ισονομίας ανάμεσα στις ανθρώπινες σχέσεις.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω η δικαιοσύνη δεν επικυρώνεται πια από τους θεούς, αλλά είναι αχώριστα δεμένη με την ανθρώπινη ζωή, που μόνη αυτή μπορεί να τη συντηρήσει. Η δικαιοσύνη είναι ο εγγυητής της κοινωνικής ζωής, που είναι ο μόνος δυνατός τρόπος ζωής για τους ανθρώπους. Οι νόμοι, επομένως, στους οποίους εκφράζεται το δίκαιο, εξασφαλίζουν τη συνοχή του κράτους, σε μια εποχή όπου οι άνθρωποι είχαν

την πεποίθηση ότι η ευημερία του ατόμου είναι συνάρτηση της ευημερίας του κράτους⁴¹. Ο Πρωταγόρας είναι ξεκάθαρα υπέρ των νόμων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Πρωταγόρας θεωρεί, όπως και ορισμένοι άλλοι Σοφιστές, πως η νόμω κατάσταση (δηλαδή η κατάσταση της οργανωμένης με νόμους και θεσμούς πολιτική κοινωνίας) που είναι αποτέλεσμα της πολιτιστικής εξέλιξης σε σχέση με τη φύσει κατάσταση (δηλαδή την κατάσταση της πρωτόγονης ανθρώπινης κοινωνίας), υπερέχει.

Πόσοι και με ποιο τρόπο κατέχουν οι άνθρωποι την πολιτική αρετή;

Έπί πάντας ... καὶ πάντες μετεχόντων· Σ' αντίθεση με τις άλλες τέχνες, αυτά τα δώρα δεν πρέπει να περιορίζονται σε μερικούς εκλεκτούς ανθρώπους, όπου κάποιος μπορεί να είναι γιατρός, ένας άλλος μουσικός κτλ., και η ζωή πρέπει να οργανώνεται με βάση την κατανομή της εργασίας. Αυτές τις αρετές πρέπει να τις έχουν όλοι, γιατί δεν είναι δυνατόν διαφορετικά να συσταθούν πόλεις, και να γίνει δυνατή η επιβίωση και η ανάπτυξη της οργανωμένης κοινωνικής ζωής. Αν περιλαμβανόταν στον καταμερισμό εργασίας και η πολιτική, δεν θα συμμετείχαν όλοι στην πολιτική ζωή και δεν θα υπήρχαν πόλεις, με την έννοια ότι η πολιτική προϋποθέτει πως οι άνθρωποι αποδέχονται κοινές ηθικές αξίες, την αιδώ και τη δίκη. Αν δεν τις αποδέχονταν, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί θα κατέληγαν στην αλληλοεξόντωση των ανθρώπων, όπως στην προηγούμενη φάση. Έτσι ο Πρωταγόρας με την **καθολικότητα και την αναγκαιότητα της αιδούς και της δίκης προβαίνει στην ηθική θεμελίωση της πολιτικής**, θέση που υπερασπίζονται και ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης. Κατάληξη αυτής της πολιτιστικής εξέλιξης αποτελεί η αθηναϊκή δημοκρατία, που δικαιώνεται με τον μύθο του Πρωταγόρα⁴².

⁴¹ J. de Romilly, ό.π., σσ. 244 - 245

⁴² Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 50

τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν⁴³. Ούτε και ο Δίας δεν μπορεί να εξασφαλίσει την καθολικότητα των συγκεκριμένων αρετών, αφού αυτές δεν αποτελούν μέρος της αρχικής φύσης του ανθρώπου. Οι πρωτόγονοι μολονότι είχαν τη νοημοσύνη να μαθαίνουν διάφορες «τέχνες», όπως τη χρήση της φωτιάς, την επεξεργασία των μετάλλων κ.ο.κ., συμπεριφέρονταν με αγριότητα ο ένας στον άλλο και δεν μπορούσαν να συνεργαστούν κτλ. Αλλά η ανθρώπινη φύση φέρει μέσα της τις καταβολές για να εξελιχθεί ηθικά. Γι' αυτό προσθέτει ότι όποιος αποδειχτεί ανίκανος να τις αποκτήσει, πρέπει να θανατώνεται ως καρκίνωμα στο σώμα της πολιτείας⁴³. Η έμφυτη ικανότητα για τις πολιτικές αρετές από μόνη της δεν είναι αρκετή. Και στη συνέχεια ο Πρωταγόρας θα επιμείνει ιδιαίτερα στην απαίτηση που έχει η κοινωνία από τα μέλη της να μετέχουν στην αρετή και στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αναπτυχθεί.

Η άποψη του Πρωταγόρα προϋποθέτει ότι η ανθρώπινη φύση, πριν επηρεαστεί από την εκπαίδευση, έχει μέσα της τη δυνατότητα για ηθική πρόοδο, αν και η πραγματοποίηση αυτής της προόδου είναι θέμα πείρας και αγωγής. Ο ίδιος ο Πρωταγόρας έλεγε: «*Η διδασκαλία χρειάζεται τόσο τη φύση όσο και την εξάσκηση του μαθητή*».(απ. 3 DK)» Όλοι έχουν κάποια ικανότητα να αποκτήσουν την αρετή και όλοι την αναπτύσσουν συνέχεια με διάφορες παιδευτικές διαδικασίες⁴⁴.

Ο άνθρωπος δεν είναι κάτοχος της πολιτικής αρετής ως έτοιμης ιδιότητας, αλλά αν αξιοποιήσει την νοητική του ικανότητα, καθώς και τη σωφροσύνη με τη δικαιοσύνη, τότε η ανοιχτή δυνατότητα γίνεται πραγματικότητα. Ο Πρωταγόρας επιβεβαιώνει με τον μύθο του την πάγια πεποίθηση των Ελλήνων διανοητών πως η υπέρτατη ιστορική καταξίωση του ανθρώπου μόνου δια μέσου της πολιτικής μπορεί να πραγματοποιηθεί.

ὡς νόσον πόλεως⁴⁵. Η συμπεριφορά βέβαια αυτή προς τα νοσηρά μέλη της κοινωνίας είναι απάνθρωπη. Με αυτή πάντως την κατακλείδα, όπου ο σοφιστής εκδίδει την ετυμηγορία του για την αμείλικτη τιμωρία των

⁴³ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 92

⁴⁴ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 94

νοσηρών μελών της κοινωνίας, τελειώνει ο μύθος του Πρωταγόρα. Το θέσπισμα του Δία στην πράξη ήταν έργο του χρόνου, της πικρής πείρας και της ανάγκης⁴⁵. Η σημασία και η αυστηρότητα του νόμου του Δία τονίζεται από την επιβολή θανατικής ποινής (**κτείνειν ως νόσον πόλεως**) σε όποιον δεν συμμορφώνεται στις εντολές του. Η παρομοίωση όποιου δεν συμμετέχει στην πολιτική αρετή με αρρώστια της πόλης υποδηλώνει ότι αποτελεί κίνδυνο γι' αυτή και πρέπει να θανατωθεί για να διαφυλαχθεί η τάξη και η ισορροπία του συνόλου. Ο Δίας ζητάει το απόλυτο και το απαιτεί με αμείλικτη σκληρότητα. Επιπλέον, η επιβολή της ποινής του θανάτου από τον Δία, και συνεπώς η αδυναμία του να εξασφαλίσει την καθολικότητά τους, δείχνει ότι οι αξίες της αιδούς και της δίκης δεν είναι έμφυτες, γιατί δεν αποτελούσαν γνώρισμα της αρχικής ανθρώπινης φύσης και ότι ο σκληρός νόμος που τις επιβάλλει είναι «έργο του χρόνου, της πικρής πείρας και της ανάγκης». Με αυτόν τον τρόπο οι πολίτες διαμορφώνουν κοινωνικοπολιτική συνείδηση και αναδεικνύονται υπεύθυνοι για τη χρηστή διοίκηση, αφού αυτή εξαρτάται από το δικαίωμά τους να έχουν βαρύνουσα άποψη για τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων.

Οὕτω δὴ· Με τις λέξεις αυτές ο σοφιστής αρχίζει τη λογική διερεύνηση των δεδομένων και επιχειρεί συναγωγή συμπερασμάτων με ένα τόνο κάπως ειρωνικό.

Ο Σωκράτης δεν πρέπει να εκπλήσσεται με τη συμπεριφορά της εκκλησίας του δήμου, συμπεριφορά λογική και σωστή. Έτσι ο Πρωταγόρας απαντά στο επιχείρημα που είχε διατυπώσει ο Σωκράτης: η δυνατότητα όλων να εκφέρουν άποψη για τα θέματα της πολιτικής στην Εκκλησία του Δήμου σήμαινε ότι η πολιτική δεν διδάσκεται, αλλιώς δεν θα μπορούσε να διατυπώσει καθένας γνώμη παρά μόνο - όπως υπονοείται - ο ειδικός.

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, το δικαίωμα να εκφέρουν όλοι άποψη είναι νόμιμο, αφού η αιδώς και η δίκη είναι (δυνάμει) κτήμα όλων. Ο

⁴⁵ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 91

Πρωταγόρας εκφράζει μια αντιτεχνοκρατική αντίληψη για την πολιτική, επιδοκιμάζει το αθηναϊκό πολίτευμα και ιδίως το δικαίωμα ισηγορίας.

δικαιοσύνης ... σωφροσύνης: Για πρώτη φορά ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί τους εναλλακτικούς όρους «δικαιοσύνη» και «σωφροσύνη». Η σύγχυση αυτή θα συνεχιστεί και παρακάτω, οπότε θα δοθεί η ευκαιρία στον Σωκράτη να ζητήσει διεξοδικότερη διερεύνηση της έννοιας της αρετής⁴⁶.

Τα 4 στάδια ιστορικής εξέλιξης σύμφωνα με τον μύθο του Πρωταγόρα

1. Αρχικά, υπάρχουν μόνο οι θεοί και όχι θνητά γένη. Παρά τον αγνωστικισμό του ως προς τους θεούς, βλέπει το πρώτο στάδιο θεολογικό. Ο σοφιστής καλύπτει με θεούς (μυστηριώδεις δυνάμεις) το κενό της ιστορικής μας άγνοιας. [βλ. Ενότητα 4^η]
2. Η κατάσταση αγριότητας, όπου οι άνθρωποι είναι ζώα ελλιπή, γιατί δεν έχουν τα εξειδικευμένα όργανα των άλλων ζώων. Πρόκειται αλλιώς για τη φάση της βιολογικής εξέλιξης που συμβολίζει μυθικά ο Επιμηθέας. [βλ. Ενότητα 5^η]
3. Η κατάσταση, κατά την οποία οι άνθρωποι δημιουργούν πολιτισμό διαθέτοντας την «**ἔντεχνην σοφίαν**» και τη φωτιά (θρησκεία, τέχνες, γλώσσα, κάλυψη βιοτικών αναγκών), ενώ ιδρύονται και οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες χωρίς όμως αντίληψη δικαίου και ηθικής. Είναι η φάση της τεχνολογικής και νοητικής εξέλιξης του ανθρώπου που συμβολίζει μυθικά ο Προμηθέας. [βλ. Ενότητα 5^η – 6^η]
4. Η κατάσταση, κατά την οποία οι άνθρωποι έχουν μέσα τους τις προϋποθέσεις της οργανωμένης πολιτικής ζωής, που είναι τα ηθικά αισθήματα της «αιδούς» και της «δίκης». Πρόκειται για τη φάση της συνειδητοποίησης των ηθικών αξιών, κατά την οποία γεννιέται η πολιτική κοινωνία και αναπτύσσεται η κοινωνική ζωή. [βλ. Ενότητα 6^η]

⁴⁶ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 92, Σπυρόπουλος Η., ό.π., σσ. 191-2

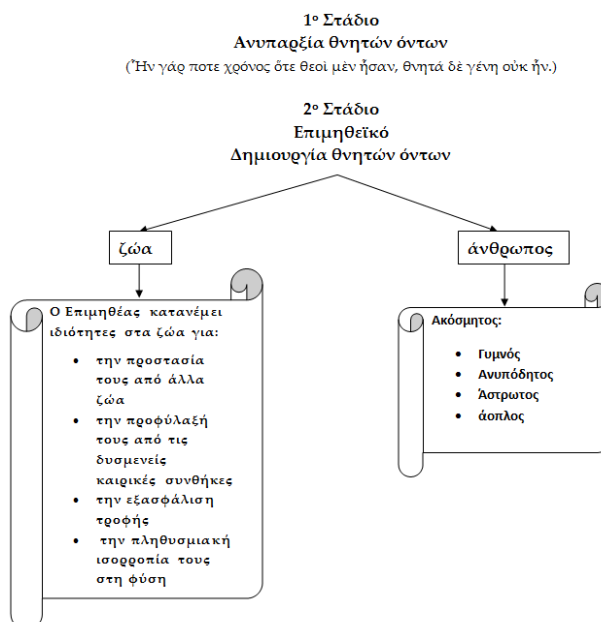
Επομένως, με τον μύθο του ο Πρωταγόρας:

α) διαγράφει την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας ως **συνεχή πορεία εξανθρωπισμού και βελτίωσης της ζωής**. Ο προοδευτικός χαρακτήρας της εξέλιξης του πολιτισμού διαφοροποιείται από την αντίληψη της κυκλικής ιστορικής εξέλιξης (Πλάτων, Θουκυδίδης), κατά την οποία δεν έχουμε δημιουργία, αλλά επανάληψη, γιατί η ανθρώπινη φύση παραμένει αμετάβλητη στα βασικά χαρακτηριστικά της. Επίσης, η αντίληψη του Πρωταγόρα για την προοδευτική εξέλιξη του πολιτισμού συνιστά και απάντηση σε απαισιόδοξες απόψεις ότι η ιστορία της ανθρωπότητας αποτελεί παρακμή (ΗΣίοδος, Πλάτων).

β) υπερασπίζεται τη δημοκρατική αντίληψη στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων ανατρέποντας, όπως ο ίδιος πιστεύει, το επιχείρημα του Σωκράτη και

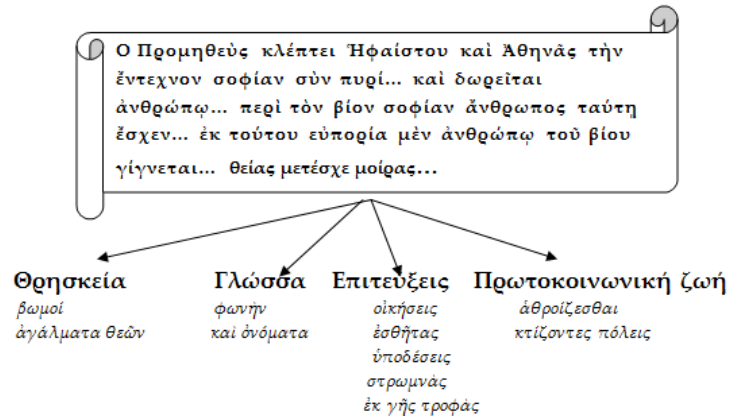
γ) δείχνει ότι **η πολιτική αρετή είναι διδακτή**, διότι στηρίζεται σε υπόβαθρο φυσικό και κοινό, άρα επιδεκτικό βελτιώσεως⁴⁷.

Τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας

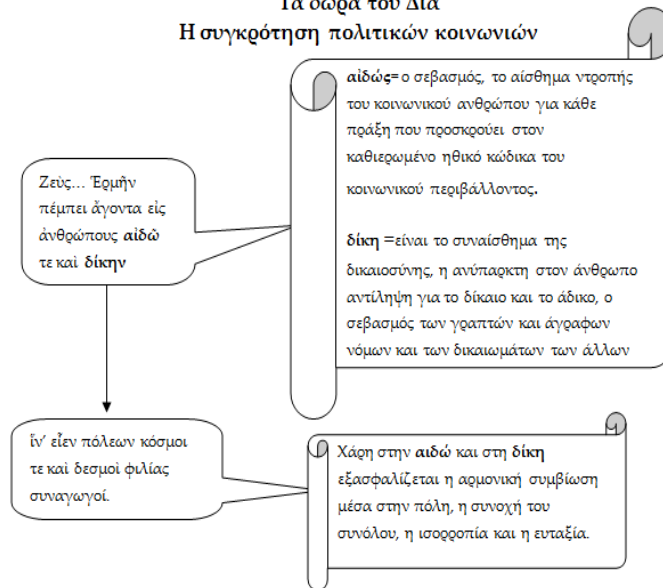

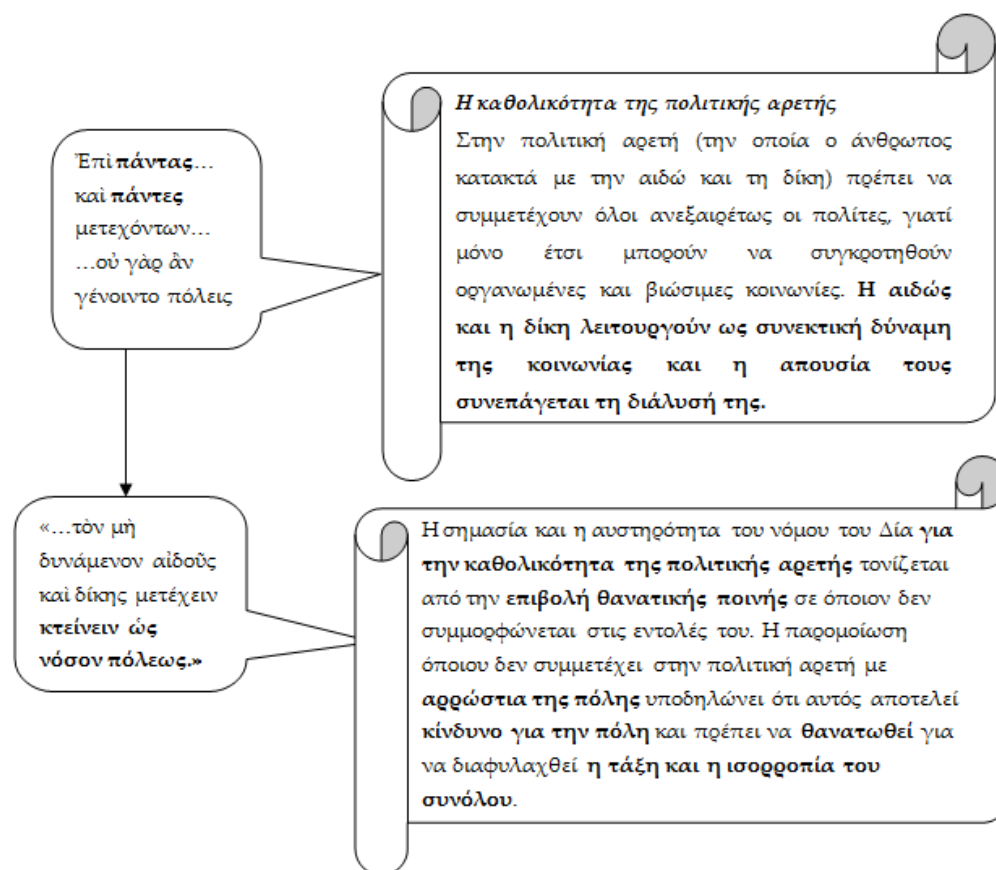
⁴⁷ Μπαλάσκας Κ., «Τελικά η αρετή είναι διδακτή; - Συμβολή στην ανάγνωση του πλατωνικού Πρωταγόρα», σε *Διάλογος*, τεύχος 13 (Δεκ. 1994), σ. 4-12

3ο Στάδιο
Προμηθεϊκό
Δημιουργία τεχνικού πολιτισμού

4ο Στάδιο
Τα δῶρα του Δία
Ἡ συγκρότηση πολιτικῶν κοινωνιῶν

Συμπεράσματα του Πρωταγόρα στο επιμύθιο

- α) Το ότι **όλοι οι Αθηναίοι έχουν την πολιτική αρετή**, δεν σημαίνει ότι αυτή δεν διδάσκεται, όπως υποστήριξε ο Σωκράτης, αλλά ότι είναι αναγκαία η ύπαρξή της για την οργάνωση κοινωνιών,
- β) Ο Πρωταγόρας δέχεται και αιτιολογεί την **καθολικότητα και την αναγκαιότητα της πολιτικής αρετῆς**, και σε αυτή τη βάση στηρίζει το διδακτό της αρετῆς.
- γ) Τα **επιχειρήματα του Πρωταγόρα για το διδακτό της πολιτικής αρετῆς** που συνάγονται από τον μύθο και τα κεφαλαιοποιεί στο επιμύθιο είναι τα εξής:

- 1) Οι τεχνικές γνώσεις δεν δόθηκαν σε όλους τους ανθρώπους και γι' αυτό ένας που κατέχει μία τέχνη, πχ. την αρχιτεκτονική ή την ιατρική, μπορεί να καλύψει πολλούς ιδιώτες. Έτσι αιτιολογείται γιατί οι Αθηναίοι επιτρέπουν μόνο σε ειδικούς να εκφέρουν γνώμη για ζητήματα τεχνικής ειδίκευσης.

2) Άποψη του Πρωταγόρα είναι ότι η πολιτική αρετή δόθηκε στον άνθρωπο σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο και όχι από την αρχή της δημιουργίας του. Αυτές τις δύο αξίες τις διαθέτει ο άνθρωπος ως ηθικές καταβολές και προδιάθεση. Για να γίνουν όμως κτήμα του και να φτάσει στην πλήρη κατάκτηση της πολιτικής αρετής πρέπει να καταβάλει προσπάθεια και αγώνα. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται, αλλά γίνεται κάτοχος της πολιτικής αρετής μέσα από μαθητεία σε αυτήν, δηλαδή με διδασχή και προσπάθεια. Σ' αυτό θα συντελέσουν οι φορείς αγωγής αλλά και οι νόμοι με τις ποινές και τις κυρώσεις τους («Ἐπὶ πάντας,»... «καὶ πάντες μετεχόντων»... κτείνειν ὡς νόσον πόλεως.»). Την άποψη αυτή θα επιχειρήσει να αποδείξει στις επόμενες παραγράφους, για να καταλήξει στο **συμπέρασμα ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται**.

Λεξιλογικά σχόλια

- ἐπιχειρέω - ὦ < ἐπὶ + χεῖρ: επιχείρηση, επιχειρηματίας, επιχειρηματικός, χειρωνακτής, χειρουργός, χειρολαβή, εκεχειρία
- ἄγαλμα < ἀγάλλομαι: αγαλλίαση, αγαλλιάζω, αγαματοποιός
- σωφροσύνη < σῶος + φρήν: παραφροσύνη, παράφρων, εχέφρων, σώφρων, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρενίτιδα

Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πρωταγόρας 322a-323b

Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοῦς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· ἔπειτα φωνὴν καὶ ὀνόματα ταχὺ διηθρώσατο τῇ τέχνῃ, καὶ οἰκῆσεις καὶ ἐσθῆτας καὶ ὑποδέσεις καὶ στρωμνὰς καὶ τὰς ἐκ γῆς τροφὰς ἤϋρετο.

Οὕτω δὴ παρεσκευασμένοι κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ᾤκουν σποράδην, πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῇ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφὴν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής - πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὐπω εἶχον, ἥς μέρος πολεμικὴ - ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σφύζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ὅτ' οὖν ἀθροισθεῖεν, ἡδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο.

Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί. Ἐρωτᾷ οὖν Ἑρμῆς Δία τίνα οὖν τρόπον δοίη δίκην καὶ αἰδῶ ἀνθρώποις· "Πότερον ὡς αἱ τέχναι νενέμηνται, οὕτω καὶ ταύτας νείμω; Νενέμηνται δὲ ᾧδε· εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί· καὶ δίκην δὲ καὶ αἰδῶ οὕτω θᾶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐπὶ πάντας νείμω;" "Επὶ πάντας," ἔφη ὁ Ζεὺς, "καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θὲς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως."

Οὕτω δὴ, ᾧ Σώκρατες, καὶ διὰ ταῦτα οἱ τε ἄλλοι καὶ Ἀθηναῖοι, ὅταν μὲν περὶ ἀρετῆς τεκτονικῆς ἢ λόγος ἢ ἄλλης τινὸς δημιουργικῆς, ὀλίγοις οἶονται μετεῖναι συμβουλῆς, καὶ ἂν τις ἐκτὸς ὢν τῶν ὀλίγων συμβουλευῇ, οὐκ ἀνέχονται, ὡς σὺ φῆς - εἰκότως, ὡς ἐγὼ φημι - ὅταν δὲ εἰς συμβουλὴν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἣν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καὶ σωφροσύνης, εἰκότως ἅπαντος ἀνδρὸς ἀνέχονται, ὡς παντὶ προσήκον ταύτης γε μετέχειν τῆς ἀρετῆς ἢ μὴ εἶναι πόλεις. Αὕτη, ᾧ Σώκρατες, τούτου αἰτία.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:
 1. *ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής*: Οι τεχνικές γνώσεις ήταν αφενός σημαντική βοήθεια για τους ανθρώπους στην ανεύρεση τροφής και αφετέρου στον πόλεμο με τα θηρία.
 2. *ἡδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην*: Ο σοφιστής διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι αδικούσαν ο ένας τον άλλο, επειδή δεν είχαν την πολιτική τέχνη.
 3. *οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν*: Κατά τον Πρωταγόρα δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν οργανωμένες κοινωνίες, αν λίγοι άνθρωποι συμμετέχουν στην αιδώ και τη δίκη, όπως έγινε με τις υπόλοιπες τέχνες.
 4. *ἐὰν τις ἐκτὸς ὧν τῶν ὀλίγων συμβουλεύῃ, οὐκ ἀνέχονται*: Στην Αθήνα στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου για θέματα πολιτικής δεν ανέχονται κάποιον να συμβουλεύει που δεν ανήκει στους λίγους ειδικούς.
2. Για ποιους λόγους ο άνθρωπος, κατά τον Πρωταγόρα, προχώρησε στη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας;
3. Πώς συμπεριφέρονται οι Αθηναίοι στην Εκκλησία του Δήμου ανάλογα με τα θέματα προς συζήτηση;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποιο ρόλο έπαιξαν στην εξέλιξη του πολιτισμού η «αιδώς» και η «δίκη» σύμφωνα με τον μύθο;
2. *«ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σώζεσθαι κτίζοντες πόλεις»*: Να συγκρίνετε την άποψη του Πρωταγόρα με αυτή του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι *«φύσει ζῷον πολιτικόν»*. (επαναλήψεις)
3. *αἰδώς, δίκη*: Ποιο είναι το περιεχόμενο καθεμιάς έννοιας; Γιατί θεωρούνται *«πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί»*;

4. Πώς ορίζεται η πολιτική αρετή μέσα στο κείμενο και ποια η σημασία της για τους ανθρώπους;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *μοῖρας, ταχύ, ἀπώλλυντο, ἐνδεής, σκεδαννύμενοι, δίκην, μετέχοιεν, δυνάμενον, τεκτονικῆς*
2. Να αναλύσετε ετυμολογικά τις παρακάτω σύνθετες λέξεις: *ἐπεχείρει, ἀσθενέστεροι, δημιουργικῆς, συμβουλῆς*. Με το β' συνθετικό να δημιουργήσετε μία διαφορετική σύνθετη λέξη στη νέα ελληνική.
3. *δικαιοσύνη, φημί, μετέχω, ἀθροίζω, ταχέως (ταχύ), δίδωμι, δείδω (δείσας)*: Να γράψετε στην αρχαία ελληνική από ένα συνώνυμο κι ένα αντώνυμο για καθεμία λέξη που σας δίνεται.

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε τι ακριβώς διδάσκει ο Πρωταγόρας στους μαθητές του.

«Το μάθημα [το οποίο διδάσκω] είναι η εύβουλία, η σωστή σκέψη και λήψη αποφάσεων τόσο για τα θέματα που αφορούν τα οίκεῖα, την ιδιωτική ζωή, πώς δηλαδή να διευθετεί κανείς με τον καλύτερο τρόπο τα ζητήματα του οἴκου του, όσο και για τα θέματα που αφορούν την πόλη, ώστε να είναι κανείς όσο γίνεται πιο ικανός να πράξει και να μιλήσει για τα πολιτικά θέματα».

«Ἄραγε», εἶπα ἐγώ [δηλ. ο Σωκράτης, που αφηγείται τη συζήτησή του με τον Πρωταγόρα σε τρίτο φίλο του], «παρακολουθῶ σωστά τα λεγόμενά σου; Γιατί απ' ὅτι καταλαβαίνω, μιλάς για την πολιτική τέχνη και εννοεῖς πως αναλαμβάνεις να κάνεις τους ἀνδρες ἀγαθοὺς πολῖτες».

«Αὐτό ακριβῶς, Σωκράτη», εἶπε, «εἶναι το μάθημα που ἰσχυρίζομαι πως διδάσκω».

Πλάτων, Πρωταγόρας, 318e (από το βιβλίο του Φιλοσοφικού λόγου)

Β. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της αιδούς.

Στη δημόσια ζωή μας είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπομε ο ένας τον άλλο, δεν θυμώνομε με τον γείτονά μας αν διασκεδάζει, και δεν του δείχνουμε όψη πειραγμένου που, αν ίσως δεν τον βλάπτει, όμως τον στενοχωρεί. Αν, ωστόσο, η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στα δημόσια πράγματα, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους και, μάλιστα, σε όσους έχουν γίνει για να προστατεύουν τους αδυνάτους και όσους που, αν και άγραφοι, είναι ντροπή να τους παραβαίνει κανείς.

Θουκυδίδης, Β37 (μτφ. Ν. Σκουτερόπουλος)

Γ. Έχει ειπωθεί ότι ο Πρωταγόρας διατυπώνει για πρώτη φορά την έννοια του "κοινωνικού συμβολαίου". Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να επιβεβαιώσετε τον παραπάνω ισχυρισμό αξιοποιώντας σχετικά σημεία του αρχαίου κειμένου αναφοράς.

Διατυπώνω την υπόθεση ότι φτάνει κάποια στιγμή που τα εμπόδια, με την αντίστασή τους, ξεπερνούν τη φυσική ισχύ που κάθε άτομο μπορεί να διαθέτει για την αυτοσυντήρησή του στη φυσική κατάσταση. Τότε αυτή η πρωτόγονη κατάσταση δεν είναι δυνατό να διατηρηθεί, και το ανθρώπινο γένος θα είχε εκλείψει, αν δεν άλλαζε τον τρόπο διαβίωσής του. [...] Πλην όμως, καθώς οι άνθρωποι δεν μπορούν να δημιουργούν καινούργιες μορφές φυσικής ισχύος, αλλά μόνο να συνενώσουν και να καθοδηγήσουν τις ήδη υπάρχουσες, δεν έχουν άλλον τρόπο για τη διαφύλαξη της ζωής παρά να ενωθούν σχηματίζοντας ένα σύνολο δυνάμεων που να μπορεί να υπερνικά τις αντιστάσεις, να θέτει σε κίνηση τις δυνάμεις αυτές με ένα μονάχα κίνητρο και να τις κάνει να ενεργούν εναρμονισμένα.

J.J.Rousseau, Το κοινωνικό συμβόλαιο,
(από το σχολικό βιβλίο της Φιλοσοφίας)

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Μοσχίων απόσπασμα 6

- Και στα δύο κείμενα γίνεται αναφορά στην εξέλιξη του πνευματικού και του υλικοτεχνικού πολιτισμού. Τόσο ο Πρωταγόρας όσο και ο Μοσχίων εκθειάζουν τον άνθρωπο που κατόρθωσε να δαμάσει τη φύση και να κυριαρχήσει σε αυτήν. Ωστόσο, ο Μοσχίων μνημονεύει λιγότερα ανθρώπινα επιτεύγματα σε σύγκριση με τον Πρωταγόρα. Όσον αφορά τη δημιουργία πόλεων, που ανήκει στον πνευματικό πολιτισμό, είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι παρά τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ τους, καθώς ο Πρωταγόρας αποδίδει το σημαντικό αυτό βήμα σε παρέμβαση του Δία, και οι δύο συμφωνούν ότι μόνο σε πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες οι άνθρωποι μπορούν να συμβιώσουν αρμονικά και να καλλιεργήσουν ηθικές αξίες. Καταληκτικά, από τη σύγκριση των δύο κειμένων γίνεται εμφανές ότι τόσο ο τραγικός ποιητής Μοσχίων όσο και ο σοφιστής Πρωταγόρας υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος βρίσκεται σε μια συνεχή πορεία εκπολιτισμού, εξέλιξης και πορείας από τα κατώτερα στάδια στα ανώτερα.

Παράλληλο 2ο, Τόμας Χομπς Λεβιάθαν, 13

- Κατά τον Άγγλο φιλόσοφο Τόμας Χομπς, ο μόνος τρόπος να προστατευτούμε από την ανεξέλεγκτη επιδίωξη της ικανοποίησης εγωιστικών συμφερόντων σε βάρος των άλλων - επιδίωξη που χαρακτηρίζει όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως - είναι να εκχωρήσουμε την εξουσία της διακυβέρνησης σε μια κεντρική αρχή η οποία θα επιβάλλει την τάξη και θα ρυθμίζει τις σχέσεις μας έτσι, ώστε να αποφεύγονται οι συγκρούσεις και να ικανοποιούνται οι βασικές μας ανάγκες. Η εξουσία αυτή δεν εκπηγάει από κάποια θεϊκή αυθεντία, όπως πιστευόταν τον Μεσαίωνα, αλλά από τη βούληση του ίδιου του λαού - και η εξουσία αυτή έχει όρια.

Επομένως, ο Χομπς στο συγκεκριμένο απόσπασμα αναγνωρίζει όπως και ο Πρωταγόρας την έμφυτη τάση των ανθρώπων να συγκρούονται μεταξύ τους συνεχώς, αλλά η λύση που προτείνει απέχει από τη δημοκρατική

αντίληψη του Πρωταγόρα όπου η νοερή κοινωνική συμφωνία με χαρακτηριστικά την αιδώ και τη δίκη συμπεριλαμβάνει όλους τους ενεργούς πολίτες.

Κατά συνέπεια, όσα καταγράφονται στο κείμενο του Χομπς αντιστοιχούν στην τρίτη φάση εξέλιξης του πολιτισμού του πρωταγόρειου μύθου, στο μεταβατικό στάδιο συγκρότησης πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών. Η τέχνη της πολιτικής οργάνωσης κατευθύνει τους ανθρώπους στην ευπρεπή συμπεριφορά μέσα από περιορισμούς και δεσμεύσεις, προκειμένου να διασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή απαλλασσόμενοι από την αδικία. Καταληκτικά, ο Άγγλος φιλόσοφος Χομπς συμμερίζεται την άποψη για τη νόμω και όχι φύσει συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών, όπως και ο σοφιστής Πρωταγόρας. Η συγκρότηση των πρώτων πόλεων είναι απόρροια όχι εσωτερικής αλλά εξωτερικής ανάγκης.

Παράλληλο 3ο, Μπαρούχ Σπινόζα, Πολιτική Πραγματεία, Ι.3.6.7

- Ο Σπινόζα επικαλείται την έμφυτη τάση του ανθρώπου να συγκροτούν ένα είδος πολιτικής κοινότητας και να συνυπάρχουν μεταξύ τους. Επομένως, υποστηρίζοντας μία θεωρία του φυσικού δικαίου που ωθεί τους ανθρώπους να συνάπτουν κοινωνικές σχέσεις και να συνδιαμορφώνουν πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες. **Ο Σπινόζα** είναι πιο κοντά στην αριστοτελική αντίληψη του "φύσει πολιτικὸν ζῷον" επισημαίνοντας την εσωτερική ανάγκη η οποία οφείλεται στην ανθρώπινη φύση. **Ο Πρωταγόρας και ο Χομπς** δίνουν έμφαση στα ολέθρια αποτελέσματα (εξωτερική ανάγκη) που θα επιφέρει στον άνθρωπο η μη συγκρότηση οργανωμένων κοινωνιών. Ωστόσο όλοι απορρίπτουν την ιδέα μίας φυσικής συνύπαρξης των ανθρώπων χωρίς νόμους, θεσμούς, κοινωνική οργάνωση κλπ, αφού κάτι τέτοιο είτε αντίκειται στην ανθρώπινη φύση (Αριστοτέλης, Σπινόζα) είτε θα οδηγήσει στον αφανισμό (Πρωταγόρας, Χομπς). Οι διαπιστώσεις είναι κοινές, αλλά δεν συμμερίζονται το ίδιο πρωταρχικό αίτιο ως προς την οργάνωση των κοινωνιών (δες και την επόμενη διδακτική ενότητα).

Διδακτική ενότητα 7η - Η συγκρότηση της πόλεως

Εισαγωγικά σχόλια

Τα **Πολιτικά** του Αριστοτέλη δεν αποτελούν ενιαίο έργο αλλά συνένωση διαφορετικών πραγματειών, στις οποίες συζητούνται θέματα πολιτικής φιλοσοφίας: η οργάνωση της οικογένειας ως προστάδιου του κράτους (βιβλίο Ι), παλαιότερα υπαρκτά και ιδανικά πολιτεύματα (βιβλίο ΙΙ), η έννοια του πολίτη και η κατάταξη των πολιτευμάτων (βιβλίο ΙΙΙ), κατηγορίες και υποκατηγορίες πολιτευμάτων (βιβλία ΙV-ΙVΙ), το ιδανικό πολίτευμα (βιβλία VΙI-VΙΙΙ).

Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί τμήμα ενός κεφαλαίου, στο οποίο ο Αριστοτέλης εφαρμόζει με λαμπρό τρόπο τη γενετική μέθοδο: ανασυνθέτει -στηριζόμενος μάλλον περισσότερο στη φαντασία παρά σε ιστορικά δεδομένα- τα στάδια της κοινωνικής εξέλιξης μέχρι τη δημιουργία της πόλεως (της υψηλότερης κατά τη γνώμη του μορφής πολιτικής οργάνωσης). Επιδίωξή του είναι να προσδιορίσει την ουσία της πόλεως-κράτους και να υπερασπίσει τον "φυσικό" της χαρακτήρα απέναντι στις απόψεις ορισμένων σοφιστών, που υποστήριζαν ότι οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής οργάνωσης αποτελεί σύμβαση μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Αφού έχει αναφερθεί στην οικογένεια, τη μικρότερη μορφή κοινωνίας, και στην κώμη (χωριό), που δεν αποτελεί παρά άθροισμα περισσότερων οικογενειών, εκθέτει τις απόψεις του για τη δημιουργία της πόλεως. Στην έκθεση του Αριστοτέλη είναι εμφανής η επίδραση των βιολογικών του μελετών καθώς και η τελολογική οπτική στην εξέταση των φαινομένων.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα της ελληνικής πόλης-κράτους και απευθύνεται σε έναν μόνο τύπο ανθρώπου: **στον μέσο ελεύθερο πολίτη**. Το σύστημα αξιών που επεξεργάζεται ο Αριστοτέλης δεν εφαρμόζεται ούτε στον δούλο ούτε στον αλλοεθνή, ούτε στη γυναίκα. Η αρετή του πολίτη επηρεάζεται καταρχήν από τη βούλησή του να συμμετέχει στα κοινά. Δεν υπάρχει δικαίωση του ανθρώπου έξω από την κοινωνική και πολιτική ζωή - γι' αυτό άλλωστε ο άνθρωπος ορίζεται ως «ζώο πολιτικό» (Πολιτικά 1253a9-11). Η μετάβαση

από τις πρωτόγονες μορφές ζωής στην κοινωνική συμβίωση, η ανάπτυξη των πόλεων και της πολιτικής ζωής, αποτελεί φυσική διαδικασία για τον Αριστοτέλη, διέπεται από αναγκαιότητα ανάλογη με αυτή που καθορίζει τη βιολογική ανάπτυξη των ειδών. Ο ελεύθερος, λοιπόν, πολίτης θα επιζητήσει την ευδαιμονία μέσα στους θεσμούς της πόλης, θα επιδιώξει το «αγαθό». Το αριστοτελικό αγαθό δεν έχει καμία σχέση με το απόλυτο Αγαθό του Πλάτωνα. Χαρακτηρίζει τη μετρημένη και έλλογη ζωή, που καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ασκήσει σωστά τα κοινωνικά και πολιτικά του καθήκοντα και του διασφαλίζει εκτίμηση, φιλία και αναγνώριση από τους ομοίους του.

Η ύψιστη αρετή του πολίτη είναι η «φρόνηση». Η φρόνηση είναι «διανοητική» αρετή, συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Δεν ταυτίζεται με την έγκυρη γνώση (την επιστήμη), γιατί έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη πρακτική, και επομένως εμπεριέχει κάτι το μερικό και περιπτωσιακό. Είναι η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων. Η αριστοτελική φρόνηση θυμίζει το δελφικό «**μηδὲν ἄγαν**» ή τη σωκρατική τέχνη του βίου: κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά συλλαμβάνοντας σε κάθε περίπτωση το σωστό μέτρο, προσφέρει ένα κριτήριο σωστού προσανατολισμού στη ζωή⁴⁸.

Ερμηνευτικά σχόλια

φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· Η αναφορά γίνεται σχετικά με τις προηγούμενες σκέψεις όπου έγινε λόγος για την πόλη ως την τέλεια μορφή κοινωνικής συμβίωσης, με το νόημα ότι αυτή πέτυχε την ύψιστη αυτάρκεια, η οποία και εξασφαλίζει το «ζῆν» και το «εὖ ζῆν». Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, πιστεύει ότι η κοινωνία των ανθρώπων δεν υφίσταται μόνο λόγω της χρησιμότητάς της αντικρούοντας ανάλογες σοφιστικές

⁴⁸ <http://www.greek-language.gr>

θέσεις· τονίζει για παράδειγμα ότι η κοινωνία των ανθρώπων είναι και κοινωνία φίλων⁴⁹.

Αποψη του, ωστόσο, είναι ότι η κοινωνία των ανθρώπων υφίσταται όχι μόνο **λόγω της χρησιμότητάς της**, αλλά και **λόγω της έμφυτης επιθυμίας** των ανθρώπων να συνυπάρχουν με άλλους ανθρώπους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στα «Πολιτικά» του (Πολιτικά 1278 b 21): **«φίλοι κοινωνοῦσι καὶ μηδὲν δεόμενοι τῆς παρ' ἀλλήλων βοηθείας οὐκ ἔλαττον ὀρέγονται τοῦ συζῆν»**⁵⁰· δηλαδή, ακόμα κι αν δεν χρειάζονται ο ένας τη βοήθεια του άλλου, δεν μειώνεται καθόλου η επιθυμία τους να συμβιώνουν με άλλους ανθρώπους.

ὁ δὲ πρῶτος συστήσας⁵¹· Η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας δεν ήταν μια τυφλή και ενστικτώδης ενέργεια, αλλά μια λογική και ενσυνείδητη πράξη του ανθρώπου. Άλλο πράγμα η «φυσική» ιδιότητα, η «φυσικότητα» της πόλης με την έννοια του «τέλους», και άλλο η «κατασκευή» και η «συγκρότησή» της. Για το τελικό δηλαδή αποτέλεσμα είναι απαραίτητα δύο πράγματα: η «φύση» και η «τέχνη»· κάτι παραπάνω: η συνεργασία «φύσης» και «τέχνης»⁵⁰. Στο σημείο, λοιπόν, αυτό ο Αριστοτέλης δεν αντιφάσκει με την άποψη που διατύπωσε πριν ότι η πόλη υπάρχει φύσει, αφού με αυτή δεν δηλώνεται χρονική προτεραιότητα της πόλης, αλλά δίνεται τελεολογική εξήγηση της γένεσης της πόλης και τονίζεται η συμφωνία της με τη φύση του ανθρώπου⁵¹.

βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων⁵¹· Ο πρώτος που σύστησε την «πόλη» χαρακτηρίστηκε ως **«αἷτιος μεγίστων ἀγαθῶν»**· έτσι επιχειρείται μια αιτιολόγηση αυτού του χαρακτηρισμού με μια αντιθετική ανάλυση, με μια ακραία αντίθεση: το «ανώτερο» – «το χειρότερο». Ο άνθρωπος είναι ανώτερος από όλα τα όντα,

⁴⁹ Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε Βιβλίο του Καθηγητή για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ 2004σ. 193

⁵⁰ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 194

⁵¹ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης Κ.Ε.Ε., σ. 73

όταν με τη λογική υπερβαίνει την πρωτόγονη κατάσταση στην οποία συχνά τον οδηγούν οι ενστικτώδεις ενέργειες. Η λογική τον οδηγεί να ζει σύμφωνα με τον νόμο και τη δικαιοσύνη. Αυτό σημαίνει ότι με την κυριαρχία του νόμου ελέγχονται και υποτάσσονται οι παθολογικές ορμές και οι ορέξεις. Επομένως, ο άνθρωπος που «σπάει τη σχέση με τον νόμο και τη δικαιοσύνη» επιστρέφει στην πρωτόγονη κατάσταση, μακριά από την πολιτική κοινότητα, εκεί που κυριαρχούν τα ένστικτα και τα πάθη.

Με άλλα λόγια η τήρηση των νόμων και η εφαρμογή της δικαιοσύνης αποτελούν, για τον Αριστοτέλη, τον αναγκαίο περιορισμό για να τελειωθεί ο άνθρωπος, να ολοκληρώσει τον φυσικό του προορισμό. Η ορθότητα αυτού του περιορισμού αποδεικνύεται παρακάτω με την εξέταση των βλαβερών συνεπειών της αδικίας, που προκύπτουν αν ο άνθρωπος δεν χρησιμοποιήσει σωστά, υπηρετώντας δηλαδή τη φρόνηση και την αρετή, τα όπλα που του χάρισε η φύση. Τα επιχειρήματά του θα τα αναπτύξει με τη μέθοδο «ἐκ τοῦ ἀντιθέτου»: θα μιλήσει δηλαδή πρώτα για τις επιπτώσεις της αδικίας, για να καταλήξει στο ζητούμενο, στη μεγάλη δηλαδή σημασία που έχει η δικαιοσύνη για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας.

χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· Όταν η αδικία επιβάλλεται με την ισχύ και την πολιτική υπεροχή, τότε γίνεται λόγος για το δίκαιο του ισχυρότερου που είναι στην πραγματικότητα η πιο άθλια μορφή της αδικίας, εφόσον υπάρχει απαίτηση νομιμοποίησης της αδικίας.

ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ· Ο άνθρωπος γεννιέται με πολλά όπλα όπως τα συναισθήματα, τη σκέψη, την έκφραση κ.α. Όλα αυτά πρέπει να υπηρετούν τη φρόνηση και την ηθική αρετή.

Η λέξη **φρόνησις** χρησιμοποιείται εδώ με τη γενική σημασία της διανοητικής ικανότητας και όχι με την ειδική, τη συγκεκριμένη σημασία της πρακτικής σοφίας, δηλαδή της ικανότητας να παίρνει ο άνθρωπος τις σωστές αποφάσεις στα καθημερινά συμβάντα της ζωής του, με την οποία θα συναντήσουμε τη λέξη στα Ηθικά Νικομάχεια .

Η ηθική αρετή είναι μια ενέργεια του ανθρώπου και μάλιστα ορθή που οδηγεί στην πραγματοποίηση και τελειοποίηση της φύσης του, δηλαδή στον σκοπό του. Τα ίδια όπλα, όταν επικρατήσει το άλογο στοιχείο της ψυχής του, χρησιμοποιούνται για αντίθετους σκοπούς. Επίσης, η φράση «**φύεται ἀρετῇ**» δε σημαίνει ότι η αρετή είναι έμφυτη, δηλαδή υπάρχει εκ γενετής, στον άνθρωπο, αλλά ότι αυτός έχει τη δυνατότητα (την έμφυτη προδιάθεση) και τις προϋποθέσεις να την αποκτήσει. Ο άνθρωπος γίνεται ηθικό ον **με την προσωπική βούληση και την ελεύθερη επιλογή του.** Για να επιτύχει τον προορισμό του (τέλος) και για να κατακτήσει την ευδαιμονία (βέλτιστον), πρέπει να ασκεί την αρετή και τη δικαιοσύνη, κάτι που μόνο μέσα στην πόλη μπορεί να επιτύχει.

διὸ ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ ἐδωδὴν χείριστον Στην περίπτωση που δεν ακολουθηθεί «**ὁ κατὰ νοῦν βίος**» η ζωή σύμφωνα με τη λογική, σύμφωνα με τη φρόνηση τότε δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται ως το πιο ανόσιο και άγριο ζώο, αφού στρέφεται πλέον στην υπερβολή όπως είναι η ακολασία, η ασωτία κ.α. Ο Αριστοτέλης δίνει με σαφήνεια και έμφαση τις βλαβερές επιπτώσεις της αδικίας. Έτσι με μια **σειρά αρνητικών προσδιορισμών** χαρακτηρίζει την αδικία ως «το πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα», ενώ τον άνθρωπο που δεν διαθέτει αρετή, δηλαδή τον άδικο, ως:

α) «**το πιο ανόσιο ον**» στις σχέσεις του με το θείο. Με το επίθετο «**ανόσιος**» ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που δεν ζει σύμφωνα με τη λογική, αλλά κυριαρχείται από τα πάθη και τις επιθυμίες. Ξεφεύγει από τα όρια του μέτρου, επιδίδεται σε ακολασίες και δεν έχει κανέναν ηθικό φραγμό,
β) «**το πιο άγριο**» - **επιθετικός** στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους,
γ) «**το χειρότερο από όλα τα όντα**» στις ερωτικές απολαύσεις και στις απολαύσεις του φαγητού.

Ο άνθρωπος γίνεται το τελειότερο ον μόνο μέσα στην πολιτική κοινότητα, αφού αυτή του δίνει τη δυνατότητα όχι μόνο να έχει οικονομική αυτάρκεια, αλλά και να ολοκληρωθεί ηθικά και πνευματικά. Έτσι, ο

Αριστοτέλης, όπως και ο Πρωταγόρας, συνδέει την απουσία παιδείας, δικαστηρίων και νόμων με την πρωτόγονη-προπολιτισμική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο άνθρωπος προτού συγκροτήσει πολιτικές κοινωνίες. Την άποψη αυτή την ασπαζόταν και ο Πλάτων, ο οποίος κάνει λόγο για «πολιτικὸν καὶ ἡμερον γένος» και αναφέρει ότι «ἡ δίκη [...] ἡμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα» (Νόμοι, 937e).

ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις· Ο Αριστοτέλης εκλαμβάνει τη δικαιοσύνη ως πολιτικό αγαθό, δηλαδή εφικτή μόνο μέσα στην πόλη. Η δικαιοσύνη στη γενική θεώρησή της είναι η έκφραση των αρετών μέσα στον κοινωνικό περίγυρο.

Λειτουργία και χρέος της πόλης είναι να δίνει στον καθένα εκείνο που είναι δίκαιο να του ανήκει· η **διανομή**, όμως, αυτή επηρεάζεται από τις αξίες της πολιτείας. Είναι η περίπτωση της **διανεμητικής δικαιοσύνης**. Παράλληλα, η δικαιοσύνη λειτουργεί και ως επανόρθωση της αδικίας που θέτει τα πράγματα στις σωστές αναλογίες. Εδώ μιλάμε για τη **διορθωτική δικαιοσύνη**. Επομένως, η δικαιοσύνη είναι έννοια στενά δεμένη με την πόλη, στην οποία βασικός ρυθμιστής είναι ο νόμος. Με την απονομή της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται κοινωνική ομαλότητα, ευρυθμία, τάξη. Η απονομή όμως της δικαιοσύνης προϋποθέτει γνώση, διάγνωση, κρίση, απόφαση, όλα προϊόντα του λόγου και δυνατά μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας.

Η δικαιοσύνη ως θεσμός της πολιτείας και ως κοινωνική αρετή έχει σαφή πολιτική διάσταση, αφού αυτός που την ασκεί δεν την επιδιώκει μόνο για τον εαυτό του, αλλά για το σύνολο της κοινωνίας. Στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης συσχετίζοντας την δικαιοσύνη με την πολιτική κοινωνία, καταξιώνει το πνεύμα του αλτρουισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και θεσμικά κατοχυρώνει την τήρηση και την απόδοση του Δικαίου, ως θεμέλιο συνοχής της πολιτικής κοινωνίας. Η δικαιοσύνη αποτελεί και

ατομική αρετή ως η ιδιότητα του ανθρώπου να ενεργεί με γνώμονα το δίκαιο.

☞ Θα πρέπει να προσέξουμε ότι στο χωρίο ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί διαδοχικά τις λέξεις «δίκη» και «δικαιοσύνη» (ή γάρ δίκη πολιτικής κοινωνίας τάξις ἐστίν, ή δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις). Οι λέξεις αυτές, αν και είναι ετυμολογικά συγγενείς και νοηματικά-εννοιολογικά παραπλήσιες, δεν είναι συνώνυμες, δεν ταυτίζονται απολύτως. Η λέξη «δίκη» χρησιμοποιείται εδώ, όπως και στον Πρωταγόρα (βλ. 6η Διδακτική Ενότητα Φακέλου Υλικού), με την έννοια του ορθού, του δίκαιου. Σημαίνει δηλαδή την αντίληψη για το σωστό, το κοινό περί δικαίου αίσθημα.

☞ Για τη σύγκριση των απόψεων Αριστοτέλη και Πρωταγόρα ως προς τη συγκρότηση των κοινωνιών βλ. προηγούμενα σχόλια της 6ης Διδακτικής Ενότητας.

Λεξιλογικά σχόλια

- κοινωνία < κοινωνῶ (: μετέχω από κοινού) < κοινός - επικοινωνία, συγκοινωνία, κοινωνός, κοινωνικοποίηση, κοινωνιοπολιτικός, κοινωνιολόγος, κοινωνιολογία
- ἀρετή· από το ίδια ρίζα ἀρέσω, ἀρα, ἀρθρο, ἄρμα, αρμονία, αρμός, αριθμός, ἄρτιος, ἀρείων, ἄριστος πβ. ἀραρίσκω: τακτοποιώ, προετοιμάζω - συνδέω, συνάπτω
- δίκη < δείκνυμι - υπόδικος, ἀδικος, κατάδικος, διάδικος, φυγόδικος, δικογραφία, δικομανία, δικηγόρος, δίκαιος, δικαιολογία, δικαιοπραξία, δικαιοσύνη, δικάζω / δείχνω, επιδεικτικός, απόδειξη, ένδειξη

Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39

φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος. ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χεীরιστον πάντων. χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὅπλα· ὁ δὲ ἄνθρωπος ὅπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τὰναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα. διὸ ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ ἐδωδὴν χεীরιστον. ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Πώς εξηγεί ο Αριστοτέλης την τάση του ανθρώπου για ζωή στην κοινωνία;
2. Πότε ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα όντα και πότε το χειρότερο κατά τον Αριστοτέλη;

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Ο Αριστοτέλης έχει υποστηρίξει ότι η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως. Εδώ αναφέρει: "ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος". Να δείξετε ότι δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των δύο χωρίων.
2. Ο φιλόσοφος θεωρεί σε άλλο απόσπασμα τον άνθρωπο ως το ανώτερο από όλα τα όντα. Εδώ θέτει έναν περιορισμό και αποδεικνύει την ορθότητά του. Ποιος είναι ο περιορισμός και ποια συλλογιστική πορεία ακολουθεί ο Σταγειρίτης για την απόδειξη της θέσης του;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Με ποιες λέξεις του κειμένου αναφοράς παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: παρορμητικός, κοινωφελής, τελικός, απόδειξη, φρενοκομείο, άριστος, άχρηστος, αφρόκρεμα, έδεσμα, άκριτος.

2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *συστήσας, χωρισθείς, έχουσα, χρῆσθαι, ἐστίν.*

Άσκηση παράλληλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από την τραγωδία του Σοφοκλή "Οιδίπους τύραννος" και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Πολιτικά" του Αριστοτέλη να εξηγήσετε για ποιους λόγους ο άνθρωπος μπορεί να οδηγηθεί σε ανήθικες συμπεριφορές και πράξεις.

Υβρις φυτεύει τύραννον. [αντ. α]

*Αν όμως σαν τον ποταμό
η έπαρση σηκώνει ματαιότητα,
αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά
κι αν ανεβεί στην κορυφή της στέγης,
απότομα γκρεμίζεται στα βάθη
της ανάγκης και με το πόδι στο κενό
παραπατά· το θεό παρακαλώ 880
να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό.
Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου.*

*Αν κάποιος πράττοντας και λέγοντας [στρ. β]
πορεύεται τον υπερόπτη δρόμο,
όποιος τη Δίκη δε φοβάται
κι όποιος δε σέβεται τα ιερά τεμένη των θεών,
ας λάβει μοίρα δεινή
για την ανόσια χλιδή της έπαρσής του.
Αν κερδίζει παράνομα κέρδη 890
κι αν δεν ξορκίζει την ασέβεια
κι αν βεβηλώνει μανιακός τ' ανέγγιχτα,
πώς θα το καυχηθεί πως θα γλιτώσει
την ψυχή απ' των θεών τα βέλη;
Αν είναι να τιμούν ανόσιες πράξεις,
γιατί να σέρνω το χορό στην ιερά πανήγυρη;*

Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στ. 873-896

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου⁵²

Παράλληλο 1ο Νικολό Μακιαβέλι Ο Ηγεμόνας, 15

Ο Μακιαβέλι ανακαλύπτει την αναγκαιότητα και την αυτονομία της πολιτικής. Αυτή η σφαίρα της ανθρώπινης δράσης θεωρείται αυτόνομη σε σχέση με οποιαδήποτε υποταγή σε άλλους νόμους και κανόνες θρησκευτικούς, ηθικούς, εθιμικούς που αντίθετα, τη ρύθμιζαν στα κείμενα των προηγούμενων στοχαστών. Για τον Μακιαβέλι ο ηθικός κόσμος, στον οποίο ενεργεί ο άνθρωπος μόνος, δεν λαμβάνεται υπόψη. Δεν τον ενδιαφέρει η δικαιολόγηση, αλλά η αποτελεσματικότητα. Δεν είναι μόνο η συλλογιστική του καθαρά κοσμική· αντιμετωπίζει την ηθική και τη θρησκεία ως μέσα για την επίτευξη πολιτικών σκοπών.

Η μεγάλη απόσταση της προσέγγισης αυτής από την αριστοτελική θεώρηση είναι φανερή στην τελευταία περίοδο του κειμένου («Γι' αυτό είναι απαραίτητο [...] ανάλογα με την ανάγκη»). Σ' αυτό το χωρίο ο Μακιαβέλλι εκφράζει την άποψη ότι ο επιτυχημένος ηγεμόνας καθοδηγείται από την αυστηρά συμφεροντολογική, ωφελιμιστική επιλογή των μέσων που είναι κατάλληλα για να υπηρετήσουν τους εκάστοτε σκοπούς του. Η θεώρηση αυτή, ωμά κυνική για τον σύγχρονο αναγνώστη, γίνεται κατανοητή αν εντάξουμε το έργο στην εποχή που γράφτηκε (δημιουργία στην ευρωπαϊκή ήπειρο μεγάλων μοναρχιών, της Ισπανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, που κυβερνιούνται από έναν απόλυτο μονάρχη) και αν το συνδέσουμε με τις προθέσεις του δημιουργού του να διαχωρίσει την ατομική ηθική από την «πολιτική ηθική» που κατά τη γνώμη του οφείλει να εφαρμόσει ένας ηγεμόνας, δηλαδή ένας απόλυτος μονάρχης, προκειμένου να διατηρήσει ένα κράτος ισχυρό στη διεθνή πολιτική σκηνή.

⁵² Βιβάντι Κοράνο, Μορφίνο Βιτόριο, Έκο Ουμπέρτο στο *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τ. 4, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2018 σσ.16, 348, 360-1, 414, Quinton Antony στο *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας - Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005 σσ. 420-421, 430-431, 438-440, Αρχαία Ελληνικά Γ' Λυκείου Φάκελος Υλικού, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2019

Παράλληλο 2ο Τόμας Χομπς Περί του πολίτη, 1.2

Κατά τον Χομπς το κράτος της φύσης είναι μια συνθήκη άκρατης αντικοινωνικότητας (πόλεμος όλων εναντίον όλων) στην οποία ο άνθρωπος είναι "λύκος για τον άλλο άνθρωπο". Σε αυτή τη συνθήκη, το φυσικό δίκαιο συμπίπτει με τις σχέσεις των δυνάμεων: κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να αποκτήσει όσα είναι σε θέση να πάρει με τη βία ή με την πονηριά. Αυτή η συνθήκη βίας και μόνιμης ανασφάλειας προκαλεί τον φόβο για έναν βίαιο θάνατο, που κάνει τους ανθρώπους να υπακούσουν στα διδάγματα του φυσικού νόμου: στην αναζήτηση της ειρήνης, τη στοιχειώδη προστασία της ζωής (όταν αυτό είναι δυνατόν), στον σεβασμό των συνθηκών και των δικαιωμάτων των άλλων. Η μη καταναγκαστική φύση του φυσικού νόμου οδηγεί τους ανθρώπους, μέσω μιας σειράς αμοιβαίων συνθηκών, να αρνηθούν το δικαίωμά τους στα πράγματα υπέρ ενός ανθρώπου ή ενός συμβουλίου: γεννιέται έτσι το κράτος, στο οποίο ανατίθεται το καθήκον της άσκησης του δικαίου, ενώ η απόλυτη εξουσία έχει ως μοναδικό όριο την ασφάλεια της ζωής των υποτελών. Με άλλα λόγια ο μόνος τρόπος για να επιτύχουν ειρήνη είναι να συμφωνήσουν μεταξύ τους να παραιτηθούν από όλες τις φυσικές αξιώσεις τους εκτός από εκείνη της ίδιας της ζωής, για χάρη μιας εξουσίας, τη μορφή και τη συγκεκριμένη ταυτότητα θα επιλέξει η πλειοψηφία. Εκείνο, λοιπόν, που ωθεί τους ανθρώπους στη συγκρότηση κοινωνιών δεν είναι η δήθεν κοινωνική τους φύση (όπως ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης), αλλά το συμφέρον τους το οποίο υπαγορεύει και αποδέχεται η ίδια η ανθρώπινη λογική.

Παράλληλο 3ο Τζον Λοκ Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως VIII 95

Το φυσικό κράτος είναι ένα κράτος απόλυτης ελευθερίας στη ρύθμιση των πράξεών μας και στη διάθεση των αγαθών μας. Ωστόσο, ελευθερία δεν σημαίνει άδεια: το φυσικό κράτος ρυθμίζεται από έναν νόμο της φύσης που είναι δεσμευτικός για όλους. Ο σεβασμός αυτού του νόμου στο φυσικό κράτος ανατίθεται σε όλους τους ανθρώπους, αλλά η ανασφάλεια του κράτους της φύσης οδηγεί τους ανθρώπους να ενωθούν σε κράτη και να

υποταχθούν σε μία κυβέρνηση για τη διασφάλιση της ιδιοκτησίας τους. Το συμβόλαιο μέσω του οποίου εδραιώνεται η εξουσία του κράτους επιτρέπει, επομένως, στους ανθρώπους να απολαύσουν τα δικαιώματα εκείνα που πηγάζουν από τον νόμο της φύσης και που, παρ' όλα αυτά, στο κράτος της φύσης είναι καταδικασμένα στην προσωρινότητα.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Λοκ, ο άνθρωπος δημιουργεί την πολιτική κοινότητα και τους νόμους προκειμένου να προστατεύσει τα φυσικά δικαιώματά του, το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία (βλ. «έχοντας εξασφαλίσει [...] δε μετέχουν στην κοινότητά τους»). Πρόκειται, λοιπόν, για το συμβόλαιο μιας εκούσιας (και όχι από έμφυτη παρόρμηση) συνένωσης, σύμφωνα με την οποία συμμετέχικανείς στην πολιτική κοινωνία οικεία βουλήσει για να προασπίσει τα συμφέροντά του, αποδεχόμενος οι αποφάσεις να λαμβάνονται από την πλειοψηφία (βλ. «Όταν οι άνθρωποι [...] τα υπόλοιπα ζητήματα»).

Βασική θέση και του Χομπς και του Λοκ είναι ότι η «πόλις», το κράτος θα λέγαμε σήμερα, συγκροτείται έλλογα ως αποτέλεσμα σύμβασης, την οποία συνάπτουν εκούσια οι άνθρωποι, τα συμβαλλόμενα μέρη, προκειμένου να υπηρετηθούν καλύτερα τα συμφέροντά τους. **Ο Αριστοτέλης συνθέτει την κοινωνική ορμή** (βλ. « φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμή... κοινωνίαν») με την ιστορική εξέλιξη και αναγκαιότητα, καθώς αντιλαμβάνεται τις πολιτικές κοινωνίες ως «φύσει», ως φυσικές οντότητες, και συγχρόνως ως υποκείμενες σε εξέλιξη.

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

3η Θεματική Ενότητα

**Η παιδεία και η αναζήτηση της αλήθειας - η ανθρώπινη φύση και
το χρέος του φιλοσόφου**

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλόλογος

© Copyright, 2019, Δρ Ιωάννης – Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλόλογος, Μουσικό
Σχολείο Χανίων <https://akisambelas.wordpress.com>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3
Ο μύθος του Σπηλαίου σχεδιαγραμματικά	5
Διδακτική Ενότητα 8 - Η αλληγορία του σπηλαίου: οι δεσμώτες.....	7
Ερμηνευτικά σχόλια	7
Λεξιλογικά σχόλια.....	16
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πλάτωνος Πολιτεία 514a – 515c	17
Ασκήσεις	18
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	20
Διδακτική Ενότητα 9η - Η αλληγορία του σπηλαίου: η παιδεία	22
Εισαγωγικά σχόλια	22
Ερμηνευτικά σχόλια	22
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πολιτεία 518b-519a	28
Ασκήσεις	28
Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	31
Διδακτική ενότητα 10η - Η αλληγορία του σπηλαίου: οι φιλόσοφοι	33
Εισαγωγικά σχόλια	33
Ερμηνευτικά σχόλια	33
Λεξιλογικά σχόλια.....	57
Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πολιτεία 519b-520a	58
Ασκήσεις	59
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	63
Διδακτική ενότητα 11η - Ο χαρακτήρας και οι στόχοι της παιδείας	67
Εισαγωγικά σχόλια	67

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ο.Π. Γ΄ ΛΥΚΕΙΟΥ - 3η Θεματική Ενότητα

Ι.Π. Αμπελάς, Δρ Φιλοσοφίας - Φιλόλογος

Ερμηνευτικά σχόλια	68
Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39	75
Ασκήσεις	75
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	79
Η αλληγορία του Σπηλαίου (Πλάτων, Πολιτεία 514a-517a).....	82

Ο μύθος του Σπηλαίου σχεδιαγραμματικά

Η ερμηνεία των συμβολισμών

Τα 4 στάδια

Οι δύο κόσμοι

Νοητός	Ιδέα του Αγαθού και των				Απελευθερωμένοι
Κόσμος	άλλων Ιδεών ορατών	Νόησις	Κόσμος	πρώην δεσμώτες που	
	στην ένωσή τους με το		έξω απ' το	κοιτούν τα ίδια τα	
(ο κόσμος των Ιδεών)	Αγαθό.		Σπήλαιο	πράγματα, τα ουράνια	
				σώματα και τελικά τον	
				ίδιο τον Ήλιο	

Ιδέες μη ορατές στην
 ένωσή τους με την Ιδέα **Διάνοια**
 του Αγαθού

Απελευθερωμένοι
 πρώην δεσμώτες που
 κοιτούν τις σκιές και τις
 ανατακλάσεις π.χ. του
 νερού στον επάνω
 κόσμο

Αισθητός	Υλικά αντικείμενα				Απελευθερωμένοι
Κόσμος		Πίστις	Σπήλαιο	πρώην δεσμώτες που	
	(πρωτότυπα αισθητά			κοιτούν στα πρωτότυπα	
(ο κόσμος των επιμέρους)	αντικείμενα και γνώμες			υλικά αντικείμενα που	
	από πρώτο χέρι)			ρίχνουν τις σκιές τους	
	Εικόνες			μέσα στο Σπήλαιο	
	(τα αντίγραφα των Εἰκασία			Αλυσοδεμένοι	
	υλικών αντικειμένων και			δεσμώτες που κοιτούν	
	γνώμες από δεύτερο			τις σκιές μέσα στο	
	χέρι)			Σπήλαιο	

ο **ΗΛΙΟΣ**

στον

ΟΡΑΤΟ ΚΟΣΜΟ

που με το

ΦΩΣ

προκαλεί την

ΟΡΑΣΗ

και την ύπαρξη των αντικειμένων

της όρασης

Συμβολίζει αντίστοιχα

το **ΑΓΑΘΟ**

στον

ΝΟΗΤΟ ΚΟΣΜΟ

που με την

ΑΛΗΘΕΙΑ

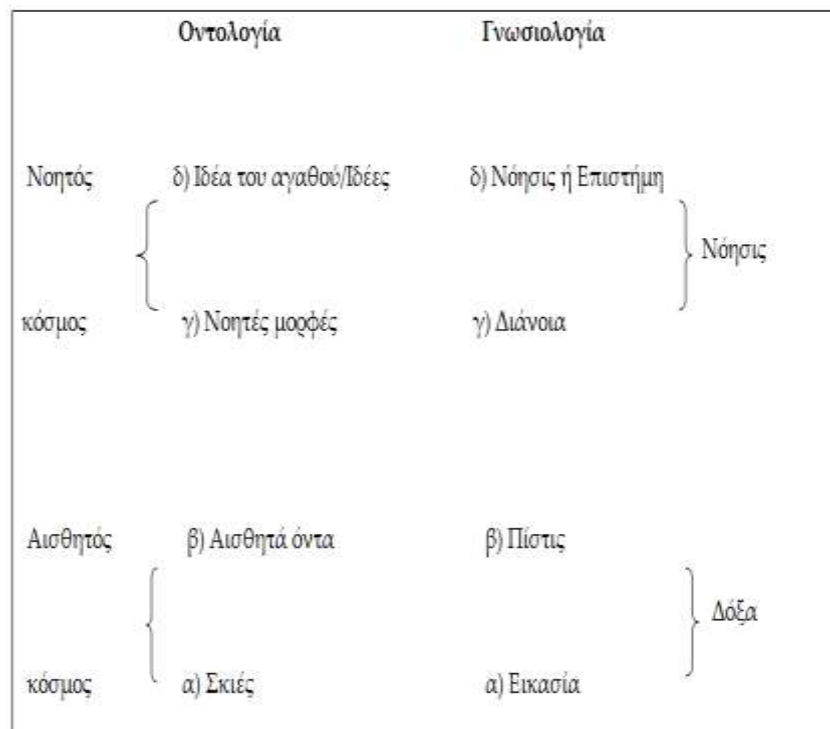
προκαλεί την

ΓΝΩΣΗ

και την ύπαρξη των

αντικειμένων της

γνώσης

Διδακτική Ενότητα 8 - Η αλληγορία του σπηλαίου: οι δεσμώτες

Ερμηνευτικά σχόλια

*ἀπείκασον παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας*¹ Με τη συγκεκριμένη φράση δηλώνεται τόσο η μέθοδος, όσο και το θέμα που θα αναπτύξει ο Πλάτων στη συνέχεια. Με το ρήμα *ἀπείκασον* ο Σωκράτης μάς εισάγει στην παρομοίωση ή μεταφορά του σπηλαίου: παρομοιάζει τον κόσμο με σπηλιά και τους ανθρώπους με δεσμώτες. Όταν, όμως, η παρομοίωση ή η μεταφορά δεν περιορίζεται σε μια έννοια ή φράση, αλλά εκτείνεται σε μεγαλύτερο τμήμα του κειμένου ή σε μια ενότητα ή και σε ολόκληρο το έργο, όπως συμβαίνει στη δική μας περίπτωση, τότε ονομάζεται αλληγορία. Η **αλληγορία**, επομένως, είναι ένας εκφραστικός τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας άλλα λέει και άλλα εννοεί. Πρόκειται, συνεπώς, για συνεχή μεταφορά ή παρομοίωση.

Γιατί ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον μύθο (αλληγορία);

Η μέθοδος δεν είναι άλλη από την αλληγορία. Η προσφυγή στον μύθο εξηγείται ως εξής:

1. Από το γεγονός ότι αν και φιλόσοφος ο ίδιος, απευθύνεται σε μη φιλοσόφους. Η μυθική αφήγηση αντισταθμίζει την ανεπάρκεια των μη φιλοσόφων να κατανοήσουν άμεσα τα υψηλά νοήματα, καθώς η γλώσσα της νόησης είναι ανήμπορη να διατυπώσει στην εντέλεια την πιο υψηλή πραγματικότητα¹.
2. Ο μύθος, όπως και εικόνα, εμπλουτίζουν τη διαλεκτική (=φιλοσοφία), αυξάνουν την αυστηρότητά της και την εκφραστικότητά της. Δεν

¹ Chatelet Fr., «Πλάτων» σε *Η Φιλοσοφία* τ. Α', επιμ. Fr. Chatelet, *Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1984 σσ. 87 - 88

εναντιώνεται ο μύθος στη λογική, παρά προσθέτει μια μεταφορική λογική στη λογική της απόδειξης².

3. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί τους μύθους για να εκφράσει απόψεις που δεν είναι δυνατόν να θεμελιωθούν πάνω σε μια αυστηρά διαλεκτική ανάλυση, χωρίς όμως να διαψεύδουν τη συγκεκριμένη ανάλυση. Στη συγκεκριμένη άλλωστε περίπτωση ο μύθος είναι μια διήγηση που εκφράζει ό,τι θα μπορούσε να εκφραστεί και με αφηρημένες έννοιες³.
4. Η αξία του μύθου είναι διδακτική και όχι αποδεικτική. Επίσης, η αλληγορία είναι ένας αναλογικός συλλογισμός τον οποίο ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί για να δείξει πώς βλέπει τον κόσμο και όχι για να αιτιολογήσει την κατάσταση του κόσμου.
5. Ο Πλάτων πριν ασχοληθεί με τη φιλοσοφία υπήρξε ποιητής και χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη λογοτεχνική ικανότητα που είναι εμφανής στους μύθους του.

Ποιο είναι το βασικό θέμα του μύθου του Σπηλαίου;

Το βασικό θέμα του μύθου του σπηλαίου είναι ο αγώνας του ανθρώπου να λυτρωθεί από τα δεσμά της φαινομενικότητας, που τον κρατούν εγκλωβισμένο στην άγνοια, την πλάνη, την αδικία και το ψέμα, με στόχο τη γνώση της αλήθειας και την ευτυχία. Ειδικότερα, παρουσιάζοντας ο Σωκράτης το θέμα του μύθου συνδέει οργανικά τη δίκαιη πόλη (την ιδανική πολιτεία) με την παιδεία. Η αφετηρία του προβληματισμού για τη σχέση αυτή βρίσκεται στη φράση «ἐὰν μὴ ... ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἰκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταύτὸν συμπέσῃ, δυνάμεις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία...» (Πολιτεία, 473d). Σύμφωνα με αυτή τη φράση η μεταβολή προς το αγαθό στην πόλη είναι επιτεύξιμη, μόνο αν οι φιλόσοφοι γίνουν άρχοντες ή οι άρχοντες φιλόσοφοι. Έτσι, στον μύθο παρακολουθούμε την πορεία διαμόρφωσης του φιλοσόφου – άρχοντα και διευκρινίζεται η ουσία

² Chatelet Fr., ό.π., σσ. 87 - 88

³ Μπαγιόνα Α., Ιστορία της αρχαίας ελληνικής ηθικής από τους προσωκρατικούς ως την αρχαία Ακαδημία, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 134 - 135

του «φωτός» που προϋποτίθεται για να χρησθεί κάποιος φιλόσοφος - άρχοντας. Τέλος, τονίζεται με αλληγορικό τρόπο και η υποχρέωση του ορθά πεπαιδευμένου (δηλαδή του *φιλοσόφου*) να φωτίσει τους συνανθρώπους του, ώστε και οι υπόλοιποι δεσμώτες να μπορέσουν να γίνουν κι αυτοί πολίτες της Άνω Πολιτείας [έξω από το Σπήλαιο], που τη φωτίζει το φως της αλήθειας⁴.

Ποια είναι η προέλευση του μύθου του Σπηλαίου;

- Η εικόνα του σπηλαίου ανάγεται ίσως στους Ορφικούς (η ορφική παράσταση της ζωής ως φυλακής [*σπέος ήεροειδές*]), στον Εμπεδοκλή (η γήινη περιοχή ως σπήλαιο *ἄντρον ὑπόστεγον*), διαπλέκεται με την πυθαγόρεια παράσταση της σπηλιάς ως συμβόλου του αισθητού κόσμου, ενώ υπάρχουν αναλογίες και με τον Προμηθέα Δεσμώτη, όπου περιγράφεται η ζωή των πρωτόγονων ανθρώπων μέσα στις σπηλιές.
- Πολύ πιθανόν, επίσης, να είχε επηρεαστεί από τη σπηλιά στη Βάρη της Αττικής. Ίσως συνδέεται και με γεωγραφικές αντιλήψεις του, καθώς πίστευε ότι το μέρος της γης, πάνω στο οποίο ο άνθρωπος κατοικεί δεν είναι η αληθινή της επιφάνεια⁵.
- Πάντως, φαίνεται ότι η αλληγορία στο σύνολό της είναι **επίνοια του Πλάτωνα**.

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΛΛΗΓΟΡΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥΣ

Στην παραστατική εικόνα των αλυσοδεμένων μέσα στην υπόγεια σπηλιά, παρουσιάζεται ο άνθρωπος της δόξας, της πλάνης, του περιορισμένου οπτικού πεδίου, της εξαναγκασμένης όρασης. Ο άνθρωπος, που εκλαμβάνει ως κάτι πραγματικό τη θέα της σκιάς των πραγμάτων, αγνοεί την αλήθεια και είναι ανίκανος για ουσιαστική βοήθεια προς το

⁴ Μιχαηλίδη Κ., *Πλάτων Λόγος και Μύθος*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1998, σ. 82

⁵ Γεωργούλη Κ.Δ., *Πλάτωνος Πολιτεία Εισαγωγή – Ερμηνεία – Σημειώσεις*, εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα 1962, σ. 472 & Σκουτερόπουλου Ν., *Πλάτων Πολιτεία Εισαγωγικό Σημείωμα – Μετάφραση – Ερμ. Σημειώματα*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 864 Επίσης βλ. και <http://www.study4exams.gr/>

σύνολο. Η εικόνα των αλυσσοδεμένων αισθητοποιεί τον άνθρωπο της εικασίας, της δόξας, τον δέσμιο της πλάνης. Αυτός ο άνθρωπος μόνο κακό μπορεί να προκαλέσει, αφού αδυνατεί να υπηρετήσει τόσο το ιδιωτικό όσο και το δημόσιο καλό.

Συγκεκριμένα, στην 8^η ενότητα εντοπίζονται οι εξής συμβολισμοί:

έν καταγείω οίκησει σπηλαιώδει	Ο <u>κόσμος των αισθητών</u> , ο υλικός κόσμος ο οποίος χαρακτηρίζεται: 1) οντολογικά από φαινομενικότητα, 2) γνωσιολογικά από πλάνη, και ψευδαισθήσεις , 3) ηθικά από αδικία. Η πολιτική κοινωνία στην οποία δεν κυβερνούν οι φιλόσοφοι, οι πεπαιδευμένοι.
πρὸς τὸ φῶς (του ἡλίου)	<u>Η Ιδέα του Αγαθού</u> , έξω από το σπήλαιο στον νοητό και άυλο κόσμο των Ιδεών· ο κόσμος της αληθινής πραγματικότητας, της αλήθειας, της γνώσης και της δικαιοσύνης.
μακρὰν παρὰ πᾶν τὸ σπήλαιον	Ο δρόμος προς την έξοδο είναι μακρύς και δύσκολος (βλ. 4 στάδια: εἰκασία, πίστις, διάνοια, νόησις)
έν δεσμοῖς	<u>Οι αισθήσεις που επιβάλλουν τον περιορισμό των ανθρώπων στον κόσμο των αισθητών πραγμάτων</u> , με αποτέλεσμα η σκέψη τους να μπερδεύεται και να χάνεται μέσα στις αλλεπάλληλες <u>μεταβολές και αλλοιώσεις στις οποίες τα αισθητά υπόκεινται</u> . Αν το εξετάσουμε σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι αλυσίδες μπορούν να παρομοιαστούν <u>με τα εμπόδια που συναντάμε στη ζωή μας</u> , με την προσήλωσή μας στα υλικά αγαθά που μας κρατούν μακριά από τη θέαση του Αγαθού.
Οι σκιές – οι ἤχοι:	<u>Τα δεδομένα της αίσθησης</u> που οι αλυσσοδεμένοι εκλαμβάνουν <u>ως αληθινή πραγματικότητα</u> . Πιστεύουν πως η μόνη πραγματικότητα είναι <u>ό,τι βλέπουν ή ακούν, ό,τι τους δίνει η αίσθηση</u> . Η στάση τους για την πραγματικότητα μπορεί να αποδοθεί με τον όρο «αφελής εμπειρισμός» και η <u>γνωστική τους κατάσταση</u> με τον όρο εἰκασία . <u>Οι ἤχοι που συνδέονται με τις σκιές</u> αφορούν το δεδομένο της αίσθησης το οποίο και εμπιστεύεται το υποκείμενο έχοντας τη <u>χαμηλότερη ποιότητα</u>

(δεσμῶται)

φῶς πυρὸς

σκεύη παντοδαπά ...
ἀνδριάντας ... ζῶα λίθινά
τε καὶ ξύλινα

γνώσης (εἰκασία). Ἐτσι και σύμφωνα με το σχολικό βιβλίο (σελ. 116, παραπομπή «φθεγγομένους»), οι δεσμώτες συνδέουν τους ήχους με τις σκιές που βλέπουν και πιστεύουν ότι παραγωγοί των ήχων είναι οι σκιές.

Οι κοινοί άνθρωποι, που έχοντας εθισθεί στις απατηλές παραστάσεις των αισθητών πραγμάτων, ζουν μέσα στο ψέμα κλπ.

Τεχνητό φως, κατωτέρου βαθμού από το φως του ήλιου. Πρόκειται για την αίσθηση, την οποία ο άνθρωπος συνειδητοποιεί ως πηγή γνώσης, δηλαδή τη δυνατότητα που δίνει η αίσθηση στον άνθρωπο να αντιλαμβάνεται τον κόσμο. Η φωτιά που καίει μέσα στη σπηλιά αποτελεί την πηγή του τεχνητού φωτός, από το οποίο φωτίζονται τα αντικείμενα μέσα στη σπηλιά και δημιουργούνται και οι σκιές. Ἐτσι, η φωτιά αυτή συμβολίζει την αίσθηση ως πηγή γνώσης, επιτρέποντας μια ψευδαισθητική όραση.

Εικόνες αντικειμένων, τεχνητά κατασκευασμένων: η τελευταία κατηγορία αισθητών αντικειμένων. Αυτοί που μεταφέρουν τα αντικείμενα, τα ίδια τα αντικείμενα, οι ήχοι και η φωτιά αφενός βρίσκονται μέσα στο σπήλαιο, αφετέρου συμβολίζουν τα «μᾶλλον ὄντα», που για να τα γνωρίσουν οι δεσμώτες έπρεπε να απελευθερωθούν και να αρχίσουν την «ανάβαση» εντός σπηλιάς, αφήνοντας πίσω τους τις εικασίες, και τον σκιώδη κόσμο (σκιές) που αυτοί έβλεπαν (και άκουγαν). Βρισκόμαστε δηλαδή από γνωσιολογική άποψη στο επίπεδο της πίστewς, που σημαίνει ότι ο άνθρωπος εμπιστεύεται την ίδια την αίσθηση (φωτιά) και όχι το δεδομένο της (σκιά). Ἐτσι, η πίστις είναι γνώση ανώτερη από την εἰκασία, αλλά και οι δύο, εἰκασία και πίστις, αντιστοιχούν στον αισθητό κόσμο και στη δόξα, δηλαδή στην αισθητηριακή γνώση, η οποία είναι μεταβαλλόμενη και ασταθής και άρα όχι αληθινή.

ἄτοπον ... ὁμοίους ἡμῖν· Η αφήγηση διακόπτεται με διπλό σχόλιο:

α) **αξιολογικό** σχόλιο του Γλαύκωνα: **«Ἄτοπον εἰκόνα ... καὶ δεσμώτας ἄτόπους»** με το οποίο εκφράζει την ἐκπληξή του και συγκρατημένη επιφύλαξη για όσα διατυπώνει ο Σωκράτης (με την επανάληψη της λέξης **«ἄτοπον»**).

β) **επεξηγηματικό** σχόλιο του Σωκράτη με το οποίο αποκαλύπτει τον συμβολισμό των δεσμωντών, διευκολύνει τους συνομιλητές του να τον καταλάβουν, ανανεώνει το ενδιαφέρον τους για τη συνέχεια και αποφεύγει τη μονοτονία. Ο Σωκράτης με το σχόλιο **«Ὅμοιους ἡμῖν»** παραλληλίζει τους δεσμώτες με τη σύγχρονη αθηναϊκή πολιτική κοινωνία (αλλά και κάθε ανθρώπινη κοινωνία).

Στην αθηναϊκή πολιτική κοινωνία η αδικία και η αναξιοκρατία κυριαρχούν, οι δημαγωγοί ασκούν την εξουσία και όχι οι φιλόσοφοι. Οι άνθρωποι ζουν μέσα στο σκοτάδι της αμάθειας, δέσμιοι των παθών τους, των προκαταλήψεων και των ψευδαισθήσεών τους μακριά από την αλήθεια. Έτσι, έμμεσα εισάγεται το θέμα που θα αναπτυχθεί στην μεθεπόμενη ενότητα: το χρέος του απελευθερωμένου δεσμώτη, δηλαδή του φύλακα/φιλοσόφου, που κατάφερε να θεαθεί την Ιδέα του Αγαθού, να ξανακατέβει στο σπήλαιο και να οδηγήσει προς την έξοδο και τους υπόλοιπους δεσμώτες⁶. Ακόμα και η απελευθερωτική προσπάθεια του φιλοσόφου, η οποία θα αναφερθεί παρακάτω, είναι εξαιρετικά επικίνδυνη, δεν μπορεί παρά να συσχετιστεί με την άδικη καταδίκη του Σωκράτη.

Ερμηνεύοντας με όρους πολιτικούς – ιστορικούς κατανοούμε ότι η εικόνα του σπηλαίου, η κοινωνία των δεσμωντών δεν είναι μια ανύπαρκτη κοινωνία, αλλά θα μπορούσε να είναι η σύγχρονη του Σωκράτη αθηναϊκή κοινωνία (ή και κάθε ανθρώπινη κοινωνία) που έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

- Οι πολίτες στην συντριπτική τους πλειοψηφία κυριαρχούνται από τα ένστικτα και τα πάθη τους, και δεν αξιοποιούν την ορθή κρίση και τη λογική τους.

⁶ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

- Οι πολιτικοί ηγέτες κινούνται με βάση την ιδιοτέλεια, τον εγωισμό και την ικανοποίηση της πλεονεξίας τους, όπως για παράδειγμα οι δημαγωγοί στην Αθήνα της εποχής του Πελ/κού πολέμου.
- Κυριαρχούν το ψέμα, η διαφθορά και η αδικία.

Αναλύοντας λίγο περισσότερο τον μύθο του Σπηλαίου ...

Ερμηνεύοντας το περιεχόμενο του μύθου γνωσιολογικά και οντολογικά ο Πλάτων υποστήριζε ότι η αρχική κατάσταση του ανθρώπου είναι η δέσμευση και η παραμονή του στο σκοτάδι.(πβ. [διδασκτική ενότητα 9] και τις αντιλήψεις του Πλάτωνα για τη λήθη της ψυχής κατά τη στιγμή της φυσικής μας γέννησης, η οποία παγιώθηκε από το βάρος των πλαστών εντυπώσεων με τις οποίες τροφοδοτούν την ψυχή μας οι αισθήσεις). Σε αυτή τη φάση ο άνθρωπος κυριαρχείται από την πλάνη των αισθήσεων σε γνωσιολογικό επίπεδο, και συνάμα από την αδικία σε ηθικό επίπεδο. Αντικρύζει στην αρχή κάποια σκιάδη πραγματικότητα και τόσο συνηθίζει σε αυτή (τον κόσμο των αισθητών και της αδικίας), ώστε χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια κι εξαναγκασμός για να τραβηχτεί στο αληθινό φως του Ήλιου, δηλαδή στον κόσμο των Ιδεών και της Ιδέας του Αγαθού και να καταστεί δίκαιος.

Είναι φανερό ότι η έξοδος από το σπήλαιο σηματοδοτεί την απελευθέρωση του ανθρώπου· δεν πρόκειται μόνο για ελευθερία από τα δεσμά, αλλά και ελευθερία για την κατανόηση της πραγματικότητας και της αλήθειας. Αυτό με τη σειρά του θα επιτρέψει τη δημιουργία μιας δίκαιης πολιτείας, όπου θα κυριαρχεί **η δικαιοσύνη**, και που απορρέει από την **Ιδέα του Αγαθού**. Η απελευθέρωση αυτή θα πραγματοποιηθεί, εάν οι απελεύθεροι δεσμώτες συνειδητοποιήσουν τον ρόλο του ηλιακού φωτός στον ορατό καθημερινό μας κόσμο. Έτσι, θα μπορέσουν να συνειδητοποιήσουν, σε δεύτερη φάση, και τον ρόλο του Αγαθού στον κόσμο της νόησης.

Η θεωρία των Ιδεών και η Ιδανική Πολιτεία

Η θεωρία των Ιδεών αποτελεί σημαντικότατο μεθοδολογικό εύρημα γιατί καθιστά δυνατή, κατά τον Πλάτωνα, την καθαρή επιστημονική γνώση όσο και την γνώση που θα μπορούσε να αφορά τον κόσμο των μεταβαλλόμενων πραγμάτων, για τα οποία δεν μπορούμε να αποκτήσουμε, άμεσα καμία γνώση παρά μονάχα δοξασία. Γίνεται έτσι δυνατό να διερευνηθούν τα προβλήματα μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας και να συγκροτηθεί μια πολιτική επιστήμη.

Στον κοινωνικό χώρο, ανοίγει ένα δρόμο προς κάποιο είδος κοινωνικής μηχανικής και κάνει δυνατή τη διαμόρφωση εργαλείων για την αναχαίτιση της κοινωνικής αλλαγής, αφού εισηγείται τη σχεδίαση μιας «άριστης πολιτείας», τόσο πολύ όμοιας με την Ιδέα μιας πολιτείας, ώστε να μην μπορεί να παρακμάσει⁷.

Ο δυϊσμός του Πλάτωνα⁸

- Η αντίθεση ανάμεσα στο **καθολικό** και στο *επιμέρους*.
- Η αντίθεση ανάμεσα στο **Ένα** και τα *Πολλά*.
- Η αντίθεση ανάμεσα στην **έλλογη γνώση** και στη *δοξασία*.
- Η αντίθεση ανάμεσα στη **μία, αμετάβλητη και αρχέτυπη πραγματικότητα** και στα *πολλά, διαφοροποιούμενα και απατηλά φαινόμενα*.
- Η αντίθεση ανάμεσα σε **αυτό που γεννά** και σε *αυτό που γεννιέται και πρέπει να παρακμάσει*.
- Η αντίθεση ανάμεσα στο **καλό, σε αυτό που διατηρεί** και στο *κακό, αυτό που διαφθείρει*.
- Η αντίθεση ανάμεσα στο **συλλογικό ένα, δηλαδή το κράτος που μπορεί να πετύχει τελειότητα και αυτάρκεια**, και στη *μεγάλη μάζα*

⁷ Popper K., *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003, τόμος Ι σ. 76

⁸ Popper K., *ό.π.*, σ. 153

του λαού, τα πολλά επιμέρους άτομα, των οποίων η ιδιαιτερότητα πρέπει να κατασταλεί για χάρη της ενότητας του κράτους.

- Η αντίθεση ανάμεσα στο **όραμα μιας ιδανικής κοινωνίας** και στη μισητή κατάσταση πραγμάτων του σύγχρονου του κοινωνικού χώρου, με άλλα λόγια την αντίθεση ανάμεσα σε **μια σταθερή κοινωνία** και σε μια κοινωνία που τελεί σε διαδικασία επανάστασης και αλλαγών.

Η γλώσσα του κειμένου και τα εκφραστικά μέσα⁹

Η γλώσσα του κειμένου είναι ποιητική και το ύφος γλαφυρό. Το λεξιλόγιο του Πλάτωνα δεν είναι τυπικά φιλοσοφικό και χαρακτηρίζεται από τη φειδωλή χρήση τεχνικών όρων. Αντίθετα, εντυπωσιάζει με την ψευδαίσθηση του καθημερινού λόγου των μορφωμένων που πετυχαίνει στους διαλόγους, με τη χρήση περιφράσεων, μεταφορών και κυρίως παρομοιώσεων που καθιστούν τον λόγο του ποιητικό. Γενικά, ο πλούτος του λεξιλογίου και η απουσία συστηματικής χρήσης φιλοσοφικής ορολογίας αποτελούν υφολογικά πλεονεκτήματα που καθιστούν την ανάγνωση του πλατωνικού κειμένου προσιτή και ελκυστική. Ενδεικτικά παραδείγματα:

- Η χρήση των επιθέτων «**κατάγειος**», «**σπηλαιώδης**», όπως και η χρήση σύνθετων ρημάτων και ρηματικών τύπων («**καταμένειν**», «**περιάγειν**», «**παρωκοδομημένον**», «**υπερέχοντα**», «**παραφερόντων**») προσδίδουν ακρίβεια και λεπτομέρεια στην περιγραφή του σπηλαίου.
- Οι προτάσεις συνδέονται μεταξύ τους παρατακτικά.
- Πολυσύνδετο σχήμα
- Εκφραστικά μέσα

Αλληγορία, Διάλογος (χάρη σ' αυτόν η περιγραφή του σπηλαίου δεν γίνεται μονότονη, αλλά αποκτά ζωντάνια και παραστατικότητα) **Χρήση β' ενικού προσώπου** («**ἀπείκασον**», «**ίδε**», «**ᾶρα**» συνδέεται με τον διάλογο και προσδίδει στην περιγραφή αμεσότητα.) **Εικόνες:** η

⁹ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

περιγραφή του σπηλαίου δίνεται με πληθώρα οπτικο-ακουστικών και κινητικών εικόνων.

Λεξιλογικά σχόλια

- **ἀπείκασον** < ἀπεικάζω: εικόνα, εικασία, επιεικής, επιεικώς
- **περιάγειν** < περι + ἄγω: αγωγή, αγωγιάντης, αγωγήμος, αγωγός, αγέλη, αρχηγός, ξεναγός, οδηγός, αγρός, αγώνας, άξονας, άμαξα, άξιος
- **πρόκειται** < πρό + κεῖμαι: κείμενο, κειμενικός, διακειμενικότητα, κοίτη, κοιτώνας, κοιτίδα, κοιτάζω, κοιμάμαι, κειμήλιο
- **δεικνύασιν** < δείκνυμι: δείχνω, δείγμα, δείκτης, ενδεικτικός, ένδειξη, επιδεικτικός, επίδειξη, παράδειγμα, παραδειγματικός, παραδειγματισμός, υπόδειγμα, υποδειγματικός, υπόδειξη.
- **παραφερόντων** < παρὰ + φέρω: φερνή (=προίκα), φέρετρο, φορά, φόρος, φοράω, φόρεμα, φέρσιμο, φάρετρα

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πλάτωνος Πολιτεία 514a – 515c

Μετὰ ταῦτα δὴ, εἶπον, ἀπείκασον τοιούτῳ πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας. Ἴδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκῇσιν σπηλαιῶδει, ἀναπεπταμένην πρὸς τὸ φῶς τὴν εἴσοδον ἐχούσῃ μακρὰν παρὰ πᾶν τὸ σπήλαιον, ἐν ταύτῃ ἐκ παίδων ὄντας ἐν δεσμοῖς καὶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς αὐχένας, ὥστε μένειν τε αὐτοὺς εἰς τε τὸ πρόσθεν μόνον ὄραν, κύκλῳ δὲ τὰς κεφαλὰς ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἀδυνάτους περιάγειν, φῶς δὲ αὐτοῖς πυρὸς ἄνωθεν καὶ πόρρωθεν καόμενον ὀπισθεν αὐτῶν, μεταξὺ δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν δεσμωτῶν ἐπάνω ὁδόν, παρ' ἣν ἰδὲ τειχίον παρωκοδομημένον, ὥσπερ τοῖς θαυματοποιοῖς πρὸ τῶν ἀνθρώπων πρόκειται τὰ παραφράγματα, ὑπὲρ ὧν τὰ θαύματα δεικνύασιν.

Ὅρῳ, ἔφη.

Ὅρα τοίνυν παρὰ τοῦτο τὸ τειχίον φέροντας ἀνθρώπους σκεύη τε παντοδαπὰ ὑπερέχοντα τοῦ τειχίου καὶ ἀνδριάντας καὶ ἄλλα ζῶα λίθινά τε καὶ ξύλινα καὶ παντοῖα εἰργασμένα, οἷον εἰκὸς τοὺς μὲν φθεγγομένους, τοὺς δὲ σιγῶντας τῶν παραφερόντων.

Ἄτοπον, ἔφη, λέγεις εἰκόνα καὶ δεσμώτας ἀτόπους.

Ὅμοιους ἡμῖν, ἦν δ' ἐγώ· τοὺς γὰρ τοιούτους πρῶτον μὲν ἑαυτῶν τε καὶ ἀλλήλων οἶε ἂν τι ἑωρακέναι ἄλλο πλὴν τὰς σκιάς τὰς ὑπὸ τοῦ πυρὸς εἰς τὸ καταντικρὺ αὐτῶν τοῦ σπηλαίου προσπιπτούσας;

Πῶς γάρ, ἔφη, εἰ ἀκινήτους γε τὰς κεφαλὰς ἔχειν ἠναγκασμένοι εἶεν διὰ βίου;

Τί δὲ τῶν παραφερομένων; οὐ ταῦτόν τοῦτο;

Τί μήν;

Εἰ οὖν διαλέγεσθαι οἱοί τ' εἶεν πρὸς ἀλλήλους, οὐ ταῦτα ἡγῇ ἂν τὰ ὄντα αὐτοὺς νομίζειν ἄπερ ὀρῶεν;

Ἀνάγκη.

Τί δ' εἰ καὶ ἡχῶ τὸ δεσμωτήριον ἐκ τοῦ καταντικρὺ ἔχοι; ὁπότε τις τῶν παριόντων φθέγγαιτο, οἶε ἂν ἄλλο τι αὐτοὺς ἡγεῖσθαι τὸ φθεγγόμενον ἢ τὴν παριούσαν σκιάν;

Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ', ἔφη.

Παντάπασι δὴ, ἦν δ' ἐγώ, οἱ τοιοῦτοι οὐκ ἂν ἄλλο τι νομίζοιεν τὸ ἀληθὲς ἢ τὰς τῶν σκευαστῶν σκιάς.

Πολλὴ ἀνάγκη, ἔφη.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. α) Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Η σπηλιά των δεσμών έχει ένα άνοιγμα προς το φως του ήλιου.
 2. Το μακρινό φως του ήλιου δημιουργεί τις σκιές μέσα στο σπήλαιο.
 3. Οι δεσμώτες είναι ακινητοποιημένοι.
 4. Οι δεσμώτες πιστεύουν πως οι σκιές συνομιλούν μεταξύ τους.
 5. Ο Σωκράτης παρομοιάζει την αθηναϊκή κοινωνία με τους δεσμώτες μέσα στο σπήλαιο.
- β) Πόσες πηγές φωτός αναφέρονται από τον Σωκράτη και σε τι διαφέρουν μεταξύ τους;
2. Ποια πράγματα αντιλαμβάνονται με τις αισθήσεις τους οι δεσμώτες και γιατί;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Το κείμενο έχει αλληγορικό περιεχόμενο. Να εντοπίσετε τα σημεία του κειμένου που έχουν αλληγορική σημασία και να τα ερμηνεύσετε.
2. Κατά πολλούς ο μύθος του Σπηλαίου έχει διαχρονική αξία. Συμφωνείτε με αυτή την θέση; Δικαιολογείστε την άποψή σας.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. α) **κατάγειος** β) **θαυματοποιός**: Να γράψετε στη νέα ελληνική τέσσερα σύνθετα για καθεμία από τις λέξεις με το ίδιο δεύτερο συνθετικό και να δώσετε τη σημασία τους.
2. **ἄτοπον, σιγῶ, πόρρωθεν, φῶς, κατάγειος**: Να γράψετε από ένα αντίθετο για καθεμία από τις λέξεις που σας δίνονται.

Άσκηση Παράλληλου Κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς, ποια είναι κατά τον Πλάτωνα τα «δεσμά» που καθηλώνουν τους ανθρώπους στην «πλάνη και την αφροσύνη»; Πώς ερμηνεύετε την αντίδραση των ανθρώπων, όταν τους δίνεται η δυνατότητα να απελευθερωθούν από αυτά τα «δεσμά»;

Σκέψου τώρα, είπα εγώ, ποια μορφή θα μπορούσε να πάρει η απαλλαγή τους από τα δεσμά και η γιατρεία τους από την πλάνη και την αφροσύνη, αν τύχαινε και τους συνέβαιναν τα εξής: Κάθε φορά που κάποιος από αυτούς θα λυνόταν και θα αναγκαζόταν ξαφνικά να ελευθερωθεί και να γυρίσει το κεφάλι και να περπατήσει και να αντικρύσει το φως ψηλά —κι όλα αυτά πονώντας πολύ και αδυνατώντας από την εκτυφλωτική λάμψη να διακρίνει εκείνα τα πράγματα που ως τώρα έβλεπε τις σκιές τους—, τι φαντάζεσαι ότι θα έλεγε ο άνθρωπος αυτός, αν κάποιος του έλεγε ότι όσα έβλεπε πρωτύτερα ήταν ανοησίες και ότι τώρα είναι κάπως πιο κοντά στην πραγματικότητα κι ότι έχοντας τώρα στραφεί σε αντικείμενα πιο πραγματικά βλέπει σωστότερα; Ιδίως μάλιστα αν δείχνοντάς του καθένα από τα αντικείμενα που περνούσαν από μπροστά του τον ρωτούσε και τον υποχρέωνε να απαντήσει τι είναι το καθένα τους. Δεν νομίζεις ότι ο άνθρωπος εκείνος θα τα΄χανε και θα πίστευε ότι όσα έβλεπε τότε ήταν αληθινότερα από εκείνα που του έδειχναν τώρα;

Και πολύ μάλιστα.

Κι άμα θα τον ανάγκαζε να κοιτάξει στο ίδιο το φως, δεν θα αισθανόταν έντονο πόνο στα μάτια και δεν θα προσπαθούσε να το αποφύγει στρέφοντας το βλέμμα του πάλι σ' εκείνα που μπορεί να βλέπει, και δεν θα νόμιζε ότι εκείνα είναι στ' αλήθεια πιο σαφή και ευκρινή από όσα του έδειχναν τώρα; Έτσι, είπε.

Πλάτων, Πολιτεία, 515c-d

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου¹⁰

Παράλληλο 1ο, Όμηρος Οδύσσεια, μ 39-55

- Όπως, οι δεσμώτες του πλατωνικού σπηλαίου έχουν στρεβλή αντίληψη της πραγματικότητας (σκιές-ήχοι μέσα στο σπήλαιο), έτσι και οι σύντροφοι του Οδυσσέα, οι οποίοι αν και δεν είναι δεμένοι, δεν μπορούν να ακούν. Από την άλλη ο Οδυσσέας, είναι δεμένος ως αποτέλεσμα της δικής του ελεύθερης βούλησης σε αρμονία με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Επιπλέον, ο Οδυσσέας έχει την ελευθερία να βλέπει και να ακούει, αλλά επιλέγει τον αυτοπεριορισμό και την αυτοδέσμευση.

Παράλληλο 2ο, Φραγκίσκος Βάκων Το Νέον Όργανον, II.38.42

- Ομοιότητες:

- Ο Βάκων χρησιμοποιεί την ίδια αλληγορική έκφραση, ονομάζοντας ως "είδωλα του σπηλαίου" τις ψευδαισθήσεις κάθε ατόμου χωριστά.
- Το φως του ήλιου αξιοποιείται ως αλληγορική εικόνα και στους δύο φιλοσόφους: στον Πλάτωνα φθάνει μέχρι την είσοδο του σπηλαίου, στον Βάκωνα το φως της φύσης φθάνει εξασθενημένο στον ανθρώπινο νου.
- Οι άνθρωποι νοητικά κυριαρχούνται από την πλάνη και τις ψευδαισθήσεις.

- Διαφορές:

- Ο Βάκων είναι εμπειριστής, ο πραγματικός κόσμος είναι ό,τι αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις.
- Το σπήλαιο στον Βάκωνα συμβολίζει τον νου του ανθρώπου και όχι τον κόσμο των αισθήσεων.
- Ως "είδωλα" για τον Βάκωνα είναι οι νοητικές προκαταλήψεις οι οποίες δεν επιβεβαιώνονται, μέσω της παρατήρησης, επαγωγικά και πειραματικά.

¹⁰ Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

- Η παραπλανητική χρήση της γλώσσας αποτελεί σημαντική επισήμανση στο πλαίσιο της σωστής φιλοσοφικής προσέγγισης. Άλλωστε ένας από τους βασικούς στόχους της φιλοσοφίας είναι η αποσαφήνιση εννοιών, καθώς η κατάχρηση των αντίστοιχων λέξεων τις αποσυνδέει από το πρωταρχικό σημασιολογικό τους φορτίο και δημιουργεί σύγχυση. Επιπλέον, υπάρχει ο κίνδυνος της παρετυμολογίας στην οποία οι αρχαίοι Έλληνες οδηγούνταν συχνά και την οποία ακολουθούν πολλές φορές και νεότεροι μελετητές θέλοντας να τεκμηριώσουν ισχυρισμούς, αγνοώντας τους κανόνες της γλωσσολογίας.

Οι λέξεις, επίσης, συχνά ορθώνονται μπροστά μας σαν παραμορφωτικοί καθρέφτες. Όσο υπάρχουν αυτές, θα υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος εξαιτίας τους να υποθέτουμε ότι υπάρχουν πράγματα που δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Ο Νίτσε αναφέρει χαρακτηριστικά: " ... για κάθε γνώση αναγκαστικά σκοντάφτει κανείς σε πέτρινες, πεθαμένες λέξεις και πάνω εκεί μάλλον το πόδι του σπάει παρά η λέξη."¹¹

Παράλληλο 3ο Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας, 6ος στοχασμός

- Ο Καρτέσιος πιστεύει ότι τα μαθηματικά είναι το μοντέλο όλων των αληθινών γνώσεων. Στην πραγματικότητα, τα μαθηματικά μελετούν αντικείμενα που παρουσιάζονται στον ανθρώπινο νου με απόλυτη σαφήνεια και άμεση αλήθεια. Οι έγκυρες μορφές σκέψης δεν εξαρτώνται από την παρατήρηση εξωτερικών αντικειμένων και τις αισθήσεις, όπως αλληγορικά περιγράφει ο Πλάτων. Για τον Καρτέσιο ο νους (και όχι οι αισθήσεις) είναι διαφανής για τον εαυτό του και διαθέτει τα απαραίτητα εργαλεία για την κατανόηση της πραγματικότητας, ανάγοντας τα υλικά φαινόμενα σε μαθηματικά αντικείμενα και τα πνευματικά φαινόμενα σε άμεσες αντιλήψεις με αναμφισβήτητα αποδεικτικά στοιχεία. Οι αναφορές του Καρτέσιου στο παράλληλο κείμενο εντάσσονται στο πλαίσιο του μεθοδολογικού σκεπτικισμού που τον διακρίνει.

¹¹ Πελεγρίνη Θ., «Αρχές Φιλοσοφίας» Β' Λυκείου, εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, σσ. 64-65

Διδακτική Ενότητα 9η - Η αλληγορία του σπηλαίου: η παιδεία

Εισαγωγικά σχόλια

Το απόσπασμα ανήκει στο Β' μέρος της αλληγορίας του σπηλαίου και ειδικότερα στην ερμηνεία της από τον Σωκράτη προς τον Γλαύκωνα. Επικεντρώνεται στο ζήτημα της παιδείας και του τρόπου απελευθέρωσης από τα δεσμά της απαιδευσίας (πλάνης και ψευδαισθήσεων), το βασικό θέμα της αλληγορίας (πβ. 8η ενότητα / «παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας»).

Ερμηνευτικά σχόλια

Η παιδεία των σοφιστών

Δεῖ δὴ, εἶπον, ἡμᾶς τοιόνδε νομίσαι περὶ αὐτῶν, εἰ ταῦτ' ἀληθῆ· τὴν παιδεῖαν οὐχ οἷαν τινὲς ἐπαγγελλόμενοί φασιν εἶναι τοιαύτην καὶ εἶναι. Φασὶ δέ που οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ ψυχῇ ἐπιστήμης σφεῖς ἐντιθέσθαι, οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐντιθέντες. Φασὶ γὰρ οὖν, ἔφη.

Ο Πλάτωνας δια στόματος Σωκράτη **απορρίπτει (αποφατική διατύπωση - οὐχ)** την παιδεία στο πλαίσιο της σοφιστικής πρακτικής: η παιδεία **δεν είναι** μία διαδικασία με την οποία η επιστήμη, η ορθή και ασφαλής γνώση, εισάγεται στην ψυχή του "μαθητή" ως δέκτη ερεθισμάτων. Με άλλα λόγια για τον Πλάτωνα μία πληροφορία ή ένα σύνολο πληροφοριών που προσλαμβάνει ο άνθρωπος από εξωτερικές πηγές μέσω των αισθήσεων του δεν συνιστούν έγκυρη και ασφαλής γνώση· πιθανόν να συνιστούν και παραπλάνηση προκαλώντας την ψευδαίσθηση κατοχής της. Για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του χρησιμοποιεί μία σύντομη αναλογία-παρομοίωση: **οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐντιθέντες**. Ο Γλαύκων επιβεβαιώνει τη διαπίστωση του φιλοσόφου.

☞ Αξιοσημείωτη η έκφραση **ἐπαγγελλόμενοι** προκειμένου να αναδειχθεί το γεγονός ότι οι σοφιστές κατεβάζουν την υπόθεση της μόρφωσης και την κάνουν επάγγελμά τους εκμεταλλεύσιμο, μεταδίδοντας στους πλούσιους και

φιλόδοξους μαθητές τους γνώσεις ρητορικής, πολιτικής και άλλες (ειδικά αν λάβουμε υπόψη τις μεγάλες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές στις ελληνικές πόλεις μετά τους Περσικούς πολέμους).

Ο Σωκράτης, αντίθετα, δεν άσκησε επαγγελματικά (επ' αμοιβή) τη διδασκαλία, αφού πίστευε ότι δεν μετέδιδε γνώσεις, αλλά βοηθά τον συνομιλητή του να τις ανακαλύψει.

☞ Με την επαναληπτική χρήση της πρόθεσης **έν** (**ένουσης, έντιθέναι, έντιθέντες**) αναδεικνύεται ο εσωτερικός και βιωματικός χαρακτήρας της γνώσης. Γι' αυτό και αυτήν την έντονα βιωματική γνωστική διαδικασία την ονομάζει συμβολικά **ανάμνησιν** (Φαίδων 76a). Αν η γνώση έχει ως στόχο τη σύλληψη της αλήθειας, τότε στοχεύει στην άρση της λήθης (ἄ - λήθεια). Γνωρίζω με άλλα λόγια σημαίνει ξαναθυμάμαι. Κατά τον Πλάτωνα μετά την περιαγωγή της ψυχής μας στους ουράνιους τόπους όπου είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τις Ιδέες, συντελέσθηκε το γεγονός της φυσικής μας γέννησης. Τότε η ψυχή μας εισήλθε στο σώμα μας (: ο τάφος της ψυχής). Το γεγονός αυτό στάθηκε η αιτία, ώστε να ξεχάσουμε τις ιδέες. Η λήθη αυτή παγιώνεται κάτω από το βάρος των πλαστών εντυπώσεων με τις οποίες τροφοδοτούν την ψυχή μας οι αισθήσεις μας για τα πράγματα που υπάρχουν γύρω μας. (Δες και Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου σ. 31 για την μαιευτική μέθοδο του Σωκράτη και την ανάμνηση.)

Ὁ δέ γε νῦν λόγος, ἦν δ' ἐγώ, σημαίνει ταύτην τὴν ἐνοῦσαν ἐκάστου δύναμιν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ τὸ ὄργανον ᾧ καταμανθάνει ἕκαστος, οἷον εἰ ὄμμα μὴ δυνατόν ἦν ἄλλως ἢ σὺν ὄλῳ τῷ σώματι στρέφειν πρὸς τὸ φανὸν ἐκ τοῦ σκοτώδους, οὕτω σὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ ἐκ τοῦ γιγνομένου περιεκτέον εἶναι, ἕως ἂν εἰς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ φανότατον δυνατὴ γένηται ἀνασχέσθαι θεωμένη· τοῦτο δ' εἶναί φαμεν τάγαθόν. Ἦ γάρ; Ναί.

Ο Πλάτων (δια στόματος Σωκράτη) **διατυπώνει καταφατικά** τη θέση ότι η γνώση και η επιστήμη γεννιούνται μέσα στον άνθρωπο, και γι'αυτό η παιδεία είναι μία εσωτερική διεργασία και όχι εξωτερική. Ο άνθρωπος

απομακρύνεται σταδιακά από το πρόσκαιρο και μεταβαλλόμενο γίνεσθαι (ἐκ τοῦ γιγνομένου) και οδηγείται στη θέαση του Αγαθού με τρόπο ολιστικό (σὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ) που αποτελεί μέρος του σταθερού και αληθινού εἶναι. Επομένως, η αναζήτηση γίνεται για το ποιο είναι αληθινά υπαρκτό: **το εἶναι ἢ το γίνεσθαι** (ερώτημα οντολογικό/μεταφυσικό, αλλά και γνωσιολογικό).

Ο Πλάτων επιχειρεί με μία δεύτερη αναλογία (**οἶον**) να στηρίξει τη θέση του. **Ὅπως το μάτι** για να έχει ολοκληρωμένη θέαση του αντικειμένου του απαιτεί συνολική στροφή του ανθρωπίνου σώματος, **έτσι και ο άνθρωπος** για να έχει ασφαλή και έγκυρη γνώση, χρειάζεται η ψυχή να προσεγγίσει ολιστικά, βιωματικά το αντικείμενο της γνώσης. Η γνώση παρουσιάζεται ως δύναμη (**τὴν ἐνοῦσαν ἐκάστου δύναμιν**) που γίνεται έπειτα ενέργεια με την επίδραση της παιδείας. Απαιτείται μία μεταστροφή - δεοντολογική διατύπωση - (περιακτέον) από τον κόσμο των αισθήσεων προς τον κόσμο των ἰδεών, για μία ολική στροφή της ψυχής προς τον ήλιο (: το Αγαθό), η οποία βέβαια δεν είναι καθόλου εύκολη, όπως γνωρίζουμε και από τον μύθο του Σπηλαίου. Παράλληλα με το **θεωμένη** υποδηλώνει τη συναίρεση των αισθητηριακών και νοητικών γνωστικών δυνατοτήτων του ανθρώπου για να προσεγγίσει το πιο φωτεινό τμήμα του όντος (**τοῦ ὄντος τὸ φανότατον**), της αληθινής πραγματικότητας, το οποίο δεν είναι άλλο από την ιδέα του Αγαθού.

Ο Γλαύκων επιβεβαιώνει τη θέση του Σωκράτη με μία μονολεκτική καταφατική διατύπωση.

☞ Αυτή η **περιαγωγή**, η στροφή προς νέες κατευθύνσεις, ισοδυναμεί πρακτικά με **αντιστροφή του ομηρικού κόσμου**. Ενώ στον ομηρικό κόσμο η μεταθανάτια ζωή (ομηρικός Άδης) τοποθετείται σε ένα σπήλαιο, στον Πλάτωνα συμβαίνει το αντίστροφο, αφού η καθημερινή επίγεια ζωή τοποθετείται σε ένα Σπήλαιο, σε έναν Κάτω Κόσμο. Έτσι, η ψυχή δεν είναι η σκιά του σώματος, αλλά το σώμα η σκιά της ψυχής· η δίχως νόημα φασματική κίνηση της νεκρικής ύπαρξης της ψυχής στον Άδη (Όμηρος) αποδίδεται στις δίχως νόημα πράξεις των ανθρώπων, οι οποίοι δεν βγαίνουν

από το σπήλαιο της ανθρώπινης ύπαρξης για να αντικρύσουν τις αιώνιες ιδέες που είναι ορατές στον Ουρανό. Αυτή η αντιστροφή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα σχήματα σκέψης στο πλαίσιο της Δυτικής φιλοσοφίας¹². Για τον Πλάτωνα χρειάζεται η φιλοσοφική παιδεία προκειμένου να πραγματοποιήσει αυτή την ολική μεταστροφή της ύπαρξης, ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να βλέπει, πάνω από τα επιμέρους αντικείμενα, την ουσία του καθενός και να αντιλαμβάνεται νοητικά την Ιδέα τους. Μόνο ο φύλακας/φιλόσοφος έχει μία διαφοροποιημένη στάση απέναντι στην πραγματικότητα, αφού μόνο αυτός είναι ικανός για τη γνώση των Ιδεών. Στην ουσία έχουμε ένα γνωσιολογικό και συνάμα οντολογικό επαναπροσανατολισμό.

☞ Σε αυτή την παράσταση της στροφής της κεφαλής και της κατεύθυνσης του βλέμματος στο θεϊκό Αγαθόν ριζώνει και η χριστιανική εκδοχή της θρησκευτικής μεταστροφής. Η μεταφορά της λέξεων (**περιαγωγή, περιστροφή, μεταστροφή** με τα αντίστοιχα ρήματα) στο βίωμα της χριστιανικής πίστης συντελέστηκε στο έδαφος του παλαιοχριστιανικού πλατωνισμού¹³.

Τούτου τοίνυν, ἥν δ' ἐγώ, αὐτοῦ τέχνη ἂν εἴη, τῆς περιαγωγῆς, τίνα τρόπον ὡς ῥᾷστά τε καὶ ἀνυσιμώτατα μεταστραφήσεται, οὐ τοῦ ἐμποιῆσαι αὐτῷ τὸ ὀρᾶν, ἀλλ' ὡς ἔχοντι μὲν αὐτό, οὐκ ὀρθῶς δὲ τετραμμένῳ οὐδὲ βλέποντι οἷ ἔδει, τοῦτο διαμηχανήσασθαι. Ὑποκρινόμενος γάρ, ἔφη.

Ο Σωκράτης καταλήγει στο **συμπέρασμα** (τοίνυν) του συλλογισμού του διατυπώνοντας έναν ορισμό της παιδείας: πρόκειται για την τέχνη που θα βοηθήσει την ψυχή στη μεταστροφή της από τον κόσμο των αισθητών όντων στον νοητό κόσμο των Ιδεών, ώστε να καταφέρει να θεαθεί τις Ιδέες και την Ιδέα του Αγαθού. Αντικείμενο διερεύνησης είναι με ποιο τρόπο θα επαναπροσανατολιστεί η ψυχή όσο γίνεται πιο εύκολα και πιο

¹² Arendt H. Η ανθρώπινη κατάσταση, Αθήνα, 1986, σσ. 395-6

¹³ Σκουτερόπουλος Ν., ό.π., σ. 865

αποτελεσματικά (**ῥᾶστά τε καὶ ἀνυσιμώτατα**). Διευκρινίζεται ότι η γενικότερη παιδαγωγική αρχή που διέπει την πλατωνική παιδεία δεν συνίσταται στην προσφορά έτοιμης γνώσης στην ψυχή (**οὐ τοῦ ἐμποιῆσαι**), αλλά στο να αποδεσμεύεται μέσα της και να ενεργοποιείται ό,τι καλύτερο υπάρχει ήδη λανθανόντως σε αυτήν και τούτο επιτυγχάνεται με το να κατευθύνεται η ψυχή στα σωστά αντικείμενα (**οὐκ ὀρθῶς δὲ τετραμμένῳ οὐδὲ βλέποντι οἷ ἔδει**), εν προκειμένῳ **πρὸς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ φανότατον**. Μόνο έτσι μπορεί να παραχθεί μια γνώση ριζωμένη μέσα στον άνθρωπο, βιωμένη και ανθεκτική στη λήθη.

Ο Γλαύκων επιβεβαιώνει με συντομία για άλλη μια φορά τη θέση του φιλοσόφου. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ρήματος (ἔοικεν) που απαντά στη δυνητική ευκτική (τέχνη ἂν εἴη), που χρησιμοποίησε ο Σωκράτης. Και οι δύο ρηματικοί τύποι δηλώνουν μετριοπάθεια, απουσία δογματισμού.

Αἱ μὲν τοίνυν ἄλλαι ἀρεταὶ καλούμεναι ψυχῆς κινδυνεύουσιν ἐγγύς τι εἶναι τῶν τοῦ σώματος—τῷ ὄντι γὰρ οὐκ ἐνοῦσαι πρότερον ὕστερον ἐμποιεῖσθαι ἔθδει καὶ ἀσκήσεσιν—ἢ δὲ τοῦ φρονῆσαι παντὸς μᾶλλον θειοτέρου τινὸς τυγχάνει, ὡς ἔοικεν, οὔσα, ὃ τὴν μὲν δύναμιν οὐδέποτε ἀπόλλυσιν, ὑπὸ δὲ τῆς περιαγωγῆς χρήσιμόν τε καὶ ὠφέλιμον καὶ ἄχρηστον αὖ καὶ βλαβερόν γίνεται.

Μέχρι τώρα ο Σωκράτης αναφερόταν στη νοητική λειτουργία του ανθρώπου και άρα στο λογιστικόν μέρος της ψυχής. Τώρα στρέφει την προσοχή του στις θεωρούμενες και ως αρετές (**καλούμεναι**) που αναφέρονται στα άλλα δύο μέρη της ανθρώπινης ψυχής (θυμοειδές και ἐπιθυμητικόν) π.χ. στη γενναιότητα και τη μεγαλοψυχία, αλλά και στην εγκράτεια (στο φαγητό, στο ποτό, στον έρωτα κλπ). Οι αρετές αυτές δεν προϋπάρχουν μέσα μας, αλλά γεννιούνται και προάγονται μέσω του εθισμού και της άσκησης (εξωτερική διαδικασία) όπως και οι σωματικές αρετές.

Αντίθετα η διανοητική ικανότητα του ανθρώπου, η **φρόνησις** (λογική ικανότητα), στην οποία επανέρχεται ο Σωκράτης, αποτελεί ένα εσωτερικό

δεδομένο έχοντας προέλευση περισσότερο θεϊκή (**παντός μᾶλλον θειοτέρου**) από οτιδήποτε άλλο έχει ο άνθρωπος και χωρίς να χάνει ποτέ τη δύναμή της. Στον άνθρωπο, ωστόσο, επαφίεται ο τρόπος που θα διαχειριστεί αυτή την έμφυτη ικανότητα. Αν στραφεί προς τη θέαση του νοητού κόσμου των Ιδεών και της Ιδέας του Αγαθού, μπορεί να λειτουργήσει με τρόπο που να αποβαίνει χρήσιμη και ωφέλιμη, ενώ όταν στρέφεται προς τον κόσμο των αισθητών, αποβαίνει άχρηστη και βλαπτική (πβ. αντιθετικά ζεύγη: **χρήσιμον - ἄχρηστον, ωφέλιμον-βλαβερόν**).

Σε επόμενες Διδακτικές Ενότητες (12-15) θα δούμε ότι και ο Αριστοτέλης αποδίδει στον εθισμό και την έμπρακτη εξάσκηση καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη της ηθικής αρετής. Έχει ειπωθεί ότι οι αριστοτελικές αναφορές στα Ηθικά Νικομάχεια αποτελούν ένα υπόμνημα σε αυτό το χωρίο της Πολιτείας...

☞ Η αντίθεση **φως-σκοτάδι** είναι εμβληματική στο πλαίσιο του μύθου του Σπηλαίου. Δες και το εισαγωγικό διάγραμμα στην προηγούμενη ενότητα πβ. αντίθεση παιδείας-απαιδευσίας. Η παιδεία διαφωτίζει και απελευθερώνει. Ο απελεύθερος δεσμώτης αποδεσμεύεται όχι εξωτερικά και επιφανειακά, αλλά επιχειρεί μία ουσιαστική και υπαρξιακή μεταστροφή, μία αλλαγή του όλου ανθρώπου και της σχέσης του με τον κόσμο.

☞ **Ο Σωκράτης ταυτίζει την αρετή με τη γνώση.** Πρόκειται για μία βιωμένη γνώση, θέαση του Αγαθού, η οποία εσωτερικευμένη πια, αποβαίνει αυτόματα πράξη. **Οὐδείς ἐκὼν κακός.**

☞ **Ο Αριστοτέλης** δεν λησμονούσε τη βασική σωκρατική θέση ότι η αρετή είναι γνώση, αλλά **δεν μπορούσε να τη δεχτεί όπως είχε διατυπωθεί.** Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι στην ηθική δεν μπορούμε να ξεκινούμε, όπως έκανε ο Πλάτων, από τη γενική *παράσταση* της Ιδέας του Αγαθού.

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πολιτεία 518b-519a

Δεῖ δὴ, εἶπον, ἡμᾶς τοιόνδε νομίσαι περὶ αὐτῶν, εἰ ταῦτ' ἀληθὴ· τὴν παιδείαν οὐχ οἷαν τινὲς ἐπαγγελλόμενοί φασιν εἶναι τοιαύτην καὶ εἶναι. Φασὶ δέ που οὐκ ἐνούσης ἐν τῇ ψυχῇ ἐπιστήμης σφεῖς ἐντιθέναι, οἷον τυφλοῖς ὀφθαλμοῖς ὄψιν ἐντιθέντες.

Φασὶ γὰρ οὖν, ἔφη.

Ὁ δέ γε νῦν λόγος, ἦν δ' ἐγώ, σημαίνει ταύτην τὴν ἐνούσαν ἐκάστου δύναμιν ἐν τῇ ψυχῇ καὶ τὸ ὄργανον ᾧ καταμανθάνει ἕκαστος, οἷον εἰ ὄμμα μὴ δυνατόν ἦν ἄλλως ἢ σὺν ὄλῳ τῷ σώματι στρέφειν πρὸς τὸ φανὸν ἐκ τοῦ σκοτώδους, οὕτω σὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ ἐκ τοῦ γιγνομένου περιακτέον εἶναι, ἕως ἂν εἰς τὸ ὄν καὶ τοῦ ὄντος τὸ φανότατον δυνατὴ γένηται ἀνασχέσθαι θεωμένη· τοῦτο δ' εἶναί φαμεν τὰγαθόν. Ἦ γάρ;

Ναί.

Τούτου τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, αὐτοῦ τέχνη ἂν εἴη, τῆς περιαγωγῆς, τίνα τρόπον ὥς ῥᾶστά τε καὶ ἀνυσιμώτατα μεταστραφήσεται, οὐ τοῦ ἐμποιῆσαι αὐτῷ τὸ ὄρᾶν, ἀλλ' ὥς ἔχοντι μὲν αὐτό, οὐκ ὀρθῶς δὲ τετραμμένῳ οὐδὲ βλέποντι οἷ ἔδει, τοῦτο διαμηχανήσασθαι.

Ἦοικεν γάρ, ἔφη.

Αἱ μὲν τοίνυν ἄλλαι ἀρεταὶ καλούμεναι ψυχῆς κινδυνεύουσιν ἐγγύς τι εἶναι τῶν τοῦ σώματος—τῷ ὄντι γὰρ οὐκ ἐνούσαι πρότερον ὕστερον ἐμποιεῖσθαι ἔθεσι καὶ ἀσκήσεσιν—ἡ δὲ τοῦ φρονῆσαι παντὸς μᾶλλον θειοτέρου τινὸς τυγχάνει, ὥς ἔοικεν, οὔσα, ὃ τὴν μὲν δύναμιν οὐδέποτε ἀπόλλυσιν, ὑπὸ δὲ τῆς περιαγωγῆς χρήσιμόν τε καὶ ὠφέλιμον καὶ ἄχρηστον αὖ καὶ βλαβερὸν γίγνεται.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.

1. Κατά τον Σωκράτη η γνώση ενυπάρχει στην ψυχή του ανθρώπου και δεν μεταδίδεται έξωθεν.
2. Ο Σωκράτης προτείνει ο άνθρωπος να στραφεί από την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα στην σταθερή πραγματικότητα των Ιδεών και της Ιδέας του Αγαθού.

3. Η παιδεία κατά τον Σωκράτη είναι μία τέχνη που εμφυτεύει στον νου τη δύναμη της γνώσης.
 4. Η ανδρεία, η σωφροσύνη είναι αρετές της ψυχής οι οποίες εμφυτεύονται στην ψυχή με τον εθισμό και την άσκηση.
 5. Επαφίεται στον κάθε άνθρωπο για το πώς θα αξιοποιήσει τον νου του ώστε να κατακτήσει την αρετή της φρόνησης.
2. Ο Σωκράτης προκειμένου να γίνει πιο κατανοητός χρησιμοποιεί αναλογίες-παρομοιώσεις. Να τις καταγράψετε από το αρχαίο κείμενο και να παρουσιάσετε τα μέρη κάθε αναλογίας.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Πώς αντιλαμβάνεται την παιδεία ο Σωκράτης; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με αναφορές στο κείμενο.
2. Πόσα είδη αρετών υπάρχουν κατά τον Σωκράτη; Σε ποια σημεία διαφοροποιούνται μεταξύ τους;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να αντιστοιχίσετε τα δεδομένα της στήλης Α' με τα δεδομένα της στήλης Β'. Δύο λέξεις της στήλης Β' περισσεύουν.

Α'	Β'
1. φασιν	α. διάσημος
2. σημαίνει	β. διαφήμιση
3. περιακτέον	γ. διαγωγή
4. άνασχέσθαι	δ. διάθεση
5. ἔθεσι	ε. διάκριση
	στ. περιοχή
	ζ. συνήθεια

2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: **ὄφθαλμοῖς, φανόν, τετραμμένῳ, ἔοικεν.**
3. Να εντοπίσετε στο κείμενο λέξεις ομόρριζες με τις ακόλουθες: **λήθαργος, κάτοπτρο, εργασία, επαγωγή, σχεδόν, ποιητής, εικασία, κλητήρας, φρενοβλαβής, όλεθρος.**

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο (Α ή Β), να εντοπίσετε ομοιότητες σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Α. Διότι αυτό ακριβώς είναι η γνώση· δηλαδή να αποκτά κάποιος γνώση, να την κρατά και να μην την χάνει· ή δεν λέμε, Σιμμία, λήθη αυτό ακριβώς, δηλαδή την απώλεια της γνώσης; Αν βέβαια, αφού χάσαμε με τη γέννησή μας, νομίζω, τη γνώση που είχαμε προτού γεννηθούμε και ύστερα στηριγμένοι στις αισθήσεις μας ξαναποκτούμε τις γνώσεις που είχαμε σε προγενέστερη χρονική περίοδο, δεν συμπεραίνουμε από αυτό ότι αυτό που ονομάζουμε μάθηση είναι η ξαναπόκτηση μας γνώσης που την είχαμε; Αν αυτό το ονομάσουμε ανάμνηση, δεν θα ήταν σωστή η ονομασία; Διότι μας φάνηκε δυνατό αυτό τουλάχιστον, δηλαδή, όταν αντιληφθεί κάποιος κάτι ή με την όραση ή με την ακοή ή με μία άλλη αίσθηση, να βάλει στο νου του με αφορμή αυτό κάτι άλλο που είχε λησμονήσει και πλησιάζει σε αυτό, είτε ανόμοιο είτε όμοιο.

Πλάτων, Φαίδων 75e-76a

Β. Επειδή λοιπόν η ψυχή και αθάνατη είναι και πολλές φορές γεννήθηκε και έχει δει όλα τα πράγματα και όσα είναι εδώ και όσα είναι στον Άδη, δεν είναι τίποτε που να μην το έχη μάθει. Όστε καθόλου παράξενο να μπορέ αυτή και για την αρετή και για τα άλλα να ξαναθυμηθή όσα και πριν ήξερε. Και επειδή όλη η φύση έχει ομοιογένεια και η ψυχή τα έχει μάθει όλα, τίποτε δεν εμποδίζει, αν ένα μόνο ξαναφέρη κανείς στο νου του —αυτό δα οι άνθρωποι το ονομάζουν μάθηση— μόνος του να ξαναβρή όλα τα άλλα,

φτάνει να έχει θάρρος και να μην αποκάμη ερευνώντας· γιατί η έρευνα και η μάθηση στο σύνολό τους ανάμνηση είναι.

Πλάτων, Μένων, 81d

Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Επίκουρος, Επιστολή στον Ηρόδοτο, 38

- **Πρώτο βήμα:** ο ακριβής, ορθός ορισμός των εννοιών - η διερεύνηση της ιδέας εκάστου των όντων (πρωταρχικό νόημα) (εν μέρει προσέγγιση της πλατωνικής άποψης)

- **Δεύτερο βήμα:** εμπιστοσύνη στις παραστάσεις είτε του νου είτε των επιμέρους αισθήσεων, καθώς και στα συναισθήματα ηδονής και πόνου (εμφανής διαφοροποίηση από τον Πλάτωνα)

Για τον Επίκουρο οι αισθήσεις είναι αξιόπιστες, ενώ για τον Πλάτωνα όχι. Επιπλέον, τα συμπεράσματα της λογικής πρέπει να ελέγχονται από τη μαρτυρία των αισθήσεων. Τέλος, για τον Επίκουρο υπάρχουν παραστάσεις που δρουν απευθείας στο νου (ο νους είναι το ίδιο υλικός με οποιοδήποτε άλλο σημείο του σώματος μας) π.χ. για να εξηγήσουμε την αντίληψή μας για τους θεούς, για να εξηγήσουμε τις εικόνες που βλέπουμε στα όνειρά μας¹⁴. Ο Πλάτωνας διαφοροποιείται σε όλα, καθώς θεωρεί πως η αληθινή και ασφαλής γνώση αφορά κατεξοχήν την υπέρβαση της υλικής πραγματικότητας.

Παράλληλο 2ο Ζαν Ζακ Ρουσό, Αιμίλιος ή Περί αγωγής

- Κατά τον Ρουσό ο άνθρωπος, όταν είναι παιδί, διαθέτει ήδη κάποιες δυνάμεις είτε νοητικές είτε σωματικές, δοσμένες από τη φύση· είναι απαραίτητο α) να αφήσουμε το παιδί να τις αξιοποιήσει και β) να τις ενισχύσουμε επειδή είναι ανεπαρκείς. Σημαντικός είναι και ο ρόλος του εθισμού. Η πρόταση του Ρουσό είναι μία ζωή στραμμένη και σύμφωνη με τη φύση, απαλλαγμένη από τις αρνητικές επιδράσεις της κοινωνίας. Επιπλέον

¹⁴ Sharples R.W., Μία Εισαγωγή στην Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί, εκδόσεις Θύραθεν, Αθήνα 2002, σσ.43-44

αποκλείει τη φαντασία. Τέλος ο Ρουσό μιλά για εκπαίδευση παιδιών. Σε κάθε περίπτωση και οι δύο φιλόσοφοι αντιλαμβάνονται τη γνώση ως προσωπική κατάκτηση.

Διδακτική ενότητα 10η - Η αλληγορία του σπηλαίου: οι φιλόσοφοι

Εισαγωγικά σχόλια

Ο Πλάτωνας ολοκληρώνει την αλληγορία του σπηλαίου αναφερόμενος στην κατάσταση των δεσμωτών μέσα στο σπήλαιο και στην πορεία του απελευθερωμένου δεσμώτη προς την έξοδο. Το πρόβλημα είναι ότι όσοι ανεβαίνουν στον κόσμο των Ιδεών θέλουν να παραμείνουν εκεί και δείχνουν απροθυμία να ασχοληθούν με τους άλλους ανθρώπους και με τη διακυβέρνηση της πόλης, παρόλο που είναι οι μόνοι κατάλληλοι. Έτσι, ο Πλάτων θίγει το θέμα που είδαμε και στην εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου, ποιος δηλαδή είναι ο κατάλληλος ηγέτης. Έχει προηγηθεί ο προβληματισμός του σχετικά με την αδυναμία λειτουργίας της δημοκρατίας, τους δημαγωγούς, οι οποίοι κολάκευαν και εξαπατούσαν τον λαό, την ανάθεση αξιωμάτων με κλήρωση σε πρόσωπα ανάξια. Ποιος, λοιπόν, θα αναλάβει να βγάλει την πολιτεία από αυτή την κατάσταση; Αυτό το θέμα θα προσπαθήσει να διερευνήσει σ' αυτή την ενότητα.

Ερμηνευτικά σχόλια

έν παιδεία έωμένους διατρίβειν διὰ τέλους· Αρχική σημασία της λέξης είναι αυτό που πρέπει να μάθει το παιδί, η ανατροφή, η διαπαιδαγώγηση του παιδιού. Από τον 5^ο, όμως, αιώνα και εξής ως όρος της παιδαγωγικής δηλώνει τη γενική καλλιέργεια (σωματική και πνευματική), που αποτελεί προνόμιο μόνο του ανθρώπου (γι' αυτό άλλωστε και στα λατινικά αποδίδεται με τον όρο humanitas). Βάση της παιδείας είναι για τον Πλάτωνα η μουσική (λογοτεχνία, τραγούδι, καλλιέργεια της καλλιτεχνικής ευαισθησίας) και γυμναστική. Παιδείωση είναι η πορεία προς την παιδεία (Πλατ. Όροι 410: **παίδευσις παιδείας παράδοσις**).

Συγκεκριμένα, για τον Πλάτωνα **παιδεία** είναι η στρόφη της ψυχής προς την Ιδέα του Αγαθού, η δύσκολη πορεία από την άγνοια στη γνώση

(δες την προηγούμενη ενότητα). Σε άλλο σημείο της *Πολιτείας* ο Πλάτωνας αναφέρει ότι η παιδεία παρέχεται για το σώμα με τη γυμναστική και για την ψυχή με τη μουσική.

Το πρόγραμμα της παιδείας κατά τον Πλάτωνα¹⁵

Η γυμναστική και η μουσική αποτέλεσαν τη βάση για τη μόρφωση των φυλάκων ασκώντας τους σε καλές συνήθειες (βλ. Εισαγωγή). Η γυμναστική και η μουσική (η δεύτερη, με την ευρύτερη σημασία της λέξης, περιελάμβανε όλες τις φιλολογικές σπουδές) συσχετίζονται από τον Πλάτωνα με τα δύο στοιχεία του χαρακτήρα, δηλαδή το θυμοειδές και το επιθυμητικό. Οι μελλοντικοί φύλακες πρέπει να συνδυάζουν αυτά τα δύο χαρακτηριστικά. Όμως, αυτά τα μαθήματα δεν επαρκούν για την αληθινή γνώση.

Ο Πλάτων προτείνει (4) τέσσερα μαθήματα που θα οδηγήσουν προς την αληθινή γνώση: αριθμητική ⇒ γεωμετρία – στερεομετρία ⇒ αστρονομία ⇒ αρμονική (= η επιστήμη της μουσικής, σε αντιδιαστολή προς την πρακτική της). Όλες αυτές οι επιστήμες συγγενεύουν, αφού γεφυρώνουν τα αισθητά με τα νοητά (στη γεωμετρία είναι απαραίτητο το αισθητό σχήμα για να γίνει αντιληπτή η ιδέα π.χ. του τριγώνου), είναι οι επιστήμες της «διάνοιας» που ανοίγουν τον δρόμο προς τη βαθύτερη πραγματικότητα, τον δρόμο της διαλεκτικής. Η αξία των μαθηματικών έγκειται στο ότι αποτελούν τη φυσική σκάλα για την ανύψωση πάνω από τα επιμέρους αισθητά. Στόχος των μαθηματικών θα είναι η ανακάλυψη των κοινών αρχών, μέσω των οποίων ενώνονται όλα τα αντικείμενα που διδάχθηκαν δίχως τάξη.

Η **διαλεκτική** δεν είναι άλλη απ' τη φιλοσοφία, που δίνει λόγο γι' αυτό που πραγματικά υπάρχει είναι ένας διάλογος της ψυχής με τον εαυτό της σε μια κίνηση αυτοεξέτασης και αυτοσυνειδησίας αναζητώντας το ίδιο το Είναι, φτάνοντας στο **άνυπόθετον**, σε αυτό δηλαδή που δεν μπορεί να ειπωθεί δηλαδή, που είναι το ίδιο το Αγαθό. Σε αυτή τη μελέτη της διαλεκτικής-φιλοσοφίας οι επιλεγμένοι νέοι θα δοκιμάζονταν και θα

¹⁵ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σσ. 84 - 86

αποδείκνυαν την αξία τους· με αυτόν τον τρόπο θα αποκλείονταν αυτοί που δεν διέθεταν τη φιλοσοφική φύση.

Στο απόσπασμα υπάρχει μια εμφανής σύγκριση ανάμεσα σε όσους δεν διαθέτουν κατάλληλη παιδεία και σε όσους είναι κάτοχοί της.

Αναλυτικότερα:

Οί άπαιδευτοι

Σύμφωνα με τον μύθο του Σπηλαίου πρόκειται για τους «δεσμώτες» και τους «απελεύθερους δεσμώτες» που παρέμειναν μέσα στο Σπήλαιο της φαινομενικότητας, της πλάνης και των ψευδαισθήσεων.

Στο πλαίσιο της ιδανικής Πολιτείας του Πλάτωνα εντάσσονται στην τάξη των «δημιουργών».

Στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής του Πλάτωνα εντάσσονται οι πολίτες, καθώς και οι τυχαίοι και αφιλοσόφητοι πολιτικοί που δεν μπορούν να προβούν στις αναγκαίες διακρίσεις του τι είναι καλό πραγματικά και τι κακό, αδυνατούν να δώσουν λύσεις με όπλο τον ορθό λόγο και τη διαλεκτική.

Με βάση το απόσπασμα έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

1) ***ἄπειροι ἀληθείας***· Όσοι δεν έχουν γνωρίσει την αλήθεια, έχουν στραμμένα τα μάτια της ψυχής τους προς τα αισθητά και είναι

Οί ἐν παιδείᾳ ἑώμενοι

Σύμφωνα με τον μύθο του Σπηλαίου πρόκειται για τους «απελεύθερους δεσμώτες» που ολοκλήρωσαν μετά από εξαναγκασμό την κοπιαστική ανοδική πορεία και βγήκαν έξω από το Σπήλαιο, στον κόσμο της πραγματικότητας και της αλήθειας.

Στο πλαίσιο της ιδανικής Πολιτείας του Πλάτωνα εντάσσονται στις τάξεις των «φυλάκων και των φιλοσόφων».

Στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής του Πλάτωνα εντάσσονται οι πολίτες που αντιστέκονται αξιοποιώντας τη δύναμη του ορθού λόγου και της φιλοσοφίας, όπως για παράδειγμα ο δάσκαλός του ο Σωκράτης.

Με βάση το απόσπασμα έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

1) ***οἱ τῆς ἀληθείας φιλοθεάμονες***· αγαπούν πάνω απ' όλα την αλήθεια και το Είναι, στρέφονται προς τις ιδέες αποβλέποντας στο

συμβιβασμένοι με την καθιερωμένη εμπειρία¹⁶.

2) **οὐκ ἔχουσιν ἕναν σκοπόν**· δεν έχουν υψηλό σκοπό, τον **ἕναν σκοπόν**, αλλά αποβλέπουν στην ικανοποίηση του προσωπικού τους συμφέροντος (ιδιοτέλεια). Επομένως, είναι ανεπαρκείς για τη διοίκηση μιας ιδανικής κοινωνίας που θα στοχεύει στη δικαιοσύνη. Στην κατηγορία αυτή εντάσσει ο Πλάτωνας και τους πολιτικούς ηγέτες της εποχής του, χωρίς να κάνει εξαίρεση ούτε για τον Περικλή και τον Θεμιστοκλή. Κατά τη γνώμη του, είναι κι αυτοί υπεύθυνοι για την καταστροφή της Αθήνας, γιατί φρόντισαν περισσότερο για την υλική (οικονομική-στρατιωτική) ανάπτυξη της πόλης και λιγότερο για τη δικαιοσύνη και την πνευματική ζωή των πολιτών¹⁷.

3) **δεν** διαθέτουν τὰς βελτίστας φύσεις.

4) **δεν** έχουν γνωρίσει το Αγαθό και συνολικά τον Κόσμο των Ιδεών.

φως της αλήθειας¹⁸.

2) **έν παιδεία ἑώμενοι**· Κάτοχοι μιας παιδείας νοημένης όχι σύμφωνα με τις σοφιστικές αντιλήψεις, που την αντιλαμβάνονταν ως μια εμφύτευση μέσα στην ανθρώπινη ψυχή καινούργιων δυνάμεων, αλλά σαν μια στροφή προς την αληθινή γνώση και προς το Είναι (= αληθινή πραγματικότητα).

3) δεν έχουν την ιδιοτέλεια των άλλων

4) **ἐκόντες οὐ πράξουσιν**· Η φράση είναι ενδεικτική της αρχικής απροθυμίας των φιλοσόφων να αναλάβουν οποιαδήποτε πολιτική δράση απολαμβάνοντας την ευτυχία του θεωρητικού βίου. Είναι αποστασιοποιημένοι απ' ό,τι συμβαίνει γύρω τους, ίσως γιατί θεωρούν προσβλητικό να ασχοληθούν με τις μάζες είτε γιατί απεχθάνονται τις πολιτικές ενασχολήσεις. Άλλωστε η κάθοδος στις σκιές του σπηλαίου, ανάμεσα στα σκοτάδια και τις κακίες των ανθρώπων, είναι πάντοτε άχθος, θυσία και πόνος. Τέτοιοι είναι οι απόκοσμοι, οι ξεχωριστοί που επιλέγουν να στέκουν πέρα και έξω από την τύρβη των εγκοσμίων.

5) διαθέτουν **τὰς βελτίστας φύσεις**.

6) έχουν γνωρίσει το Αγαθό και τον Κόσμο των Ιδεών.

¹⁶ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σ. 72

¹⁷ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

¹⁸ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σ. 72

7) μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται¹⁹·
εἶναι υποχρέωση του φιλοσόφου τελικά να
αφιερώσει τα καλύτερα χρόνια της
σταδιοδρομίας του στο δύσκολο έργο της
διακυβέρνησης με ανιδιοτέλεια, με πίστη και
αυταπάρνηση προς την πόλη.

Η πολιτική λειτουργία της παιδείας

Η φιλοσοφική παιδεία έχει μια συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία: θέτει μια χαρακτηριστική σφραγίδα στους κυβερνώντες και εγκαθιδρύει ένα φραγμό ανάμεσα σε αυτούς και στους κυβερνώμενους. Η πλατωνική σοφία αποκτάται κυρίως με σκοπό να εγκαθιδρυθεί μια μόνιμη πολιτική διακυβέρνηση της μιας τάξης. Η μεταρρύθμιση της Πολιτείας - εννοείται ότι πρόκειται για πολιτική και ηθική μεταρρύθμιση, εφόσον για τον Πλάτωνα η ηθική δεν διαχωρίζεται από την πολιτική - προϋποθέτει και υποδηλώνει την, εκ προοιμίου, εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.¹⁹ Και αυτό γιατί ο έλεγχος της διαδοχής στην ηγεσία πρέπει να είναι εκπαιδευτικός, βασισμένος σε μια αρκετά αυστηρή και συγκεντρωτική αντίληψη για τη μάθηση – πάνω στην αυθεντία του μορφωμένου ειδήμονα, δηλαδή του φιλοσόφου.²⁰

[Έχει ειπωθεί πως ο Πλάτων υπήρξε ο επινοητής τόσο των δευτεροβάθμιων σχολείων όσο και των πανεπιστημίων μας. Πράγματι ισχύει κάτι τέτοιο, ωστόσο το αίτημα για μια θεσμική επιλογή των πνευματικών ηγετών θέτει σε κίνδυνο την ίδια τη ζωή, όχι μόνο της επιστήμης, αλλά και του πνεύματος. Γιατί τελικά η εκπαίδευση καταντά να έχει ως αποκλειστικό στόχο την επιλογή των καλύτερων. Έτσι αντί σήμερα ο σπουδαστής να ενθαρρύνεται να αφοσιωθεί στις σπουδές του για χάρη των ίδιων των σπουδών του, σπουδάζει για χάρη της προσωπικής του σταδιοδρομίας²¹.]

¹⁹ Kouvrè ΑΙ., Φιλοσοφία και Πολιτεία. Εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990 σ. 90

²⁰ Popper K., ό.π. σ. 230

²¹ Popper K., ό.π. σ. 227- 8

Η σημασία της ορθής παιδείας κατά τον Πλάτωνα

Η ζωή όσων έχουν λάβει ορθή παιδεία διαφέρει απ' εκείνη των απαίδευτων. Μια τέτοια παιδεία καθοδηγεί το θείο στοιχείο που ενυπάρχει στον άνθρωπο (δηλαδή την ψυχή του), προς την αληθινή περιοχή του Είναι και προϋποθέτει την αποκάθαρση της ψυχής από τις γήινές της επιθυμίες (πάθη, κατώτερα έστικτα). Έτσι, τελικά απαλλαγμένοι από την πλεονεξία και την ιδιοτέλεια οι κάτοχοι μιας τέτοιας παιδείας απολαμβάνουν την απόλυτη ευδαιμονία και ψυχική αγαλλίαση, που τους προσφέρει η θέαση του Αγαθού. Οι άνθρωποι αυτοί βρήκαν την οδό της ευτυχίας. Αλλά ο Πλάτωνας, όπως θα φανεί στη συνέχεια, πιστεύει ότι δεν μπορεί να κερδίσει ο φιλόσοφος τη λύτρωση, αν δεν προσφέρει στην κοινωνία του, αν δεν γίνει ο ίδιος βασιλιάς-φιλόσοφος. Κι αυτό γιατί σκοπός των κόπων των βασιλέων-φιλοσόφων είναι να αφήσουν το κράτος όπως το βρήκαν και να εκπαιδεύσουν την επόμενη γενιά να προχωρήσει το έργο τους με την ίδια πίστη προς τον ίδιο σκοπό.

έν μακάρων νήσοις· χρήση του στοιχείου της μεταφοράς για έμφαση και προβολή της επιθυμίας των φιλοσόφων να μείνουν απομονωμένοι πέρα απ' τις συνηθισμένες δραστηριότητες.

τῶν οἰκιστῶν· οι θεμελιωτές της ιδεώδους πολιτείας, δηλαδή ο Σωκράτης και οι συνομιλητές του.

Ο ρόλος της φύσης στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα στο πλαίσιο της πλατωνικής φιλοσοφίας²²

τάς βελτίστας φύσεις· Ο Πλάτων πιστεύει (σωστά ή λάθος δεν μας ενδιαφέρει) ότι το κληρονομικό στοιχείο (ή φύσις) αποτελεί ισχυρή διανοητική και ηθική δύναμη. Μέρος της αντίληψης του Πλάτωνα αποτελεί η ιδέα ότι ο άνθρωπος, στα πρώτα στάδια της ζωής του, πρέπει να βρίσκεται

²² Taylor A. E., ό.π. σ. 323

κάτω από στενή παρακολούθηση και να υποβάλλεται σε πολλαπλές δοκιμασίες του χαρακτήρα και της ευφυΐας του. Πρέπει να υπάρχει κάθε δυνατή ευκαιρία για τον εντοπισμό των άξιων και των ανάξιων, με στόχο τον προβιβασμό των άξιων και των υποβιβασμό των ανάξιων. Η τροποποίηση αυτή της αρχής του κληρονομικού δικαιώματος που μέχρι εκείνη την εποχή στηριζόταν στην αριστοκρατική – ευγενική καταγωγή ανεξάρτητα από τυχόν πνευματικές-μορφωτικές ικανότητες, επιτρέπει την κοινωνική κινητικότητα στο πλαίσιο της ιδανικής Πολιτείας. Επομένως, απώτερος στόχος είναι η δημιουργία μιας αριστοκρατίας του πνεύματος (των καλύτερων φύσεων) και όχι του αίματος. Η διάκριση δηλαδή της Πολιτείας στις τάξεις δεν υπαγορεύεται από οικονομικούς ή κοινωνικούς λόγους. Αυτή καθορίζεται **από τον βαθμό της παιδείας** που είναι ικανά να λάβουν τα μέλη τους²³. Ο Πλάτωνας πιστεύει ότι η μόρφωση που είναι ικανός να λάβει ο κάθε πολίτης εξαρτάται από τις δυνατότητες που απορρέουν από την ψυχική κατάστασή του (δηλαδή την φύση του). Με αυτό το σκεπτικό πρέπει να γίνει αντιληπτή θέση του Πλάτωνα πως «η φύση παίζει καθοριστικό ρόλο στην εκλογή του άριστου βίου». [*Ποια ήταν η άποψη του Πρωταγόρα;*].

τὸ μάθημα... μέγιστον· Οι αρετές των φυλάκων (**οἱ ἐν παιδείᾳ, αἱ βέλτισται φύσεις**), η ανδρεία, η φρόνηση, η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη στηρίζονται στον ορθό λόγο. Για να πετύχει ο φιλόσοφος την τελείωση αυτών των αρετών χρειάζεται περ' από τα άλλα μαθήματα να φτάσει στο **μέγιστον μάθημα** της Ιδέας του Αγαθού. Αυτό το μάθημα θα τον βοηθήσει να ισορροπήσει στο ορθό μέτρο τα ισχυρά χαρίσματά του, που υπόκεινται σε

²³ Ο Κ. Popper (ό.π. σ. 235) επισημαίνει με αφορμή τον Μύθο του **γενναίου ψεύδους** πως ο Πλάτων εισάγει διστακτικά για πρώτη φορά έναν ρατσισμό. Αφήνει βέβαια ένα ενδεχόμενο να γεννηθούν παιδιά με την πρόσμιξη και ενός άλλου μετάλλου διαφορετικού απ' αυτά των γονέων τους. Μάλιστα αν σε μια από τις κατώτερες τάξεις «γεννηθούν παιδιά με ανάμιξη από χρυσό και ασήμι, αυτά θα αναδειχθούν φύλακες ... και επίκουροι». Αλλ' αυτή η παραχώρηση αναρείται σε μεταγενέστερα χωρία της *Πολιτείας* και των *Νόμων*. Τελικά το ενδεχόμενο των προσμίξεων και των αντίστοιχων μεταβολών στην κοινωνική κλίμακα σημαίνει μόνο ότι τα παιδιά γεννημένα από ευγενείς γονείς, αλλά εκφυλισμένα μπορεί να αποδιωχτούν και να υποβιβαστούν στην τάξη των τεχνιτών – και δεν σημαίνει ότι αντίθετα κάποιο παιδί γεννημένο από ευτελή μέταλλα είναι δυνατό να ανυψωθεί σε ανώτερη βαθμίδα.

εκτροπή και ανισορροπία, και να ζυγιάσει σωστά τις τρεις δυνάμεις (επιθυμητικό, θυμοειδές, λογιστικό) που υπάρχουν μέσα του²⁴.

Η Ιδέα του Αγαθού (στην πλατωνική φιλοσοφία)²⁵

ιδεῖν τὸ ἀγαθόν· Ο Πλάτων αισθάνεται ένα δέος μπροστά στην ιδέα του Αγαθού και θεωρεί ότι υπερβαίνει τις δυνάμεις του η οποιαδήποτε προσπάθεια να το ορίσει γι' αυτό και δεν δίνει μια σαφή ερμηνεία για αυτόν τον όρο που είναι από τους βασικότερους στο φιλοσοφικό του σύστημα παρά αρκείται σε ορισμένους υπαινιγμούς. Η Ιδέα του Αγαθού είναι κάτι υπερβατικό και ἄρρητον, όπως θα δηλώσει ο ίδιος στην Ζ' Επιστολή του. Η ιδέα του Αγαθού είναι (βλ. σχόλιο σχ. βιβλίου "Φιλοσοφικός Λόγος"):

- α) (οντολογικά) το **εἶναι** (= η πραγματικότητα) και ό,τι διατηρεί το **εἶναι**
- β) η τάξη, ο κόσμος και η ενότητα που διαπερνά και συνέχει την πολλαπλότητα μεταξύ των αναρίθμητων αισθητών – υλικών αντικειμένων που υπάρχουν στον φυσικό κόσμο και των άυλων Ιδεών του νοητού κόσμου
- γ) (γνωσιολογικά) ό,τι παρέχει την αλήθεια και την επιστήμη.

Αναλυτικότερα, η ιδέα του Αγαθού είναι η ανώτατη στην ιεραρχία των Ιδεών. Είναι για τα αντικείμενα της γνώσης και την ίδια τη γνώση, ό,τι είναι ο ήλιος για τα ορατά αντικείμενα και την όραση. Η ιδέα του Αγαθού εφοδιάζει όλα τα αντικείμενα της επιστημονικής γνώσης με το **εἶναι**, την **οὐσίαν** τους, και ταυτόχρονα τα καθιστά γνώσιμα. Είναι δηλαδή η πηγή της γνώσης και όλης της αλήθειας. Η ιδέα του Αγαθού τελικά είναι κάτι ανώτερο από το **εἶναι** (= την πραγματικότητα). Υπερέχει, λέει ο Πλάτων, **πρεσβεία καὶ δυνάμει** δηλ. σε αρχαιότητα και σε δύναμη, όντας **ἐπέκεινα**, πιο πέρα δηλαδή από την **οὐσίαν** (509b). Ο Πλάτων έτσι κάνει ένα καίριο βήμα προς μια οντολογική και γνωσιολογική αρχή. Μια αρχή δηλ. που υπερβαίνει τον κόσμο των αισθητών κι αυτόν ακόμα τον κόσμο των Ιδεών²⁶. Η ιδέα του

²⁴ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σ. 76

²⁵ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σσ. 76 – 77, Taylor A. E., ό.π. σ. 335 & σχόλιο σχολικού βιβλίου

²⁶ Η ιδέα του Αγαθού δεν μας δίνει καμία ένδειξη για το τι είναι αγαθό, για το τι δηλαδή θα έπρεπε να πράττουμε. Είναι ένα είδος υπερ – Ιδέας από την οποία εκπηγάζουν και

Αγαθού αν και υπερβατική, δεν είναι εξωπραγματική, αντίθετα είναι η βασική αιτία της τάξης του κόσμου, είναι αυτό για το οποίο υπάρχει το καθετί. Η φύση ήταν για τους Έλληνες μια τάξη. Αυτή η φύση όμως στη πλατωνική συνείδηση ανάγεται σε κάτι άλλο, που την υπερβαίνει, στην ιδέα του Αγαθού. Επειδή, όμως, η ιδέα του Αγαθού είναι κάτι άρρητο ο Πλάτων παραπέμπει σε μια προσωπική βίωση των υψίστων αρχών και πιθανόν σε μια εσωτερική διδασκαλία, αφού γι' αυτά τα θέματα δεν υπάρχει ούτε θα υπάρχει σύγγραμμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος.

Η Ιδέα του Αγαθού (χαρακτηρισμοί/προσδιορισμοί μέσα στο κείμενο)

Οι όροι που χρησιμοποιεί ο Πλάτων για το αγαθόν στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι: **μέγιστον μάθημα, αναβῆναι, ανάβασιν, αναβάντες, ἴδωσι, ἀφικέσθαι, ἰδεῖν**²⁷. Επομένως, διαφαίνονται τα εξής χαρακτηριστικά για τη φύση του Αγαθού:

- πρωταρχικότητα, σπουδαιότητα, προτεραιότητα της Ιδέας του Αγαθού (**μέγιστον**).
- αντικείμενο μαθήσεως, της ανώτερης γνώσης του ανθρώπου (**μάθημα**).
- η κορυφή μιας κοπιώδους ανοδικής πορείας του ανθρώπου (**αναβῆναι, ανάβασιν, αναβάντες**). [Το πώς θα γίνει η ανάβαση διευκρινίζεται από τα προηγούμενα σχόλια].
- το αγαθόν είναι Ιδέα - **ἰδεῖν, ἰδῶσιν** όχι όμως αντικείμενο της εξωτερικής οράσεως, αλλά μιας εσωτερικής διανοητικής διαδικασίας (πβ. ετυμολογική συγγένεια **ἰδεῖν -οἶδα**).
- είναι ο απώτερος στόχος της προσπάθειας και της πορείας του ανθρώπου (**ἀφικέσθαι**).
- η Ιδέα του Αγαθού βρίσκεται στον ουράνιο κόσμο των Ιδεών.

προσλαμβάνουν την ύπαρξή τους οι Ιδέες. Το Αγαθό είναι κάτι αμετάβλητο, μετέχουν σε αυτό όσα πράγματα δεν μεταβάλλονται και είναι πανάρχαιο. Κατά συνέπεια ο ολισμός είναι κάτι αγαθό και οδηγούμαστε σε μια ολοκληρωτική ηθική. (Porper K., ό.π., σ. 449)

²⁷ ΥΠΕΠΘ – ΚΕΕ, Αξιολόγηση των μαθημάτων στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία – Φιλοσοφικός Λόγος, Αθήνα 1999, σ. 76

ὁ νῦν ἐπιτρέπεται· Αναφέρεται στην εποχή του ίδιου του Πλάτωνα, όπου επιτρέπεται οι φιλόσοφοι να απέχουν απ' την ενεργό πολιτική και να ασχολούνται μόνο με τις πνευματικές τους αναζητήσεις. Ο Πλάτωνας συγγέει σκοπίμως τα όρια ανάμεσα στο θεωρητικό του οικοδόμημα, δηλαδή την ιδεώδη πολιτεία του και στη σύγχρονή του πολιτική πραγματικότητα. Με τη φράση «μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὁ νῦν ἐπιτρέπεται» ο φιλόσοφος επικαιροποιεί τον προβληματισμό του καταγγέλλοντας έμμεσα την απροθυμία των πνευματικών ανθρώπων της εποχής του να αναλάβουν την πολιτική ευθύνη της διακυβέρνησης της πόλης. Έτσι στην ιδεώδη πολιτεία οι φιλόσοφοι δεν δικαιούνται να ζουν κατά τον τρόπο που παρατηρεί ο Σωκράτης ότι ζουν στην εποχή του, δηλαδή σαν να βρίσκονται ήδη στα «νησιά των μακάρων», κλεισμένοι στον γυάλινο και ασφαλή πύργο της γνώσης, ασχολούμενοι απερίσπαστοι με φιλοσοφικές αναζητήσεις και διανοητικές ασκήσεις. Και όλα αυτά με την ιδέα ότι η ενασχόληση με τον απλό λαό και τα καθημερινά προβλήματα της δημόσιας ζωής αποτελεί ντροπή, προσβολή και ηθική μείωση για τον άνθρωπο του πνεύματος. Αντίθετα, ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος του πνεύματος οφείλει να επιστρέψει στην «σπηλιά» (κατάβασις), να ασχοληθεί με τα προβλήματα των απαίδευτων, να διαγνώσει τις ανάγκες τους, να τους διαφωτίσει και να τους δείξει τον δρόμο για το φως, να υποστεί τελικά ό,τι συνεπάγεται η αμάθεια και η άγνοια στην προσπάθειά του να τους βοηθήσει.

Τὸ αὐτοῦ...σπουδαιότεραι· Κατά τον Πλάτωνα, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είναι υποχρέωση του φιλοσόφου να αφιερώσει τα καλύτερα χρόνια της σταδιοδρομίας του στο τραχύ έργο της διακυβέρνησης. Αυτή η αντίληψη αποτελεί απλώς την άλλη όψη της πεποίθησης ότι χωρίς θυσίες και προσωπικό κόστος δεν φτάνει κανείς στις ύπατες βαθμίδες της επιστήμης. Εξάλλου βάσει και των σωκρατικών αρχών, το Καλό (το Αγαθό) έλκει στην υπηρεσία του όποιον το θεάται θυσιάζοντας πολλά, όπως ο ήρωας.

Γι' αυτό και τα ταξίδια του Πλάτωνα στη Σικελία φανερώνουν την προσπάθεια του φιλοσόφου να υλοποιήσει τις πολιτικές του θεωρίες

μεταμορφώνοντας είτε τον Διονύσιο τον Α΄ είτε τον Διονύσιο τον Β΄ σε φιλοσόφους-βασιλείς, σε ιδανικούς κυβερνήτες και να δημιουργήσουν με τη σειρά τους μια δίκαιη κοινωνία. Το αντίθετο για τον Πλάτωνα, η μη προσπάθεια δηλαδή, «*θα προξενούσε τη μεγαλύτερη ντροπή απέναντι του ίδιου του εαυτού του*».

Εξάλλου και η Ιστορία παρέχει πλήθος παραδειγμάτων ανθρώπων που απαρνήθηκαν πολύ περισσότερα για να κερδίσουν πολύ λιγότερα. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Σόλωνα και του Λυκούργου που δεν ανέλαβαν αξιώματα, αλλά έφυγαν από τις πόλεις τους μόλις ολοκλήρωσαν το νομοθετικό τους έργο.

Ο ρόλος των φυλάκων / φιλοσόφων στην πλατωνική Πολιτεία²⁸.

Οι **φύλακες/φιλόσοφοι** της πλατωνικής Πολιτείας είναι κάτοχοι παιδείας που έχει ως βάση της τη γυμναστική και τη μουσική, ακολουθώντας την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και την αρμονική και τέλος τη διαλεκτική (βλ. και προηγούμενο σχόλιο). Οι **φύλακες/φιλόσοφοι** ως κάτοχοι μιας τέτοιας παιδείας είναι κοινωνοί της **ἀληθείας**, δηλ. γνώστες της ουσίας όλων των πραγμάτων και θεατές του Αγαθού. Έτσι, αναπόφευκτα έχουν ένα χρέος, **ἕναν σκοπόν**: να υπηρετήσουν πιστά και ανιδιοτελώς την πόλη ολόκληρη, παρά την αρχική τους απροθυμία.

Μ' άλλα λόγια αξιοποιώντας τα χαρίσματα της **φύσεως** και τα πλεονεκτήματα μιας **παιδείας**, όπως αυτή που εννοεί ο Πλάτων, θα δημιουργηθούν οι ιδανικοί πολίτες που θα αναλάβουν υποχρεωτικά την προστασία (αρχικά) και (εν συνεχεία ορισμένοι από αυτούς) τη διακυβέρνηση της πολιτείας, για να ωφελήσουν με τις γνώσεις τους και την αρετή τους την πόλη ολόκληρη. Σε ένα πολύ γνωστό χωρίο ο Πλάτων ισχυρίζεται πως «*εάν οι φιλόσοφοι δεν γίνουν βασιλείς μέσα στις πόλεις ή αν αυτοί που σήμερα ονομάζονται βασιλείς δεν αποθούν γνήσιοι και ολοκληρωμένοι φιλόσοφοι και αν αυτά τα δύο, η πολιτική δύναμη και η*

²⁸ Taylor A. E., ό.π. σ. 313 & σχόλιο σχολικού βιβλίου "Φιλοσοφικού λόγου"

φιλοσοφία, δεν συμπέσουν στο ίδιο πρόσωπο, αν αυτό δεν συμβεί δεν θα πάψουν τα δεινά να πλήττουν τις πόλεις, ούτε, πιστεύω, το ανθρώπινο γένος».

Οι **φύλακες/φιλόσοφοι** αφού θα έχουν εκπαιδευθεί ορθά και θα έχουν φιλοσοφήσει, οφείλουν να κατέβουν στο σπήλαιο, δηλαδή στην πρακτική πολιτική, για να ωφελήσουν με τις γνώσεις τους και την αρετή τους την πόλη ολόκληρη. Ειδικότερα, οι **φύλακες/φιλόσοφοι** θα πρέπει να άρχουν στον πόλεμο και να αναλαμβάνουν αξιώματα που αρμόζουν σε νέους. Όταν γίνουν 50 ετών, τότε πια μπορούν να μοιράζουν τον χρόνο τους ανάμεσα στη φιλοσοφία και την εξουσία. [Γιατί πρέπει να φτάσει κάποιος σε ηλικία 50 ετών για να κυβερνήσει;]

Για τον Πλάτωνα, όποιος πορεύεται προς την ευτυχία διέπεται αναπόφευκτα από αλτρουισμό για το κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει. Δεν μπορεί να κερδίσει ο ίδιος τη λύτρωση, αν δεν την προσφέρει στην κοινωνία του. Έτσι αντιμετωπίζεται στην Πολιτεία η σχέση ηθικής και πολιτικής.

Ο φιλόσοφος-βασιλιάς θα κυβερνήσει με την πειθώ και τη βία. Η πολιτεία τότε θα είναι στην εντέλεια συναρμοσμένη, γι' αυτό και θα είναι δίκαιη στον ανώτερο δυνατό βαθμό στηριγμένη στην οικειοπραγία των λειτουργιών της.

Οι αντιρρήσεις του Γλαύκωνα

Έπειτα... Διαμαρτυρία και αγανάκτηση του Γλαύκωνα, επειδή κατ' αυτόν ο εξαναγκασμός των φιλοσόφων για επιστροφή στο σπήλαιο συνιστά αδικία και καταναγκασμό σε μια ζωή χειρότερη. Είναι φανερό ότι ο Γλαύκων υπονοεί τον κίνδυνο που συνεπάγεται η επιστροφή στον κόσμο του σπηλαίου, όπου κυριαρχεί η πλάνη, το ψέμα και η αδικία. Θεωρεί, ίσως, ότι αν οι φιλόσοφοι συναναστρέφονται μ' ανθρώπους απαίδευτους κι αμαθείς κινδυνεύουν να χάσουν την ευτυχία που κατέκτησαν απ' τη θέαση του Αγαθού. Είναι προτιμότερο γι' αυτούς, κατά τον Γλαύκωνα, να μείνουν πέρα

απ' τη σκληρή κοινωνική πραγματικότητα απόκοσμοι, ξεχωριστοί, μοναχικοί²⁹.

Ο Γλαύκων, λοιπόν, βλέπει το δίκαιο από τη σκοπιά του ατομικού συμφέροντος και θεωρεί ότι είναι άδικο να παραγνωρίζεται η επιθυμία του ατόμου υπέρ της δικαιοσύνης. Άλλωστε, κατά τον Γλαύκωνα, όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή του σχολικού εγχειριδίου, η δικαιοσύνη είναι μια υποκριτική κοινωνική σύμβαση που επιβάλλεται από τους πολλούς για την αυτοπροστασία τους. Επανέρχεται από τον Γλαύκωνα εδώ το ζήτημα που έχει θέσει και στο 360c της Πολιτείας, *Το δακτυλίδι του Γύγη*: «Γιατί κάθε άνθρωπος πιστεύει πως η αδικία τον ωφελεί ως άτομο πολύ περισσότερο από τη δικαιοσύνη». Ο Γλαύκωνας εκφράζοντας μια ατομοκεντρική αντίληψη αδυνατεί να δει τη γνώση ως προϋπόθεση υπέρβασης της ατομικής συνείδησης προς την κατεύθυνση της κοινωνικής συνείδησης και της αναγνώρισης της σχετικής προτεραιότητας που έχει το καλό της πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας σε σχέση με το άτομο³⁰.

ἐπελάθου· Αναφέρεται στο σημείο 466b του έργου όπου ο Γλαύκων αποδέχεται ότι σκοπός είναι η πόλη, η ιδανική πολιτεία να είναι όσο το δυνατόν ευτυχέστερη, χωρίς να επιδιώκεται η ευδαιμονία αποκλειστικά μιας μόνο τάξης σ' αυτήν.

Σε τι συνίσταται η ευτυχία των φυλάκων/φιλοσόφων;

εὖ πράξει· Η ευτυχία των **φυλάκων/φιλοσόφων** δεν συνίσταται ούτε σε περιουσία, ούτε σε μεγάλες και ωραίες κατοικίες. Η ζωή τους είναι λιτή και πειθαρχημένη. Όσοι απ' τους **φύλακες** υποστούν μ' επιτυχία τις κρίσεις που έχουν καθορισθεί και γίνουν **φιλόσοφοι-βασιλείς**, απολαμβάνουν τις πνευματικές ηδονές που μόνο αυτές διαρκούν. Επομένως, δεν είναι λιγότερο ευτυχείς από τους δημιουργούς που έχουν υλικά αγαθά. Δεν έχουμε λόγο να αμφιβάλλουμε για την ευτυχία των φυλάκων (φιλοσόφων),

²⁹ Τσάτσου Κ., *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, Εστία, Αθήνα 1996, σσ. 84-5

³⁰ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

αφού θα αρνηθούν με τη θέλησή τους πράγματα που γι' αυτούς θα είναι ανάξια λόγου και μάλιστα θα τα αρνηθούν με ανταλλάγματα την **εξουσία, τις τιμές, τον σεβασμό και την αγάπη των συμπολιτών τους**³¹. Η εξουσία δεν είναι αυτοσκοπός. Δεν τρέφουν καμιά ιδιαίτερη αγάπη στην εξουσία. Προς την ηγεσία δεν τους σπρώχνει κανένα πάθος, καμιά ματαιοδοξία. Το καθήκον και η συνείδηση μιας ανώτερης αποστολής, η εσωτερική αμείλικτη επιταγή για την πραγματοποίηση της ιδέας, αυτή τους βάζει επικεφαλής.

νόμω ... έγγενέσθαι· προσωποποίηση του Νόμου, ο οποίος παραμένει ανεπηρέαστος από προσωπικές συμπάθειες και αντιπάθειες. Ο Σωκράτης στην απάντησή του στην ένσταση του Γλαύκωνα προσωποποιεί τον Νόμο και του αποδίδει **τρεις βασικές λειτουργίες** του με τις οποίες επιδιώκεται η ευδαιμονία της πόλης. Χρησιμοποιεί τρεις μετοχές **«συναρμόττων, ποιῶν και ἐμποιῶν»** για να καταδείξει τρεις διαπραγματευτές λειτουργίες – προϋποθέσεις για την ύπαρξη και την ευδαιμονία της πόλης (δες παρακάτω).

4 Λόγοι που επιβάλλουν την επιστροφή των φιλοσόφων στο Σπήλαιο

1. Η μη επιστροφή του φιλοσόφου στο Σπήλαιο θα είχε ως αποτέλεσμα να δίνεται μια θλιβερά ελλιπή ιδέα της σημασίας του όρου *φιλόσοφος* στην Πολιτεία³². Θα έμενε σε μια τέτοια περίπτωση αδικαιολόγητο, γιατί άραγε να χρειάζεται πολυετής και αυστηρή προπαιδεία οργανωμένη απ' την πόλη, όπως αναλύεται στη συνέχεια του έργου.
2. Με βάση το συγκεκριμένο απόσπασμα: καθήκον ενός νομοθέτη είναι να εξασφαλίζει το συμφέρον ολόκληρης της πόλης, και να μην ευνοεί κάποιους (δηλαδή τους φιλοσόφους) εις βάρος άλλων. Έτσι θα εξασφαλιστεί η ενότητα στην πόλη, θα αποφευχθεί η πολυπραγμοσύνη και θα κυριαρχήσει η δικαιοσύνη.

³¹ Kouvrè Al., ό.π., σ. 131

³² Taylor A. E., ό.π. σ. 331

3. Αποτελεί τη μοναδική επαρκή **ενσάρκωση της σωκρατικής αντίληψης** της αρετής.
4. Αποτελεί το πρότυπο σύμφωνα με το οποίο πρέπει να διαβιώνει η υπόλοιπη κοινωνία. Εκείνος που σε όλες του τις πράξεις εμπνέεται από τη θέαση του υπέρτατου Αγαθού, είναι σε θέση να αντιμετωπίσει εξίσου καλά κάθε απρόβλεπτη περίπτωση της ζωής· διαθέτοντας μια αρετή, κατ' ανάγκην διαθέτει όλες τις αρετές.

Κριτική της άποψης του Πλάτωνα (απόσπασμα)

Η θέση που διατυπώνει ο Σωκράτης (Πλάτων) στο απόσπασμα μπορεί να σχολιαστεί σε δύο διαφορετικά πλαίσια:

- I) ως σκέψη ανεξάρτητη από τα συμφραζόμενα.
- II) ως επιχείρημα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης φιλοσοφικής συζήτησης γύρω από τον ρόλο των φιλοσόφων.

Πιο συγκεκριμένα:

I) Μια τέτοια θέση έχει λογική και ηθική βάση και ουσιαστικά θεμελιώνει την έννοια της ισονομίας των πολιτών που αποτελεί και βασική αρχή και του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως αυτό περιγράφεται στον Επιτάφιο του Περικλή. Βρίσκεται, επομένως, στην ίδια γραμμή σκέψης με την άποψη που επίσης διατυπώνει ο Περικλής στην τελευταία δημηγορία του: «Εγώ νομίζω ότι μια πολιτεία εξυπηρετεί πιο πολύ το συμφέρον των πολιτών, αν στο σύνολό της βρίσκεται σε ακμή, παρά αν ευτυχεί σ' αυτήν ο κάθε πολίτης, αλλά στο σύνολό της η ίδια δυστυχεί. Γιατί όσο κι αν ευτυχεί ένας πολίτης στις ιδιωτικές του υποθέσεις, αν καταστρέφεται η πατρίδα, μαζί της ίδια χάνεται, ενώ, αν δυστυχεί σε πατρίδα που ευημερεί, έχει πολλές ελπίδες να σωθεί.»

- όταν η πόλη ευημερεί, ευημερούν και οι πολίτες
- όταν η πόλη κινδυνεύει, κινδυνεύουν και οι πολίτες.

Το αντίθετο δεν ισχύει:

- Όταν οι πολίτες ευδοκιμούν ως άτομα, μπορεί να έχουμε καταστροφή της πόλης.

Πρόκειται, δηλαδή, για τη γνωστή αρχή που δέχεται πως **ό,τι ισχύει για το όλον, ισχύει και για το μέρος**. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε την **προτεραιότητα της πόλεως έναντι του ατόμου**, ειδικά σε εποχές που ο θεσμός ήταν σε ακμή.

II) Ως επιχείρημα στο πλαίσιο της συζήτησης, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιρρήσεις του Γλαύκωνα η συγκεκριμένη άποψη γίνεται αποδεκτή με το εξής σκεπτικό:³³

Η επιστροφή είναι επιβεβλημένη και δεν υφίσταται αδικία στους φιλοσόφους, διότι μόνο έτσι ολοκληρώνουν το δρόμο της αρετής τους και αρτιώνουν, ολοκληρώνουν την ανθρώπινή τους υπόσταση. Οι φιλόσοφοι περνούν απ' την ευτυχία του θεωρητικού βίου (vita contemplativa) στον ενεργητικό βίο (vita activa) της πολιτειακής ζωής. Οι δύο έννοιες που είναι αυστηρά χωρισμένες στη διανόηση του 5^{ου} αιώνα, εμφανίζονται στον Πλάτωνα σε μια καινούργια ιδιότυπη σύνδεση. Ο φιλόσοφος θυσιάζει σε μεγάλο βαθμό τη θεωρητική του ζωή για μια σκληρή ζωή πρακτικής αναμέτρησης με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει κυβερνώντας την πολιτεία. Αυτός ούτε την Ιδέα του Αγαθού ξεχνά, μα ούτε και αφήνει στην τύχη τους τους απόκληρους του πνεύματος. Μέσα στον κόσμο της σκιάς, όπου είναι βυθισμένη η πραγματικότητα, ξέρουν και εκεί να βλέπουν και να δρουν, χωρίς στα μάτια τους να σβήσει το φώτισμα της Ιδέας.

Ωστόσο η ίδια άποψη επιδέχεται και ενστάσεις³⁴:

1. Απ' τη στιγμή που επιστρέφουν στο Σπήλαιο, οι **φύλακες/φιλόσοφοι** θα βιώνουν απλώς το **εὔ πράττειν**, όχι όμως και την **απόλυτη ευδαιμονία**. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί ότι, ενώ ο Σωκράτης **αφαιρεί** απ' τους **φύλακες/φιλοσόφους** την απόλυτη ευδαιμονία που παρομοιάζεται μ'

³³ Lesky ΑΙ., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Κυριακίδη, 1988, σ. 733, Τσάτσου Κ., ό.π., σελ. 137, Taylor Α. Ε., ό.π. σ. 333

³⁴ ΥΠΕΠΘ – ΚΕΕ, ό.π., σσ. 82 – 83 & Πελεγρίνη Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, σσ. 80 - 82

εκείνη των μακάριων νήσων, ισχυρίζεται ότι **ο νομοθέτης οφείλει να κάνει ευτυχισμένη όλη την πόλη**, πράγμα αδύνατον, αφού κάποιοι θα είναι λιγότερο ευτυχισμένοι, απ' ό,τι ήταν πριν οπότε και βίωναν την απόλυτη ευτυχία.

Έτσι, ενώ γενικά ισχύει ο ισχυρισμός του Πλάτωνα ότι ο νόμος δεν πρέπει να κάνει διακρίσεις, όμως στην περίπτωση των φυλάκων-φιλοσόφων, αν ισχύσουν τα προτεινόμενα, ο νόμος θα είναι άδικος, μεροληπτικός εις βάρος τους. Με άλλα λόγια ο Αριστοτέλης παρατήρησε ότι ο σωματικός συλλογισμός χαρακτηρίζεται από αντίφαση, καθώς δεν είναι δυνατόν η ιδανική πολιτεία να ευαγγελίζεται την ευδαιμονία όλων των πολιτών και την ίδια στιγμή να κάνει τους φύλακες/φιλοσόφους δυστυχισμένους αναθέτοντάς τους την πολιτική ηγεσία. Με άλλα λόγια δεν μπορεί να υπάρξει ευδαιμονία μέσα στο κράτος χωρίς την προσωπική ευδαιμονία του κάθε πολίτη.

2. Επιπλέον, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι αν δεν είναι απόλυτα ευτυχισμένοι οι φύλακες, ποιοι θα είναι; Όχι βέβαια οι τεχνίτες και το πλήθος αυτών που ασχολούνται με βάνανυσα έργα.
3. Μπορεί ο φιλόσοφος να θεωρείται ο ειδικός για ζητήματα ηθικής, αλλά η αρμοδιότητά του θα πρέπει να φτάνει μέχρι τον ρόλο του διαμεσολαβητή προτείνοντας το **πώς** (τα μέσα), αλλά σε καμία περίπτωση δεν έχει δικαίωμα να επιβάλει τι πρέπει να κάνουν οι πολίτες, τις ηθικές αρχές που οφείλουν αυτοί να ακολουθούν. Οι πολίτες πρέπει να έχουν την τελική επιλογή και μόνο αυτοί.

⇒ Πάντως είναι εμφανές και από τους όρους που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Πλάτων – όροι καθόδου από το υψηλότερο στο χαμηλότερο, όροι υποχρέωσης και καθήκοντος – υποδηλώνουν ότι αισθάνεται πως σε τελική ανάλυση υπάρχει μία αντίφαση³⁵.

³⁵ Barker E., Ο πολιτικός στοχασμός στην Ελλάδα, Εκδόσεις Ποιότητα, σελ. 2007, σ. 432κε.

Βασικά στοιχεία του πολιτεύματος που προτείνει ο Πλάτων³⁶

1. αμεροληψία του Νόμου (δες παραπάνω)
2. **πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ**· Ο άριστος νομοθέτης κατά τον Πλάτωνα συνδυάζει την πειθώ με τη βία, η οποία αφορά τόν άπειρον παιδείας όχλον. Αυτή η θέση του δικαιολογείται από τα εξής:
 - α) Είναι γνωστό πως ο Πλάτων ήταν εκ πεποιθήσεως αριστοκράτης γι' αυτό είχε την ελπίδα - που όμως γρήγορα διαψεύστηκε - ότι μια αυταρχική διακυβέρνηση, όπως των Τριάκοντα, θα θεράπευε τις πληγές που είχε προξενήσει στην πόλη η ασυδοσία των δημαγωγών και η οχλοκρατία.
 - β) Ο Πλάτων πίστευε ότι η δημοκρατία όπου ο καθένας πράττει και λέγει, ό,τι θέλει και ζει όπως θέλει, είναι ένα ανάπηρο πολίτευμα. Έτσι, ο άριστος νομοθέτης της ιδεώδους πολιτείας χρησιμοποιεί την πειθώ για τους πεπαιδευμένους και τη βία για τους απαίδευτους που τείνουν να μετατραπούν σε όχλο για να δημιουργήσει ένα αρμονικό σύνολο πολιτών. Ο νόμος εναρμονίζει τους πολίτες χρησιμοποιώντας την πειθώ, την εκούσια δηλαδή υπακοή των πολιτών στις επιταγές του, και τη βία τον εξαναγκασμό, δηλαδή τη δύναμη των κυρώσεων που διαθέτει. Με την πειθώ, με τη χρήση, δηλαδή, λογικών επιχειρημάτων, την προβολή υγιών προτύπων και με την παιδεία οφείλουν οι πολίτες να συνειδητοποιήσουν τον κοινωνικό τους ρόλο, να παραμερίσουν το προσωπικό τους συμφέρον και να προσφέρουν αλληλοβοηθούμενοι ό,τι είναι δυνατόν στην πολιτεία. [Έχει πάντως προταθεί και η άποψη ότι η φράση χρησιμοποιείται με μια πιο κυριολεκτική έννοια και ότι συνιστά τη χρήση ρητορικής προπαγάνδας και βίας, καθώς ο Πλάτων έχει κατά νου την εικόνα του γιατρού-πολιτικού.³⁷ Η μέθοδος αυτή απευθύνεται κυρίως στους πεπαιδευμένους πολίτες.

³⁶ Μιχαηλίδη Κ., ό.π., σ. 68 – 71

³⁷ Popper Κ., ό.π., σελ. 441 & 443

Υπάρχουν, όμως, πολίτες και μέλη της κοινωνίας, οι οποίοι δεν πείθονται με τον λόγο. Σ' αυτούς επιβάλλεται η **βία**. Πρόκειται για τον καταναγκασμό που ορίζεται από τον νόμο και δεν επιβάλλεται τυραννικά, αυταρχικά. Η μέθοδος αυτή απευθύνεται, κυρίως, στον «**ἄπειρον παιδείας ὄχλον**», στον οποίο ο φιλόσοφος-νομοθέτης την εφαρμόζει, αλλά επιβάλλει και **στους πολίτες**, αν εκείνοι πολυπραγμονούν, καταναγκαστικά, υποχρεωτικά μέτρα για τη συμμόρφωσή τους στο πνεύμα της δικαιοσύνης, όπως **και στους πεπαιδευμένους, που δεν έχουν συνετιστεί με την πειθώ, και στους άρχοντες**, που είναι υποχρεωμένοι να ζουν με λιτότητα και ευσυνειδησία, ώστε να εκλείψει η διαφθορά από τον δημόσιο βίο.

- 3. μεταδίδονται ἀλλήλοις τῆς ὠφελίας·** Ο πολίτης, κατά τον Πλάτωνα δεν πρέπει να έχει εγωιστική συμπεριφορά, αλλά αντίθετα, η παρουσία και η δράση του πρέπει να έχει **κοινωνικοκεντρικό χαρακτήρα**. Δεν μπορεί δηλαδή να ενδιαφέρεται μόνο για το άτομό του, αλλά πρέπει να προσφέρει και στους άλλους. Η πόλη αποτελεί ένα οργανικό σύνολο, έναν οργανισμό που προϋποθέτει τη συνύπαρξη και συλλειτουργία των μελών του. Μέλη της πολιτείας είναι οι πολίτες· εφόσον η πόλη επιδιώκει τη συλλογική ευτυχία, θεωρείται αναγκαίο να υπάρχουν μεταξύ των πολιτών ισχυροί δεσμοί. Η μη διάσπαση του κοινωνικού ιστού αλλά και η ισχύς του αποτελούν για τον Πλάτωνα ύψιστο ζητούμενο. Θυμίζουμε ότι στον μύθο του Πρωταγόρα (6η Διδακτική Ενότητα) το δώρο του Δία στους ανθρώπους, με το οποίο τους δόθηκε ως δυνατότητα η πολιτική αρετή, ήταν η *αἰδώς* και η *δίκη*, για να λειτουργήσουν ως *πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί*.

Δικαιοσύνη (οικειοπραγία) – Πολυπραγμοσύνη

οὐχ ἵνα ... ὅπη ἕκαστος βούλεται ... ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως· Η πολιτεία είναι δίκαιη και ωφέλιμη για όλους, επειδή ο καθένας εκπληρώνει τη λειτουργία του χωρίς να παρακωλύει τη λειτουργία των άλλων, με άλλα λόγια: ο καθένας πράττει το έργο που του έχει ανατεθεί και δεν πολυπραγμονεί. Ο καθένας δεν μπορεί να κάνει ανεγξέλεκτα ό,τι θέλει, να λειτουργεί αποκλειστικά ως άτομο. Σκοπός του ατόμου είναι να διατηρεί τη σταθερότητα του κράτους. Το άτομο πρέπει να έχει κατά νου ότι η πολιτεία είναι ένα οργανωμένο σύνολο. Δικαιοσύνη δεν είναι τίποτε άλλο παρά να πράττει κανείς τα δικά του πράγματα, να κρατά κανείς τη θέση του, η οικειοπραγία. Την οικειοπραγία πρέπει να τη δούμε όχι μόνο ως έναν περιορισμό στη στενή επαγγελματική μας απασχόληση, ως επαγγελματική εξειδίκευση, αλλά πολύ περισσότερο ως ένα όριο που μας βοηθά να μη διασπαζόμαστε σε πολλά και να εναρμονιζόμαστε εντασσόμενοι μέσα στο σύνολο. Το αρμονικό αυτό σύνολο είναι η ορθά ιεραρχημένη με τις ποικίλες λειτουργίες πόλη.

Η πολυπραγμοσύνη έτσι είναι μια αλλοτρίωση που δεν γνωρίζει τα όριά της, μια αμετρία. Ο Πλάτων θέλει να μας πει ότι η πολιτεία είναι μια πολυδιάστατη, διαχωρισμένη σε πολλές τάξεις ή λειτουργίες ενότητα. Γι' αυτό και ζει υπό τη συνεχή απειλή της ανατροπής του συσχετισμού και της ιεραρχίας των λειτουργιών αυτών και της διαμόρφωσης μιας κάθε φορά νέας ισορροπίας ή ανισορροπίας ανάμεσά τους με κίνδυνο τελικά της εκτροπής και του εκφυλισμού (βλ. φαύλες πολιτείες). Εδώ έγκειται και ο ρόλος του **φιλοσόφου-βασιλιά** ο οποίος θα κυβερνήσει με την πειθώ και τη βία. Η πολιτεία τότε θα είναι στην εντέλεια συναρμοσμένη, γι' αυτό και θα είναι δίκαιη στον ανώτερο δυνατό βαθμό στηριγμένη στην οικειοπραγία των λειτουργιών της.

Η τριπλή λειτουργία του Νόμου για την επίτευξη της ευδαιμονίας του συνόλου³⁸

Ο Σωκράτης στην απάντησή του στην ένσταση του Γλαύκωνα προσωποποιεί τον Νόμο και του αποδίδει τρεις βασικές λειτουργίες του με τις οποίες επιδιώκεται η ευδαιμονία της πόλης. Χρησιμοποιεί τρεις μετοχές «συναρμόττων, ποιῶν και ἐμποιῶν» για να καταδείξει τρεις αδιαπραγμάτευτες λειτουργίες – προϋποθέσεις για την ύπαρξη και την ευδαιμονία της πόλης.

1. «συναρμόττων τοὺς πολίτας πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκη»

Με το πρώτο μετοχικό σύνολο ο Πλάτωνας προβάλλει την **κοινωνική λειτουργία του Νόμου**, καθώς επιδιώκεται η κοινωνική συναρμογή των πολιτών. Ο Πλάτωνας συχνά κάνει λόγο για την αναγκαιότητα της αρμονίας τόσο στα μέρη της ψυχής, με την υποταγή του κατώτερου μέρους στο ανώτερο (το «ἐπιθυμητικόν» πρέπει να υποτάσσεται στο «θυμοειδές» και το τελευταίο στο «λογιστικόν»), όσο και στις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους. Μόνο αν επιτευχθεί αυτή η αρμονία, θα οδηγηθούν οι πολίτες στη δικαιοσύνη, στην ομαλή συμβίωση μέσα στην πόλη και κατ' επέκταση στην ευδαιμονία. Αν όμως ο πολίτης είτε από φιλαυτία είτε από ματαιοδοξία είτε από αδυναμία κρίσης δεν είναι σε θέση να οριοθετήσει τον τομέα της δραστηριότητάς του, τότε τουλάχιστον θα πρέπει να συμμορφώνεται προς τις υποδείξεις του εμπειρότερου, του σοφότερου, του σωφρονέστερου (βλέπε εισαγωγή σχολικού εγχειριδίου Φιλοσοφικός Λόγος). Έτσι, ο Νόμος, προκειμένου να πείσει τους πολίτες να υπακούουν σ' αυτόν, ώστε να επέλθει η κοινωνική αρμονία, χρησιμοποιεί την **πειθώ** και τη **βία** Πλάτων, *Νόμοι*, 722b: ο άριστος νομοθέτης συνδυάζει την πειθώ με τη βία). Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο νόμος οφείλει να αποβλέπει στην ευδαιμονία όλης της πόλης και να υποχρεώνει τους Αγαθούς να ασκήσουν την εξουσία.

³⁸ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

2. «ποιῶν μεταδιδόναι ... ὠφελεῖν»

Με το δεύτερο μετοχικό σύνολο ο Σωκράτης αποδίδει στον Νόμο **οικονομική λειτουργία**. Ο Νόμος κατοχυρώνει μια από τις βασικές ιδρυτικές αρχές της πόλης, τον καταμερισμό της εργασίας, με τον οποίο κατακτάται η αὐτάρκεια. Έτσι, αν το άτομο είναι φύσει ενδεές, με την κοινωνική του συναρμογή γίνεται αὐτάρκες χάρη στην αὐτάρκεια που αποκτά η κοινότητα με τον καταμερισμό της εργασίας. Οι εργασίες κατανέμονται σε κάθε πολίτη με βάση τις ικανότητές του, ώστε ο καθένας να στρέφει την προσοχή του όχι μόνο στην ικανοποίηση των δικών του αναγκών, αλλά και στις ανάγκες των συμπολιτῶν του, με στόχο το κοινό όφελος και την ευδαιμονία. Έτσι, μεταξύ των πολιτῶν καλλιεργούνται **σχέσεις συνεργασίας, αλληλοβοήθειας, αλληλοπροσφοράς και αλληλεγγύης**.

3. «καὶ αὐτὸς ἐμποιῶν ... ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως»

Με το τρίτο μετοχικό σύνολο δηλώνεται **η παιδαγωγική και πολιτική λειτουργία του Νόμου**, ο οποίος έχει χρέος να διαπλάθει ανθρώπους ικανούς και άξιους να διατηρούν τη συνοχή της πόλης. Για να γίνει αυτό, χρειάζεται ο Νόμος από τη μια να περιορίσει την ατομική επιθυμία, ώστε να τιθασευτεί η βούληση από τον Λόγο, και από την άλλη να κατευθύνει την πολιτική κοινωνικοποίηση των ανθρώπων. Συνεπώς, ο Νόμος υπηρετεί τον τελικό σκοπό της ευδαιμονίας του συνόλου και επιχειρώντας να υπαγάγει την ατομική επιθυμία στην αναγκαιότητα της κοινωνικής συναρμογής και της πολιτικής ευταξίας. Προς αυτή την κατεύθυνση ο Νόμος καλλιεργεί την κοινωνικότητα και ακόμη περισσότερο αναδεικνύει τους αγαθούς πολίτες σε πολιτικούς ηγέτες που επιφορτίζονται με τη διατήρηση της συνοχής της πόλης. Τέλος, ο Νόμος θέτει όρια και περιορισμούς στη συμπεριφορά των πολιτῶν, αλλά και των φιλοσόφων-βασιλέων, ώστε να μην παρεκτρέπονται και διαταράσσουν τη συνοχή της πόλης.

Γενικός χαρακτηρισμός του Νόμου

Ο Νόμος παρουσιάζεται ως βασική αρχή της πολιτικής συμβίωσης, προκειμένου να αποκλειστεί ο κίνδυνος της αταξίας και του χάους που αναιρεί τις δυνατότητες της δίκαιης πολιτείας. Έτσι η κοινωνία παρουσιάζεται ως ένα σύνολο ανθρώπων αυτοτελές, άυταρκες, διαχρονικό και οργανωμένο, όπου αναπτύσσεται συμμετρικά η ατομική και κοινωνική διάσταση του ανθρώπου. Ο Νόμος, με άλλα λόγια, είναι η αναγκαιότητα που επιβάλλει την εναρμόνιση της ατομικότητας και της συλλογικότητας μέσα στην κοινωνία. Εγγυητής και διεκπεραιωτής αυτής της αναγκαιότητας καθίσταται ο φιλόσοφος. Ο Νόμος, λοιπόν, λειτουργεί ως απρόσωπος και ψυχρός άρχοντας, δρα αντικειμενικά, χωρίς να παρεκκλίνει από τον ορθό τρόπο διακυβέρνησης. Ρόλος του είναι να ρυθμίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις λειτουργίες του κράτους, ώστε να επιτευχθεί η αρμονική και ομαλή συμβίωση των πολιτών με υψηλό βαθμό αλτρουισμού. Παρουσιάζεται, δηλαδή, ως ιδανικός ηγέτης της ιδανικής πολιτείας.

προσαναγκάζοντες τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖσθαι τε καὶ φυλάττειν· Ο Πλάτων θεωρεί ως δίκαιο τον εξαναγκασμό των φιλοσόφων να φροντίζουν και να φυλάττουν τους άλλους. (δες παραπάνω τους 4 λόγους)

Μήπως ο Πλάτων εκφράζει ένα πρώιμο ολοκληρωτισμό;

Κρίνοντας από τις λειτουργίες που επιτελεί και τα μέσα (πειθώ-βία, κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, αγωγή αυτοπεριορισμού), που χρησιμοποιεί ο Νόμος για να πείσει τους πολίτες πως είναι σωστό και αναγκαίο να υπακούουν σ' αυτόν, συμπεραίνουμε ότι ο Σωκράτης προσπαθεί να συμβιβάσει το γενικό καλό με το ατομικό, από την οπτική μιας ολιστικής και κοινωνιοκεντρικής προσέγγισης του πολιτικού φαινομένου, στο οποίο εξασφαλίζεται η αξιοκρατία και η αμεροληψία.

Αυτή η τόσο αναγκαστική επιβολή κανόνων και απαγορεύσεων σύμφωνα με ορισμένους μελετητές δεν ταιριάζει σε δημοκρατικά πολιτεύματα, αλλά μάλλον σε αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα. Αν λάβουμε υπόψη τα παραπάνω μήπως ο άνθρωπος τελικά στερείται την ελευθερία του και καθυποτάσσεται σ' έναν προκαθορισμένο ολοκληρωτικό μηχανισμό;

Κάποιοι κατηγορούν τον Πλάτωνα, ότι παρουσιάζει στο σημείο αυτό ένα ανελεύθερο πολιτικό σύστημα, ότι ταυτίζει σκόπιμα τον ατομικισμό με τον εγωισμό, τον αλτρουισμό με την συλλογικότητα. Με άλλα λόγια, κατά τους επικριτές του, ο Πλάτων στιγματίζει όλους τους ατομικιστές ως ιδιοτελείς, ανίκανους να αφοσιωθούν σε οτιδήποτε άλλο πέρα από τον εαυτό τους. Όμως από την άλλη η χειραφέτηση του ατόμου ήταν πραγματικά η μεγάλη πνευματική επανάσταση που είχε οδηγήσει στην κατάρρευση της φυλετικής κοινωνίας και του φυλετισμού, καθώς και στην άνοδο της δημοκρατίας. Άλλωστε ο Περικλής επιμένει ότι ο ατομικισμός πρέπει να συνδεθεί με τον αλτρουισμό. (δες σχετικά τον Επιτάφιο λόγο §37)

Επιπλέον, συνεχίζουν οι ίδιοι επικριτές, ο Πλάτων δεν ενδιαφέρεται καν για τα προβλήματα εκείνα που συνήθως οι άνθρωποι ονομάζουν προβλήματα δικαιοσύνης, δηλαδή για την αμερόληπτη στάθμιση των αντιτιθέμενων αξιώσεων των ατόμων. Ούτε ενδιαφέρεται να εναρμονίσει τις αξιώσεις του ατόμου προς αυτές του κράτους· γιατί κατ' αυτόν το άτομο είναι ολωσδιόλου κατώτερο. Τον απασχολεί μονάχα η συλλογική ολότητα,

αυτή καθαυτή· και η δικαιοσύνη γι' αυτόν δεν είναι παρά η υγεία, η ενότητα και η σταθερότητα του συλλογικού σώματος³⁹.

Πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε ότι οι προθέσεις του είναι αγαθές, αφού απώτερος στόχος του Νόμου είναι η χρήση κάθε μέσου για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος. Επίσης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι για τον Πλάτωνα **ευδαιμονία** δεν είναι η προσωπική ευτυχία στη ζωή, αλλά **η συναίσθηση ότι με τις ενέργειές του ο πολίτης καθιστά τους άλλους ευδαίμονες**.

Λεξιλογικά σχόλια

- **ήγουμένοι < ήγοῦμαι**: άγημα, ηγεμόνας, ηγήτορας, ηγέτης, ηγεσία, ηγετικός, αφηγητής, διήγημα, εξήγηση, εισηγούμαι, καθηγητής, Αγησίλαος
- **άφικέσθαι < άφικνοῦμαι**: ικανός, ικέτης, ικεσία, προίκα, άφιξη, ανέφικτος, ίχνος
- **ἔφαμεν < φημί**: φήμη, φημισμένος, φημολογία, φάσκω, αντί-φαση, πρό-φαση, καταφατικός, αποφατικός, θέσφατος, φωνή
- **ιδεῖν < εἶδον**: ιδέα, ιδεαλισμός, ιδεατός, ιδανικός, ιδεολογία, ιδεώδης, ειδήμων, ειδύλλιο, ειδικός, είδος, ιστορία (πβ. οἶδα)
- **άναβῆναι < άνᾶ + βαίνω**: βάση, βαθμός, βάθρο, βαδίζω, βάδην, άβατο, βήμα, βέβηλος, βωμός, πρόβατο
- **μεταδιδόναι < μετά + δίδωμι**: δίνω, δώρο, δωρεά, δωρίζω, δωρητής, δωσίλογος, δόση, δότης, δοτός, δοτική, δανειοδότηση, δοσοληψία, προδοσία, ενδίδω, παραδίνω, λογοδοτώ, γνωμοδοτώ
- **πειθοῖ < πείθω**: πειθαναγκασμός, πειθαρχία, πειθήνιος, πεισιθάνατος, πείσμα, πεισματάρης, πειστήριο, πειστικός, πιθανός, πιθανότητα, πίστη, πιστός
- **άφιῆ < άπό + ἵημι**: άνεση, άνετος, άφεση, αφετηρία, δίεση, εγκάθετος, ένεση, ενέσιμος, ενετός, έφεση, εφετείο, εφέτης, καθετήρας, κάθετος, καθέτως, σύνεση, συνετός, χειραφετημένος, χειραφέτηση

³⁹ Popper K. ό.π., σ. 184

- **καταχρήται** < κατὰ + χρῶμαι: χρή, χρεία, χρήση, χρήμα, χρηστός, χρήζω, χρησμός

Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πολιτεία 519b-520a

Τί δέ; Τόδε οὐκ εἰκός, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ἀνάγκη ἐκ τῶν προειρημένων, μήτε τοὺς ἀπαιδεύτους καὶ ἀληθείας ἀπείρους ἱκανῶς ἂν ποτε πόλιν ἐπιτροπεῦσαι, μήτε τοὺς ἐν παιδείᾳ ἐωμένους διατρίβειν διὰ τέλους, τοὺς μὲν ὅτι σκοπὸν ἐν τῷ βίῳ οὐκ ἔχουσιν ἓνα, οὗ στοχαζομένους δεῖ ἅπαντα πράττειν ἃ ἂν πράττωσιν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ, τοὺς δὲ ὅτι ἐκόντες εἶναι οὐ πράξουσιν, ἡγούμενοι ἐν μακάρων νήσοις ζῶντες ἔτι ἀποκίσθαι;

Ἀληθῆ, ἔφη.

Ἡμέτερον δὴ ἔργον, ἦν δ' ἐγώ, τῶν οἰκιστῶν τάς τε βελτίστας φύσεις ἀναγκάσαι ἀφικέσθαι πρὸς τὸ μάθημα ὃ ἐν τῷ πρόσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε τὸ ἀγαθὸν καὶ ἀναβῆναι ἐκείνην τὴν ἀνάβασιν, καὶ ἐπειδὴ ἀναβάντες ἱκανῶς ἴδωσι, μὴ ἐπιτρέπειν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται.

Τὸ ποῖον δὴ;

Τὸ αὐτοῦ, ἦν δ' ἐγώ, καταμένειν καὶ μὴ ἐθέλειν πάλιν καταβαίνειν παρ' ἐκείνους τοὺς

δεσμώτας μηδὲ μετέχειν τῶν παρ' ἐκείνοις πόνων τε καὶ τιμῶν, εἴτε φαυλότεραι εἴτε

σπουδαιότεραι.

Ἐπειτ', ἔφη, ἀδικήσομεν αὐτούς, καὶ ποιήσομεν χειρόν ζῆν, δυνατόν αὐτοῖς ὄν ἄμεινον;

Ἐπελάθου, ἦν δ' ἐγώ, πάλιν, ὦ φίλε, ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἐν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι, συναρμόττων τοὺς πολίτας πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ, ποιῶν μεταδιδόναι ἀλλήλοις τῆς ὠφελείας ἣν ἂν ἕκαστοι τὸ κοινὸν δυνατοὶ ὧσιν ὠφελεῖν καὶ αὐτὸς ἐμποιῶν τοιούτους ἄνδρας ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἵνα ἀφιῇ τρέπεσθαι ὅπῃ ἕκαστος βούλεται, ἀλλ' ἵνα καταχρήται αὐτὸς αὐτοῖς ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως.

Ἀληθῆ, ἔφη· ἐπελαθόμην γάρ.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:
 - *μήτε τοὺς ἀπαιδευτοὺς καὶ ἀληθείας ἀπείρους ἱκανῶς ἂν ποτε πόλιν ἐπιτροπεῦσαι*: Κατά τον Πλάτωνα, όσοι δεν διαθέτουν παιδεία και δεν γνωρίζουν την αλήθεια είναι ικανοί να διοικήσουν την ιδανική Πολιτεία.
 - *ἐκόντες εἶναι οὐ πράξουσιν, ἡγούμενοι ἐν μακάρων νήσοις*: Κατά τον Πλάτωνα οι φιλόσοφοι είναι απρόθυμοι να αναλάβουν την πολιτική διακυβέρνηση, επειδή βιώνουν την απόλυτη ευτυχία.
 - *μὴ ἐπιτρέπῃν αὐτοῖς ὃ νῦν ἐπιτρέπεται*: Κατά τον Πλάτωνα, οι φιλόσοφοι στην ιδανική Πολιτεία είναι υποχρεωμένοι να αναλάβουν τη διακυβέρνησή της.
 - *ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι*: Στην ιδανική Πολιτεία ο Νόμος επιδιώκει να πετύχει την οικονομική ευμάρεια όλων των πολιτών.
2. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των φυλάκων/φιλοσόφων με βάση το κείμενο;
3. Γιατί αγανακτεί ο Γλαύκων;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Σε τι διαφοροποιείται η ζωή αυτών που έχουν λάβει την ορθή παιδεία από τη ζωή των απαιδευτών, των τυχαίων και αφιλοσόφητων πολιτικών;
2. Ποια έννοια νομίζετε ότι έχει η λέξη «**ἀγαθό**» στο κείμενο;
3. Ποια είναι, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η σημασία της παιδείας;
4. Ποια είναι η άποψη του Πλάτωνα για τη φύση του ανθρώπου;
5. Ποιες είναι οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών και μεταξύ νόμου και πολιτών σύμφωνα με το κείμενο; Πώς θα χαρακτηρίζατε το πολίτευμα στο οποίο οι σχέσεις ορίζονται με τον τρόπο αυτό;
6. Πώς δικαιολογείται η χρήση βίας από τον νόμο;

7. Γιατί ο Σωκράτης θεωρεί δίκαιο τον εξαναγκασμό των φιλοσόφων να φροντίζουν και να φυλάττουν τους άλλους;
8. Ποιες απόψεις διατυπώνονται από τον Σωκράτη και τον Γλαύκωνα για το αν είναι δίκαιος ο ηθικός εξαναγκασμός των φιλοσόφων; Αξιολογήστε τη θέση του Σωκράτη.
9. Ποια σχέση έχει η αλληγορία του σπηλαίου με το θέμα της δικαιοσύνης και της ιδανικής πολιτείας, όπως διαφαίνεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από δύο ομόρριζα (απλά ή σύνθετα) στην αρχαία ή τη νέα ελληνική για κάθε μία από τις λέξεις που σας δίνονται: **προειρημένων, άπειρους, σκοπόν, έκόντες, μακάρων.**
2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) στη νέα ελληνική για κάθε μία από τις λέξεις που σας δίνονται: **άφικέσθαι, έφαμεν, ιδεΐν, έπιτρέπειν, καταμένειν.**
3. **χεΐρον, άμεινον, έπελάθου, μηχανάται, καταχρήται, σκέψαι:** Για καθεμία από τις λέξεις που σας δίνονται να γράψετε δύο λέξεις ετυμολογικά συγγενείς.
4. **χεΐρον, άδικήσομεν, εϋ πράξει, ώφελία, άφίημι, άληθῆ, έπιμελοϋμαι:** Να γράψετε τα αντίθετα των λέξεων που σας δίνονται (στην αρχαία ελληνική).

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε σε τι ακριβώς συνίσταται η Ιδέα του Αγαθού στο πλαίσιο της πλατωνικής φιλοσοφίας:

Αυτό λοιπόν που παρέχει την αλήθεια σε ό,τι κατακτάται γνωστικά και δίνει σε όποιον προσοικειώνεται γνώση τη δύναμη να γνωρίζει είναι η Ιδέα του αγαθού. Είναι το αίτιο της γνώσης και της αλήθειας. Να το συλλογίζεσαι ως

κάτι που κατακτάται γνωστικά, κι ενώ και τα δύο αυτά, η γνώση και η αλήθεια, είναι όμορφα πράγματα, εσύ, την Ιδέα του αγαθού να την θεωρήσεις σωστά ως κάτι διαφορετικό και ακόμη πιο όμορφο και από αυτά τα δύο. [...] Έτσι λοιπόν για τα αντικείμενα της γνώσης μπορείς να πεις πως από το Αγαθό δεν προέρχεται μόνο το ότι γίνονται γνωστά αλλά και ότι και το είναι τους και την ουσία τους την έχουν από αυτό, χωρίς το ίδιο το Αγαθό να αποτελεί ουσία αλλά κάτι ακόμη πιο πέρα από την ουσία, ανώτερο από αυτήν ως προς το αξίωμα και τη δύναμη.

Πλάτων, Πολιτεία, 508e-509a

Β. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε για ποιους λόγους είναι υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στο σπήλαιο.

Βέβαια δεν σταμάτησα να εξετάζω αν ήταν δυνατόν να βελτιωθεί η κατάσταση και στα συγκεκριμένα ζητήματα, αλλά και γενικότερα στη διοίκηση της πολιτείας, ωστόσο ανέβαλλα τη δραστηριοποίησή μου στην πολιτική περιμένοντας πάντοτε την κατάλληλη ευκαιρία. Τελικά, κατανόησα ότι όλες οι σύγχρονες πολιτείες διοικούνται με άσχημο τρόπο, —γιατί νόμοι τους έχουν περιέλθει σε κατάσταση σχεδόν αθεράπευτη, εκτός αν υπάρξει μια εκπληκτική προετοιμασία για την αναμόρφωσή τους συνδυασμένη με κάποια εύνοια της τύχης— και αναγκάστηκα, επαινώντας την ορθή φιλοσοφία, να λέω ότι χάρη σε αυτήν μπορεί κανείς να αντιληφθεί τι είναι δίκαιο και στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή. Τα δεινά, επομένως, για το ανθρώπινο γένος δεν θα σταματήσουν, παρά μόνο όταν οι σωστοί και γνήσιοι φιλόσοφοι καταλάβουν την πολιτική εξουσία, ή οι ηγέτες των πόλεων, χάρη σε κάποια θεϊκή πρόνοια, στραφούν στην πραγματική φιλοσοφία.

Πλάτων, Ζ' Επιστολή, 326a-b

Γ. Αφού διαβάσετε το κεφάλαιο 37 από τον Επιτάφιο λόγο του Περικλή να επισημάνετε τις διαφορές ανάμεσα στο ιδανικό πολίτευμα της αθηναϊκής

δημοκρατίας, όπως το περιγράφει ο Αθηναίος πολιτικός, και στο ιδανικό πολίτευμα που προτείνει ο Αθηναίος φιλόσοφος.

Το πολίτευμα που έχουμε σε τίποτε δεν αντιγράφει τα ξένα πολιτεύματα. Αντίθετα, είμαστε πολύ περισσότερο εμείς παράδειγμα για τους άλλους παρά μιμητές τους. Το πολίτευμά μας λέγεται Δημοκρατία, επειδή την εξουσία δεν την ασκούν λίγοι πολίτες, αλλά όλος ο λαός. Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι μπροστά στον νόμο για τις ιδιωτικές τους διαφορές. Για τα δημόσια αξιώματα προτιμώνται εκείνοι που είναι ικανοί και τα αξίζουν και όχι εκείνοι που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη. Κανείς, αν τύχει και δεν έχει κοινωνική θέση ή αν είναι φτωχός, δεν εμποδίζεται γι' αυτό να υπηρετήσει την πολιτεία, αν έχει κάτι άξιο να προσφέρει. Στη δημόσια ζωή μας είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπομε ο ένας τον άλλο, δεν θυμώνουμε με τον γείτονά μας αν διασκεδάζει, και δεν του δείχνουμε όψη πειραγμένου που, αν ίσως δεν τον βλάπτει, όμως τον στενοχωρεί. Αν, ωστόσο, η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στα δημόσια πράγματα, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους και, μάλιστα, σε όσους έχουν γίνει για να προστατεύουν τους αδυνάτους και όσους που, αν και άγραφοι, είναι ντροπή να τους παραβαίνει κανείς.

Θουκυδίδης, Β 37

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Τόμας Μορ Ουτοπία

- Η πηγή της αδικίας και των ανισοτήτων οφείλεται στην ιδιωτική περιουσία κατά τον Μορ. Έτσι μέσω λίγων νόμων στην Ουτοπία θεμελιώνεται η ισότητα των αγαθών με τρόπο ώστε να μην λείπουν σε κανέναν τα απαραίτητα. Για τον Πλάτωνα [αλλά και για τον Μορ] όπως γνωρίζουμε η ατομική ιδιοκτησία είναι η βασική αιτία φθόνου και απληστίας, το ελατήριο που ωθεί στην επιθυμία για αύξηση πλούτου, ο λόγος για την υποκίνηση συγκρούσεων και την επέκταση φτώχειας. Κατά συνέπεια, μία ισότιμη και ορθολογική κατανομή των αγαθών περιλαμβάνει απαραίτητα την πλήρη κατάργηση κάθε μορφής ιδιοκτησίας.

- Στο κείμενο αναφοράς γίνεται λόγος για μία ισότιμη αντιμετώπιση των πολιτών εκ μέρους του Νόμου με στόχο την ευδαιμονία όλης της πόλης. Οι φύλακες/φιλόσοφοι αναλαμβάνουν την εξουσία από αίσθηση καθήκοντος για να διοχετεύσουν μέσα στη νομοθεσία τη σοφία τους και την ακεραιότητά τους. Δεν διαθέτουν ούτε προσωπική περιουσία ούτε καν οικογένεια για να είναι αδέκαστοι, ανεπηρέαστοι και ολόψυχα αφοσιωμένοι στο κοπιώδες λειτούργημά τους. Η διαβίωση των φυλάκων/φιλοσόφων διέπεται από αυστηρό πνεύμα λιτότητας. Απαγορεύεται η κατοχή προσωπικής περιουσίας, μεγάλων και πολυτελών κατοικιών, χρυσού και αργύρου. Η άρχουσα τάξη δεν πρέπει να απολαμβάνει τα αγαθά εις βάρος των άλλων. Σκοπός της πολιτείας δεν είναι η επίτευξη της ευδαιμονίας για μια τάξη, αλλά για ολόκληρη την πολιτεία. Έτσι, η εξουσία δεν αποβαίνει μέσο παράνομου πλουτισμού.

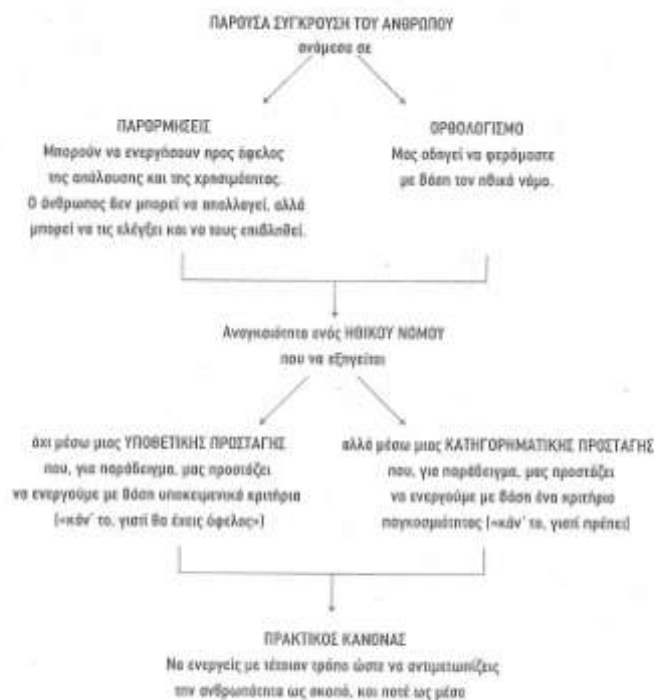
[Τίθεται, βέβαια, ερώτημα για το ποιο είναι το περιεχόμενο της υπερβολικής ευτυχίας, για την οποία γίνεται λόγος στο κείμενο, εάν δηλαδή αφορά υλικές απολαύσεις ή αποκλειστικά πνευματικές ηδονές (πβ. νησιά Μακάρων) ώστε να είναι συγκρίσιμα τα 2 κείμενα.]

- Σχετικά με το ερώτημα αν η πολιτική σκέψη χρειάζεται τελικά σε κάποιον βαθμό την ουτοπική διάσταση μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

Το όραμα ενός ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι ποικίλες ανάγκες των μελών της, να επιτυγχάνεται η συμφιλίωση και η υπέρβαση των αντιθέσεων τους και να πραγματώνονται τα σημαντικότερα ηθικά ιδεώδη, δεν εκφράζει μόνο την αόριστη προσδοκία κάποιας βαθύτερης ευτυχίας. Μπορεί να χρησιμεύσει και ως απόλυτο μέτρο και σημείο αναφοράς για την κριτική της αδικίας, που υφίσταται ως τις μέρες μας, και να αποτελέσει έτσι κινητήρια δύναμη ιστορικής προόδου. Αν δεν μπορούσαμε να συλλάβουμε τη λογική δυνατότητα επίτευξης ενός ιδανικού συνδυασμού δικαιοσύνης και ευημερίας, δεν θα κάναμε τίποτα για να βελτιωθούν τα πράγματα και θα απορρίπταμε εκ των προτέρων κάθε επαναστατική αλλαγή. Αρκεί βέβαια να υπάρχει η επίγνωση ότι είναι αφελές και επικίνδυνο να επιδιώκεται η αναγκαστική και βίαιη συμμόρφωση των ανθρώπων με καταστάσεις που υποτίθεται πως εξυπηρετούν μακροπρόθεσμα ένα τέτοιο όραμα. Η πραγμάτωση ουτοπικών οραμάτων δεν πρέπει να επιδιώκεται κατά τρόπο που να υπονομεύει τη συναινετική, δημοκρατική διακυβέρνηση των κοινωνιών, η οποία δεν αποτελεί ουτοπία, εφόσον γνωρίζει μεγάλη διάδοση σε ολόκληρο τον πλανήτη (από το Σχ. βιβλίο "Αρχές Φιλοσοφίας".)

Παράλληλο 2ο, Ιμμάνουελ Καντ Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών

- Σχετικά με την ηθική του Καντ μπορούμε να αξιοποιήσουμε το παρακάτω σχεδιάγραμμα (πηγή: Ιστορία της Φιλοσοφίας (επιστημονική επιμέλεια: Umberto Eco), τόμος 5, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2018, σ. 255)

- Αν θέλουμε πραγματικά να αποσυνδέσουμε την ηθική ορθότητα από τα αποτελέσματα των πράξεών μας, τότε ίσως πρέπει να αναζητήσουμε τα κριτήρια για την αξιολόγησή τους όχι στο αποτέλεσμα ή στις συνέπειές τους, αλλά στα χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο σκεφτόμαστε, όταν αποφασίζουμε πώς πρέπει να πράξουμε. Εκείνο που πρέπει βασικά να μας ενδιαφέρει είναι να έχουν οι ηθικές κρίσεις μας καθολικό χαρακτήρα, να ισχύουν δηλαδή όχι μόνο για μία συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά και για κάθε παρόμοια περίπτωση κατά την οποία ενεργεί ένα παρόμοιο υποκείμενο. Από αυτή την καθολικότητα των ηθικών μας κρίσεων ο Καντ συνάγει την κεντρική αρχή του ηθικού νόμου, την οποία αποκαλεί κατηγορική προσταγή, επειδή έχει κατηγορικό - δηλαδή απόλυτο και όχι υποθετικό - χαρακτήρα. Ο ηθικός νόμος πρέπει να μπορεί να ισχύει σε κάθε περίπτωση και να μη συνδέεται με συγκεκριμένους στόχους του ενός ή του

άλλου υποκειμένου. Πρέπει κάθε υποκείμενο να πράττει έτσι, ώστε να μεταχειρίζεται πάντοτε όλους τους άλλους ανθρώπους - όπως και τον εαυτό του - ως σκοπούς και όχι μόνο ως μέσα των πράξεων του. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από τους οποιουσδήποτε επιμέρους στόχους μας, για την επίτευξη των οποίων μας είναι χρήσιμοι οι συνάνθρωποί μας, πρέπει πάντοτε να σεβόμαστε απόλυτα την ελευθερία και την αξιοπρέπειά τους και να αντιμετωπίζουμε τα δικαιώματά τους ως ισότιμα με τα δικά μας.

Είναι προφανές ότι ηθικός νόμος του Καντ είναι προσωπικός και δεν επιβάλλεται από καμία εξουσία, εξωτερική ή και υπέρτερη ακόμη, αλλά έργο της ίδιας της βούλησης. Πρόκειται για μία αυτοδέσμευση που επιβάλλει η ορθολογική και αυτόνομη βούλησή μας. Αντίθετα, ο Νόμος στο πλατωνικό απόσπασμα επιβάλλεται από έξω, είναι θεσπισμένος από τους ιδρυτές της πόλης σε όλους τους πολίτες και επιβάλλεται όχι μόνο με την πειθώ, αλλά ακόμη και με τη χρήση βίας. Δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά επιδιώκει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, στην εξασφάλιση της ενότητας της πόλης και της ευτυχίας της πολιτείας στο σύνολό της.

Διδακτική ενότητα 11η - Ο χαρακτήρας και οι στόχοι της παιδείας

Εισαγωγικά σχόλια

Αξίζει να διαβάσουμε τι έγραψε ο Αριστοτέλης αμέσως πριν από το κείμενό του που περιλάβαμε στην ενότητα αυτή:

«Κανείς, νομίζω, δεν έχει αμφιβολία ότι είναι υποχρέωση του νομοθέτη να ασχοληθεί πολύ σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων· είναι κάτι που αν παραμεληθεί στις πόλεις, βλάπτει πριν απ' όλα το ίδιο το πολίτευμά τους, αφού οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους. ... Έπειτα, η κάθε τέχνη προϋποθέτει κάποια προπαιδεία και κάποια άσκηση, αν είναι να φτάσει κάποτε κανείς να κάνει τις εργασίες αυτής της τέχνης· το ίδιο όμως ισχύει και για τις πράξεις της αρετής. Καθώς, εξάλλου, οι πολίτες μιας πόλης έχουν να επιτελέσουν σαν σύνολο έναν σκοπό, είναι φανερό ότι και η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους, και η φροντίδα γι' αυτήν πρέπει να ανήκει στο δημόσιο και όχι να αφήνεται στην ατομική πρωτοβουλία, όπως γίνεται σήμερα, που ο κάθε γονιός φροντίζει ιδιωτικά τα παιδιά του, διδάσκοντάς τους τους κλάδους της γνώσης που ο ίδιος θεωρεί ενδεδειγμένους. Για την επίτευξη ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή πρέπει να είναι και η άσκηση. Και, φυσικά, κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη· ο καθένας δεν είναι παρά ένα μέρος της πόλης, και η φροντίδα για το κάθε ξεχωριστό μέρος πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνταίριασμα με τη φροντίδα για το σύνολο. Από την άποψη αυτή μόνο επαίνους θα πρέπει να έχει κανείς να πει για τους Λακεδαιμονίους, που και μεγάλο ζήλο δείχνουν για την αγωγή των παιδιών τους και την αγωγή αυτή την κάνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους σύστημα».

Ερμηνευτικά σχόλια

νομοθετητέον περί παιδείας... κοινήν ποιητέον· Η συγκεκριμένη φράση (δεοντολογικό ύφος) αποτελεί τη συμπερασματική-καταληκτική διατύπωση των προηγούμενων σκέψεων του φιλοσόφου. Κατά συνέπεια μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής (από τα προηγούμενα):

Για τον Αριστοτέλη κάθε πολίτευμα διαμορφώνεται και συντηρείται από το ιδιαίτερο ήθος των πολιτών του. Αποστολή του κράτους είναι να καλλιεργεί αυτό το ήθος με την εκπαίδευση, η οποία γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, πρέπει να παρέχεται απ' την πολιτεία και όχι από τους γονείς και να είναι ίδια για όλους τους πολίτες. Κανένας πολίτης δεν ανήκει στον εαυτό του· όλοι ανήκουν στο κράτος, και το κράτος πρέπει να φροντίζει για καθένα από τα μέρη του⁴⁰. Η σπουδαιότερη υπόθεση της πόλης είναι η προσεκτικά σχεδιασμένη αγωγή της νεολαίας. Αν η αγωγή της νεολαίας αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, οι πολίτες διασπώνται. Το κράτος πρέπει να φροντίζει οπωσδήποτε για τη δημόσια ηθική· όποιος την έχει συνηθίσει από παιδί θα την υπομείνει ατάραχος⁴¹. Για μια ακόμη φορά υπάρχει **αλληλεξάρτηση ηθικής και πολιτικής**. Είναι επίσης σημαντικό ότι **υποστηρίζει τη δημόσια εκπαίδευση αιώνες πριν από το γαλλικό διαφωτισμό** και τη στιγμή που η ιδιωτική εκπαίδευση στην εποχή του ήταν πολύ ανεπτυγμένη⁴². Βέβαια, όλες αυτές οι σκέψεις εμπεριέχονται στις κρίσεις γύρω από το θέμα του ιδεώδους πολιτεύματος.

Συνοψίζοντας, ο δημόσιος χαρακτήρας της παιδείας είναι, κατά τον Αριστοτέλη, ένα αίτημα που προκύπτει από την ανάγκη κοινωνικής και πολιτικής ισότητας. Επίσης, η **κοινή παιδεία** είναι απαραίτητη για την ενότητα της πόλης και τη συλλογική ευτυχία. Στο πλαίσιο αυτό τονίζεται μαζί με τον δημόσιο και ο ενιαίος χαρακτήρας της παιδείας: **τήν παιδείαν κοινήν καὶ μίαν ποιεῖν** (Πολιτικά 1263b36-37).

⁴⁰ Ross W.D., Αριστοτέλης, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1993, σ. 383

⁴¹ Düring I., Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, τόμος Β, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1994, σσ.275-6

⁴² Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης Κ.Ε.Ε., σ. 91

τίς ἔσται ... παιδεύεσθαι· Με την ερώτηση **τίς ἔσται ἡ παιδεία** θέτει την ουσία του προβλήματος, ενώ με την ερώτηση **πῶς χρή παιδεύεσθαι** την αξιολογική του βάση. Τέλος της παιδείας είναι το **εὖ ζῆν**, όπου οδηγείται ο πολίτης που έχει ασκηθεί με ευθύνη της πολιτείας στην αρετή⁴³.

ἀμφισβητεῖται ... οὐ γάρ ταυτά πάντες· Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον στόχο και το περιεχόμενο της παιδείας.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο φιλόσοφος αναφέρεται σε τρεις διακριτές περιοχές της παιδαγωγικής έρευνας προβαίνοντας σε διαιρετικές αναλύσεις: α) διδακτικοί σκοποί, β) εκπαιδευτική πρακτική και γ) γνωστικό αντικείμενο. Ως πιθανοί **σκοποί** της παιδείας παρατίθενται διαζευτικά η αρετή ή ευτυχία, η ανάπτυξη του πνεύματος ή η καλλιέργεια της ψυχής, η χρησιμότητα της γνώσης ή η αυταξία της. **Η τρέχουσα εκπαιδευτική πρακτική** μόνο ταραχή μπορεί να προκαλέσει στον ερευνητή, γι' αυτό **και προσωρινά προσπερνάται**. Ως γνωστικό αντικείμενο, τέλος, ορίζονται όλες οι δράσεις, σωματικές και πνευματικές, των ελευθέρων πολιτών.

Γι' αυτό τον σκοπό χρησιμοποιεί παρατακτική συμπλεκτική αποφαιτική σύνδεση («**οὐ γάρ ταυτά [...] οὐδὲ φανερόν, οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον**»), διμελείς πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις («**πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν [...] ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἥθος, πότερον ἀσκεῖν δεῖ [...] ἢ τὰ τείνοντα ἢ τὰ περιττά**») και γενικές διαιρετικές («**τὰ ἀναγκαῖα [...] τῶν χρησίων, ὅσα τῶν χρησίων**»).

Πιο συγκεκριμένα οι άνθρωποι διαφωνούν για το αν οι νέοι είναι καλό να εκπαιδεύονται με σκοπό την κατάκτηση της **αρετής** και του **ἀρίστου βίου** και αν πρέπει να αποβλέπουν με την παιδεία **στην πνευματική καλλιέργεια** ή στη **διάπλαση ήθους**.

⁴³ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης Κ.Ε.Ε., σ. 91, υποσημείωση 42

Έτσι, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

- **πρὸς ἀρετήν**· Η αρετή αναφέρεται και στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής (διανοητικές αρετές) και σε ενέργειες της βούλησης, που ελέγχονται όμως από τη λογική, αλλά γεννιούνται με τον εθισμό (ηθικές αρετές). Η αρετή αποτελεί τη βάση του «**αἰρετωτέρου βίου**».
- **πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον**· Ο ἄριστος βίος απασχόλησε τον Αριστοτέλη στα τρία πρώτα κεφάλαια του έβδομου βιβλίου των *Πολιτικών* και οπωσδήποτε στα *Ηθικά Νικομάχεια*. Εννοεί μάλλον τον ἄριστο βίο που προβάλλει κάθε πολιτική κοινωνία στα μέλη της ως «αἰρετώτερον βίον» (=προτιμότερο βίο). Στο σύνολο των αριστοτελικών αναφορών η **αρετή** αποτελεί την προϋπόθεση του «**αἰρετωτέρου βίου**», όπως φαίνεται και στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1172a24). Επιπλέον, χρειάζεται να αναγνωρίσουμε ένα πλάτος στην έννοια της αρετής, σύμφωνα με το οποίο π.χ. οι Σπαρτιάτες ταύτιζαν το περιεχόμενο της αρετής με την πολεμική ανδρεία και κατά συνέπεια ο βίος που θεμελιώνεται στην πολεμική ανδρεία ήταν ο ἄριστος γι' αυτούς. Γίνεται σαφές ότι ο ἄριστος βίος συνδέεται με το ἄριστο πολίτευμα. Ἀριστη πολιτεία είναι εκείνη που εξασφαλίζει τον «**αἰρετώτατον βίον**», την ἀριστη ζωή για το άτομο και το σύνολο συγχρόνως. **Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας και μοναδικός ἄριστος βίος, αλλά τόσοι όσα και τα πολιτεύματα.**

Σύμφωνα πάλι με μελετητές, **ο ἄριστος βίος** ανήκει στο «**λόγον ἔχον**», το θεωρητικό και ανώτερο μέρος της ψυχής. Μάλιστα, σε παρακάτω απόσπασμα των *Πολιτικών* (*Πολιτικά* 1340 a 5 κ.ε.) ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι ένα παιδευτικό αγαθό όχι μόνον ευχάριστο και διασκεδαστικό, αλλά χρήσιμο και για ηθικούς σκοπούς και για τη διαμόρφωση του ἄριστου βίου είναι η μουσική. Ως παραδείγματα αναφέρει τη χρήση των λατρευτικών ασμάτων στις γιορτές, όπου οι συμμετέχοντες αρχικά διεγείρονται στο άκουσμα της γεμάτης πάθος μουσικής και στη συνέχεια πάλι ηρεμούν με τα

ιερά τραγούδια που ακολουθούν σαν να βρήκαν ίαση και καθαισμό, δηλαδή ψυχική ανακούφιση, η οποία συνδέεται με απόλαυση.

Επίσης, άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να στοχεύει:

- **πρὸς τὴν διάνοιαν**· Ορισμένοι θεωρούν ότι η παιδεία έχει νόημα ως **άσκηση του νου**, ως μαθητεία μόνο του πνεύματος.
- **πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἥθος**· Από την άλλη η διαμόρφωση **ηθικού χαρακτήρα** αποτελεί και αυτή κύριο διακύβευμα της παιδείας, το οποίο έχει υποστηρικτές, αλλά και αρνητές.

ἔκ τε τῆς ἐμποδῶν... ἄσκησιν αὐτῆς· Ο ρεαλιστικός και εμπειρικός χαρακτήρας της αριστοτελικής σκέψης φαίνεται και στη διαπίστωση ότι η έρευνα για την παιδεία δεν διευκολύνεται από την παρατήρηση της τότε παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Κρίνει, λοιπόν, ο Αριστοτέλης ότι η απουσία νομικού πλαισίου για την εκπαίδευση και ο ιδιωτικός της χαρακτήρας προσανατολίζουν τους ανθρώπους σε ανόμοιες επιλογές παιδείας με πολιτικές βέβαια επιπτώσεις στην ενότητα και στην ευδαιμονία της πόλης. Διακρίνει στην εποχή του και μας παραδίδει τρεις τύπους παιδείας:

- ό,τι είναι χρήσιμο και πρακτικό για τη ζωή (ωφελιμιστική παιδεία)
- ό,τι οδηγεί στην αρετή (ηθοπλαστική παιδεία)
- πιο «**περιττά**» πράγματα, όπως η μουσική και η γεωμετρία (γνωσιοκεντρική/νοησιαρχική παιδεία)

Πού οφείλονται αυτές οι διαφοροποιήσεις; μα στον σκοπό της πολιτείας. Ο Αριστοτέλης δεν απομονώνει την πολιτειακή τάξη από τον τρόπο ζωής και την παιδεία που προϋποθέτει τη διατήρησή της. Για να ακολουθηθεί ο τρόπος ζωής που ταιριάζει στο κάθε πολίτευμα, πρέπει να υπάρχει η αντίστοιχη μορφή παιδείας, που ποικίλλει ανάλογα με τους σκοπούς της κάθε πολιτείας. Κανένας τύπος παιδείας από αυτούς δεν ικανοποιεί απόλυτα τον Αριστοτέλη, γιατί ο κάθε τύπος από μόνος του δεν είναι σε θέση να προσφέρει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που απαιτούνται για

τη συγκρότηση της προσωπικότητας του σπουδαίου πολίτη και πολιτικού. Μας παραδίδει ο Αριστοτέλης τον προβληματισμό που είχε ανακύψει για τις τρεις κατευθύνσεις της παιδείας: κατάρτιση για βιοπορισμό, ή διάπλαση ενάρετου χαρακτήρα, ή καθαρή μόρφωση.

τῆς ἐμποδῶν παιδείας· Σ' ένα παρακάτω χωρίο αναφέρει ο Αριστοτέλης τι αποτελούσε συνήθως **την παιδεία του καιρού του:** α) ανάγνωση και γραφή, β) γυμναστική, γ) μουσική, και δ) (μερικές φορές) σχέδιο και ζωγραφική. (Ένας λόγος που δεν αναφέρει την αριθμητική είναι ίσως ότι στην Αθήνα αυτή διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο.) Πρόκειται για την παιδεία που ίσχυε την εποχή του Αριστοτέλη. Η ανάγνωση μαζί με την γραφή, και το σχέδιο είναι απλώς γνώσεις, δεξιότητες χρήσιμες για τη ζωή. Σκοπός της γυμναστικής είναι η καλλιέργεια της ανδρείας, γιατί όλοι οι πολίτες με τη γυμναστική συνηθίζουν να διακινδυνεύουν. Σκοπός εξάλλου της μουσικής είναι να προάγει την πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση, να χαρίζει ανάπαυση και χαλάρωση ή διασκέδαση γενικά και να προσφέρει στους μορφωμένους ανθρώπους πιο εκλεπτυσμένη απόλαυση.

περί τῶν πρὸς ἀρετὴν ... ὁμολογούμενον· Ο Αριστοτέλης έχει ήδη υποστηρίξει ότι η αρετή των πολιτών δεν είναι προϊόν της τύχης, ούτε κάτι που βρίσκεται έξω απ' την πολιτεία· αντίθετα, βρίσκεται μέσα στην πολιτεία και καλλιεργείται με την παιδεία. Αρετή είναι για τον Αριστοτέλη ορθή ενέργεια του ανθρώπου, η οποία τον οδηγεί στην πραγμάτωση της φύσης του. Ενώ όμως για τον Αριστοτέλη το θέμα αυτό είναι ξεκαθαρισμένο, άλλοι διαφωνούν μ' αποτέλεσμα να εμφανίζονται διχογνωμίες.

ὅτι ... δεῖ... Ως συνήθως ο Αριστοτέλης ακολουθεί τη μέση οδό. Δεν πρέπει να παραμελούμε το χρήσιμο· η ανάγνωση, η γραφή και το σχέδιο είναι γνώσεις και ικανότητες που τις χρειαζόμαστε στις συναλλαγές όσο και στην άσκηση του δημόσιου καθήκοντος. Το χρήσιμο, όμως, είναι μόνο το μέσο για το σκοπό· δεν αρμόζει σε ελεύθερους ανθρώπους να αναζητούν παντού

τη χρησιμότητα. Πρέπει να φροντίζουμε τα παιδιά να μη μαθαίνουν πράγματα που θα τους κάνουν ευτελείς και τιποτένιους⁴⁴.

Βάναυσον δ' ἔργον ... τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν διάνοιαν· Εφόσον η παιδεία θα αποβλέπει στο να καταστήσει τους πολίτες ελεύθερους και ευγενείς, δεν είναι δυνατόν η κάθε επιμέρους γνώση ή άσκηση να θεωρείται ως αυτοσκοπός, γιατί κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε ανεπίτρεπτη μονομέρεια. Γενικά πρέπει να διακρίνουμε τις ελεύθερες από τις ανελεύθερες ενασχολήσεις. Οι τελευταίες καθιστούν τον ελεύθερο άνθρωπο ανίκανο να εκπληρώσει τις απαιτήσεις της αρετής. Περιορίζουν και υποβαθμίζουν τη σκέψη μας. Η διδασκαλία πρέπει να μην υπερβαίνει ορισμένα όρια· δεν πρέπει να την χαρακτηρίζει υπερβολικός ζήλος. Από τα παραπάνω, λοιπόν, προκύπτει ότι οι χρήσιμες γνώσεις είναι απαραίτητες, αλλά δεν πρέπει να αποτελούν αυτοσκοπό. Ο χαρακτήρας της παιδείας, κατά τον Αριστοτέλη, πρέπει να είναι κυρίως ηθοπλαστικός και να στοχεύει τόσο στη διαμόρφωση του σώματος όσο και του πνεύματος του ελεύθερου ανθρώπου.

Ειδικότερα:

Ο Αριστοτέλης στην ενότητα αυτή δίνει τα όρια ανάμεσα στη γνώση που προάγει συνολικά τον άνθρωπο και σε εκείνη που τον «υποδουλώνει» από μία άποψη. Φαίνεται ότι δεν αποδοκιμάζει απολύτως καμιά διάσταση γνώσης (χρήσιμη, αναγκαία, επιστημονική και ηθοπλαστική), απορρίπτει όμως τη μονομέρεια της παρεχόμενης γνώσης και μάλιστα της πρακτικά / επαγγελματικά προσανατολισμένης. Προβάλλει ένα πρότυπο γνώσης που συνθέτει τη χρησιμότητα, την αναγκαιότητα, την επιστημονική αλήθεια με κυρίαρχο τον ηθοπλαστικό προσανατολισμό. Στο παιδευτικό πρόγραμμα του Αριστοτέλη έχει θέση και το χρήσιμο και η ελεύθερη απασχόληση και η επιστημοσύνη, αποκλείεται όμως ό,τι θα έθιζε τον νέο στην ευτέλεια και την ποταπότητα (**βάναυσον ἔργον**).

Βάναυσον δ' ἔργον (< **βαύναυσος** από το **βαῦνος** < **αὔω**: η λέξη σήμαινε τον τεχνίτη, τον σιδηρουργό, που έμενε μόνιμα στην πόλη και εργαζόταν εκεί. Οι

⁴⁴ Düring I., ό.π., σ. 276

τεχνίτες ήταν απαραίτητοι και πολύτιμοι για την πολιτεία, αλλά οι νομαδικοί και φιλοπόλεμοι λαοί τους περιφρονούσαν. Οι βάνουσοι ή το βάνουσον αναφέρονται στην τάξη των εργατών που ασκούν μηχανική και ταπεινή τέχνη. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει τη γνώση από την κοινωνική λειτουργία της, από την άποψη ότι η γνώση που οδηγεί σε επαγγελματική εξειδίκευση στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας δεν αναιρεί τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της μισθωτής εργασίας, γιατί ο άνθρωπος «εμπορευματοποιεί» την επαγγελματική γνώση του, δηλαδή ένα ποιοτικό γνώρισμα της ύπαρξής του, και το υποτάσσει στη βούληση του άλλου. Αυτό δεν μπορεί όμως να είναι έργο παιδείας που ταιριάζει σε πολίτη, δηλαδή σε άνθρωπο ελεύθερο και αγαθό που υπηρετεί συνειδητά την πόλη.

Γενική διαπίστωση αναφορικά με το απόσπασμα:

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για εκπαίδευση πολιτών που αποτελούν μέρη του κράτους. Έτσι, εξηγείται τόσο η ομοιομορφία της παιδείας, όσο και το γεγονός ότι έχει κυρίως ηθικό χαρακτήρα και όχι πρακτικό. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζοντας στο κράτος ένα άμεσα ηθικοπλαστικό ρόλο και όχι απλώς ένα ρόλο εξάλειψης πιθανών εμποδίων για την ευζωία των πολιτών, είναι φυσικό να δίνει στην ηθική διαπαιδαγώγηση μεγαλύτερη έμφαση απ' ό,τι συνηθίζουμε σήμερα. Ασφαλώς πιστεύουμε και εμείς ότι τα εκπαιδευτικά και τα μαθήματα ασκούν ηθική επιρροή, αλλά θεωρούμε την επίδρασή τους λιγότερο άμεση, και μάλιστα πιστεύουμε ότι όσο λιγότερο τονίζεται και προβάλλεται αυτός ο σκοπός, τόσο πιθανότερη είναι η θετική επίδρασή τους⁴⁵.

⁴⁵ Ross W., ό.π., σ. 384

Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39

Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν. νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων. Οὐ γὰρ ταῦτά πάντες ὑπολαμβάνουσι δεῖν μανθάνειν τοὺς νέους οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον, οὐδὲ φανερόν ποτερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος. Ἐκ τε τῆς ἐμποδῶν παιδείας ταραχώδης ἢ σκέψις καὶ δῆλον οὐδὲν ποτερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτὰς τινες). περὶ τε τῶν πρὸς ἀρετὴν οὐθέν ἐστιν ὁμολογούμενον (καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν οὐ τὴν αὐτὴν εὐθύς πάντες τιμῶσιν, ὥστ' εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν αὐτῆς).

Ὅτι μὲν οὖν τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων, οὐκ ἄδηλον ὅτι δὲ οὐ πάντα, διηρημένων τῶν τε ἐλευθερίων ἔργων καὶ τῶν ἀνελευθερίων φανερόν, καὶ ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάνausον. Βάνausον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων [ἢ τὴν ψυχὴν] ἢ τὴν διάνοιαν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει τον δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης της εποχής του; Από ποια σημεία του κειμένου φαίνεται αυτό;
2. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Τα δύο κατ' αρχήν βασικά ερωτήματα που απασχολούν τον Αριστοτέλη είναι: ποια είναι η ουσία της παιδείας και ποιο είναι το κατάλληλο εκπαιδευτικό σύστημα για τους νέους.
 2. Ένα βασικό σημείο διαφωνίας είναι για το εάν η παιδεία οφείλει να έχει ως στόχο την ανάπτυξη του πνεύματος ή την ηθική καλλιέργεια.

3. Όλοι συμφωνούν με το τι είναι αρετή, αλλά διαφωνούν στο τρόπο άσκησής της.
4. Ο Αριστοτέλης ακολουθεί τη μεσότητα ως προς τη διδασκαλία των χρησίων.
5. Κατά τον Αριστοτέλη κάθε μορφή γνώσης μπορεί να έχει θετική επίδραση στον άνθρωπο.

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Ποιες απόψεις του Αριστοτέλη για τη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου διακρίνετε στο κείμενο;
2. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η πολιτεία οφείλει να επιδιώκει για τους νέους της την αρετή με σκοπό να διαμορφώσει ηθικά τον χαρακτήρα τους. Ποιες δυσκολίες περιγράφει για την επίτευξη αυτού του σκοπού;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Να βρείτε μέσα από το κείμενο ή να σχηματίσετε, όπου δεν υπάρχουν, τα αντώνυμα των φράσεων που ακολουθούν:

δῆλον, φανερόν:

τά χρήσιμα πρὸς τὸν βίον:

τά τείνοντα πρὸς ἀρετήν:

ἐλευθερίων:

ταραχώδης:

διηρημένον:

πάντες:

τὸν βίον τὸν ἄριστον:

2. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις της ν.ε.: ***εμφάνιση, υπόληψη, έθος, ποδήλατο, τάση, διακρίσεις, δεν, καχεξία, τοκετός, διέλευση***

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από τον "Πρωταγόρα" του Πλάτωνα όπου ο σοφιστής περιγράφει το εκπαιδευτικό σύστημα στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ., και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Πολιτικά" του Αριστοτέλη να εντοπίσετε τυχόν ομοιότητες ή/και διαφορές αναφορικά με τους στόχους, τους φορείς και το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Στην πραγματικότητα, αρχίζουν από την παιδική ηλικία να διδάσκουν και να νουθετούν, συνεχίζοντας για όλη τη ζωή. Αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε, και η παραμάννα του και η μητέρα του και ο παιδαγωγός του και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται γι' αυτό το πράγμα, για το πώς δηλαδή θα βελτιωθεί το αγόρι, διδάσκοντάς το για κάθε του πράξη και για κάθε του λόγο και εξηγώντας του ότι αυτό είναι δίκαιο και το άλλο άδικο, και ότι αυτό είναι καλό και το άλλο αισχρό, και αυτό όσιο και εκείνο ανόσιο, και ότι αυτά πρέπει να τα κάνεις και αυτά να μην τα κάνεις. Κι όταν ακούει με τη θέλησή του, πάει καλά. Εάν όμως δεν υπακούει, τότε, με τις απειλές και τα χτυπήματα το "ισιώνουν", σαν δέντρο που λυγίζει και γέρνει. Κι ύστερα, όταν το στέλνουν στους δασκάλους, δίνουν εντολή να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εύκοσμία των παιδιών, παρά τα γράμματα και τη μουσική. Και οι δάσκαλοι άλλωστε γι' αυτό φροντίζουν κυρίως. Και μόλις τα αγόρια μάθουν τα γράμματα και είναι σε θέση στο εξής να καταλάβουν ένα γραπτό κείμενο, όπως μέχρι τώρα καταλάβαιναν τον προφορικό λόγο, τα βάζουν, καθισμένα στα θρανία τους, να διαβάζουν δυνατά τα ποιήματα των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζουν να μάθουν απέξω αυτά τα έργα, στα οποία υπάρχουν πολλές συμβουλές, αλλά και αναλύσεις για τα πράγματα, και ἔπαινοι και ἐγκώμια για τους αρχαίους ἥρωες, προκειμένου το αγόρι να θελήσει να τους μιμηθεί και να έχει διάθεση να γίνει παρόμοιος. [...]

Πλάτων, Πρωταγόρας, 325d

Β. Να επισημάνετε και να παρουσιάσετε τα κοινά σημεία μεταξύ των στόχων της εκπαίδευσης, όπως ορίζονται σήμερα στο κείμενο του Ελληνικού Συντάγματος και στο κείμενο αναφοράς από τα "**Πολιτικά**" του Αριστοτέλη.

Άρθρο 16: (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη)

1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον της υπακοής στο Σύνταγμα.
2. Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες.
3. Τα έτη υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορεί να είναι λιγότερα από εννέα.
4. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια. Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους.

<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-16/>

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Πλάτων, Νόμοι 643d-644b

- Αναδεικνύεται η σημασία της παιδείας ως καθοριστικού παράγοντα για την επίτευξη μιας ιδανικής πολιτείας (χαρακτήρας και στόχοι) και διευκρινίζεται ο όρος ως ο καθοριστικός παράγοντας που από την παιδική ηλικία κατευθύνει τον άνθρωπο στην αρετή και διαμορφώνει μέσα στην ψυχή του τη σφοδρή επιθυμία να εξελιχθεί σε τέλειο πολίτη, ο οποίος ξέρει να κυβερνά ή να κυβερνιέται σύμφωνα με το δίκαιο. Η παιδεία με την παραπάνω έννοια απουσιάζει ακόμη και από ανθρώπους που διαθέτουν ειδικές γνώσεις και έχουν υψηλή κατάρτιση.

- Επικρίνεται η χρησιμοθηρική εκπαίδευση που επιδιώκει την απόκτηση χρημάτων, δύναμης ή σοφίας χωρίς λογική και δικαιοσύνη χαρακτηρίζοντάς τη ανάρμοστη για έναν ελεύθερο άνθρωπο, ανάξια να ονομάζεται παιδεία. Απαιτείται αυτοδέσμευση του ατόμου, συνειδητή επιλογή και προσπάθεια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Επομένως, η αγωγή είναι ένα από τα πολυτιμότερα αγαθά και ένα από τα βασικότερα εργαλεία για τη διαμόρφωση της ιδανικής πολιτείας · είναι παράγοντας που οδηγεί στην ολοκλήρωση του ανθρώπου σε ηθικό ον και στην ευδαιμονία, ατομική και συλλογική.

- Οι παραπάνω απόψεις του Πλάτωνα στο έργο του **Νόμοι** είναι φανερό ότι επηρέασαν τη σκέψη του Αριστοτέλη, καθώς σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται με τις θέσεις που υποστηρίζει στο Κείμενο Αναφοράς: α) η παιδεία ως δημόσιο αγαθό οφείλει να είναι προγραμματισμένη, κατάλληλα δομημένη, με στόχο την απόκτηση της αρετής και περαιτέρω της ευδαιμονίας, β) καθιέρωση της δημόσιας και υποχρεωτικής εκπαίδευσης, θεωρώντας ότι η αγωγή πρέπει να αρχίζει από τη γέννηση του ανθρώπου και να συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια του βίου του.

- Ωστόσο, η παιδεία που εισηγείται ο Αριστοτέλης είναι περισσότερο πολυδιάστατη, δεν έχει προσανατολισμό προς την αρετή, δεν είναι προορισμένη αποκλειστικά για την ανώτερη τάξη. Ο Αριστοτέλης δεν αποδοκιμάζει απολύτως καμιά διάσταση γνώσης (χρήσιμη, αναγκαία,

επιστημονική και ηθοπλαστική), απορρίπτει όμως τη μονομέρεια της παρεχόμενης γνώσης και μάλιστα της πρακτικά-επαγγελματικά προσανατολισμένης. Σ' αυτό είναι σαφές ότι διαφορετική εκπαίδευση, με διακριτούς στόχους και αντικείμενα, πρέπει να λάβουν οι πολίτες της ιδανικής πολιτείας του, ανάλογα με τη φύση τους και την τάξη στην οποία ανήκουν. Περαιτέρω, σύμφωνα με τον Πλάτωνα κύριος σκοπός της παιδείας είναι η δημιουργία καλών φυλάκων και φιλοσόφων, ενώ παράλληλα ο φιλόσοφος πιστεύει στην αυστηρή ειδίκευση.

Παράλληλο 2ο Ζαν Ζακ Ρουσό, Αιμίλιος ή περί αγωγής

- Σύμφωνα με τον Ρουσό οφείλουμε να διαπαιδαγωγούμε ανθρώπους ελεύθερους και αυτόνομους, γιατί μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορούν να εξελιχθούν ομαλά μέσα σε μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες, έξω από το προστατευμένο περιβάλλον των «δικών τους ανθρώπων», ικανούς να ανακαλύψουν τις δυνάμεις τους με τον δικό τους ιδιαίτερο τρόπο.

Ο παιδαγωγός οφείλει, λοιπόν, να διασφαλίζει περιβάλλον ελευθερίας και σχετικής αυτονομίας για τον μαθητή του παρατηρώντας διακριτικά την εξέλιξή του και βοηθώντας τον να ανακαλύψει τη γνώση μέσα από τα πράγματα και να διορθώνει τυχόν αστοχίες με τις δικές του δυνάμεις. Η ανάπτυξη της παιδικής προσωπικότητας απαιτεί τη μετάβαση από την αίσθηση στη σκέψη και στην κρίση με βάση κυρίως αυθόρμητες εμπειρίες, παρά διδαχές που προσφέρουν τα βιβλία. Στο τέλος της παιδαγωγικής διαδρομής πρέπει να διδάξουμε σε ένα παιδί τη σωστή σύνταξη των κοινωνικών σχέσεων υπό το πρίσμα της ατομικής αυτονομίας και του σεβασμού των κανόνων που επιβάλλει η ηθική μας συνείδηση.

- **Κοινά σημεία αναφοράς** θα μπορούσαν να θεωρηθούν η ανθρωπιστική διάσταση της εκπαίδευσης, ο προβληματισμός για τη ρευστότητα των εκπαιδευτικών συστημάτων από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή, και η έμφαση στην ελευθερία-αυτονομία του ανθρώπου ως στόχου της παιδείας. Βέβαια, τα ιστορικά συγκείμενα είναι διαφορετικά, οπότε και η έννοια της ελευθερίας διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό. Ως κοινό

σημείο στη γενικότερη φιλοσοφική στάση των δύο θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μία "πόλη" κατά τον Ρουσό μπορεί να κυβερνηθεί δίκαια και λογικά, μόνο αν όσοι την κατοικούν είναι, πρώτοι αυτοί, ενάρετοι και έχουν επίγνωση της αναγκαιότητας να επικρατήσει το κοινό καλό.

Η αλληγορία του Σπηλαίου⁴⁶ (Πλάτων, Πολιτεία 514a-517a)

Η αλληγορία ή μύθος του Σπηλαίου είναι ένας μύθος που διηγείται ο Σωκράτης στο πλαίσιο της υποτιθέμενης συζήτησης που διεξάγεται ανάμεσα σε επιφανείς Αθηναίους για την αναζήτηση του περιεχομένου της δικαιοσύνης και του πώς μπορεί να δημιουργηθεί θεωρητικά μια δίκαιη κοινωνία. Στο απόσπασμα που ακολουθεί συνομιλούν ο Σωκράτης που διηγείται τον μύθο και ο Γλαύκων (αδερφός του Πλάτωνα) που παρακολουθεί τη διήγηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πλάτων στα φιλοσοφικά έργα του χρησιμοποιεί συχνά μύθους προκειμένου να κατανοήσουν οι αναγνώστες του δύσκολες φιλοσοφικές έννοιες.

Εἰκασία

[514a] Μετὰ ταῦτα δὴ, εἶπον, ἀπείκασον τοιούτῳ πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας. ἰδὲ γὰρ ἄνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκῇσιν σπηλαιώδει, ἀναπεπταμένην πρὸς τὸ φῶς τὴν εἴσοδον ἔχουσιν μακρὰν παρὰ πᾶν τὸ σπήλαιον, ἐν ταύτῃ ἐκ παίδων ὄντας ἐν δεσμοῖς καὶ τὰ σκέλη καὶ τοὺς αὐχένας, ὥστε μένειν τε αὐτοὺς εἷς τε τὸ [514b] πρόσθεν μόνον ὁρᾶν, κύκλῳ δὲ τὰς κεφαλὰς ὑπὸ τοῦ δεσμοῦ ἀδυνάτους περιάγειν, φῶς δὲ αὐτοῖς πυρὸς ἄνωθεν καὶ πόρρωθεν καόμενον ὀπισθεν αὐτῶν, μεταξὺ δὲ τοῦ πυρὸς καὶ τῶν δεσμωτῶν ἐπάνω ὁδόν, παρ' ἣν ἰδὲ τειχίον παρῳκοδομημένον, ὥσπερ τοῖς

1^ο στάδιο

Ὑστερ' ἀπὸ αὐτά, εἶπα, δοκίμασε να απεικονίσεις την ανθρώπινη φύση μας ως προς την παιδεία και την απαιδευσία της πλάθοντας με το νου σου μια κατάσταση όπως η ακόλουθη. Φαντάσου δηλαδή ανθρώπους σ' ένα οίκημα υπόγειο, κάτι σαν σπηλιά, που το άνοιγμά της, ελεύθερο στο φως σε μεγάλη απόσταση, θα απλώνεται σε όλο το πλάτος της σπηλιάς, και τους ανθρώπους αυτούς να βρίσκονται μέσα εκεί από παιδιά αλυσοδεμένοι από τα σκέλια και τον αυχένα ὥστε να μένουν ακινητοποιημένοι και να κοιτάζουν μόνο προς τα εμπρός χωρίς να μπορούν, έτσι αλυσοδεμένοι καθώς θα είναι, να στρέφουν γύρω το κεφάλι τους· κι ένα φως να τους έρχεται από ψηλά κι από μακριά, από μια φωτιά που θα καίει πίσω τους, κι ανάμεσα στη φωτιά και στους δεσμώτες, στην επιφάνεια του εδάφους, να περνάει ένας δρόμος· κι εκεί δίπλα φαντάσου ένα τειχάκι χτισμένο παράλληλα στο δρόμο σαν εκείνα τα χαμηλά παραπετάσματα που στήνουν οι

⁴⁶ Μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος. 2002. *Πλάτων. Πολιτεία*. Εισαγωγικό σημείωμα, μετάφραση, ερμηνευτικά σημειώματα. Αθήνα: Πόλις.

θαυματοποιοῖς πρὸ τῶν ἀνθρώπων πρόκειται τὰ παραφράγματα, ὑπὲρ ὧν τὰ θαύματα δεικνύασιν.

Ὅρῳ, ἔφη.

Ὅρα τοίνυν παρὰ τοῦτο τὸ τειχίον φέροντας ἀνθρώπους [514c] σκεῦη τε παντοδαπὰ ὑπερέχοντα τοῦ τειχίου καὶ ἀνδριάντας [515a] καὶ ἄλλα ζῶα λίθινά τε καὶ ξύλινα καὶ παντοῖα εἰργασμένα, οἷον εἰκὸς τοὺς μὲν φθεγγομένους, τοὺς δὲ σιγῶντας τῶν παραφερόντων.

Ἄτοπον, ἔφη, λέγεις εἰκόνα καὶ δεσμώτας ἀτόπους.

Ὅμοιους ἤμῃν, ἦν δ' ἐγώ· τοὺς γὰρ τοιούτους πρῶτον μὲν ἑαυτῶν τε καὶ ἀλλήλων οἶει ἂν τι ἐωρακέναι ἄλλο πλὴν τὰς σκιάς τὰς ὑπὸ τοῦ πυρὸς εἰς τὸ καταντικρὺ αὐτῶν τοῦ σπηλαίου προσπιπτούσας;

Πῶς γάρ, ἔφη, εἰ ἀκινήτους γε τὰς κεφαλὰς ἔχειν ἠναγκασμένοι [515b] εἶεν διὰ βίου;

Τί δὲ τῶν παραφερομένων; οὐ ταῦτόν τοῦτο;

Τί μὴν;

Εἰ οὖν διαλέγεσθαι οἰοί τ' εἶεν πρὸς ἀλλήλους, οὐ ταῦτα ἡγῇ ἂν τὰ ὄντα αὐτοὺς νομίζειν ἄπερ ὀρῶεν;

Ἀνάγκη.

Τί δ' εἰ καὶ ἡχῶ τὸ δεσμοκτήριον ἐκ τοῦ καταντικρὺ ἔχοι; ὅποτε τις τῶν παριόντων φθέγγαιτο, οἶει ἂν ἄλλο τι αὐτοὺς ἡγεῖσθαι τὸ φθεγγόμενον ἢ τὴν παριοῦσαν σκιάν;

Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ', ἔφη.

[515c] Παντάπασι δὴ, ἦν δ' ἐγώ, οἱ τοιοῦτοι οὐκ ἂν ἄλλο τι νομίζοιεν τὸ ἀληθὲς ἢ τὰς τῶν σκευαστῶν σκιάς.

Πολλὴ ἀνάγκη, ἔφη.

ταχυδακτυλουργοὶ μπροστά στους θεατές για να δείχνουν ἀπὸ ἑκεῖ τα τεχνάσματά τους.

Το φαντάζομαι, εἶπε.

Φαντάσου ἀκόμη ὅτι κατὰ μήκος σ' αὐτὸ τὸ τειχάκι κάποιοι ἄνθρωποι μεταφέρουν κάθε λογῆς κατασκευάσματα που ἐξέχουν ἀπὸ τὸ τειχάκι, ἀγάλματα καὶ ἄλλα ομοιώματα ζώων, ἀπὸ πέτρα, ἀπὸ ξύλο ἢ ἀπὸ οτιδήποτε ἄλλο, κι ὅτι, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους που κουβαλάνε αὐτά τα πράγματα μιλούν ἐνῶ ἄλλοι εἶναι σιωπηλοί.

Αλλόκοτη, εἶπε, ἡ εἰκόνα που περιγράφεις, καὶ οἱ δεσμώτες αλλόκοτοι κι αὐτοί.

Ὅμοιοι με ἐμὰς, ἔκανα ἐγώ· γιατί πρῶτα–πρῶτα μήπως φαντάζεσαι ὅτι οἱ δεσμώτες αὐτοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς διπλανούς τους βλέπουν ποτέ τους τίποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τις σκιές που ρίχνει τὸ φῶς ἀντικρὺ τοὺς στὸν τοῖχο τῆς σπηλιάς;

Μα πῶς θα ἦταν δυνατόν, εἶπε, ἀφοῦ σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ἔχουν τὸ κεφάλι τους ἀκίνητο;

Καὶ με τα πράγματα που περνοῦν μπροστά στὸ τειχάκι τι γίνεται; Τι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τις σκιές τοὺς βλέπουν οἱ δεσμώτες;

Σαν τι ἄλλο θα μπορούσαν νὰ δουν;

Ἀν, τώρα, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ συνομιλοῦν, δὲν νομίζεις ὅτι θα πίστευαν πῶς αὐτά γιὰ τα ὅποια μιλούν δὲν εἶναι παρὰ οἱ σκιές που ἐβλεπαν νὰ περνοῦν μπροστά ἀπὸ τα μάτια τοὺς;

Κατανάγκην, εἶπε.

Κι ἀν υποθέσουμε ἀκόμη ὅτι στὸ δεσμοκτήριο ἐρχόταν καὶ ἀντίλαλος ἀπὸ τὸν ἀντικρινὸ τοῖχο; Κάθε φορὰ που θα μιλούσε κάποιος ἀπὸ ὅσους περνοῦσαν πίσω τοὺς, φαντάζεσαι ὅτι οἱ δεσμώτες δὲν θα πίστευαν ὅτι ἡ φωνὴ βγαίνει ἀπὸ τὴ σκιά που θα ἐβλεπαν νὰ περνᾷ ἀπὸ μπροστά τοὺς;

Μα τὸ Δία, εἶπε, καὶ βέβαια.

Ἀσφαλῶς λοιπόν, εἶπα ἐγώ, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν θα ἦταν δυνατόν νὰ πιστέψουν γιὰ ἀληθινὸ τίποτε ἄλλο παρὰ μονάχα τις σκιές τῶν κατασκευασμάτων.

Ἀνάγκη ἀδήριτη, εἶπε.

Πίστις

Σκόπει δὴ, ἦν δ' ἐγώ, αὐτῶν λύσιν τε καὶ ἴασιν τῶν τε δεσμῶν καὶ τῆς ἀφροσύνης, οἷα τις ἂν εἴη, εἰ φύσει τοιάδε συμβαίνοι αὐτοῖς· ὁπότε τις λυθείη καὶ ἀναγκάζοιτο ἐξαίφνης ἀνίστασθαι τε καὶ περιάγειν τὸν αὐχένα καὶ βαδίζειν καὶ πρὸς τὸ φῶς ἀναβλέπειν, πάντα δὲ ταῦτα ποιῶν ἀλγοῖ τε καὶ διὰ τὰς μαρμαρυγὰς ἀδυνατοῖ καθορᾶν ἐκεῖνα ὧν [515d] τότε τὰς σκιὰς ἑώρα, τί ἂν οἶε αὐτὸν εἰπεῖν, εἰ τις αὐτῷ λέγοι ὅτι τότε μὲν ἑώρα φλυαρίας, νῦν δὲ μᾶλλον τι ἐγγυτέρω τοῦ ὄντος καὶ πρὸς μᾶλλον ὄντα τετραμμένος ὀρθότερον βλέποι, καὶ δὴ καὶ ἕκαστον τῶν παριόντων δεικνὺς αὐτῷ ἀναγκάζοι ἐρωτῶν ἀποκρίνεσθαι ὅτι ἔστιν; οὐκ οἶε αὐτὸν ἀπορεῖν τε ἂν καὶ ἡγεῖσθαι τὰ τότε ὁρώμενα ἀληθέστερα ἢ τὰ νῦν δεικνύμενα;

Πολύ γ', ἔφη.

[515e] Οὐκοῦν κἂν εἰ πρὸς αὐτὸ τὸ φῶς ἀναγκάζοι αὐτὸν βλέπειν, ἀλγεῖν τε ἂν τὰ ὄμματα καὶ φεύγειν ἀποστρεφόμενον πρὸς ἐκεῖνα ἃ δύναται καθορᾶν, καὶ νομίζειν ταῦτα τῷ ὄντι σαφέστερα τῶν δεικνυμένων;

Οὕτως, ἔφη.

Διάνοια

Εἰ δέ, ἦν δ' ἐγώ, ἐντεῦθεν ἔλκοι τις αὐτὸν βία διὰ τραχείας τῆς ἀναβάσεως καὶ ἀνάντους, καὶ μὴ ἀνείη πρὶν ἐξελκύσειεν εἰς τὸ τοῦ ἡλίου φῶς, ἄρα οὐχὶ ὀδυνᾶσθαι τε [516a] ἂν καὶ ἀγανακτεῖν ἐλκόμενον, καὶ ἐπειδὴ πρὸς τὸ φῶς ἔλθοι, αὐγῆς ἂν ἔχοντα τὰ ὄμματα μεστὰ ὁρᾶν οὐδ' ἂν ἐν δύνασθαι τῶν νῦν λεγομένων ἀληθῶν;

Οὐ γὰρ ἂν, ἔφη, ἐξαίφνης γε.

2^ο στάδιο

Σκέψου τώρα, εἶπα ἐγώ, ποια μορφή θα μπορούσε να πάρει η απαλλαγή τους από τα δεσμά και η γιατρεία τους από την πλάνη και την αφροσύνη, αν τύχαινε και τους συνέβαιναν τα εξής: Κάθε φορά που κάποιος από αυτούς θα λυνόταν και θα αναγκαζόταν ξαφνικά να ελευθερωθεί και να γυρίσει το κεφάλι και να περπατήσει και να αντικρύσει το φως ψηλά —κι όλα αυτά πονώντας πολύ και αδυνατώντας από την εκτυφλωτική λάμψη να διακρίνει εκείνα τα πράγματα που ως τώρα έβλεπε τις σκιές τους—, τι φαντάζεσαι ότι θα έλεγε ο άνθρωπος αυτός, αν κάποιος του έλεγε ότι όσα έβλεπε πρωτύτερα ήταν ανοησίες και ότι τώρα είναι κάπως πιο κοντά στην πραγματικότητα κι ότι έχοντας τώρα στραφεί σε αντικείμενα πιο πραγματικά βλέπει σωστότερα; Ιδίως μάλιστα αν δείχνοντάς του καθένα από τα αντικείμενα που περνούσαν από μπροστά του τον ρωτούσε και τον υποχρέωνε να απαντήσει τι είναι το καθένα τους. Δεν νομίζεις ότι ο άνθρωπος εκείνος θα τα 'χανε και θα πίστευε ότι όσα έβλεπε τότε ήταν αληθινότερα από εκείνα που του έδειχναν τώρα;

Και πολύ μάλιστα.

Κι άμα θα τον ανάγκαζε να κοιτάξει στο ίδιο το φως, δεν θα αισθανόταν έντονο πόνο στα μάτια και δεν θα προσπαθούσε να το αποφύγει στρέφοντας το βλέμμα του πάλι σ' εκείνα που μπορεί να βλέπει, και δεν θα νόμιζε ότι εκείνα είναι στ' αλήθεια πιο σαφή και ευκρινή από όσα του έδειχναν τώρα;

Έτσι, είπε.

3^ο στάδιο

Αν, τέλος, εἶπα ἐγώ, κάποιος τον τραβούσε δια της βίας προς τα έξω από ένα ανέβασμα κακοτράχαλο κι απότομο και δεν τον άφηνε προτού να τον βγάλει στο φως του ἡλίου, άραγε ο δεσμώτης δεν θα πονούσε και δεν θα αγανακτούσε που τον τραβολογούσαν, κι όταν θα έβγαινε στο φως, έτσι καθώς τα μάτια του θα ήταν πλημμυρισμένα από την εκτυφλωτική λάμψη, δεν θα του ήταν εντελώς αδύνατο να διακρίνει έστω και ένα από τα πράγματα, για τα οποία θα του λέγανε τώρα πως είναι αληθινά;

Συνηθείας δὴ οἶμαι δεοίτ' ἄν, εἰ μέλλοι τὰ ἄνω ὄψεσθαι. καὶ πρῶτον μὲν τὰς σκιὰς ἂν ῥᾶστα καθορῶ, καὶ μετὰ τοῦτο ἐν τοῖς ὕδασι τὰ τε τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ τῶν ἄλλων εἶδωλα, ὕστερον δὲ αὐτά· ἐκ δὲ τούτων τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ αὐτὸν τὸν οὐρανὸν νύκτωρ ἂν ῥᾶον θεάσαιτο, προσβλέπων τὸ τῶν [516b] ἄστρων τε καὶ σελήνης φῶς, ἢ μεθ' ἡμέραν τὸν ἥλιόν τε καὶ τὸ τοῦ ἡλίου.

Πῶς δ' οὐ;

Τελευταῖον δὴ οἶμαι τὸν ἥλιον, οὐκ ἐν ὕδασι οὐδ' ἐν ἄλλοτρίᾳ ἔδρα φαντάσματα αὐτοῦ, ἀλλ' αὐτὸν καθ' αὐτὸν ἐν τῇ αὐτοῦ χώρᾳ δύναιτ' ἂν κατιδεῖν καὶ θεάσασθαι οἷός ἐστιν.

Ἀναγκαῖον, ἔφη.

Νόησις

Καὶ μετὰ ταῦτ' ἂν ἤδη συλλογίζοιτο περὶ αὐτοῦ ὅτι οὗτος ὁ τὰς τε ὥρας παρέχων καὶ ἐνιαυτοὺς καὶ πάντα [516c] ἐπιτροπεύων τὰ ἐν τῷ ὁρωμένῳ τόπῳ, καὶ ἐκείνων ὧν σφεῖς ἐώρων τρόπον τινὰ πάντων αἴτιος.

Δῆλον, ἔφη, ὅτι ἐπὶ ταῦτα ἂν μετ' ἐκείνα ἔλθοι.

Τί οὖν; ἀναμιμνησκόμενον αὐτὸν τῆς πρώτης οἰκίσεως καὶ τῆς ἐκεῖ σοφίας καὶ τῶν τότε συνδεσμοτῶν οὐκ ἂν οἶει αὐτὸν μὲν εὐδαιμονίζειν τῆς μεταβολῆς, τοὺς δὲ ἐλεεῖν;

Καὶ μάλα.

Τίμαί δὲ καὶ ἔπαινοι εἴ τινες αὐτοῖς ἦσαν τότε παρ' ἀλλήλων καὶ γέρα τῷ ὀξύτατα καθορῶντι τὰ παριόντα, καὶ μνημονεύοντι μάλιστα ὅσα τε πρότερα αὐτῶν καὶ ὕστερα [516d] εἰώθει καὶ ἅμα πορεύεσθαι, καὶ ἐκ τούτων δὴ δυνατώτατα ἀπομαντευομένῳ τὸ μέλλον ἥξειν, δοκεῖς

Θα του ήταν αδύνατον, εἶπε· ἐτσι στα ξαφνικά τουλάχιστον.

Θα χρειαζόταν, νομίζω, κάποιος χρόνος προσαρμογῆς, προκειμένου να αντικρύσει τα πράγματα επάνω. Ἐτσι, στην αρχή, θα διέκρινε ευκολότερα τις σκιές, ἔπειτα τα εἶδωλα των ἀνθρώπων και των ἄλλων πραγμάτων στο νερό κι ὕστερα τα ἴδια τα πράγματα: ἀπὸ αὐτὰ ὅσα βρίσκονται στον ουρανὸ, και αὐτὸ τον ἴδιο τον ουρανὸ, θα μπορούσε να τα κοιτάξει πιο εὐκόλα τῇ νύχτᾳ με το φῶς των ἀστρων και του φεγγαρίου παρά την ημέρα, με τον ἥλιο και το φῶς του.

Ἀσφαλῶς.

Και τελευταῖο ἀπ' ὅλα θα μπορούσε να αντικρύσει τον ἥλιο, ὄχι εἶδωλά του στο νερό ἢ σε κάποια θέση ἄλλην ἀπὸ τῇ δική του, ἀλλὰ τον ἥλιο αὐτὸν καθ'αυτὸν στον δικό του τόπο, και να θεαστεῖ τῇ φύση του.

Κατανάγκην, εἶπε.

4^ο στάδιο

Κι ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ θα ἐφθανε να συλλάβει με το λογισμό του ὅτι αὐτός, ὁ ἥλιος, εἶναι που δωρίζει τις εποχές και τα χρόνια και που διαφεντεύει τα πάντα στη σφαῖρα των ορατῶν πραγμάτων, και κατὰ κάποιον τρόπο εἶναι ἡ αἰτία για ὅλα ὅσα ἐβλεπαν ὁ ἴδιος και οἱ ἄλλοι δεσμώτες.

Προφανῶς, εἶπε, αὐτὸ θα ἦταν τὸ ἐπόμενο συμπέρασμά του.

Λοιπόν; Καθὼς θα ξαναθυμάται τον τόπο, στον ὁποῖο ἔμενε πρώτα, τῇ «σοφίᾳ» που εἶχαν ἐκεῖ, και τους συγκρατούμενούς του ἐκεῖ, δεν νομίζεις ὅτι θα καλοτυχίζει τον εαυτό του για τὴν ἀλλαγὴ, ἐνῶ για 'κείνους θα αἰσθάνεται οἶκτο;

Και πολὺ μάλιστα.

Κι αν υποθέσουμε ὅτι οἱ δεσμώτες εἶχαν θεσπίσει τότε κάποιες τιμές και ἐπαίνους μεταξύ τους και βραβεῖα για ὅποιον διέκρινε καθαρότερα ἀπ' ὅλους τα αντικείμενα που περνοῦσαν μπροστά τους, ἢ για ὅποιον συγκρατοῦσε στη μνήμη του ποια ἀπὸ αὐτὰ συνήθως περνοῦσαν πρώτα, ποια ὕστερα και ποια πῆγαιναν μαζί με ποια, ἐτσι που βάσει αὐτοῦ να ἔχει κάποια ἰδιαίτερη ικανότητα στο να μαντεύει τι ἐπρόκειτο να περάσει κάθε φορά, ἔχεις μήπως τῇ γνώμῃ ὅτι ὁ

ἂν αὐτὸν ἐπιθυμητικῶς αὐτῶν ἔχειν καὶ ζηλοῦν τοὺς παρ' ἐκείνοις τιμωμένους τε καὶ ἐνδυναστεύοντας, ἢ τὸ τοῦ Ὀμήρου ἂν πεπονθέναι καὶ σφόδρα βούλεσθαι «ἐπάρουρον ἐόντα θητευέμεν ἄλλω ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ» καὶ ὅτιοῦν ἂν πεπονθέναι μᾶλλον ἢ ' κείνᾳ τε δοξάζειν καὶ ἐκείνως ζῆν;

[516e] Οὕτως, ἔφη, ἔγωγε οἶμαι, πᾶν μᾶλλον πεπονθέναι ἂν δέξασθαι ἢ ζῆν ἐκείνως.

Θεωρητικός και πρακτικός βίος

Καὶ τότε δὴ ἐννόησον, ἦν δ' ἐγώ. εἰ πάλιν ὁ τοιοῦτος καταβάς εἰς τὸν αὐτὸν θᾶκον καθίζοιτο, ἄρ' οὐ σκότους <ἂν> ἀνάπλεως σχοίη τοὺς ὀφθαλμούς, ἐξαίφνης ἦκων ἐκ τοῦ ἡλίου;

Καὶ μάλα γ', ἔφη.

Τὰς δὲ δὴ σκιὰς ἐκείνας πάλιν εἰ δέοι αὐτὸν γνωματεύοντα διαμιλλᾶσθαι τοῖς αἰεὶ δεσμώταις ἐκείνοις, ἐν ᾧ ἀμβλυώττει, [517a] πρὶν καταστῆναι τὰ ὄμματα, οὗτος δ' ὁ χρόνος μὴ πάνυ ὀλίγος εἴη τῆς συνηθείας, ἄρ' οὐ γέλωτ' ἂν παράσχοι, καὶ λέγοιτο ἂν περὶ αὐτοῦ ὡς ἀναβάς ἄνω διεφθαρμένος ἦκει τὰ ὄμματα, καὶ ὅτι οὐκ ἄξιον οὐδὲ πειρᾶσθαι ἄνω ἰέναι; καὶ τὸν ἐπιχειροῦντα λύειν τε καὶ ἀνάγειν, εἴ πως ἐν ταῖς χερσὶ δύναιντο λαβεῖν καὶ ἀποκτείνειν, ἀποκτείνονται ἄν;

Σφόδρα γ', ἔφη.

ἄνθρωπος αὐτός θα φλεγόταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ τέτοια πράγματα καὶ ὅτι θα ζήλευε ὅσους τιμοῦνταν ἐκεῖ καὶ εἶχαν δύναμη καὶ ἀναγνώριση; Ἡ θα εἶχε πάθει αὐτό που λέει ὁ Ὀμηρος, καὶ θα ἐπιθυμοῦσε διακαῶς «πάνω στη γῆ να ζοῦσε κι ας ξενοδοῦλενε σε κάποιον ἀκλήρο» ἢ να υπέφερε οτιδήποτε παρά να νομίζει τέτοια πράγματα καὶ να ζεῖ ὅπως ἐκεῖνοι;

Ἔτσι νομίζω κι ἐγώ, εἶπε· θα προτιμοῦσε να πάθαινε οτιδήποτε παρά να ζεῖ ἐκείνη τη ζωή.

5^ο στάδιο

Συλλογίσου τώρα καὶ τοῦτο, εἶπα ἐγώ. Ἄν ἓνας ἄνθρωπος σαν αὐτὸν κατέβαινε ξανά ἐκεῖ κάτω καὶ καθόταν στὴν ἴδια θέση, ἀραγε τὰ μάτια του δὲν θα ἦταν γεμάτα σκοτάδι, καθὼς θα ἐρχόταν ἔτσι ἀπότομα ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου;

Βεβαίωτατα.

Κι ἂν θα χρειαζόταν να παραβγεῖ πάλι με ἐκείνους που εἶχαν παραμείνει δεσμώτες προσπαθώντας να διακρίνει τις σκιές, ἐνῶ ἡ ὄρασή του θα εἶναι ἀδύναμη ὡσότου να προσαρμοστούν τα μάτια του κι ὁ χρόνος τῆς προσαρμογῆς ὄχι πολὺ σύντομος, ἀραγε δὲν θα γινόταν περίγελως καὶ δὲν θα ἔλεγαν γι' αὐτὸν ὅτι γύρισε με τὰ μάτια του χαλασμένα ἀπὸ 'κει πάνω που ἀνέβηκε, καὶ ὅτι δὲν ἀξίζει τὸν κόπο οὔτε καν να δοκιμάσει κανεὶς να ἀνεβεῖ ἐπάνω; Κι ὅποιον θα ἐπιχειροῦσε να τοὺς λύσει ἀπὸ τα δεσμά καὶ να τοὺς ἀνεβάσει ἐπάνω, αὐτὸν, ἂν μπορούσαν με κάποιον τρόπο να τὸν πιάσουν στα χέρια τοὺς καὶ να τὸν σκοτώσουν, δὲν θα τὸν σκότωναν;

Ἀσφαλῶς, εἶπε.

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

4η & 5η Θεματική Ενότητα

Ο άνθρωπος ανάμεσα στους ανθρώπους - η ηθική αρετή

Ο άνθρωπος μέσα στην πόλη - η πολιτική αρετή

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλόλογος

© Copyright, 2019, Δρ Ιωάννης – Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλολόγος, Μουσικό
Σχολείο Χανίων <https://akisambelas.wordpress.com>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Διδακτική Ενότητα 12η - Η ηθική αρετή.....	5
Ερμηνευτικά σχόλια.....	5
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια Β1, 1-4, 1103a14 - b2 Β1, 1-4, 1103a14 - b2	17
Ασκήσεις.....	18
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	21
Διδακτική Ενότητα 13η - Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη	23
Ερμηνευτικά σχόλια.....	23
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 1.5-8, 1103b-25	34
Ασκήσεις.....	35
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	39
Διδακτική ενότητα 14η - Ηθική αρετή και μεσότητα	41
Ερμηνευτικά σχόλια.....	41
Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.4-8, 1106a26- b7	47
Ασκήσεις.....	48
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	51
Διδακτική Ενότητα 15η - Ορισμός της αρετής.....	53
Ερμηνευτικά σχόλια.....	53
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.10-13-16 1106b18-28, 1106b36-1107a6.....	67
Ασκήσεις.....	67

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	70
Διδακτική Ενότητα 16η - Η πόλις.....	73
Ερμηνευτικά σχόλια	73
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.1·8, 1252a1-7· b27-32.	82
Ασκήσεις.....	82
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	84
Διδακτική Ενότητα 17η - Ο άνθρωπος ζῶν πολιτικὸν	87
Ερμηνευτικά σχόλια	87
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης Πολιτικά, Α 1.10-11, 1253a7-18.....	90
Ασκήσεις.....	90
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	91
Διδακτική ενότητα 18η - Η αρχή της πλειοψηφίας	93
Ερμηνευτικά σχόλια	93
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ 6.3-4, 1281a39-b10	96
Ασκήσεις.....	96
Αριστοτέλης, Πολιτικά , 1287a 32-36	97
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	98
Διδακτική Ενότητα 19η - Το πολίτευμα της δημοκρατίας	99
Ερμηνευτικά σχόλια	99
Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 4.2-3, 1291b30-39	101
Ασκήσεις.....	101
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	103
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	105

Διδακτική Ενότητα 12η - Η ηθική αρετή

Ερμηνευτικά σχόλια

Κατά τον Αριστοτέλη η **εὐδαιμονία**, σύμφωνα με τον ορισμό στο τέλος του Α' βιβλίου των Ηθικών Νικομαχείων, είναι **ἐνέργεια ψυχῆς τις κατ' ἀρετὴν τελείαν**, δηλαδή η ευδαιμονία δημιουργείται, εφόσον τίθεται σε ενέργεια η δυναμικότητα της ψυχῆς και κατορθώνει να αποδίδει ο άνθρωπος κάθε τι που είναι προορισμένος να αποδώσει¹. Εφόσον, όμως, η ευδαιμονία είναι μια δραστηριότητα (ἐνέργεια) σύμφωνη προς την αρετή, ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αναλύσει τον χαρακτήρα της αρετής². Στην πραγματικότητα τα **Ἠθικά Νικομάχεια** είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότερη διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού θέματος (μέχρι το τέλος του βιβλίου 6).

Οι βασικοί συλλογισμοί της ενότητας

Α' Συλλογισμός

- **1^η προκείμενη:** ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται (Η ηθική αρετή δημιουργείται παρά μόνο με τον εθισμό.)

προς ενίσχυση: Η ετυμολογική συγγένεια μεταξύ ἥθους και ἔθους

- **2^η προκείμενη:** Οὐδὲν τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται (Όλα τα πράγματα που είναι φτιαγμένα απ' τη φύση έχουν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς που δεν αλλάζει σε καμιά περίπτωση ακόμα κι έντονου εθισμού.)

προς ενίσχυση: Παραδείγματα – επαγωγική διαδικασία

- **Συμπέρασμα:** οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται / Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταὶ

Η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.

¹ Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994, σ. 306

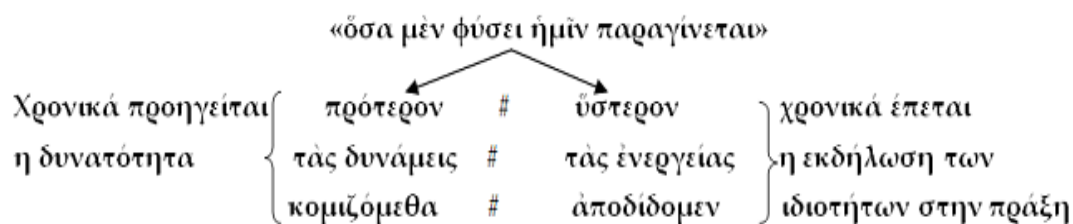
² Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, σ. 272

Β' Συλλογισμός

Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχείρημα για την άποψή του ότι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται (Ἔτι: Με τη συγκεκριμένη λέξη ο Αριστοτέλης εδώ δηλώνει ότι εισάγει ένα καινούργιο επιχείρημα.):

- **1η προκείμενη:**

Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως: π.χ. τις αισθήσεις. Στην περίπτωση αυτών των πραγμάτων διαπιστώνουμε ότι αυτά αρχικά υφίστανται ως δυνάμεις, δυνατότητες και αργότερα εκδηλώνονται ως ενέργειες.

Αντίθετα μὲν ... δὲ

- **2^η προκείμενη:**

Οι αρετές υφίστανται, αφού προηγηθούν οι αντίστοιχες ενέργειες, δηλαδή η εφαρμογή τους στην πράξη όπως π.χ. οι τέχνες.

- **Συμπέρασμα:**

Επομένως, οι αρετές δεν ανήκουν σ' όσα ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως³.

³ Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή* για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ, σ. 134

διττής: Η «**διαίρεσις**» της ψυχής κατά Αριστοτέλη καταλήγει να είναι τριμερής:

1. το καθαρά **ἄλογον** μέρος της ψυχής (περιλαμβάνει βιολογικές λειτουργίες, καθώς και συναισθήματα, ορμές, τάσεις, διαθέσεις κ.ά.)
2. το καθαρά **λόγον ἔχον** μέρος της ψυχής (περιλαμβάνει νοητικές λειτουργίες, όπως η γνώση, η κρίση, η φαντασία κ.ά.)
3. το **ἐνδιάμεσον (ἄλογον πλὴν μετέχον λόγου)** μέρος που μετέχει και στα δύο μέρη

Η διαίρεση των αρετών είναι διττή, αφού αυτές ανταποκρίνονται στο 2ο και στο 3ο μέρος της ψυχής.

δῆ: Ανακεφαλαίωση για να προχωρήσει τη νέα του σκέψη.

Η διάκριση των αρετών κατά Αριστοτέλη
--

διανοητικῆς - ἠθικῆς: Οι αρετές κατά τον Αριστοτέλη διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

- α) στις αρετές **του καθαυτού ἔλλογου στοιχείου** (οι αρετές του νου)
- β) στις αρετές του **ενδιάμεσου στοιχείου**, (οι αρετές του χαρακτήρα)
 - **διανοητικαὶ ἀρεταί:** οι λειτουργίες και ικανότητες της διανοίας, του ανθρώπινου μυαλού. Αποβλέπουν στην αλήθεια. Παραδείγματα διανοητικών αρετών που αναφέρει ο Αριστοτέλης: **σοφία, σύνεσις, φρόνησις**. Η **σοφία** δηλώνει την απόκτηση ολοκληρωμένης γνώσης επιστημονικής ή τεχνικής. Η **σύνεσις** είναι η κριτική δύναμη, η δυνατότητα αξιολόγησης, αποτίμησης, σύγκρισης. Η **φρόνησις** είναι η ικανότητα λήψης αποφάσεων σε ζητήματα της καθημερινής ζωής και επιλογής της μίας ή της άλλης πράξης. Κυρίως με τη φρόνηση το λογικό μέρος της ψυχής καθοδηγεί το μετέχον λόγου μέρος της, δηλαδή τις επιθυμίες, τις ορμές και τον τρόπο εκδήλωσης των συναισθημάτων (Φάκελος Υλικού, σ. 117).

- **ήθικαὶ ἀρεταί:** οι λειτουργίες και ικανότητες της συναισθηματικής νοημοσύνης, της δυνατότητας του ανθρώπου να κατανοεί και να ρυθμίζει με σταθερό τρόπο τις συναισθηματικές του εκδηλώσεις, τη συμπεριφορά του στο πλαίσιο των σχέσεων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία. Οι ηθικές αρετές λειτουργούν για το καλό του φορέα τους και της κοινωνίας. Αποβλέπουν στην ευτυχία, ατομική και συλλογική. Αντίθετές τους είναι οι κακίες. Παραδείγματα ηθικών αρετών που αναφέρει ο Αριστοτέλης: **ἀνδρεία, πραότης, σωφροσύνη, ἐλευθεριότης, μεγαλοψυχία** κ.ά (Φάκελος Υλικού σ. 117).

- **ἡ διανοητική.... ἐκ διδασκαλίας...ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου:** Το ζήτημα του κατά πόσο είναι διδακτὴ ἡ «αρετή» ἔχει ἤδη απασχολήσει την ελληνική διανόηση. Ἡ θέση του Αριστοτέλη είναι ὅτι οἱ διανοητικές αρετές που αναφέρονται στο ἔλλογο μέρος της ψυχῆς, προϋποθέτουν τη διδασκαλία σε πρώτη φάση, που συνεπάγεται:
 1. **χρόνο** για να πραγματοποιηθεῖ ἡ διδασκαλία
 2. **πεῖρα** που αποκτᾷ ὁ διδασκόμενος, ἀρα και πάλι χρόνο.Επομένως, υπεύθυνος για τὴν ἀπόκτηση τῆς διανοητικῆς αρετῆς εἶναι ὁ δάσκαλος που τὴν διδάσκει, ὥστε ὁ μαθητὴς νὰ γίνῃ φορέας γνώσεων δηλ. «σοφός»⁴.

- **ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται:** Οἱ ηθικὲς αρετὲς εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἔθους, τοῦ εθισμού και τῆς συνήθειας τὸν ἀνθρώπου, που με τὴν ἐπανάληψη ἐνὸς ὀρισμένου τρόπου συμπεριφορᾶς αποκτᾷ τὴν ἀνάλογη αρετὴ. Βέβαια, ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἔθους που διαπλάσσει τὸ ἥθος, δεν πρέπει νὰ νοηθεῖ ἐδῶ μηχανικά. Υπάρχει μέσα μας ἡ ικανότητα νὰ ἀποκτήσουμε τὶς αρετὲς, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ικανότητα πρέπει νὰ ἀναπτυχθεῖ με τὴν πρακτικὴ **διὰ τοῦ ἔθους**⁵. Ὁ Αριστοτέλης διακρίνει τὸ **ἔθος** (τὶς διαμορφωμένες κοινωνικὲς συμπεριφορὲς και πρακτικὲς ἐνὸς ἀνθρώπου)

⁴ Λυπουρλῆς Δ. – Μωραΐτου Δ., ὁ.π., σ. 126

⁵ Ross W.D., ὁ.π., σ. 273

από την **φύσιν** (τις δεδομένες βιολογικές/φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου είδους).

Αποτέλεσμα της αριστοτελικής αντίληψης περί ηθικής αρετής είναι να προϋποτίθεται σε απόλυτο βαθμό η θέληση του ατόμου να «εθισθεί» σιγά σιγά (πάλι επομένως σε μια όχι μικρή διάρκεια χρόνου) σ' έναν ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς. Το βάρος στην περίπτωση της ηθικής αρετής πέφτει όχι στον δάσκαλο, αλλά στον «ασκούμενο», αφού στην περίπτωση αυτή το παν εξαρτάται από την **προαίρεσιν** την προσωπική δηλαδή επιλογή του ατόμου, ενώ επιπλέον είναι θέμα συνεχούς άσκησης. Η ηθική επομένως κατά τον Αριστοτέλη μετακινείται από τον θεωρητικό λόγο στην πράξη, αφού «**ἀγαθός**» (φορέας της αρετής) γίνεται όποιος έχει: 1) θέληση, 2) επιμονή για άσκηση⁶.

Η φιλοσοφική σημασία της αριστοτελικής θέσης - Η διαφοροποίησή της

▪ **Η αρετή είναι ζήτημα μόνο γνώσης;**

Ο Αριστοτέλης δεν λησμονούσε τη βασική **σωκρατική θέση** ότι **η αρετή είναι γνώση** (οὐδείς ἐκών κακός), αλλά δεν μπορούσε να τη δεχτεί όπως είχε διατυπωθεί. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι στην ηθική δεν μπορούμε να ξεκινούμε, όπως έκανε ο Πλάτων, από τη γενική παράσταση της Ιδέας του Αγαθού. Για τον Αριστοτέλη η αγαθότητα, η ηθικότητα, η αρετή γεννιούνται από την **αλληλεπίδραση του διανοητικού και του ηθικού στοιχείου**⁷. Είναι βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη ότι το ήθος (ο χαρακτήρας) εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από το έθος (εθισμός, συνήθεια) αποκλείοντας τη «φύση» που δεν εξαρτάται από εμάς, ενώ θεωρεί ότι η διδαχή (ο λόγος) δεν φέρνει αποτέλεσμα σε όλους. Προς το τέλος των Ηθικών Νικομαχείων (Κ 9. 1179b 20 εξ.) μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί **ἥθος εὐγενές καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, θυμάται τις διάφορες

⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 126

⁷ Düring I., *Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σσ. 209-10

απόψεις που διατυπώθηκαν για το πώς γίνονται ενάρετοι οι άνθρωποι, για να καταλήξει στο τέλος να αποκλείσει και τη φύση, και τη διδασχή και να τονίσει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἥθεσι δηλαδή με σύστημα και με υπομονή. Πάντως, μια τέτοια αντίληψη συναντάται και στον Πλάτωνα: ἐμφύεται πᾶσι... τὸ πᾶν ἥθος διὰ ἔθος (Νόμοι 792e 1-2), που σημαίνει ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του⁸.

▪ **Η σχέση της αρετής με τη «φύση».**

οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται: Απόρριψη της αριστοκρατικής διδασκαλίας ότι η αρετή είναι αποκλειστικά δώρο της φύσης. (Στον Όμηρο εκφράζεται η αντίληψη ότι η ικανότητα ενός ανθρώπου οφείλεται και στη μάθηση, αλλά κυρίως στη δωρεά κάποιας θεότητας. Στον Πίνδαρο έχουμε τον χαρακτηρισμό ότι τὸ δὲ φυὰ κράτιστον ἅπαν, δηλαδή ότι πάνω απ' όλα βρίσκονται τα χαρίσματα που έχει δωρίσει η φύση στον άνθρωπο.) Επίσης, στον Πλάτωνα η φύση παίζει καθοριστικό ρόλο στην εκλογή του ἀριστοῦ βίου. Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία αξιόλογος είναι μόνο ο άνθρωπος που έχει φυάν, δεν έχει πια την έγκριση των Αριστοτέλη⁹. [Πάντως, και για τον τελευταίο ο στόχος της ύψιστης μορφής της ευδαιμονίας για τον απλό άνθρωπο ή τον δούλο είναι ανέφικτος, για τον δούλο το ἀριστο είναι να αποτελεί ένα ζωντανό εργαλείο. Από αυτή την άποψη η ηθική του Αριστοτέλη είναι κατά βάση αριστοκρατική ηθική¹⁰.]

ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε: Αποτελούσε συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να ετυμολογήσουν, να βρουν την αληθινή σημασία των λέξεων. Βέβαια δεν απέφευγαν τα λάθη στις ετυμολογικές τους προσπάθειες, αποτέλεσμα της άγνοιας των νόμων που διέπουν τη λειτουργία της γλώσσας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ετυμολογικός συσχετισμός είναι σωστός. Αυτές οι ετυμολογικές προσπάθειες φανερώνουν την επιθυμία για ανακάλυψη της

⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 124

⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 124-5

¹⁰ Ross W.D., ό.π., σσ. 341-3, Düring I., ό.π., σ. 208

πραγματικής σημασίας των λέξεων. Λανθασμένες ερμηνείες, όμως, συμπαρέσυραν σε λανθασμένους συλλογισμούς, αφού ο Αριστοτέλης έδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, που αποτελούσε και καθοριστικό κριτήριο στη διαμόρφωση των συλλογισμών και στην εξαγωγή των συμπερασμάτων. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα λέγεσθαι = εἶναι¹¹ δηλαδή μεταξύ γλώσσας και ουσίας.

Οἷον ὁ λίθος: Ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται μόνο σε θεωρητική στήριξη των σκέψεων του, αλλά καταφεύγει και σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε ότι κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας αφετηρία για τη σκέψη στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι γι' αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μία θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας. Αφού λοιπόν πρώτος, στην πραγματικότητα, ο Αριστοτέλης εισήγαγε την εμπειρική μέθοδο στις φυσικές επιστήμες, δεν αισθάνθηκε ύστερα κανένα δισταγμό να μεταφέρει τις εμπειρικές παρατηρήσεις του και στον χώρο της πιο καθαρής φιλοσοφικής=θεωρητικής σκέψης¹².

λίθος φύσει κάτω φερόμενος: Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η φυσική κίνηση των σωμάτων στον επίγειο και υποσελήνιο χώρο είναι πάντοτε ευθύγραμμη και συνδέεται με το βάρος τους· τα φύσει βαριά σώματα κινούνται προς το κέντρο του σύμπαντος ενώ τα φύσει ελαφριά προς την περιφέρειά του. Φύσει βαριά είναι εκείνα τα σώματα στη σύσταση των οποίων επικρατεί ένα από τα βαριά στοιχεία (η γη και το νερό), ενώ ελαφριά εκείνα τα σώματα όπου επικρατεί ελαφρό στοιχείο (ο αέρας και η φωτιά) (Φάκελος Υλικού σ. 117).

¹¹ Λυπουρλής- Μωραΐτου, ό.π., σ. 127

¹² Λυπουρλής Δ., *Αριστοτέλης Ηθικά Νικομάχεια, Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια*, Εκδόσεις Ζήτηρος σ. 305

ἄνω κάτω: Έμφαση (με τη χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων επιρρημάτων) στην αξεπέραστη απόσταση που χωρίζει την φύση και την αλλαγή συνήθειας.

μυριάκις: Το ποσοτικό επίρρημα τονίζει τη μεγάλη προσπάθεια ή μάλλον το αδύνατο του εθισμού στα φυσικά φαινόμενα.

Οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων: Επαγωγικά λειτουργώντας ο Αριστοτέλης γενικεύει τα λεγόμενά του. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η συσσώρευση αρνήσεων, που τονίζει την αδυναμία αλλαγής της φυσικής συνήθειας.

οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν: Οι αρετές στον άνθρωπο δεν είναι ούτε φυσικές (φύσει) ούτε αφύσικες (παρὰ φύσιν). Σύμφωνα με τη φύση ή οφειλόμενο σε αυτήν είναι ό,τι γίνεται πάντα (ή σχεδόν πάντα) με τον ίδιο τρόπο και αφορά μια μεγάλη ομάδα ομοειδών όντων ή φαινομένων. Γι' αυτό και το παρὰ φύσιν προϋποθέτει συχνά τον εξαναγκασμό, τη βία ή την ανθρώπινη απόπειρα να αναιρεθεί η φυσική τάξη (Φάκελος Υλικού σ. 117).

Ο εθισμός μολονότι δεν υπάρχει στη φύση, δεν είναι κάτι ενάντιο σ' αυτή, αλλά ουσιαστικά τη συμπληρώνει και την υπηρετεί, αφού μας δίνει τη δυνατότητα να αναπτύξουμε τις προδιαθέσεις μας σ' ενέργειες. Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή.

Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση

της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ἐνεργεία» οι οποίες αναφέρονται στη συνέχεια¹³.

τελειούμενοις: Η ηθική του Αριστοτέλη εναρμονίζεται πλήρως με τη φιλοσοφία του για το **τέλος**. Για τον Αριστοτέλη τέλος σημαίνει ότι όλα τείνουν στην τελειώσή τους· το τέλος συμπεριλαμβάνει και τη διαδικασία μέσα απ' την οποία φτάνει και την τέλεια μορφή του. Όλα αναπτύσσονται τείνοντας σ' ένα σημείο κορύφωσης: **ἀρετὴ τελειώσις τις τότε γὰρ ὅτι μάλιστα κατὰ φύσιν** (Φυσ. Η 3, 246α 13)¹⁴. Η ηθική του είναι σαφώς τελολογική. Η ηθικότητα ἐγκείται σε ορισμένες πράξεις που γίνονται, όχι επειδή είναι ορθές καθαυτές, αλλά επειδή θα μας φέρουν πιο κοντά στο ανθρώπινο αγαθό¹⁵.

τὰς δυνάμεις πρότερον - τὰς ἐνεργείας ὕστερον: Όπως επισημαίνεται και στο σχολικό βιβλίο είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη η διάκριση - συχνά αντιθετική - των εννοιών δύναμη και ἐνέργεια. Κατά τον Αριστοτέλη, όταν η ύλη βρίσκεται στην αρχή σε μια κατάσταση απλής δυνατότητας, τότε αποτελεί **δυνάμει ὄν**· όταν η ύλη αποδώσει εκείνο που μπορεί να αποδώσει γίνεται **ἐνεργεία ὄν**. Η μετάβαση της άμορφης ύλης από την περιοχή της δυνατότητας στην περιοχή της πραγματικότητας, στην οποία εντάσσεται χάρη στη συγκεκριμένη μορφή που της δόθηκε, σύμφωνα με τον σκοπό του δημιουργού της, ονομάζεται ἐντελέχεια¹⁶. Εδώ, όμως, σε συνδυασμό με τα χρονικά επιρρήματα (πρότερον-ὕστερον) είναι φανερό ότι

¹³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=128

¹⁴ Düring I., ό.π., σ. 207

¹⁵ Ross W.D., ό.π., σ. 266

¹⁶ Πελεgrίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999, σ. 31-2

οι **δυνάμεις** έχουν χρονική μόνο προτεραιότητα έναντι των **ἐνεργειῶν**¹⁷. Τέλος, τα συγκεκριμένα επιρρήματα δηλώνουν την εξέλιξη, την ανάπτυξη των ιδιοτήτων στον άνθρωπο.

Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ἐνέργειας» έναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα:

1. Η «ἐνέργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν.
2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ενεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ἐνέργειας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ἐνέργεια και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ἐνέργεια είναι ο σκοπός (**οὔ ἕνεκα**) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η ἐνέργεια και όχι αντίστροφα. Άρα η ἐνέργεια έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης.
3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον, αλλά και σε μη ον. Η ἐνέργεια όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον¹⁸.

ὅπερ.. :: Επαλήθευση της αριστοτελικής άποψης.

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν: Αξιοσημείωτη στην παραβολική αυτή πρόταση η παρουσία του συνδέσμου **καὶ**, καθώς και του επιθέτου **τῶν ἄλλων**, εφόσον οι αρετές δεν περιλαμβάνονται στις τέχνες, η οποία ερμηνεύεται ως εξής:

- η διαδικασία απόκτησης των ηθικών αρετών είναι παρόμοια μ' εκείνη της απόκτησης των τεχνῶν, κάτι που οδηγεί σε συνωνυμία των ρημάτων **λαμβάνομεν** (για τις αρετές) και **μανθάνομεν** (για τις τέχνες) και κατ' επέκταση σ' έναν ψυχολογικό ταυτισμό των αντικειμένων τους: το αντικείμενο του πρώτου ρήματος είναι απλώς μέρος απ' το αντικείμενο του δεύτερου ρήματος.

¹⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 130

¹⁸ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=129

- τα έργα του Αριστοτέλη αποτελούν προσωπικές σημειώσεις, που έχουν σε πολύ μεγάλο βαθμό, χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου¹⁹.

λαμβάνομεν...μανθάνομεν....γίνονται....γινόμεθα: Η εναλλαγή του προσώπου γίνεται περισσότερο αυθόρμητα παρά λογικά. Χρησιμοποιεί γ' πρόσωπο αναφερόμενος στις τέχνες, διότι δεν ήταν στις προθέσεις του Αριστοτέλη να γίνει οικοδόμος ποτέ. Αντίθετα, χρησιμοποιεί α' πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές διότι περιλαμβάνει και τον εαυτό του μέσα. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου.

οἷον οἰκοδομοῦντες...κιθαρισταί: Επιστρατεύεται και πάλι το παράδειγμα για να ισχυροποιηθούν τα λεγόμενα, ενώ την ίδια άποψη εκφράζει κι ο Πλάτωνας στους **Νόμους**. Πβ. Σχόλιο σχολικού βιβλίου.

τὰ δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα: Ο ισχυρισμός του Αριστοτέλη ότι γινόμαστε αγαθοί, πράττοντας αγαθά έργα, εμπεριέχει ένα παράδοξο: πώς μπορούμε να πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε οι ίδιοι αγαθοί; Γι' αυτό αναλαμβάνει ο φιλόσοφος κατόπιν να εξηγήσει τη διαφορά ανάμεσα α) στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και β) σε αυτές που απορρέουν από τον ενάρετο χαρακτήρα.

Δεν θα πούμε ποτέ ότι ένας άνθρωπος είναι ενάρετος ή ενεργεί ενάρετα, παρά μόνο αν ενεργεί

(1) γνωρίζοντας τι πράττει, να έχει δηλαδή συνείδηση της πράξης του (**εἰδώς**) και όχι τυχαία

(2) επιλέγοντας την πράξη χάριν της ίδιας της πράξης, να έχει δηλαδή την ανάλογη προαίρεση (**προαιρούμενος**) ύστερα από ώριμη εκλογή του στόχου του

(3) ακολουθώντας μια σταθερή ψυχική διάθεση, να έχει δηλαδή σιγουριά και σταθερότητα στην πραγματοποίησή της (**βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως**).

¹⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 131

Επομένως, **το παράδοξο αναιρείται**. Οι πράξεις που προσδίδουν αρετή, εξωτερικά μόνο μοιάζουν με τις πράξεις που γεννά η αρετή, και όχι στον εσωτερικό τους χαρακτήρα²⁰. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές²¹.

τὰ δίκαια... τὰ σώφρονα...τὰ ἀνδρεῖα: Τα σύστοιχα αντικείμενα δείχνουν ότι οι όμοιες πράξεις οδηγούν στη διαμόρφωση ίδιων χαρακτήρων.

Στο κείμενο συνολικά παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό (ρήματα-ουσιαστικά), σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος (αναφορική λειτουργία της γλώσσας, κυριολεξία). Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Υπάρχουν λογική αλληλουχία Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Όπου υπάρχουν προσδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην επιχειρηματολογία:

[π.χ. η συσσώρευση αρνήσεων (1η παράγραφος), που τονίζει την αδυναμία αλλαγής της φυσικής συνήθειας, σχήμα άρση-θέση, σχήμα από κοινού (2η παράγραφος): «οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαριστὰι (γίνονται)» «τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεῖα (πράττοντες)

²⁰ Ross W.D., ό.π., σσ. 274-5, Ιγνατιάδης Γ.Μ., «Αριστοτέλης: Ηθικά Νικομάχεια» σε Φιλολόγο, τ. 19 -20, Μάρτιος 1980, σ. 28

²¹ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=129#3

άνδρεῖοι (γινόμεθα)», Πολυσύνδετο σχήμα: «τὰ μὲν δίκαια ..., τὰ δὲ σώφρονα ..., τὰ δ' ἀνδρεῖα ...»]

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια Β1, 1-4, 1103a14 - b2

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖται ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖται. Οὕτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
α) Η διανοητική αρετή είναι αποτέλεσμα κυρίως της διδασκαλίας.
β) Ο Αριστοτέλης συσχετίζει γλωσσικά τη λέξη έθος με τη λέξη ηθική.
γ) Κατά τον Αριστοτέλη η ηθική ολοκλήρωση του ανθρώπου επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας του έθους
δ) Για να δούμε με τα μάτια μας, η φύση μας εξασφαλίζει πρώτα την αντίστοιχη δυνατότητα.
ε) Ο τρόπος απόκτησης μίας τέχνης είναι τελείως διαφορετικός από τον τρόπο απόκτησης μία αρετής.
2. Ποια είδη αρετής διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποιο μέρος της ψυχής ανήκει κάθε είδος και από ποιους παράγοντες εξαρτάται η ανάπτυξή του καθενός;
3. Ποια είναι η σχέση της πράξεως – ενεργείας με τις ιδιότητες που έχουμε φύσει και με την ηθική αρετή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη;
4. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για να τεκμηριώσει τις θέσεις του;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποια σχέση έχουν με τις ηθικές αρετές η φύση και το έθος; Να δώσετε το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων.
2. Να επισημάνετε στο κείμενο τις λέξεις που εκφράζουν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και να δώσετε το εννοιολογικό τους περιεχόμενο.
3. Ο λόγος του φιλοσόφου εδώ είναι δομημένος με τη βοήθεια των μεθόδων της αντίθεσης και της αναλογίας. Αφού επισημάνετε σε ποια

σημεία χρησιμοποιείται η κάθε μέθοδος, να δείξετε ποια στοιχεία της επιχειρηματολογίας αντιτίθενται και ποια παρουσιάζονται αναλογικά.

4. Να γράψετε ένα παράδειγμα από την καθημερινή εμπειρία σας, όπου να φαίνεται η διάκριση και ο ρόλος των εννοιών δύναμη – ενέργεια σε συνδυασμό με τις χρονικές βαθμίδες του προτερόχρονου και του υστερόχρονου.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τις ετυμολογικά συγγενείς τους λέξεις που βρίσκονται στη στήλη Β. Δύο λέξεις της στήλης Β περισσεύουν.

A	B
περιγίγνομαι	άδεια
ἔχω	δοχείο
φέρομαι	αγενής
παρεκκλίνω	ευφυΐα
πέφυκα	ένδεια
δέχομαι	δίφρος
δέομαι	ενοχή
	κλίτος
	παράκληση

2. **παρεκκλίνω**: Να συνθέσετε το απλό ρήμα με τις προθέσεις **εν, από, συν, κατά**, και να σχηματίσετε τα αντίστοιχα παρασύνθετα ουσιαστικά στη νέα ελληνική.
3. **ἔθος**: α) Να δώσετε δύο ομόρριζα ρήματα στην αρχαία ελληνική και να γράψετε τη σημασία τους β) Να δώσετε δύο ομόρριζα ουσιαστικά της λέξης στη νέα ελληνική.
4. Να δώσετε αντώνυμα των λέξεων στην αρχαία ελληνική: **ἀρετή, γένεσις, πλεῖον, αὔξεις, ἐμπειρία**.
5. **δυνάμεις, ἐνεργείας**: Με τη δοτική ενικού κάθε λέξης να γράψετε μία πρόταση στη νέα ελληνική και να εξηγήσετε τη σημασία της.

6. Να βρείτε με ποιες λέξεις του κειμένου έχουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις της νέας ελληνικής: *κομιστής, θυρωρός, λήμμα, χρήμα, παρόραμα, λάφυρο, εύχρηστος, ευήκοος, τοκετός*.
7. **σώφρων**: Χρησιμοποιώντας το δεύτερο συνθετικό του επιθέτου και ως πρώτο συνθετικό τις λέξεις: **εὖ, παρά, ὁμοῦ**, να σχηματίσετε αφηρημένα ουσιαστικά και τα αντίστοιχα επίθετα.

Ασκήσεις Παραλλήλων Κειμένων

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς, να εξηγήσετε τη διαφοροποίηση της αριστοτελικής αντίληψης περί αρετής σε σχέση με όσα αναφέρει ο Ξενοφών.

Γνωρίζω βέβαια πως είναι δύσκολο πράγμα να γράψει κανείς επαινετικό λόγο, που να ανταποκρίνεται στην αξία της αρετής και της δόξας του Αγησιλάου, ωστόσο πρέπει να το επιχειρήσω. Γιατί δεν θα ήταν δίκαιο ένας άνθρωπος, αν υπήρξε τέλειος, να μην αξιωθεί γι' αυτόν το λόγο έστω και κατώτερους επαίνους. Σχετικά λοιπόν με την ευγενική του καταγωγή τι πιο σημαντικό και όμορφο θα μπορούσε να πει κανείς από το ότι ακόμη και σήμερα θυμούνται αναφέροντας ονομαστικά τους προγόνους του με ποια σειρά κατάγεται από τη γενιά του Ηρακλή, όταν μάλιστα αυτοί δεν ήταν απλοί πολίτες, αλλά βασιλιάδες απόγονοι βασιλιάδων; Δεν μπορεί όμως να τους κατηγορήσει κανείς ούτε και γι' αυτό, ότι δηλαδή είναι μεν βασιλιάδες, αλλά δεν έχουν σημαντική πόλη. Αλλά όπως η γενιά τους είναι η πιο τιμημένη στην πατρίδα τους, έτσι και η πόλη τους είναι η πιο ένδοξη στην Ελλάδα.

Ξενοφών, Αγησίλαος, 1.1-3

B. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς, να συγκρίνετε τις αριστοτελικές απόψεις με αυτές του Πλουτάρχου σχετικά με τη λειτουργία του έθνους και του λόγου στη διαμόρφωση των αρετών.

Για τούτο σωστά και το ήθος ονομάστηκε έτσι· το ήθος, δηλαδή, για να το πούμε σχηματικά, είναι ποιότητα του αλόγου, και ονομάζεται έτσι γιατί το άλογο, πλαθόμενο από τον λόγο, αποκτά την ποιότητα τούτη και τη διαφορά από τη συνήθεια (έθος), αφού ο λόγος δεν επιθυμεί να εξαλείψει εντελώς το πάθος (ούτε δυνατόν είναι, άλλωστε, ούτε το καλύτερο), αλλά του επιβάλλει κάποιο όριο και τάξη και του εμφυτεύει τις ηθικές αρετές, οι οποίες δεν είναι έλλειψη πάθους αλλά συμμετρία παθών και μεσότητα· ο λόγος, μάλιστα, εμφυτεύει τις ηθικές αρετές διά της φρονήσεως, κάνοντας τη δύναμη του παθητικού ευπρεπή έξη. Λέγεται, εξ άλλου, πως η ψυχή κατέχει τα εξής τρία· δύναμη, πάθος, έξη. Η δύναμη είναι αφετηρία ή υλικό του πάθους, όπως, για παράδειγμα η οργιλότητα, η ντροπαλότητα, η τολμηρότητα. Το πάθος είναι ένα είδος κίνησης της δύναμης, όπως η οργή, το θάρρος, η ντροπή [η τόλμη]. Η έξη, τέλος, είναι ισχύς και κατάσταση της δύναμης του αλόγου, που προέρχεται από τη συνήθεια και γίνεται, αφενός, κακία, αν το πάθος παιδαγωγήθηκε άσχημα από το λόγο, και, αφετέρου, αρετή, αν (το πάθος) παιδαγωγήθηκε σωστά.

Πλούταρχος, Περί ηθικής αρετής, 443 c-d

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου²²

Παράλληλο 1ο, Πλούταρχος, Περί παίδων αγωγής, 4 2Α-С

- Βασική παιδαγωγική άποψη του Πλούταρχου είναι ότι η «αρετή» είναι προϊόν έθους, άσκησης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του η συνύπαρξη τριών βασικών στοιχείων συντελεί στην επιτυχία της αγωγής: α) η «φύση», δηλαδή οι φυσικές προδιαθέσεις που φέρει ο άνθρωπος, β) ο «λόγος», δηλαδή η μάθηση και η πνευματική καλλιέργεια, και γ) το «έθος», δηλαδή η άσκηση. Οι ομοιότητες με την αριστοτελική σκέψη είναι προφανείς. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει: «η φύση μάς έκανε επιδεκτικούς στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τη διαδικασία του έθους» (μετάφρ. Δ. Λυπουρλής) · ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι τα σπέρματα

²² Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

της αρετής βρίσκονται στη φύση, η εξέλιξη, όμως, και η προαγωγή της εξαρτώνται από τη μάθηση, η εφαρμογή της στη ζωή από τη συνήθεια (πβ. το αριστοτελικό «έθος») και η τελειοποίησή της και από τα τρία αυτά στοιχεία. Είναι φανερό, επίσης, ότι ο Πλούταρχος εστιάζει περισσότερο στον ρόλο της αγωγής ως «μάθησης» και «άσκησης» στην αρετή.

Παράλληλο 2ο, Βικέντιος Δαμόδος, Σύνοψις ήθικης φιλοσοφίας, εισαγωγή

- Ο Βικέντιος Δαμοδός, θεωρεί ότι ο στόχος της ηθικής φιλοσοφίας είναι πρακτικός-ωφελιμιστικός, να «διορθώσει τα ήθη», τον χαρακτήρα, των ανθρώπων. Ως ήθη ορίζει τις «κλίσεις» των ανθρώπων είτε προς το καλό είτε προς το κακό, είτε είναι έμφυτες είτε αποτέλεσμα συνήθειας. Είναι φανερό ότι η διδασκαλία του Νεοέλληνα στοχαστή έχει έντονες αριστοτελικές επιρροές.

1. Ο Δαμοδός προσεγγίζει την ηθική ως επιστήμη που προσφέρει στον άνθρωπο τη γνώση του πώς κατακτά κανείς, πώς «κάνει πράξη», την αρετή στον καθημερινό πρακτικό βίο.
2. Η σκέψη του εκκινεί από τη θεμελιώδη αριστοτελική σχέση αρετής και αγαθής «έξης».
3. Αποδέχεται ότι η «έξη» είναι ουδέτερη, καλή ή κακή – όπως και ο Αριστοτέλης.

Ωστόσο, ο Δαμοδός διακρίνει δύο είδη «ηθών», αυτά που είναι έμφυτα και αυτά που αποτελούν προϊόντα συνήθειας, αποκλίνοντας σ' αυτό το σημείο από τον Αριστοτέλη. Επιπλέον, Επομένως, υποστηρίζει ότι κάποιοι άνθρωποι έχουν από τη φύση τους μια –καλή ή κακή– «κλίση» και, γι' αυτό, η ηθική φιλοσοφία έχει διορθωτικό χαρακτήρα, στοχεύει στη «διόρθωση» των κακών κλίσεων μερικών ανθρώπων.

Διδακτική Ενότητα 13η - Η ηθική αρετή και η ηθική πράξη

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο φιλόσοφος για να ενδυναμώσει τη θέση του για τον αποφασιστικό ρόλο του **ἔθους** επικαλείται τα συμβαίνοντα στις πόλεις, καθώς για τον φιλόσοφο υπάρχει στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Νέα αποδεικτικά επιχειρήματα²³ για τη βασική σκέψη του Αριστοτέλη, εμβαθύνοντας στην ανάλυσή του:

1. Αν οι πολίτες γίνονται αγαθοί μέσω της άσκησης σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς με τη βοήθεια των νόμων που συντάσσουν οι νομοθέτες γι' αυτό το σκοπό → η «αρετή» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά ως αποτέλεσμα άσκησης (= ἔθους)- **Εμπειρική απόδειξη (Μαρτυρεῖ) από τον χώρο της πολιτικής.**

2. Η αντίθετη ιδιότητα της αρετής, η κακία είναι επίσης αποτέλεσμα της άσκησης (= ἔθους) π.χ. ο κακός κιθαριστής, ο κακός οικοδόμος → «κακία» δεν υφίσταται εκ φύσεως, αλλά με την επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς. Ο Αριστοτέλης προσθέτει νέο επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Ο Αριστοτέλης εννοεί μάλλον μια διαδικασία «δόμησης» και «αποδόμησης» της αρετής ενισχύοντας τη θέση του για τον επίκτητο χαρακτήρα της.

²³ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 139

Ο ρόλος του νομοθέτη στη διαμόρφωση του ηθικού χαρακτήρα²⁴

- **Οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς:** Το μεγαλύτερο «βάρος» για τη διαμόρφωση της συνολικής σημασίας της φράσης πέφτει στη λέξη **ἐθίζοντες**. Οι νομοθέτες με την άσκηση (**ἐθίζοντες**) κάνουν τους πολίτες τους ενάρετους. Προς αυτή την κατεύθυνση καθοριστική σημασία έχει ο σωφρονιστικός ρόλος της ανταμοιβής και της τιμωρίας, επιβραβεύοντας όσους πολίτες εφαρμόζουν τους νόμους και τιμωρώντας όσους έχουν παραβατική συμπεριφορά. Επομένως, η αρετή και η κακία εναπόκεινται στους ίδιους τους πολίτες. Αποτελεί πάγια αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων ότι ο νόμος δεν αποβλέπει απλώς στην αποτροπή και τιμωρία των παραβατικών συμπεριφορών, αλλά παιδαγωγεί διά βίου τους πολίτες και τους οδηγεί σε επαινετές συμπεριφορές (Φάκελος Υλικού σ. 124).
- **βούλημα παντὸς νομοθέτου:** Για τον Αριστοτέλη το συγκεκριμένο χωρίο δεν μιλά για καλά και κακά πολιτεύματα· όσο εξαρτάται από τους νομοθέτες, όλα τα πολιτεύματα είναι καλά, αφού όλων των νομοθετών στόχος παραμένει η ηθική τελείωση. Είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει όταν μιλάμε για διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, εννοούμε ότι με το ένα οι πολίτες ασκήθηκαν περισσότερο στην αρετή, με το άλλο λιγότερο. Έτσι, η διάκριση των πολιτευμάτων σε ἀγαθά (=ανώτερα) και φαῦλα (=κατώτερα) γίνεται με κριτήριο τη μεγαλύτερη ή μικρότερη βοήθεια που προσφέρουν στον πολίτη οι νομοθέτες για να κατακτήσει, με τη δική τους καθοδήγηση, την αρετή²⁵.
- **ἀμαρτάνουσιν:** Ο Αριστοτέλης συνήθως κάνει διάκριση ανάμεσα στα ορθά πολιτεύματα και στις παρεκβάσεις τους, στις εκτροπές από αυτά.

²⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 135 - 6

²⁵ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=130#3

Εδώ όμως δεν αναφέρεται σε αυτό. Η επιθυμία του νομοθέτη δεν ταυτίζεται πάντοτε με την πραγματικότητα. Η επιτυχία ή η αποτυχία χαρακτηρίζει τον νομοθέτη ως πετυχημένο ή αποτυχημένο. Παρόμοια, σε άλλο χωρίο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**, ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για νόμο που είναι **κείμενος ὀρθῶς** και έχει επιτυχία, και για νόμο **ἀπεσχεδιασμένον** (:προχειροφτιαγμένο) που δεν έχει επιτυχία (Φιλοσοφικός Λόγος, σελ. 146-147).

, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης:

- Η παρουσία του κόμματος πριν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο **καὶ** ερμηνεύεται:
 1. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** έχει διαφορετικό υποκείμενο απ' την προηγούμενη πρόταση.
 2. όταν η πρόταση που ακολουθεί το **καὶ** εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της προηγούμενης. (βλ. και τη σχετική μετάφραση)
- Αξιοσημείωτη η θέση των επιθέτων **ἀγαθὴ φαύλης** αντί για την αναμενόμενη μορφή **πολιτεία ἀγαθὴ πολιτείας φαύλης**: 1) Ένα ακόμα χαρακτηριστικό του προφορικού λόγου στο πλαίσιο της ελλειπτικότητας και της συντομίας που χαρακτηρίζουν τη διατύπωση του Αριστοτέλη. 2) Εξυπηρετεί την επανασύνδεση του παραδείγματος με το συζητούμενο θέμα, που είναι η αρετή και οι διάφορες βαθμίδες από τις οποίες περνά ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να την κατακτήσει. Η αλήθεια είναι ότι το ζήτημα «διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα» συνιστά κατά κάποιο τρόπο παρέκβαση αναγκαία απ' τη στιγμή που έκανε λόγο για την ευθύνη των νομοθετών, σε ό,τι αφορά την επιτυχημένη άσκηση των πολιτών στην αρετή. Αυτή η απομάκρυνση, όμως, είναι ευπρόσδεκτη και σ' αυτό συμβάλλει και η θέση των επιθέτων²⁶.

²⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 137, σσ. 138 -9

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Η πολιτική του Αριστοτέλη είναι ηθική, διότι σκοπός της είναι η ηθική προαγωγή των πολιτών. Η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Για τον Αριστοτέλη ο στόχος του καθενός ξεχωριστά ταυτίζεται με τον στόχο της κοινότητας και στην περίπτωση της κοινότητας εμφανίζεται πιο καθαρά²⁷.

γίνεται – φθείρεται: Οι έννοιες της γένεσης και της φθοράς αποτελούν θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος ήδη από τις απαρχές της φιλοσοφικής σκέψης. Πολύ απλά και σύντομα για τον Αριστοτέλη ισχύουν τα ακόλουθα:

- **γένεσις:** ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν (η μεταβολή από την ανυπαρξία στην ύπαρξη ενός όντος)
- **φθορά:** ἐκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ μὴ ὄν (η μεταβολή ενός όντος από την ύπαρξη στην ανυπαρξία)
- **[κίνησις:** ἐκ τοῦ ὄντος εἰς τὸ ὄν (δηλαδή σημειώνεται μια μεταβολή χωρίς να παύσει να υφίσταται ο φορέας της μεταβολής). Εδώ εντάσσονται οι μεταβολές α) κατὰ ποσὸν: **αὔξεις** – **φθίσεις**, β) κατὰ ποιόν: **ἀλλοιώσεις**, γ) κατὰ τόπον: **φορά**]

ἔτι ἐκ τῶν...: Η χρήση του ἔτι υποδηλώνει τη βαθύτερη εξέταση του ζητήματος.

ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη: Με τη χρήση αναλογικής απόδειξης συνεχίζει ο Αριστοτέλης, για να δείξει ότι το ίδιο συμβαίνει και στις τεχνικές εργασίες. Η αρετή του ανθρώπου καλλιεργείται και καταστρέφεται με τα ίδια μέσα και από τις ίδιες αιτίες, πράγμα που συμβαίνει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στις τέχνες. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται πρώτα στις καλές τέχνες και μετά στις χρήσιμες. Με τη χρήση του «επαγωγικού-εμπειρικού παραδείγματος» ο Αριστοτέλης δείχνει ότι στην πράξη η ποιότητα της άσκησης και της

²⁷ Düring I., ό.π., σ. 206

μαθητείας προσδιορίζει την ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας. Έτσι φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Θα γίνουμε λοιπόν ηθικά ενάρτετοι, μόνο αν εξασκηθούμε σε ηθικά ενάρτετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής.

εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν: Με έναν υποθετικό λόγο σε αρνητική-αποφατική **διατύπωση** προσπαθεί ο Αριστοτέλης να επισημάνει πιο έντονα τον ρόλο της άσκησης, αλλά και του δασκάλου, στη διεργασία με την οποία συντελείται η ηθική διαμόρφωση. Ο δάσκαλος διαμορφώνει το πλαίσιο άσκησης, εθισμού για τον ασκούμενο προς την ηθική αρετή, όπως ο νομοθέτης δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές μέσω των νόμων. Ο ρόλος του δασκάλου είναι να διδάσκει στους μαθητές του τους κανόνες της αρετής, να τους καθοδηγεί σωστά στην εφαρμογή των κανόνων αυτών, υποδεικνύοντας τι είναι σωστό και τι λάθος. Διδασκαλία, επομένως, δεν σημαίνει απλώς μετάδοση κάποιων θεωρητικών γνώσεων, αλλά κυρίως καθοδήγηση του μαθητή στην επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς, μέχρι αυτοί να αποτελέσουν μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Άρα δεν υπάρχει καμία αντίφαση με τα όσα υποστήριξε στην 12^η Ενότητα.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει: Με όμοιο τρόπο προς τις τέχνες επιτελείται η διαδικασία της εκμάθησης και στις ηθικές αρετές. Ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί δηλαδή σ' αυτή την ενότητα **αναλογικό συλλογισμό**: όπως για την εκμάθηση των τεχνών είναι απαραίτητος ο εθισμός σε κατάλληλες ενέργειες, έτσι και για την κατάκτηση των ηθικών αρετών έχει σημασία η επανάληψη ίδιων πράξεων («**όμοίων ἐνεργειῶν**»). Με τον συμπερασματικό σύνδεσμο «**δὴ**» **ανακεφαλαιώνονται** τα προηγούμενα, ενώ ο μεταβατικός σύνδεσμος «**καὶ**» **εισάγει το νέο**

επιχείρημα, με το οποίο δείχνει ότι και στις αρετές ισχύει το ίδιο που συμβαίνει στις τέχνες.

πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι... οἷ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως: Ο Αριστοτέλης προβαίνει στην παρουσίαση τριών παραδειγμάτων για να δείξει ότι, όπως και στις τέχνες, έτσι και στις αρετές η απόκτησή τους γίνεται με τον εθισμό και η ποιότητά τους εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που προηγήθηκε. Τα παραδείγματα αναφέρονται σε αρετές που συνδέονται με τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι

1. συναλλάσσονται μεταξύ τους (κοινωνικές σχέσεις),
2. αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους και
3. διαχειρίζονται τις επιθυμίες τους.

Επίσης, παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος διακρίνει δύο αντίθετους τρόπους συμπεριφοράς: ο ένας οδηγεί στην κατάκτηση των ηθικών αρετών, ενώ ο άλλος όχι²⁸.

τά ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: Η αρετή του Αριστοτέλη είναι κοινωνική, διότι θεωρείται σε συνάρτηση με τον άλλο. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει σ' ένα άλλο σημείο των **Ἠθικῶν Νικομαχείων**: «Αξίζει ασφαλώς να προσέξουμε την περίπτωση κατά την οποία και ο καθένας ξεχωριστά κατορθώνει αυτόν τον στόχο, αλλά είναι ωραιότερο και ανώτερο όταν το κατορθώνουν εθνότητες και κοινότητες.» (Ηθ. Νικ. Α1, 1094β 1-10)²⁹. Αυτού του είδους οι σχέσεις των συμπολιτών μεταξύ τους, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό βιβλίο, δεν είναι για τον Σταγειρίτη ένα επιμέρους ή περιορισμένης σημασίας ζήτημα μέσα στην κοινωνία. Είναι η συγκεκριμενοποίηση της **ἀλλαγῆς**, της ανταλλακτικής σχέσης μεταξύ των συμπολιτών. Και η σχέση αυτή είναι ιδρυτική και συστατική για την κοινωνία. Κατά προέκταση, τα **συναλλάγματα** είναι ένα σημαντικό πεδίο ανάπτυξης και εμφάνισης ηθικών σχέσεων (Φάκελος Υλικού 124).

²⁸ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

²⁹ Düring I., ό.π., σ. 206

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Αριστοτέλης δίνει κοινωνικό χαρακτήρα στην αρετή. Αυτό προκύπτει απ' το ότι τόσο η αρετή της δικαιοσύνης όσο και της σωφροσύνης και της πραότητας σχετίζονται με τις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, αντανakλούν στον κοινωνικό περίγυρο και ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές μας σχέσεις. Η κοινωνία είναι άλλωστε αυτή που θα κρίνει και θα αξιολογήσει ποια πράξη ή ποιος άνθρωπος είναι ηθικός³⁰.

ὁμοίως δὲ καὶ.... ἐκ τοῦ οὕτως: Οι διαφορετικές στάσεις απέναντι στις επιθυμίες και στην οργή, καθώς και οι διαφορετικοί τρόποι συμπεριφοράς δημιουργούν **σώφρονες** και **πράους** ή, αντίθετα τους **ἀκόλαστους** και **ὀργίλους**. Από τα παραπάνω παραδείγματα σπερματικά διαφαίνεται ότι τόσο οι υπερβολές, όσο και η ἑλλειψη πρέπει να απαγορεύονται. Οι πράξεις που επιτελούμε, αφού κατακτήσουμε την αρετή, έχουν εξίσου μετρημένο χαρακτήρα με τις πράξεις από τις οποίες αναπτύσσεται η αρετή. Αυτή η επιχειρηματολογία περιέχει εν σπέρματι τη θεωρία της μεσότητας³¹.

ἐπιθυμία: Είναι βασική βιολογική και ψυχολογική λειτουργία του ανθρώπου: κυριότερες μορφές της είναι στον Αριστοτέλη η επιθυμία για τροφές και η σεξουαλική επιθυμία. Ως τέτοια η ἐπιθυμία είναι από ηθική άποψη ουδέτερη. Η διαχείρισή της όμως, τονίζει ο φιλόσοφος, έχει μεγάλη σημασία. Άνθρωποι που δεν μπορούν καθόλου να ελέγξουν τις επιθυμίες τους χαρακτηρίζονται **ἀκόλαστοι**, ενώ στο άλλο άκρο, της παντελούς αδιαφορίας, βρίσκονται οι **ἀναίσθητοι**· στη μέση βρίσκονται οι **σώφρονες**, όσοι δηλαδή διατηρούν σώας τας φρένας και ελέγχουν λογικά τις επιθυμίες τους (Φάκελος Υλικού σ. 125)

ὀργή: Σύμφωνα με τη διδασκαλία της Ρητορικής (1378a κ.ε.), η **ὀργή** είναι η δυνατή επιθυμία να πάρουμε εκδίκηση για μια συμπεριφορά που εκτιμούμε

³⁰ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

³¹ Ross W.D., ό.π., σσ. 275 - 6

ότι απαξίωσε εμάς προσωπικά ή τους οικείους μας· η απαξίωση αυτή μας προκαλεί βέβαια στενοχώρια, πόσο μάλλον όταν είναι (ή θεωρούμε πως είναι) τελείως ανάρμοστη και αδικαιολόγητη. Η οργή στρέφεται κάθε φορά ενάντια σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Στο πάθος της οργής αντιστοιχούν οι εξής ηθικές στάσεις: **όργιλότης, αναισθησία, πραότης** (και οι αντίστοιχοι ανθρώπινοι τύποι) (Φάκελος Υλικού σ. 125

έν αύτοῖς: Η αντωνυμία δεν έχει σχέση με τα πρόσωπα (**σώφρονες, πῶροι, ἀκόλαστοι....**), αλλά με τα πράγματα μέσα στα οποία με τη συμπεριφορά τους τα πρόσωπα αποκτούν τις ιδιότητες που δηλώνονται από τα επίθετα (**τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι, τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς, τὰ τιερὶ τὰς ἐπιθυμίας, τὰ περὶ τὰς ὀργάς**). Επομένως, είναι ουδέτερου γένους³².

☞ Με τη χρήση των ρηματικών τύπων που αναφέρονται σε πράξεις, «**γινόμεθα - γίνονται - πράττοντες - ἐθιζόμενοι**» δηλώνεται ενέργεια, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει την επανάληψη. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοτέλη να αποδείξει τον βαθμιαίο τρόπο κατάκτησης της αρετής, καθώς και ότι και οι έξεις, όπως και οι αρετές, δεν υπάρχουν εκ φύσεως, αλλά είναι αποτελέσματα κάποιων ενεργειών³³.

ἐνὶ δὴ λόγῳ: Κατά τη συνήθειά του ο Αριστοτέλης καταλήγει επαγωγικά σε μια πρόταση με γενικότερη ισχύ. Εύλογα λοιπόν καταλήγει ο Αριστοτέλης στην αποδεικτέα θέση ὅτι τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, είτε αυτά είναι καλά είτε κακά, διαμορφώνονται μέσα από τη συστηματική επανάληψη ομοίων ενεργειών. Γι' αυτό και πρέπει οι ενέργειές μας να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα.

³² Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 142

³³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131#3

ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται

- **ἕξις < ἔχ - σις < ἔχω:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει τη ενέργεια του υποκειμένου
ἕξις = 1. η κατοχή, η απόκτηση, η προσπάθεια για απόκτηση 2. η ιδιότητα που απέκτησε και έχει πια κανείς, αφού επανέλαβε κάτι τόσες φορές, ώστε να του έχει πια γίνει συνήθεια. Επίσης, **ἔχω - σχήσω - ἔσχηκα > σχῆ-μα:** παραγωγική κατάληξη που δηλώνει το αποτέλεσμα της ενέργειας. Επομένως είναι συγγενείς λέξεις ἕξις - σχῆμα. Έτσι, δικαιολογείται η χρήση της λέξεως ἕξις για να δηλωθεί η μόνιμη μορφή του χαρακτήρα ενός ατόμου που αποκτήθηκε με την επίμονη άσκηση³⁴.
- Οι αρετές, ως ἕξεις, είναι ἐνεργήματα της ψυχής, τα οποία δια της επαναλήψεως αποκτούν συγκεκριμένη μορφή. Η ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου νοείται από τον φιλόσοφο ως μία μόνιμη διάθεση του ανθρώπου, που στηρίζεται στην ἔξη, στη σταθερή δηλαδή στάση της ψυχής του απέναντι στα πάθη του και στις εξωτερικές περιστάσεις. Έτσι αυτός ενεργεί μόνιμα με σταθερό το ηθικό φρόνημα και τη βούληση³⁵. Η ἔξη ως μόνιμη διάθεση της ψυχής αποτελεί μια δυναμική συσσώρευση της ενέργειας, που σε δεδομένη στιγμή εξωτερικεύεται και δρα. Επομένως, η αρετή είναι μια δυναμική διάθεση της ψυχής προς τα αντικείμενα της πράξεως και τα πάθη, που διαμορφώνεται με την επανάληψη και τον εθισμό.
- Με τη διδασκαλία του ο Αριστοτέλης έρχεται αντιμέτωπος προς την παλιά διδασκαλία τον Σωκράτη και του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι μόνο γνώση³⁶. Η ηθική αρετή δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά στη γνώση, αλλά στην πράξη. Επίσης, αντιτίθεται προς την αριστοκρατική αντίληψη του 5^{ου} αιώνα π.Χ, η οποία θεωρούσε ότι η αρετή οφείλει την προέλευσή της στην φύση. (δες και σχόλια στην 12^η Ενότητα)

³⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 142 - 3

³⁵ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 39

³⁶ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 28

ποιὰς ἀποδιδόναι: Δεν αρκεί, βέβαια, απλά η επανάληψη πράξεων που προσιδιάζουν στη συγκεκριμένη αρετή, πρέπει κανείς να φροντίζει να δίνει και κάποια ποιότητα στις ενέργειές του. Η ουσία της αρετής δεν έγκειται μόνο στον δυναμικό χαρακτήρα της έξεως που προέρχεται από τις όμοιες ενέργειες, αλλά και από την ποιότητα της έξεως.

οὐ μικρὸν διαφέρει: σχῆμα λιτότητας· οὐ μικρὸν (πολύ)- πάμπολυ - τὸ πᾶν: Αξιοσημείωτη διαβάθμιση του συλλογισμού, κλιμακωτή αύξηση α) στο επίπεδο του λόγου, της έκφρασης και β) στο επίπεδο του νοήματος. Η κλίμακα στην έκφραση χρησιμοποιείται για να δηλωθεί ο ρόλος της συνήθειας από τη νεαρή ηλικία³⁷.

εὐθύς ἐκ νέων: Όπως ο Πλάτων, έτσι και ο Αριστοτέλης τονίζει τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή, τόσο για την ιδιωτική όσο και για τη δημόσια ζωή του ατόμου³⁸. Ο Αριστοτέλης υπονοεί το σημαντικό ρόλο της παιδείας στο να εθισθεί το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και να βοηθηθεί στην απόκτηση της αρετής που οδηγεί στην ευδαιμονία του ατόμου και της πολιτείας. Τη σημασία που έχει η αγωγή και η παιδεία ο Αριστοτέλης είχε πολλές φορές την ευκαιρία να την τονίσει στα Ηθικά Νικομάχεια. Το φυσικό, οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο στη σωματική, συναισθηματική, ψυχική και πνευματική ανάπτυξή του. Επιπλέον, επειδή η διαδικασία αυτή απαιτεί πολύ χρόνο, κρίνεται σωστό να ξεκινήσει όσο γίνεται πιο νωρίς. Οι παιδαγωγικές αυτές αντιλήψεις του Αριστοτέλη συμφωνούν με τις σύγχρονες και φαίνεται ότι έπαιξαν και παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης για την αγωγή.

Στο θέμα αυτό βέβαια ο Αριστοτέλης ακολουθούσε από κοντά τις διδασκαλίες του Πλάτωνα, οι αντιλήψεις όμως αυτές ήταν, θα έλεγε κανείς,

³⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 141

³⁸ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 143

πολύ πλατιά απλωμένες στον αρχαίο κόσμο ήδη από την εποχή των σοφιστών.

☞ Παρόλο που ο λόγος του Αριστοτέλη είναι γενικά λιτός, στην τελευταία περίοδο του κειμένου («**οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν**») επιλέγει να συσσωρεύσει μια σειρά εκφραστικών μέσων, προκειμένου να καταδείξει την εξαιρετικά μεγάλη σημασία του εθισμού στην ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών:

- σχήμα επιδιόρθωσης: **«οὐ μικρὸν οὖν ... μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν»**
- σχήμα λιτότητας: **«οὐ μικρὸν»**
- σχήμα άρσης – θέσης: **«οὐ μικρὸν ... ἀλλὰ πάμπλου»**
- υπερβολή: **«τὸ πᾶν»**
- ανιούσα κλιμάκωση: **«οὐ μικρὸν -> πάμπλου -> τὸ πᾶν»**³⁹

³⁹ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=131

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 1.5-8, 1103b-25

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξαντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πράττοντες δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν οἱ μὲν ἀνδρεῖοι οἱ δὲ δειλοί. Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς ὀργάς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεσθαι, οἱ δὲ ἐκ τοῦ οὕτως. Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι· κατὰ γὰρ τὰς τούτων διαφορὰς ἀκολοθοῦσιν αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπλου, μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει:
 - α) Όλοι οι νομοθέτες επιτυγχάνουν να κάνουν τους πολίτες ηθικά ενάρετους.
 - β) Κατά τον Αριστοτέλη δεν υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αλλά καλά και λιγότερο καλά ως προς την ηθική άσκηση των πολιτών.
 - γ) Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι διακρίνονται σε καλούς ή κακούς εκ γενετής.
 - δ) Η ανδρεία και η σωφροσύνη ως αρετές εκδηλώνονται στις καθημερινές συναλλαγές με τους άλλους ανθρώπους.
 - ε) Κατά τον Αριστοτέλη η εκπαίδευση ενός ανθρώπου δεν έχει και τόση σημασία για την ηθική του συγκρότηση.
2. Σε ποια σημεία του κειμένου ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί αναλογίες; Να τα καταγράψετε σύντομα με δικά σας λόγια.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. **ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται:**
Ποιο θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος φιλοσοφικών εννοιών υπόκειται στο χωρίο αυτό; Να δείξετε τη σχέση που έχουν τα αντιθετικά μέλη του ζεύγους με τον εθισμό και την ηθική πράξη, όπως φαίνεται στην ενότητα.
2. **εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχε, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος.** Η άποψη που εκφράζεται στο απόσπασμα συμφωνεί με όσα υποστήριξε ο Αριστοτέλης στην 12^η ενότητα σχετικά με τον ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και ανάπτυξη των αρετών (διανοητικών και ηθικών); Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.
3. Ποιο ρόλο παίζει η ηθική πράξη και η συμπεριφορά του ανθρώπου, γενικότερα σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής στην

απόκτηση της ηθικής αρετής; Να στηρίξετε την απάντησή σας σε χωρία του κειμένου.

4. Να αναλύσετε με λίγα λόγια τα χωρία της ενότητας στα οποία φαίνεται ότι η ηθική αρετή είναι κοινωνική αρετή.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. **ἀμαρτάνουσιν, φθείρεται:** α) Ποια ομόρριζα θηλυκά ουσιαστικά αποτελούν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και ποιο είναι το σημασιολογικό τους περιεχόμενο; β) Να γράψετε από δυο ετυμολογικά συγγενείς λέξεις (απλές ή σύνθετες) για το κάθε ρήμα.
2. **τέχνη:** Να γράψετε παράγωγα επίθετα (απλά ή σύνθετα).
3. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *στρεβλός, ευεξία, παμπληθής, ποιότητα*;

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

1. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο (Α ή Β ή Γ), να εντοπίσετε ομοιότητες σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς αναφορικά με τον ρόλο της παιδείας και του δασκάλου. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Α. Στην πραγματικότητα, αρχίζουν από την παιδική ηλικία να διδάσκουν και να νουθετούν, συνεχίζοντας για όλη τη ζωή. Αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε, και η παραμάννα του και η μητέρα του και ο παιδαγωγός του και ο ίδιος ο πατέρας του αγωνίζονται γι' αυτό το πράγμα, για το πώς δηλαδή θα βελτιωθεί το αγόρι, διδάσκοντάς το για κάθε του πράξη και για κάθε του λόγο και εξηγώντας του ότι αυτό είναι δίκαιο και το άλλο άδικο, και ότι αυτό είναι καλό και το άλλο αισχρό, και αυτό όσιο και εκείνο ανόσιο, και ότι αυτά πρέπει να τα κάνεις και αυτά να μην τα κάνεις. Κι όταν ακούει με τη θέλησή του, πάει καλά. Εάν όμως δεν υπακούει, τότε, με τις απειλές και τα χτυπήματα το "ισιώνουν", σαν δέντρο που λυγίζει και

γέρνει. Κι ύστερα, όταν το στέλνουν στους δασκάλους, δίνουν εντολή να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εύκοσμία των παιδιών, παρά τα γράμματα και τη μουσική. Και οι δάσκαλοι άλλωστε γι' αυτό φροντίζουν κυρίως. Και μόλις τα αγόρια μάθουν τα γράμματα και είναι σε θέση στο εξής να καταλάβουν ένα γραπτό κείμενο, όπως μέχρι τώρα καταλάβαιναν τον προφορικό λόγο, τα βάζουν, καθισμένα στα θρανία τους, να διαβάζουν δυνατά τα ποιήματα των μεγάλων ποιητών και τα αναγκάζουν να μάθουν απέξω αυτά τα έργα, στα οποία υπάρχουν πολλές συμβουλές, αλλά και αναλύσεις για τα πράγματα, και ἔπαινοι και ἐγκώμια για τους αρχαίους ἥρωες, προκειμένου το αγόρι να θελήσει να τους μιμηθεί και να έχει διάθεση να γίνει παρόμοιος.

Πλάτων, Πρωταγόρας, 325d-e

ΑΘΗΝΑΙΟΣ: Λέγω, λοιπόν, και υποστηρίζω ότι όποιος άνθρωπος έχει σκοπό να γίνει ενάρτεος σε ό,τι τον ενδιαφέρει, πρέπει να ασχολείται από την πρώτη του παιδική ηλικία αστεία και σοβαρά με τα σχετικά ζητήματα του κλάδου του. Όποιος θέλει, παραδείγματος χάριν, να γίνει καλός γεωργός ή οικοδόμος, ο δεύτερος πρέπει να παίζει χτίζοντας κανένα παιδιάστικο οικοδόμημα, κι ο πρώτος να καλλιεργεί τη γη. Κι όποιος ανατρέφει τον καθένα απ' αυτούς τους δυο, πρέπει να τους φτιάχνει μικρά εργαλεία, απομιμήσεις των αληθινών. Επίσης όσα μαθήματα πρέπει να μάθει, να τα προμελετά. Ο οικοδόμος, λόγου χάριν, να μάθει να χρησιμοποιεί το μέτρο, ή το νήμα της στάθμης και ο πολεμιστής να καθαλλικεύει παίζοντας τα άλογα ή κάμνοντας κάτι παρόμοιο, και να προσπαθεί ο νομοθέτης με τα παιχνίδια να στρέφει τις απολαύσεις και τις επιθυμίες των παιδιών εκεί όπου όταν φτάσουν πρέπει να τελειώσουν. Βασικό, λοιπόν, σκοπό της παιδείας νομίζουμε την σωστή ανατροφή που, με το παιχνίδι, θα οδηγήσει όσο το δυνατό αποτελεσματικότερα την ψυχή του παιδιού ν' αγαπήσει με όλη του την ύπαρξη εκείνο, στο οποίο όταν γίνει άντρας, θα παραστεί ανάγκη να είναι τέλειος. Προσέχτε λοιπόν, όπως σας είπα, αν σας αρέσει αυτό που σας ανέπτυξα μέχρι τώρα.

Πλάτων, Νόμοι, 643a

Τι λοιπόν; Δεν θα έλεγες και συ ότι «αν οι άνθρωποι δεν γίνονται καλύτεροι με τη μάθηση, η αμοιβή που δίνεται στους παιδαγωγούς πάει χαμένη»; Αυτοί, δηλαδή, είναι οι πρώτοι που παραλαμβάνουν το παιδί μόλις απογαλακτιστεί και, όπως ακριβώς οι τροφοί πλάθουν το σώμα του με τα χέρια τους, έτσι οι παιδαγωγοί διαπλάθουν με τις συνήθειες που του μαθαίνουν το χαρακτήρα του παιδιού, βάζοντάς το να κάνει το πρώτο βήμα του στα χνάρια της αρετής. Έτσι ο Λάκωνας, όταν ρωτήθηκε τι πετύχαινε παιδαγωγώντας, απάντησε: «Κάνω τα σωστά πράγματα ευχάριστα για τα παιδιά».

Πλούταρχος, Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή, 439 f.

2. Περικλής στον Ἐπιτάφιο αναδεικνύει το παιδαγωγικό σύστημα της Αθήνας ανώτερο από αυτό της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Αθηναίο πολιτικό οι νέοι της πόλης του κατακτούν την ανδρεία μέσα από μία αγωγή που δεν τους αλλοτριώνει από τη χαρά της ζωής, ενώ οι Σπαρτιάτες «απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση». Να κρίνετε την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη σας τις θέσεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα.

Και στα πολεμικά πράγματα διαφέρομε από τους εχθρούς μας. Η πόλη μας είναι φιλόξενη για όλους τους ανθρώπους και δεν υπάρχει σε μας νόμος ξενηλασίας που να εμποδίζει τον ξένο να μάθει ή να δει κάτι που θα μπορούσε, αν δεν ήταν κρυφό, να ωφελήσει τον εχθρό μας που θα το έβλεπε. Και τούτο, επειδή πιστεύομε περισσότερο στην αξία μας παρά σε μυστικές ετοιμασίες και στρατηγήματα. Και στην ανατροφή, ενώ οι εχθροί μας απ' τα μικρά τους χρόνια υποβάλλονται στην πιο σκληρή εκγύμναση, εμείς έχομε ευχάριστη ζωή, χωρίς γι' αυτό να υστερούμε στο να αντιμετωπίζομε τους ίδιους κινδύνους. (...) Αντικρίζομε τους κινδύνους πρόθυμα κι όχι με βαριά καρδιά. Τους αντικρίζομε από ανδρεία περισσότερο παρά από υπακοή σε κάποιο νόμο και τούτο είναι για μας κέρδος μεγάλο, γιατί δεν θλιβόμαστε από πριν για τις συμφορές που ίσως έρθουν, κι όμως,

όταν έρθουν, δεν είμαστε λιγότερο γενναίοι από εκείνους που παιδεύονται αδιάκοπα.

Θουκυδίδης, Β, 39

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Ιωάννης Δαμασκηνός Βαρλαάμ και Ίωάσαφ, 290-292⁴⁰

- Η παραπάνω προσέγγιση είναι κάτω από την επίδραση της αριστοτελικής ηθικής διδασκαλίας. Ωστόσο, κατά τον Ιωάννη Δαμασκηνό μόνον η ηθική αρετή θεωρείται έμφυτο-εγγενές στοιχείο της ανθρώπινης φύσης, ενώ «τα πάθη της κακίας, που δεν είναι κάτι έμφυτο στον άνθρωπο», αποκτώνται, εγκαθίστανται στην ψυχή με τον εθισμό. Η αρετή, λοιπόν, είναι «φύσει» και έχει ως προέλευση τον Θεό, ως πηγή όλων των αγαθών, ενώ το κακό είναι η απουσία του αγαθού, είναι μια «παρά φύσιν» κατάσταση. Ο άνθρωπος, επομένως, μόνο με τη δική του θέληση, παρακούοντας το θέλημα του Θεού, απομακρύνεται από το αγαθό και έτσι εμφανίζεται το κακό. Επομένως, το κακό είναι η «παρά φύσιν» εκούσια εκτροπή, η χριστιανική «αμαρτία». Επίσης, ενώ κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο τα «πάθη» –οι συναισθηματικές καταστάσεις και αντιδράσεις του ανθρώπου– δεν έχουν από μόνα τους ηθική διάσταση, στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό παρουσιάζονται ως πηγή της αμαρτίας και του κακού.

⁴⁰ Η απάντηση στη πιο πάνω δραστηριότητα είναι ότι πέραν από τις εξωτερικές αναλογίες, ομοιότητα στους όρους, η εσωτερική είναι μηδενική, αφού στο αριστοτελικό κείμενο είναι σαφής η αναφορά στο ότι: «...πολιτείες πραγματικά, και οι **νομοθέτες κάνουν καλούς τους πολίτες ασκώντας τους να αποκτούν τις συγκεκριμένες συνήθειες- αυτή είναι η θέληση του κάθε νομοθέτη, και όσοι δεν τα καταφέρνουν σ' αυτό, δεν πετυχαίνουν στο έργο τους· σ' αυτό άλλωστε διαφέρει τελικά το ένα πολίτευμα από το άλλο..».** Δηλαδή η αυτοθέσμιση, η αυτονομία αυτοδιαπαιδαγωγούν και η ευνομία διαπαιδαγωγεί **χρηστούς πολίτες** κατά τον Αριστοτέλη, σε αντίθεση με το **χριστολογικό** παράδειγμα και την αναφορά στη θεία Χάρη στο αγιολογικό κείμενο: «**με τη βοήθεια του Θεού**» (Τουρνά Χ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ' με επίγευση θεολογίας σ. 9)

Παράλληλο 2ο Ευάγγελος Παπανούτσος "Εθισμός και επίγνωση"

- Η συγκεκριμένη εκδοχή της έννοιας του εθισμού, όπως την περιγράφει ο Παπανούτσος, δεν συνάδει με την αριστοτελική αντίληψη του εθισμού. Βέβαια, και στον Αριστοτέλη οι ἔξεις είναι αποτέλεσμα ενεργειών, και μάλιστα επαναλαμβανόμενων ενεργειών· ωστόσο η διαδικασία του εθισμού αποτελεί μια συνειδητή και αυτόβουλη διαδικασία ώστε με την επίμονη άσκηση να διαμορφωθούν βαθμιαία τα –αντίστοιχα προς τις πράξεις– μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του. Αντίθετα, στη θεωρία της μάθησης που περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος γίνεται λόγος για εξαρτημένες αντανakλαστικές αντιδράσεις, οι οποίες λειτουργούν εντελώς αυτόνομα και αυτόματα, για μια νευροφυσιολογική λειτουργία του ανθρώπινου εγκεφάλου, η οποία –σύμφωνα με τη σχολή του Παβλόφ και, ευρύτερα, τη θεωρία του συμπεριφορισμού– ερμηνεύει τις ανθρώπινες αντιδράσεις και μπορεί να αξιοποιηθεί στους τομείς της αγωγής και της ψυχολογίας. ο εθισμός, όπως τον περιγράφει ο Ε. Παπανούτσος, υπεραπλουστεύει την ανθρώπινη συμπεριφορά και, ουσιαστικά, απορρίπτει την ύπαρξη συνειδητής έλλογης δράσης και ελεύθερης προσωπικής βούλησης, καταλήγοντας σε μια μηχανιστική θεώρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

ὑπερβολή, η **ἔλλειψις** και η **μεσότης**⁴¹. Το σημείο Δ είναι το **αντικειμενικό** («σε σχέση με το ίδιο το πράγμα») **μέσον**, αφού απέχει εξίσου από τα σημεία Α και Β (**ἄκρα**). **Υποκειμενικά** όμως («σε σχέση με εμάς») το σημείο E_1 είναι ένα μόνο από τα **ενδεχόμενα μέσα** [E_1, E_2]. Στην πραγματικότητα ο αριθμός των **υποκειμενικών μέσων** μπορεί να είναι άπειρος, όσο και ο αριθμός των επιμέρους ατόμων. Για κάθε επιμέρους όμως άτομο, για το κάθε συγκεκριμένο δηλαδή άτομο, (το **υποκειμενικό** του) **μέσον** δεν είναι, βέβαια, παρά μόνο ένα.

συνεχές καὶ διαιρετόν: Ο Αριστοτέλης ορίζει το συνεχές ως αυτό που επιδέχεται διαίρεση ἐπ' ἀπειρον (Περὶ οὐρανοῦ 268a6-7). Η έννοια του συνεχούς αποτελεί κεντρικό θέμα της αριστοτελικής φυσικής. Στα συνεχή ανήκουν τόσο η κίνηση όσο και τα συνακόλουθά της, ο χώρος και ο χρόνος. Με σύγχρονη ορολογία θα λέγαμε ότι το συνεχές αποτελεί ένα πεδίο. Στην περίπτωση της ηθικής (και στο κείμενό μας) το συνεχές πεδίο είναι ένα πάθος. Η οργή και ο φόβος, π.χ., επιδέχονται διαβαθμίσεις ως προς την έντασή τους ή ως προς τη διάρκειά τους. Οι επιλογές που θα κάνει ο άνθρωπος στο πεδίο της οργής ή του φόβου τον χαρακτηρίζουν ηθικά (Φάκελος Υλικού σ. 131)

Η διδασκαλία του Αριστοτέλη για τη μεσότητα έχει δύο πλευρές:

1) η αντικειμενική μεσότητα

- κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα.
- κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν

Υπάρχει ένα αντικειμενικό ή αριθμητικό «**μέσον**» που απέχει εξίσου από τα δύο άκρα, είναι ένα

2) η υποκειμενική μεσότητα

- πρὸς ἡμᾶς
- οὐ τὸ τοῦ πράγματος μέσον

Υπάρχει ένα μέσο αναφορικά με εμάς που δεν είναι το ίδιο για όλους, ούτε δεδομένο από πριν, άρα έχει

⁴¹ Ross W.D., ό.π., σ. 276

και μοναδικό, το ίδιο για όλους (αντικειμενικά προσδιορισίμο δηλαδή) και αφορά τις μαθηματικές επιστήμες. <u>Πρόκειται για ένα δεδομένο υποχρεωτικό για όλους.</u>	υποκειμενική διάσταση ανάλογα με τη διαφοροποίηση των συνθηκών και των καταστάσεων. <u>Αφορά εντέλει την προσωπική επιλογή.</u> Μήπως είναι αυθαίρετο; Όχι (δες διευκρινίσεις στην επόμενη Ενότητα).
--	--

μήτε πλεονάζει μήτε έλλείπει: Αξιοσημείωτη η απουσία μιας λέξης που να αποτελεί όρο σύγκρισης: περισσότερο από τι; λιγότερο από τι; Η συγκεκριμενοποίηση θα γίνει σε παρακάτω σημείο (προσοχή στη μετάφραση). Ήδη όμως από την 13η ενότητα έχει αναφερθεί ότι πρέπει να αποφεύγεται τόσο η υπερβολή όσο και η έλλειψη. Βέβαια, εκεί δεν αναφέρεται καν το άκρο της έλλειψης, επειδή συναντάται πολύ πιο σπάνια από το άκρο της υπερβολής. Για τον Αριστοτέλη τόσο η υπερβολή όσο και η έλλειψη έχουν και τα δύο αρνητικό χαρακτήρα⁴².

Έλλειψη	Μεσότητα	Υπερβολή
(άοργησία)	πραότητα	όργιλότης
(άναισθησία)	σωφροσύνη	άκολασία
δειλία	άνδρεία	(θρασύτης)

κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα - τοῦ κράγματος - κατὰ τὸ πρᾶγμα ≠ πρὸς ἡμᾶς: Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης για την έκθεση της διδασκαλίας του της σχετικής με τη σύλληψη της έννοιας «μέσον» χρειάστηκε:

1) μια λέξη ή μια έκφραση αντίστοιχη με το επίθετο «αντικειμενικός»· έτσι έκανε 3 δοκιμές: **κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα....**

2) μια λέξη ή μια έκφραση αντίστοιχη με το επίθετο «υποκειμενικός»· έτσι χρησιμοποιεί την έκφραση **πρὸς ἡμᾶς** που είναι μεν σταθερή, αλλά όχι ταιριαστή στην τελευταία φράση όπου έχουμε υποκείμενο γ' ενικό «**πᾶς**

⁴² Βλ. σχόλιο σχολικού βιβλίου "Φιλοσοφικός Λόγος"

έπιστήμων». (αντικειμενικός < objectif < objectivus, υποκειμενικός < subjectif < subjectivus, οι λατινικές λέξεις ήταν δημιουργήματα της μεσαιωνικής φιλοσοφίας)⁴³

Οὕτω πᾶς ἐπιστήμων...: Το κριτήριο του καθορισμού του μέσου δεν μεταβάλλεται μόνο στον αθλητισμό, αλλά και στην τέχνη και στην επιστήμη (όχι όμως στα μαθηματικά). Κάθε επιστήμονας, αποφεύγοντας την υπερβολή και την έλλειψη, επιζητεί το «μέσον» και το επιλέγει (αίρεῖται) - προφανώς με τη λογική του. Σ' αυτό το σημείο μπορεί να εντοπιστεί σπερματικά η ειδοποιός διαφορά της αρετής: α) τὸ μέσον πρὸς ἡμᾶς β) η προαίρεση.

Για να κατανοήσουμε τις έννοιες της «υπερβολής», της «έλλειψης» και του «μέσου», ας θυμηθούμε το αρχαιοελληνικό γνωμικό: μέτρον ἄριστον. Ο Αριστοτέλης το αποδέχεται και τονίζει: Στο πεδίο των παθών και των πράξεων ο άνθρωπος κάνει επιλογές· μπορεί να ξεπεράσει το μέσον-μέτρο (**ὑπερβολή**) ή να υστερήσει ως προς αυτό (**ἔλλειψις**). Για παράδειγμα, υπερβολή, έλλειψη και εύρεση του μέτρου μπορεί να υπάρξουν στη διατροφή, την άσκηση, την εκδήλωση οργής, τη δαπάνη χρημάτων κ.ά. **Στόχος του ενάρετου είναι σε κάθε περίπτωση το μέτρο, η επίτευξη της μεσότητας.** (Φάκελος Υλικού , σελ. 131).

Ανασύνθεση των στοιχείων ορισμού της αρετής στις προηγούμενες ενότητες

Στις ενότητες που ήδη μελετήσαμε, ο Αριστοτέλης έδωσε βασικά γνωρίσματα της ηθικής αρετής, όρισε την έννοια γένους και διερευνά την ειδοποιό διαφορά. Είδαμε, δηλαδή, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού συνδέονται με τον εθισμό σε ηθικές πράξεις. Είναι, λοιπόν, η αρετή ἕξις που αποκτιέται με μακροχρόνια άσκηση σε ηθικές πράξεις και καθοριστικό ρόλο σ' αυτό παίζει η διδασκαλία. Δεν είναι, όμως,

⁴³ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 31, υποσημείωση 3 και Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 160 - 1

μια οποιαδήποτε **ἔξις**, αφού μεγάλη σημασία έχει η ποιότητα των ἑξεών μας. Σ' αυτή την ενότητα προστίθενται τα εξής νέα γνωρίσματα της αρετής:

α) Η αρετή βρίσκεται στο **μέσον**, ανάμεσα δηλαδή στα δύο άκρα, την υπερβολή και την έλλειψη.

β) Η αρετή βρίσκεται στο μέσον που προσδιορίζεται με **κριτήρια υποκειμενικά** («πρὸς ἡμᾶς»).

Εδώ, παρατηρούμε ότι ο Αριστοτέλης πλησιάζει τη **σχετικοκρατική στάση των σοφιστών** απέναντι στα πράγματα, η οποία εκφράζεται με τη φράση του Πρωταγόρα: «**Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν**» (= *Μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος, αυτών που υπάρχουν πως υπάρχουν και αυτών που δεν υπάρχουν πως δεν υπάρχουν*). Υπάρχει, δηλαδή, ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει όπως θέλει, αυθαίρετα την αρετή. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει, όπως θα δούμε παρακάτω, γιατί υπεισέρχεται το κριτήριο του «ὀρθοῦ λόγου», της λογικής, και μάλιστα της λογικής του φρόνιμου ανθρώπου, η οποία διασφαλίζει τη σχετική αντικειμενικότητα στον προσδιορισμό του μέσου. Ο Αριστοτέλης με την υποκειμενική μεσότητα σχετικοποιεί το περιεχόμενο των ηθικών αρετών, αλλά δεν οδηγείται στον σοφιστικό σχετικισμό και υποκειμενισμό.

Αποδέχεται μάλλον τη σχετικότητα του ηθικού κώδικα και όχι τον σχετικισμό, όπως άλλωστε θα διευκρινίσει παρακάτω, στις επόμενες ενότητες. Η σχετικότητα του ηθικού κώδικα σημαίνει ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών εξαρτάται από το περιεχόμενο συγκεκριμένων και αντικειμενικών σταθερών μεταβλητών, όπως είναι ο χρόνος, ο σκοπός, η περίσταση κ.τ.λ. Αντίθετα με τον σχετικισμό του ηθικού κώδικα εννοείται ότι το περιεχόμενο των ηθικών αρετών ορίζεται από το άτομο όπως νομίζει και το συμφέρει κάθε φορά, κυριαρχεί δηλαδή ο υποκειμενισμός.

γ) Η αρετή είναι **προϊόν ελεύθερης βούλησης** του ανθρώπου («**τοῦθ' αἰρεῖται**»).

δ) Η αρετή προσδιορίζεται **με βάση τη λογική**, τον **ὀρθὸν λόγον** (η άποψη

αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στις επόμενες ενότητες). Το στοιχείο αυτό προκύπτει από την αναφορά της λέξης **ἐπιστήμων**, ο οποίος επιζητά («ζητεῖ») και επιλέγει («αἰρεῖται») τη μεσότητα ακολουθώντας μια λογική διεργασία.

Ανασυνθέτοντας, λοιπόν, όλα αυτά τα στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι:

Αφού η αρετή είναι μεσότητα που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, προκύπτει ότι **δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως**. Αν συνέβαινε αυτό, δεν θα ίσχυαν όσα αναφέρονται στις ενότητες 12 και 13. Αν, δηλαδή, ήταν έμφυτο χαρακτηριστικό, δεν θα μεταβαλλόταν, όπως αμετάβλητοι είναι και οι νόμοι της φύσης, και, επομένως, θα προσδιορίζονταν με αντικειμενικά κριτήρια. Επίσης, δεν θα χρειαζόταν ο εθισμός σε ηθικές πράξεις για την κατάκτησή της και οι προσπάθειες των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς μέσω του εθισμού θα ήταν άσκοπες, αφού όλοι θα γεννιόμασταν εκ φύσεως με ή χωρίς την αρετή χωρίς αυτό να μπορεί να μεταβληθεί.

Είδαμε ότι η αρετή είναι μεσότητα υποκειμενική και προσδιορίζεται από τον ίδιο τον άνθρωπο με μέτρο τον εαυτό του. Επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση για τον προσδιορισμό αυτής της μεσότητας είναι η αυτογνωσία, το σωκρατικό δηλαδή «γνῶθι σαυτόν». Μόνο αν κάποιος γνωρίζει καλά τον εαυτό του και μπορεί να εκτιμήσει τα όριά του, τα θετικά και τα αρνητικά χαρακτηριστικά του, μπορεί να φτάσει στην αρετή και στον προσδιορισμό του μέσου της. Αυτή η διαδικασία, βέβαια, είναι εξαιρετικά δύσκολη και επίπονη και δεν μπορεί να την κάνει μόνος του, αλλά χρειάζεται την κατάλληλη αγωγή⁴⁴.

τὸ μέσον: Η έννοια βέβαια της μεσότητας δεν παρουσιάζεται για πρώτη φορά στον Αριστοτέλη. Υπάρχει ήδη ριζωμένη στην ελληνική παράδοση (μέτρον ἄριστον, μηδὲν ἄγαν), αναφέρεται δε και σε άλλα αντικείμενα. Η έννοια της μεσότητας είναι γνωστή στην ελληνική ποίηση και κατά τον 5ο αι.

⁴⁴ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=134#3

π.Χ. κυριαρχεί στην ελληνική διανόηση. Την χρησιμοποιούν οι Ίωνες φιλόσοφοι, ο Πρόδικος την εισάγει στην ρητορική, οι Πυθαγόρειοι την εφαρμόζουν στα μαθηματικά, ομοίως κάνουν χρήση αυτής οι Έλληνες ιατροί, από όπου τη δανείζεται ο Δημόκριτος και την καθιερώνει ως όρο στην ηθική φιλοσοφία. Η έννοια της μεσότητας στον Αριστοτέλη προέρχεται από τη διδασκαλία του Πλάτωνα στον διάλογο Φίληβο, όπου γίνεται λόγος «περί πέρατος, άπειρου, και πεπερασμένου»⁴⁵. (Βλ. και Παράλληλα Κείμενα)

Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β 6.4-8, 1106a26-b7

Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῷ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς... Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἐστὶν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὃ μήτε πλεονάζει μήτε ἐλλείπει τοῦτο δ' οὐχ ἓν, οὐδὲ ταῦτόν πᾶσιν. Οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἐξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσῳ γὰρ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται τοῦτο δὲ μέσον ἐστὶ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ εἴ τῳ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἐξ μναῶν προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῷ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῷ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολὺ. Ὅμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ πάλης. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς.

⁴⁵ Λυπουρλής – Δ. Μωραΐτου, ὁ.π., σ. 163, Ἰγνατιάδης Γ.Μ., ὁ.π., σ. 41, υποσημείωση 14

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:

α) *Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῷ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς...*: Η διαίρεση σε κάτι συνεχές και διαιρετό μπορεί να γίνει μόνο με αντικειμενικά κριτήρια.

β) *Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων*: Το υποκειμενικό μέσο απέχει εξίσου από καθένα από τα δύο άκρα.

γ) *οὐ γὰρ εἴ τῳ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἔξ μναῶς προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῷ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον*: Στον αθλητισμό η έννοια της μεσότητας προκαθορίζεται εκ των προτέρων.

δ) *Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται*: Η μεσότητα είναι αποτέλεσμα συνειδητής προσπάθειας και επιλογής.

2. Να καταγράψετε τις εκφράσεις του κειμένου σε δύο διαφορετικές στήλες που αναφέρονται στην αντικειμενική μεσότητα και στην υποκειμενική μεσότητα.

Αντικειμενική μεσότητα	Υποκειμενική μεσότητα

3. Ο φιλόσοφος δομεῖ εδώ τη σκέψη του γύρω από τις έννοιες της «μεσότητας» και των δύο «ακροτήτων». Αφού εντοπίσετε τις λέξεις ή φράσεις που αναφέρονται σε κάθε έννοια χωριστά, να διατυπώσετε με δικά σας λόγια τους ορισμούς που δίνει ο Αριστοτέλης.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Γνωρίζουμε ήδη από τα προηγούμενα ότι η ηθική αρετή είναι «έξις» κατά το γένος. α) Ποια καινούργια στοιχεία – πληροφορίες μας προσφέρει το κείμενο για να συμπληρώσουμε τον ορισμό της έννοιας; β) Ποια από αυτά τα στοιχεία μπορούν κατά τη γνώμη σας να στηρίξουν την άποψη που ο Αριστοτέλης θα υποστηρίξει αργότερα, ότι η ηθική αρετή είναι «μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις»;
2. Να δείξετε με επιχειρήματα ότι όσα λέγονται σ' αυτήν την ενότητα υποστηρίζουν τη βασική αριστοτελική θέση ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει εκ φύσεως σε εμάς.
3. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων...ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς υποστηρίζει ο Αριστοτέλης. Να δείξετε ότι απαραίτητη προϋπόθεση αυτού είναι η σωκρατική ρήση «γνῶθι σαυτόν» και γι' αυτό η κατάκτηση της ηθικής αρετής γίνεται δύσκολο και επίπονο έργο.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. τῷ ἀρχομένῳ – αἰρεῖται: α) Ποια σημασία έχουν οι λέξεις στο κείμενο; β) Ποια άλλη σημασία των ρημάτων γνωρίζετε;
2. Να βρείτε στο κείμενο συνώνυμα των λέξεων: **κελεύω, ἥττον, προτιμῶ, ἐπαῖων, βιβρώσκω.**
3. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: **ἐπισταμένως, λειπτέον, πρόσληψις, συνοχή, ταυτότης.**

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

Σε ποιο βαθμό η αριστοτελική αντίληψη περί μεσότητας συνδέεται με τη γενικότερη αρχαιοελληνική παράδοση περί μέτρου; Στην απάντησή σας λάβετε υπόψη το παρακάτω κείμενο (Α ή Β) και αξιοποιήστε στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς.

Υβρις φυτεύει τύραννον. [αντ. α]

*Αν όμως σαν τον ποταμό
η έπαρση σηκώνει ματαιότητα,
αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά
κι αν ανεβεί στην κορυφή της στέγης,
απότομα γκρεμίζεται στα βάθη
της ανάγκης και με το πόδι στο κενό
παραπατά· το θεό παρακαλώ 880
να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό.
Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου.*

*Αν κάποιος πράττοντας και λέγοντας [στρ. β]
πορεύεται τον υπερόπτη δρόμο,
όποιος τη Δίκη δε φοβάται
κι όποιος δε σέβεται τα ιερά τεμένη των θεών,
ας λάβει μοίρα δεινή
για την ανόσια χλιδή της έπαρσής του.
Αν κερδίζει παράνομα κέρδη 890
κι αν δεν ξορκίζει την ασέβεια
κι αν βεβηλώνει μανιακός τ' ανέγγιχτα,
πώς θα το καυχηθεί πως θα γλιτώσει
την ψυχή απ' των θεών τα βέλη;
Αν είναι να τιμούν ανόσιες πράξεις,
γιατί να σέρνω το χορό στην ιερά πανήγυρη;*

Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στ. 873-896

*Καρδιά, καρδιά μου, που σε ταραζουν αγιάτρευτες
συμφορές, μάζεψε τις δυνάμεις σου κι αντιμετώπισε
τον εχθρό προτάσσοντας τα στήθη σου. Με
σταθερότητα δέξου τον αγώνα με τον εχθρό σώμα
με σώμα. Αν νικήσεις μη δείξεις τη χαρά σου
δημόσια κι αν νικηθείς μη ριχτείς στο πάτωμα του
σπιτιού σου κλαίγοντας. Να χαίρεσαι στη χαρά και να
λυπάσαι στη λύπη, αλλά όχι υπερβολικά. Προσπάθησε
να καταλάβεις το ρυθμό που κυβερνά τους ανθρώπους.*

Αρχίλοχος, Θυμέ, Θύμ' (D67a, 128W)

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Πυθαγορικά έπη, 25-39

- Τα αποκαλούμενα ως Χρυσά έπη είναι μια ολιγόστιχη συλλογή παραγγελμάτων «πρακτικής αρετής», που θεωρείται έργο των νεοπυθαγορείων αντικατοπτρίζοντας την ηθική διδασκαλία του Πυθαγόρα. Τα κριτήρια των ηθικών επιλογών και στάσεων ζωής που προτείνει ο συγγραφέας του κειμένου είναι: α) η ατομική ωφέλεια, β) η προσωπική αξιοπρέπεια η ευχαρίστηση-ηδονή, γ) η διαφύλαξη της καλής (σωματικής και ψυχικής) υγείας, δ) η αποτροπή-αποφυγή του φθόνου των άλλων, ε) η επιδίωξη και διατήρηση του μέτρου.

Από τα παραπάνω κριτήρια προβάλλεται ιδιαίτερα η αξία του μέτρου: «το μέτρο είναι άριστο σε όλα». Το «μέτρο» αυτό προσομοιάζει με την «υποκειμενική μεσότητα» του Αριστοτέλη (πβ. «Μην κάνεις άσκοπες δαπάνες, σαν κάποιος που αγνοεί το καλό, αλλά ούτε να είσαι φιλάργυρος»). Ωστόσο, η αριστοτελική μεσότητα, συνδέεται με την τελείωση, την ολοκλήρωση του ανθρώπου –διάσταση που δεν υπάρχει στο Παράλληλο Κείμενο–, ενώ, παράλληλα, έχει σαφώς κοινωνικό-πολιτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι επιδιώκεται και κατακτάται εντός και χάριν της κοινωνίας, της πολιτικής κοινότητας. Αντίθετα, ο Πυθαγόρας φαίνεται ότι

υιοθετεί μια ατομική ηθική με κύριο στόχο την ευχαρίστηση και την προσωπική ωφέλεια.

Παράλληλο 2ο, Ιωάννης Κασσιανός Πρὸς Λεόντιον ἡγούμενον⁴⁶

- Η «διάκριση» παρουσιάζεται ως χάρισμα που συγκρατεί την ισορροπία στη ζωή του χριστιανού δίνοντας την αίσθηση του μέτρου κι υποδεικνύοντας πότε μπορεί να κάνει κάτι. Έτσι, ο άνθρωπος «της διακρίσεως» καθίσταται άνθρωπος του μέτρου, ικανός να αποφεύγει τα άκρα και να ξεχωρίζει το ορθό επιλέγοντας το αγαθό. Αντίστοιχα η αριστοτελική μεσότητα, διδάσκει στον άνθρωπο να ενεργεί αποφεύγοντας τις υπερβολές και προς τις δύο πλευρές, ενώ η απουσία της γεννά την υπερβολή και κάθε κακό.

Ασφαλώς η χριστιανική «διάκριση» δεν ταυτίζεται με το αριστοτελικό «μέσον». Η αρετή αυτή επιδιώκεται με στόχο την τελείωση-ολοκλήρωση του ανθρώπου, όχι όμως με την αριστοτελική έννοια της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας, αλλά με πνευματική διάσταση, δηλαδή με τη χριστιανική έννοια της συγκρότησης πνευματικής ζωής και της προσέγγισης του Θεού. Η χριστιανική «διάκριση» εξάλλου επιτυγχάνεται με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με τη θεωρία του Αριστοτέλη· συγκεκριμένα, με την τήρηση των θεϊκών εντολών, την προσευχή, την καθαρότητα της καρδιάς, τη μετάνοια, την ταπεινοφροσύνη, την πνευματική καθοδήγηση.

⁴⁶ Οι ομοιότητες είναι απολύτως εξωτερικές και οι διαφορές επί της ουσίας, αφού ο σκοπός της ηθικοποίησης στο πατερικό κείμενο δεν είναι -όπως διατρανώνει σε όλους τους τόνους ο Αριστοτέλης -να γίνουμε ενάρετοι για να είμαστε καλοί πολίτες, αλλά αφορά εκείνους που *επιθυμούν να πλησιάσουν/προσεγγίσουν ευκολότερα το θεό* δηλαδή τους αναχωρητές, γέροντες, ηγούμενους, θρησκευόμενους. (Τουρνά, ό.π. σ. 10)

Διδακτική Ενότητα 15η - Ορισμός της αρετής

Ερμηνευτικά σχόλια

Οἷον...: Στο κείμενο που προηγείται ο Αριστοτέλης είχε διατυπώσει τη θέση ότι στα πάθη υπάρχει έλλειψη και υπερβολή και μεσότητα. Εδώ αποδεικνύει την παραπάνω θέση επαγωγικά, με παραδείγματα συναισθημάτων στα οποία διαπιστώνονται η υπερβολή και η έλλειψη, επισημαίνοντας επιπλέον ότι το «**μᾶλλον**» (=υπερβολή) και το «**ἥττον**» (= έλλειψη) δεν είναι καλά. Βεβαίως ο μετριασμός των παθών με τη μεσολάβηση της αρετής δεν σημαίνει την εξολόθρευσή τους, αλλά τη μεταμόρφωση και ανάπλασή τους έτσι, ώστε η ποσότητα αυτών να μετατραπεί σε ποιότητα ηθική. [Οι αρχαίοι Έλληνες γενικά είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν, ότι για να παραγάγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα.]

φοβηθῆναι, θαρρῆσαι, ..., λυπηθῆναι: Ο Αριστοτέλης προτιμά εδώ να αναφερθεί στα πάθη μέσω απαρεμφάτων. Θέλει να τονίσει ότι στην περίπτωση της ηθικής δεν έχει τόσο σημασία το συναίσθημα που αναπτύσσει ο άνθρωπος στην ψυχή του, αλλά η έμπρακτη εκδήλωσή του. Η αρετή και η κακία κρίνονται πάντα στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (Φάκελος Υλικού σ. 139).

μᾶλλον καὶ ἥττον: Είναι εύκολο να καταλάβουμε, ότι δίπλα σ' αυτά του συγκριτικού βαθμού επιρρήματα πρέπει να προστεθεί μια γενική συγκριτική τοῦ δέοντος λαμβάνοντας υπόψη ότι η λέξη που κυριαρχεί στο απόσπασμα είναι η λέξη **δεῖ**⁴⁷.

⁴⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 166

τὸ δ' ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Η αρετή προσπαθεί το **μᾶλλον** καὶ **ἥττον** της υπερβολῆς και της ἑλλειψης να το οδηγήσει στο «**μέσον**», ὥστε να επιτύχει το **εὖ** της αρετῆς.

Ο συλλογισμός

1η προκείμενη (μείζων): τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον

2η προκείμενη (ελάσσων): ὅπερ (= τὸ ἄριστον) ἐστὶ τῆς ἀρετῆς [Η ετυμολογική συγγένεια των δύο εννοιών, κατά τον Αριστοτέλη, σημαίνει ότι υπάρχει και νοηματική σχέση μεταξύ τους.]

μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς: Στη συγκεκριμένη φράση α) δίνεται ἔμφαση (προβολή των δύο συντακτικῶν μελών) με την παρουσία των **τε καὶ** β) η αναφορική αντωνυμία αναφέρεται αποκλειστικά στη λέξη **ἄριστον**, καθώς μάλιστα δημιουργείται και ἕνας ετυμολογικός συσχετισμός με τη λέξη **ἀρετή**. Επιπλέον, η σειρά που διάλεξε στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης για τη διατύπωση των σκέψεών του καθιστούσε απαραίτητο να ακουστεί κάποια στιγμή η λέξη **ἀρετή**. [Ίσως μάλιστα στο συγκεκριμένο σημείο να υπάρχει και φθορά του κειμένου και η φράση να είχε τη μορφή **μέσον τι καὶ ἄριστον**, που θα ήταν η λογική συνέπεια και ἀπόληξη μιας ιδέας, ὅπως το υποκειμενικό **μέσον**⁴⁸.]

Συμπέρασμα: ἀρετὴ ἐστὶν τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὥς δεῖ.

Η θέση του Αριστοτέλη για τα συναισθήματα
--

Ο Αριστοτέλης ούτε εκθειάζει, αλλά ούτε και καταδικάζει τις τάσεις που είναι ἐγγενεῖς στον ἄνθρωπο· αυτές οι τάσεις είναι αδιάφορες καθαυτές, γίνονται ἀγαθές ή κακές όταν, ἀντίστοιχα υποτάσσονται ή κυριαρχούν πάνω στον «δίκαιο κανόνα», τον οποίο η ἔλλογη φύση μας

⁴⁸ Λυπουρλής Δ., ὁ.π., σσ. 364 - 373

συλλαμβάνει για τον εαυτό της και προσπαθεί να επιβάλλει σε αυτές⁴⁹. Το ερώτημα που τίθεται είναι: πώς θα εμφυσήσουμε νοημοσύνη στα συναισθήματά μας, ώστε να φθάσουμε στην αυτοκυριαρχία; Με την αγωγή και την παιδεία, όπως ισχυρίστηκε και ο Πλάτων. Στη συγκεκριμένη ενότητα ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τις προϋποθέσεις βάσει των οποίων ένα συναίσθημα ή μία πράξη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεσότης. Αναλυτικότερα:

- **ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ:** Για να διαπιστώσουμε αν η συμπεριφορά ενός ανθρώπου είναι μεσότητα, αρετή δεν αρκεί μόνο να γνωρίζουμε το είδος του συναισθήματος ή της πράξης, αλλά πρέπει να εξετάσουμε τις παρακάτω παραμέτρους:

1. τον χρόνο εκδήλωσης του συναισθήματος
2. τις συνθήκες εκδήλωσης του συναισθήματος
3. τα πρόσωπα προς τα οποία εκδηλώνεται το συναίσθημα
4. τον σκοπό της εκδήλωσης του συναισθήματος
5. τον τρόπο της εκδήλωσης του συναισθήματος

Αυτό σημαίνει ότι η ίδια συμπεριφορά σε άλλο χρόνο, ή κάτω από διαφορετικές συνθήκες ή όταν αναφέρεται σε άλλους ανθρώπους ή εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και σκοπό μπορεί να είναι άλλοτε αρετή και άλλοτε κακία⁵⁰. Πάντως, ο Αριστοτέλης φροντίζει έπειτα να προφυλάξει την άποψή του από κάθε παρανόηση, τονίζοντας ότι όλα τα κατονομάσιμα συναισθήματα ή ενεργήματα δεν επιδέχονται μεσότητα: π.χ. **άναισχυντία, φθόνος, μοιχεία, κλοπή, φόνος (άνδροφονία)** προϋποθέτουν φαυλότητα⁵¹.

- **δεῖ...(δεῖ)...(δεῖ)...(δεῖ)...δεῖ:** Η επανάληψη του **δεῖ** καθορίζει το άριστο, τη μεσότητα, την αρετή, γιατί, όπως είναι γνωστό, το δεῖ δηλώνει το ορθό στο ηθικό πεδίο. Αλλά τίθεται το ερώτημα με ποια κριτήρια καθορίζεται αυτή η ορθότητα;

⁴⁹ Ross W.D.,ό.π., σ. 274

⁵⁰ Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π., σ. 35

⁵¹ Ross W.D.,ό.π., σ. 279

1. Το πρώτο κριτήριο που καθορίζει την ορθότητα, τη μεσότητα, το **δεῖ** (το τι πρέπει και τι δεν πρέπει) αν λάβουμε υπόψη τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες της εποχής, είναι το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης μέσα στην πόλη-κράτος.

Η σχέση ηθικής και πολιτικής

Όπως είναι γνωστό, η πόλη - κράτος είναι πιο βασικό πολιτικό σχήμα μέσα στο οποίο κινείται ο αρχαίος Έλληνας, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της (4^{ος} αι.) οπότε και ζει ο Αριστοτέλης. Αλλά η πόλη-κράτος δεν είναι μόνο ένα πολιτικό σχήμα, αλλά εκφράζει ολόκληρο το πνεύμα με το οποίο διασφαλίζεται η συνέχεια και η παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας, οι κανόνες της κοινής συμβίωσης με τους οποίους πρέπει κάθε άτομο να μετρήσει τον εαυτό του, για να διαπιστώσει αν ενεργεί σωστά. Έτσι, ενάρετος πολίτης είναι αυτός που είναι καλός συμπολίτης, που κάνει το καθήκον του απέναντι στην πόλη-κράτος. Δηλαδή η αρετή του αρχαίου Έλληνα είναι «πολιτική» έχει σχέση με τον άνθρωπο ως πολιτικό ον, δεν είναι προσωπική, ατομική αρετή. Αν η πράξη του πολίτη είναι σύμφωνη με τους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης, τότε είναι ενάρετη.

2. Ένα δεύτερο κριτήριο (που αναφέρεται σε ένα άλλο έργο του, τα **Αναλυτικά Ύστερα** 97b 15-20) ήταν για τον αρχαίο Έλληνα το συγκεκριμένο παράδειγμα πραγματωμένης αρετής που εμπεριέχεται στην παράδοση του τόπου του, την παλαιότερη (μυθική) αλλά και την πιο πρόσφατη (ιστορική): τα πρότυπα, οι άνδρες - φορείς των αρετών, **οἱ σπουδαῖοι ἄνδρες**.
3. Ένα τρίτο κριτήριο, το οποίο θα αναφερθεί στην επόμενη ενότητα, είναι ο ορθός λόγος, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να εφαρμόζει στις καθημερινές περιστάσεις της ζωής του το ηθικά ορθό, το δεῖ.

Αποτελεί την πνευματική δραστηριότητα που δίνει τις κατευθυντήριες γραμμές για το ανθρώπινο πράττειν⁵².

Η σημασία των διευκρινίσεων για τη μεσότητα

Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης εισάγει μια νέα φιλοσοφική θεώρηση αντιμετώπισης των καταστάσεων, που κυκλώνουν τον άνθρωπο στην καθημερινή του συμπεριφορά και τον προβληματίζουν για το τι πρέπει να πράξει. Με την ηθική της καταστάσεως, που εισηγείται ο φιλόσοφος, επιβάλλει την έννοια του **καιρού** και των περιστάσεων για την ηθική δράση. Αυτό ακριβώς εννοεί με την έννοια της μεσότητας ο Αριστοτέλης· εννοεί τόσο την αποφυγή των άκρων στα πάθη και στις πράξεις τον άνθρωπου, όσο και τη δράση αυτού σύμφωνα με τον καιρό και τους λοιπούς όρους, που στοιχειοθετούν την ηθική περίσταση, μέσα στην οποία πρέπει να δράσει και να εφαρμόσει το ηθικά σωστό. Επομένως, η υποκειμενική μεσότητα δεν είναι κάτι το αυθαίρετο, αλλά συγκεκριμενοποιείται και αποτελεί συνάρτηση αφενός των 5 παραμέτρων που αναφέρθηκαν και αφετέρου των 3 κριτήριων που καθορίζουν το ηθικά ορθό. Έτσι, **στην ενότητα αυτή κάνει με έναν τρόπο απέριττο και σαφή την τόση βασική για την περί αρετής διδασκαλία του διάκριση μεταξύ της αντικειμενικής και της υποκειμενικής μεσότητας**.

όμοίως... τὰς πράξεις: Επαναλαμβάνοντας ο Αριστοτέλης ότι, **όπως στα συναισθήματα έτσι και στις πράξεις**, υπάρχει υπερβολή και έλλειψη και «μέσον», και επίσης ότι η ηθική αρετή αναφέρεται στα συναισθήματα και τις πράξεις προωθεί τη σκέψη του.

Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη ... καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς:
Η διπλή χρήση των **δεῖ** (ὅτε δεῖ, ὡς δεῖ), τα τρία **δεῖ** που εννοούνται (ἐφ' οἷς

⁵² Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 35-6, 41-2, Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 167-171

(δεῖ), πρὸς οὓς (δεῖ), οὗ ἕνεκα (δεῖ)), η εννοούμενη γενική συγκριτική (καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον (τοῦ δέοντος)) και οι ρηματικοί τύποι **ψέγεται** και **ἐπαινέεται** υποδηλώνουν τον κοινωνικό/πολιτικό χαρακτήρα της αρετής, η οποία καλλιεργείται ως προορισμός από την «πόλιν». Οι τύποι αυτοί φανερώνουν ότι ο Αριστοτέλης έδινε πολύ μεγάλη σημασία στην άποψη της κοινής γνώμης ως έκφραση των πολιτών της πόλης, του υψηλότερου τύπου κοινωνίας που μπορεί να πετύχει την ευδαιμονία. Η κοινή γνώμη, δηλαδή η κοινωνία, είναι αυτή που καθορίζει τι είναι σωστό και τι λάθος, ποια συμπεριφορά πρέπει να ακολουθούμε και ποια όχι και αυτή είναι που ψέγει ή επαινεί τα συναισθήματα και τις πράξεις μας. Οι καθιερωμένες αξίες της κοινωνίας αποτελούν ένα αντικειμενικό δεδομένο για τον εκάστοτε πολίτη. Εξισορροπείται έτσι ο προσωπικός-υποκειμενικός χαρακτήρας της ηθικής (Φάκελος Υλικού, σ. 139).

Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί κάποιες εκφράσεις, για να αξιολογήσει την υπερβολή, την έλλειψη και τη μεσότητα. Έτσι απορρίπτει την υπερβολή (μᾶλλον) και την έλλειψη (ἥττον) αρχικά με μια ήπια φράση, **ἀμφοτέρα οὐκ εὔ**, η οποία αποτελεί και σχήμα λιτότητας. Στη συνέχεια γίνεται πιο σαφής και κατηγορηματικός λέγοντας πως η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν σφάλμα και κατακρίνονται (ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἁμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις). Αντίθετα, η μεσότητα σχετίζεται με το **ἄριστον** και την αρετή, είναι το σωστό και επαινείται (**τὸ δὲ μέσον ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται**). Οι ρηματικοί τύποι **ἁμαρτάνεται** και **κατορθοῦται** αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής πράξης, ενώ οι φράσεις **ὅτε δεῖ ... ὡς δεῖ** και οι ρηματικοί τύποι **ψέγεται** και **ἐπαινέεται** υποδηλώνουν την κοινωνική διάσταση της αρετής⁵³.

⁵³ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=136#3

Ο βασικός συλλογισμός⁵⁴

1^η Προκείμενη:

α) ή μὲν ὑπερβολή... καὶ ἡ ἔλλειψις:

υπερβολή $\Rightarrow$ αμαρτία = σφάλμα $\Rightarrow$ ψόγος

ἐλλειψη $\Rightarrow$ αμαρτία = σφάλμα $\Rightarrow$ ψόγος

β) τὸ δὲ μέσον...κατορθοῦται:

μεσότητα $\Rightarrow$ επιτυχία του ορθού $\Rightarrow$ ἐπαινος

(κατορθοῦται)

Όταν στις πράξεις και στα πάθη έχουμε

A) υπερβολή ή ἐλλειψη, τότε αυτή η συμπεριφορά θεωρείται εσφαλμένη και επικρίνεται

B) μεσότητα, τότε λέμε ότι πετυχαίναμε το ορθό και αυτό το πράγμα επαινείται.

2η Προκείμενη:

ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς: και τα δύο αυτά (ο ἐπαινος & το ὀρθο) πάνε μαζί με την αρετή

Η επιτυχία του ορθού και ο ἐπαινος αυτού του πράγματος είναι ιδιότητα της αρετής, είναι αρετή.

Συμπέρασμα:

Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετή

Άρα, η αρετή είναι κάποια μεσότητα.

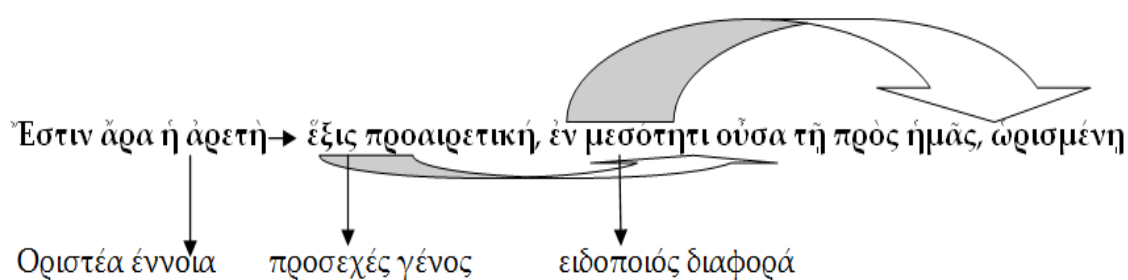
☞ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτό το σημείο επιλέγει την οριστική ἐγκλιση στη διατύπωση του συμπεράσματος, γεγονός που δείχνει τη βεβαιότητα του φιλοσόφου για τη θέση του. Στο συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά, η αρετή ορίζεται ως «κάποια» (τις) μεσότητα, διατηρεί δηλαδή την υποκειμενικότητα στον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Η αρετή είναι

⁵⁴ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 37

απλώς μια μορφή μεσότητας, προσδιοριζόμενη από τις πέντε σταθερές μεταβλητές (δεῖ), και όχι συγκεκριμένη αντικειμενικά και απόλυτα καθορισμένη για όλους μεσότητα.

Βρισκόμαστε στο πιο κεντρικό σημείο του ανθολογημένου αποσπάσματος, αλλά και γενικά της ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, στον ορισμό της αρετής.

Ο ορισμός της αρετής κατά τον Αριστοτέλη

ἕξις προαιρετική:

- Η αρετή είναι ἕξις· με το συγκεκριμένο όρο ο Αριστοτέλης προσδιόρισε το γένος της αρετής. Ἐτσι, γενικά, ἕξις είναι να βρίσκεται ένας άνθρωπος ύστερα από άσκηση (ἔθος) σε μια διαρκή κατάσταση, σε μια κατάσταση τέτοια ώστε το άτομο να ενεργεί με ένα μόνιμο και σταθερό τρόπο. Επειδή, όμως, ἐκ τῶν ὁμοίων ενεργειῶν αἱ ἕξεις γίνονται, μόνο οι καλές ενέργειες έχουν σχέση με την αρετή⁵⁵.

Επιπλέον:

α) πρέπει αυτή να χαρακτηρίζεται από προαίρεσιν. πβ πᾶς ἐπιστήμων τὸ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται. (B6, εδ. 8)

Τι είναι, όμως, προαίρεσις; Είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρετής, το οποίο δεν πρέπει να ταυτίζεται:

- ο με την εκούσια πράξη, αφού και τα παιδιά και τα ζώα ενεργούν εκούσια, αλλά όχι ύστερα από ώριμη σκέψη.

⁵⁵ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 38-9

- ο με την επιθυμία, αφού και τα άλογα ζώα έχουν επιθυμία.
- ο με τη βούληση, αφού αυτή μπορεί να στρέφεται σε πράγματα αδύνατα ή που δεν εξαρτώνται από εμάς.

Αντίθετα η **προαίρεσις** στρέφεται σε σκοπούς που είναι προσιτοί (**περί τὰ ἐφ' ἡμῖν**)· επίσης, στρέφεται και στα μέσα γιατί με την **προαίρεσιν** επιλέγουμε τα μέσα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσουμε τον σκοπό μας. Επομένως, είναι η εκλογή, ύστερα από ώριμη σκέψη, ενός πράγματος που επιθυμώ ανάμεσα από δύο ή περισσότερα πράγματα που έχω στην εξουσία μου και που είναι προσιτά σε μένα με την απόφαση και διάθεση να προχωρήσω στην πράξη. Η προαίρεσις είναι ο πυρήνας της ηθικής πράξης, η βάση της αρετής. Αν αποφασίσω ύστερα από ώριμη σκέψη, τότε μόνον η πράξη μου, εφόσον βέβαια έχει και τις άλλες προϋποθέσεις (μεσότητα κ.τ.λ) είναι ενάρετη. Αυτό σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης στην ηθική δέχεται την ελευθερία της βουλήσεως⁵⁶. Η «προαίρεσις» αποτελεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής. Οι άλλοι δύο όροι είναι:

α) ο άνθρωπος να έχει **συνείδηση της πράξης του (είδως)** και β) να την πραγματοποιεί **με σιγουριά και σταθερότητα (βεβαίως και άμετακινήτως).**

Στο πλαίσιο της ηθικής διδασκαλίας του Αριστοτέλη ανατίθεται καθοριστικός ρόλος στην προαίρεση. Ο λόγος είναι ότι αποτελεί ελεύθερη και συνειδητή επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ζωής, επιλογή που οδηγεί σε συγκεκριμένες αποφάσεις σε κάθε μία επιμέρους περίπτωση. Δίκαιος δεν είναι αυτός που τυχαίνει να κάνει κάποιες δίκαιες πράξεις, αλλά αυτός που συνειδητά επέλεξε τη δικαιοσύνη ως στάση ζωής και ακολουθεί στις επιμέρους επιλογές του την αντίστοιχη σταθερή πορεία.

⁵⁶ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 39-40

μεσότητα πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ ... ὥ ἄν φρόνιμος, ὀρίσειεν: Στη συνέχεια ο ορισμός της αρετής προχωρεί στην ειδοποιό διαφορά της αρετής. Η αρετή είναι μεσότης με κριτήριο εμάς, υποκειμενική μεσότητα πρὸς ἡμᾶς ὅχι κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα. Η «υποκειμενική» αυτή μεσότητα, ενώ φαίνεται ότι μπορεί να οδηγήσει στην αυθαιρεσία και στην εύκολη λύση του συμβιβασμού, ο Αριστοτέλης καθορίζει εκείνα τα κριτήρια ορθότητάς της, ώστε να αντικειμενικοποιείται ως ένα βαθμό⁵⁷. Ἦδη αναφερθήκαμε τόσο στις 5 παραμέτρους που διαμορφώνουν την ηθική περίσταση (χρόνος, τρόπος κλπ), όσο στα 3 κριτήρια που προσδιορίζουν το ηθικά ορθό (πόλη-κράτος, παράδοση, ορθός λόγος). Εδώ αναφέρεται στον ορθό λόγο, όπως αυτός εκφράζεται από τον φρόνιμον πολίτη.

ὠρισμένη λόγῳ ... ὥ ἄν φρόνιμος, ὀρίσειεν:

Η σημασία του ορθού λόγου στον Αριστοτέλη
--

Ο ορισμός της ηθικής αρετής περιέχει την αναφορά σε μια αρετή του νου. Για να είναι ηθικά ενάρετος, πρέπει είτε να διαθέτει ο ίδιος φρόνηση, είτε να ακολουθεί το παράδειγμα ενός φρόνιμου ανθρώπου. Η ορθή πράξη καθορίζεται πράγματι από την εφαρμογή γενικών αρχών (το δεῖν) στους όρους της συγκεκριμένης περίπτωσης (χρόνος, τρόπος κλπ) χάρη σε μια λογική διαδικασία⁵⁸. Η έννοια του ορθού λόγου είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της: αριστοτελικής ηθικής: είναι μια διανοητική ποιότητα η οποία στην ηθική του Αριστοτέλη έχει την ίδια λειτουργία με τη γνώση των Ιδεών στον Πλάτωνα. Αυτή η ικανότητα να βλέπουμε σωστά τα πράγματα, στον Αριστοτέλη αντίθετα με τον Πλάτωνα, δεν έχει τίποτε μυστηριώδες, αλλά είναι κάτι έμφυτο (λογική έχουν όλοι οι άνθρωποι), που καλλιεργούμενο με την αγωγή, γίνεται τελικά, καρπός της εμπειρίας και της σοφίας. Βέβαια, αν και ο Αριστοτέλης επεξεργάστηκε φιλοσοφικά την έννοια του ορθού λόγου,

⁵⁷ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 40-1

⁵⁸ Ross W.D., ό.π., σ. 276

αυτή η έννοια είναι σωκρατική κληρονομιά⁵⁹. Η **φρόνησις** δεν είναι ούτε σοφία, ούτε επιστήμη, ούτε τέχνη «είναι μία έξη που ενέχει τον ορθό λόγο, που οδηγεί στην αλήθεια σε ό,τι φορά το καλό και το κακό για τον άνθρωπο» (**Ηθικά Νικομάχεια** 1140b 5-6). [Σε άλλα σημεία, π.χ. στις Ενότητες 7 και 9, σημαίνει τη διανοητική ικανότητα του ανθρώπου στο σύνολό της, ενώ στην Ενότητα 1 ο όρος φρόνησις είναι ισοδύναμος νοηματικά με τους όρους σοφία ή επιστήμη.]

☞ Η ηθική αρετή για τον Αριστοτέλη είναι ουσιαστικά φρόνηση σε διάφορες μορφές και εκδοχές ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης μιλά για τον φρόνιμο ως μέτρο και πρότυπο της αρετής. Με τη φρόνηση η ηθική αρετή γίνεται πλήρης, ολοκληρώνεται καθώς αποκτά πλήρως «λόγο», δηλαδή πρακτικό λόγο ο οποίος όχι μόνο καθορίζει το αγαθό κάθε φορά αλλά και επιτάσσει την πράξη του, διαμορφώνει την επιθυμία του αλόγου⁶⁰.

Ορθός λόγος δεν είναι βέβαια η λογική του οποιουδήποτε ανθρώπου, αλλά του φρόνιμου. Η λογική του φρόνιμου είναι ικανή να διακρίνει την αλήθεια μέσα στα πράγματα και να εκτιμά κάθε φορά το ορθό για να μπορεί να επιλέγει το δέον και να το πράττει⁶¹. Κατά την Αριστοτελική αντίληψη ο φρόνιμος διαθέτει μια φωτισμένη κριτική ικανότητα μέσω της οποίας διακρίνει τι πρέπει να θεωρηθεί ως αξιόλογο⁶². Μ' αυτή τη σκέψη ο Αριστοτέλης τονίζει ότι, το να βρει κάποιος σ' όλα τη μεσότητα, είναι βέβαια δύσκολο· δεν μπορεί δηλαδή ο καθένας, αλλά μόνο **ὁ εἰδώς**. Γι' αυτό η αρετή είναι σπάνια, αξιέπαινη κι όμορφη⁶³. Επομένως, κριτήριο είναι ο φρόνιμος άνθρωπος, ένας συγκεκριμένος άνθρωπος που έζησε ή ζει ανάμεσά μας και κατόρθωσε να πραγματώσει την αρετή. Η αρετή του

⁵⁹ Düring I., ό.π., σσ. 252-3

⁶⁰ Καραμανώλης Γ., «Η σχέση ηθικής αρετής και φρόνησης στην αριστοτελική ηθική», σε *Υπόμνημα*, τεύχος 9, Ιούνιος 2009, σσ. 77-8

⁶¹ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 41

⁶² Γεωργούλης Κ.Δ., ό.π., σ. 308

⁶³ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 42

Αριστοτέλη (υποκειμενική και σχετικοποιημένη με βάση τα συγκεκριμένα περιστατικά) είναι ανθρώπινη⁶⁴. Επίσης κατοχυρώνεται η δυνατότητα προόδου και ηθικής βελτιώσεως.

λόγος: ο λόγος - φρόνηση αποτελεί ένα από τα στάδια της πορείας προς την αρετή, αφού με αυτόν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει τις καλές από τις κακές πράξεις. Το άλλο στάδιο είναι ο νόμος, που συνηθίζει τους ανθρώπους να ενεργούν ενάρετα ως πολίτες. Άρα, ο λόγος βοηθά τον νόμο να τελειοποιεί το έργο του.

φρόνιμος: η φρόνηση συνδέεται με τον λόγο και αν υπάρχει αυτή, υπάρχουν συγκεντρωμένες στον άνθρωπο και όλες οι άλλες αρετές. Ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που θα καθορίσει με τη λογική του το **δέον**, τις σωστές ενέργειες που πρέπει να ακολουθούνται μέσα στην κοινωνία. Το περιεχόμενο, όμως, της έννοιας «φρόνιμος» και «δέον» δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια. Στον αντικειμενικό προσδιορισμό τους παίζει ρόλο τόσο η ανθρώπινη λογική όσο και η εποχή, η κοινωνία, τα πρότυπα των ανθρώπων, στοιχεία τα οποία συνεχώς μεταβάλλονται⁶⁵.

- **Μεσότης δύο κακιῶν:** Ολοκλήρωση του ορισμού της αρετής προσδιορίζοντας και το χαρακτήρα της έννοιας που είναι αντίθετη από την αρετή, της κακίας. Η αρετή είναι μεσότητα ανάμεσα σε δύο κακίες που προσδιορίζονται, όμως, από την υπερβολή και την έλλειψη σε σύγκριση με το **δέον**.

τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι: Η αρετή αναζητά και «αἰρεῖται» τη μεσότητα. Η αρετή από μόνη της επιλέγει και ευρίσκει το **μέσον**. Η αρετή ως μεσότης δεν αποτελεί ποσοτικό συμψηφισμό ετερόκλητων πραγμάτων, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας αξιολογικής

⁶⁴ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 42, υποσημείωση 16

⁶⁵ http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=137#3

συνθέσεως των συναισθημάτων, όπου οι ποσοτικές αντιθέσεις αυτών συναιρούνται σε μία ποιοτική σύνθεση. Η αρετή από πλευράς μεν περιεχομένου ευρίσκεται στο μέσο δύο ακροτήτων (της υπερβολής και της έλλειψης), ως αξία όμως και ηθικό επίτευγμα είναι το ύψιστον, η μεσότητα είναι μια αξιολογική σύνθεση⁶⁶.

ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Από την ανάλυση του ορισμού της αρετής αποδεικνύεται, έμμεσα τουλάχιστον, ότι η αρετή για την οποία μιλά ο Αριστοτέλης είναι μια ανθρώπινη αρετή όχι όμως πανανθρώπινη, είναι η ελληνική αρετή, η αρετή, η αρετή κατά πόλιν κράτος, όπως διαμορφώθηκε από την παράδοση, το πνεύμα της κοινότητας και τον ορθό λόγο του «φρόνιμου». Βρισκόμαστε μπροστά σε μια από τις πιο ωραίες στιγμές της ανθρώπινης σκέψης, η αρετή και η κακία να ορίζονται από την ανθρώπινη λογική⁶⁷.

Η θεωρία αυτή έχει αξία, επειδή αναγνωρίζει την ανάγκη να επιβληθεί κάποιο σύστημα ή, όπως λέει ο Αριστοτέλης, κάποια συμμετρία στις πολύμορφες τάσεις που υπάρχουν μέσα μας. Η συμμετρία είναι, βέβαια, έννοια ποσοτική, αλλά η αγαθή πράξη έχει και την ποσοτική της πλευρά· δεν πρέπει να είναι πολύ λίγη ούτε πάρα πολλή. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν δίκιο όταν υποστήριζαν ότι για να παράγει κανείς οποιοδήποτε αγαθό απαιτούνται ορισμένες ποσοτικές σχέσεις, η ποιότητα στηρίζεται στην ποσότητα⁶⁸.

Μία κριτική στην αριστοτελική θεωρία περί αρετής⁶⁹

Η έμφαση στον χαρακτήρα του δρώντος προσώπου και η προτεραιότητα που αποδίδεται σε συγκεκριμένες αρετές -σε αντίθεση με την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της ωφέλειας του συνόλου ή με την

⁶⁶ Γεωργούλης Κ. Δ., ό.π., σ. 309, Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σ. 43

⁶⁷ Ιγνατιάδης Γ.Μ., ό.π., σσ. 42-3

⁶⁸ Ross W.D., ό.π., σσ. 278-9

⁶⁹ Σχολικό Βιβλίο «Αρχές Φιλοσοφίας» της Β' Λυκείου, σ. 146

υποταγή στις εντολές του αφηρημένου ηθικού νόμου- υποδεικνύουν ίσως ένα λειτουργικότερο κριτήριο ηθικής ορθότητας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι αυτό το κριτήριο είναι περισσότερο απτό και προφανές στον βαθμό που ενσαρκώνεται από το παράδειγμα του ίδιου του ενάρετου ανθρώπου, όπως αυτός περιγράφεται από τους φιλοσόφους που τονίζουν τη σημασία των αρετών.

Το πρόβλημα είναι ότι στις μέρες μας είναι δύσκολο να κατανοήσουμε το ιδεώδες των αρχαιοελληνικών αρετών, που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρότυπο του “καλού καγαθού” πολίτη της αρχαιοελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα της Αθήνας της κλασικής εποχής. Έτσι, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι οι αρετές για τις οποίες μιλούν ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης μπορούν να καλλιεργηθούν στις σύγχρονες πολιτείες, στις οποίες είναι τελείως διαφορετικές οι συνθήκες ζωής και φαίνεται να έχει χαθεί σε μεγάλο βαθμό το συλλογικό, κοινωνικό ήθος που ενέπνεε τους αρχαίους προγόνους μας. Για τον Αριστοτέλη οι αρετές αποτελούν συστατικά ενός βίου που επιτυγχάνει την ευδαιμονία. Και λέγοντας “ευδαιμονία” ο συγγραφέας των Ηθικών Νικομαχείων εννοούσε την πλήρη άνθηση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την ολόπλευρη ενεργοποίηση των κυριότερων ανθρώπινων δυνατοτήτων - όχι απλώς αυτό που σήμερα αποκαλούμε ευτυχία, δηλαδή κάποια, λιγότερο ή περισσότερο, παροδική και υποκειμενική ψυχική κατάσταση ευφορίας. Είναι όμως αμφίβολο αν μια τέτοια πλούσια και ισχυρή αντίληψη του αρχαιοελληνικού αγαθού βίου είναι συμβατή με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου του 21ου αιώνα – αν βέβαια είναι επαρκώς κατανοητή από αυτόν. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι το ηθικό μοντέλο του συνετού και ενάρετου ανθρώπου μπορεί να μας φαίνεται κάπως αριστοκρατικό και περιοριστικό, αφού δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι, σύμφωνα πάντα με την αρχική αριστοτελική θεώρηση, το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί απόλυτα από τις γυναίκες και από εκείνους που από τη φύση τους ήταν προορισμένοι για δούλοι.

Το συμπέρασμα στο οποίο είναι εύλογο να καταλήξουμε στο σημείο αυτό είναι πως οι αρετές από μόνες τους ίσως δεν επαρκούν για την πλήρη διασάφηση της έννοιας της ηθικότητας - πρέπει όμως να θεωρηθούν συμπληρωματικές προς τις γενικές ηθικές αρχές. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί πως οι αρετές χωρίς αρχές είναι τυφλές, ενώ οι αρχές χωρίς αρετές είναι αδρανείς.

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικὰ Νικομάχεια, Β 6.10-13-16 1106b18-28, 1106b36-1107a6

Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὅλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὕσα τοῦ μέσου.

Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἕν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὕρισκιν καὶ αἰρεῖσθαι.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει η αρετή προϋποθέτει τη μεσότητα. Από ποια σημεία του κειμένου φαίνεται αυτό; Να τα αναδιατυπώσετε με δικά σας λόγια.

2. Ποιες προϋποθέσεις προσθέτει εδώ ο φιλόσοφος, ώστε να οριστεί πληρέστερα η έννοια της μεσότητας;
3. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 - α) Η συναισθηματική συμπεριφορά του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από ποσοτικές διαβαθμίσεις.
 - β) Οι συνθήκες εκδήλωσης ενός συναισθήματος είναι μία από τις παραμέτρους κατά τον Αριστοτέλη που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη κατά την αξιολόγηση των συναισθημάτων.
 - γ) Η λέξη ἄριστον και η λέξη ἀρετή παρουσιάζουν γλωσσική συγγένεια κατά τον Αριστοτέλη.
 - δ) Η ἀρετή επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο και εξαρτάται από την επίτευξη της αντικειμενικής μεσότητας.
 - ε) Οι κακίες οφείλονται κατά κύριο λόγο στην υπέρβαση του μέτρου.

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε τα ρηματικά σύνολα της ενότητας που αναφέρονται στις έννοιες της υπερβολής και της μεσότητας. Ποια από αυτά αναφέρονται στο έργο του υποκειμένου της ηθικής ἀρετής και ποια υποδηλώνουν την κοινωνική της διάσταση;
2. Ο Α. Lesky αναφέρει για τα Ηθικά Νικομάχεια ότι «είναι μια ανάλυση του ηθικού, όπως αυτό εμφανίζεται κάτω από τις διάφορες συνθήκες της πραγματικότητας», και προσθέτει «ο Αριστοτέλης, σε πολύ ανώτερο βαθμό από τον Πλάτωνα, λαμβάνει υπόψη του την επικαιρικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς». Να δείξετε την αλήθεια αυτών των απόψεων με τη βοήθεια χωρίων της ενότητας.
3. Να γράψετε τη συλλογιστική πορεία μέσα από την οποία ο Αριστοτέλης καταλήγει ότι η ἀρετή είναι «μεσότης» (πρώτη παράγραφος).

4. Ποια είναι η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στα συναισθήματα; Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με αναφορές στο κείμενο.
5. Ποιο είναι το προσεχές γένος της αρετής και ποια η ειδοποιός της διαφορά όπως περιλαμβάνονται στον ορισμό της;
6. **φρόνιμος, τοῦ δέοντος**: Το περιεχόμενο των εννοιών αυτών δεν είναι πάντοτε, οριστικά και εφάπαξ καθορισμένο. Να εξηγήσετε ποιος ορίζει το περιεχόμενό τους και ποια είναι τα όρια του υποκειμενικού και του αντικειμενικού σ' αυτές τις έννοιες;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Να εντοπίσετε στο κείμενο τα αντώνυμα των λέξεων: **φοβηθῆναι, λυπηθῆναι, ἥττον, ἔλλειψις, ἀμαρτάνεται, ἐπαινεῖται** και της φράσης **οὐκ εὔ**.
2. **φοβηθῆναι, ἐλεῆσαι**: α) Να γράψετε τα ομόρριζα ουσιαστικά που αποτελούν θεμελιώδεις όρους του αριστοτελικού ορισμού για την τραγωδία. β) Να δώσετε από ένα συνώνυμο και ένα αντώνυμο στον κάθε όρο.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από την "Πολιτεία" του Πλάτωνα και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Ηθικά" του Αριστοτέλη να απαντήσετε στο εξής ερώτημα: Ποια κοινή αντίληψη αναδεικνύεται στα δύο κείμενα αναφορικά με την ανθρώπινη ευθύνη στη διαμόρφωση της ηθικής του συμπεριφοράς;

Και τότε ένας προφήτης, αφού πρώτα τους έβαλε να παραταχθούν με τάξη, πήρε έπειτα από τα γόνατα της Λάχησης κλήρους και παραδείγματα βίων κι ανεβαίνοντας σ' ένα ψηλό βήμα φώναξε: «Της κόρης Λάχησης, θυγατέρας της Ανάγκης, είναι τούτος ο λόγος. Ψυχές της μιας ημέρας, αρχίζει για το θνητό γένος άλλος ένας κύκλος με κατάληξη το θάνατο. Δεν θα

σας πάρει με κλήρο κάποιος δαίμονας, θα τον διαλέξετε εσείς το δαίμονα. Οποιανού λάχει ο πρώτος κλήρος, αυτός πρώτος να διαλέξει τη ζωή που αναγκαστικά θα ζήσει. Δεν έχει δεσπότη η αρετή· ανάλογα αν την τιμάει κανείς ή την περιφρονεί, θα 'ναι και πιο μεγάλο ή πιο μικρό το μερτικό του επάνω της. Η ευθύνη είναι αυτουνού που διαλέγει· ο θεός δεν έχει ενοχή».

Πλάτων, Πολιτεία, 617d-e

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια Β3.1-2, 1104b3-13

- Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη ηδονών (κατά αντιστοιχία και δύο είδη λύπης):

(1) οι «καλές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ενάρκτων πράξεων, που στηρίζονται στον ορθό λόγο, κι επομένως στη **μεσότητα**.

(2) οι «κακές» ηδονές που προκαλούνται από την επιτέλεση ευτελών, φαύλων πράξεων που δεν στηρίζονται στον ορθό λόγο.

Επομένως, καλείται κάθε άνθρωπος να επιλέξει τις πρώτες. Οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι στο **ἡδὺ καὶ τὴν ἡδονήν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν**. Ωστόσο, δεν πρέπει να υποστηρίξουμε ότι η αρετή είναι απαλλαγή από την ηδονή και τη λύπη, οἱ ἐμφυτεῖς τάσεις πρὸς τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην δὲν πρέπει νὰ καταπνίγονται, ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ διαπλάθονται ἔτσι, ὥστε νὰ λάβουν τὸ κατάλληλο σχῆμα⁷⁰. Ἐτσι ἀναδεικνύονται: α) ἡ σχέση τῆς αρετῆς με τὶς ἡδονές καὶ τὶς λύπες β) ὁ σημαντικὸς ρόλος τῆς παιδείας.

Παράλληλο 2ο Αριστοτέλης Ἠθικά Μεγάλα, Α 7.2-4, 1186a12-27

- Στο απόσπασμα από τα Ηθικά Μεγάλα ο φιλόσοφος αρχικά ορίζει τα «πάθη», τις «δυνάμεις» και τις «ἐξεις». Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν δὲν διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους ἐννοιολογικοὺς προσδιορισμοὺς που ὑπάρχουν στα Ἠθικά Νικομάχεια. «Πάθη» ονομάζει ο Αριστοτέλης την

⁷⁰ Ross W.D., ό.π., σ. 274

επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, τη φιλία, το μίσος, τον πόθο, τον ζήλο, τον έλεο και γενικά όσα παρακολουθεί η ηδονή και η λύπη. **Ως «δυνάμεις»** ορίζει τις δυνατότητες, τις ικανότητες που υπάρχουν στην ψυχή ενός ανθρώπου και τον καθιστούν ικανό να αισθάνεται, να βιώνει, αυτά τα «πάθη». **Με τις «έξεις»** «τοποθετείται ο άνθρωπος ως προς τα πάθη καλώς ή κακώς από ηθική άποψη», συνιστούν, επομένως, την ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση, τον χαρακτήρα που ο άνθρωπος διαμορφώνει με τη στάση που επιλέγει απέναντι σε αυτά. Επομένως, τα «πάθη» (όπως και οι «δυνάμεις») δεν είναι ούτε αρετές ούτε κακίες, καθώς είναι ακούσια, ενώ οι αρετές προϋποθέτουν θέληση και εκλογή ύστερα από ώριμη σκέψη.

Επομένως, οι διακρίσεις καλός ή κακός αρχίζουν μόνο απ' τη στιγμή που ο καθένας μας κρατά μια στάση απέναντι στα συναισθήματα, έχει εὖ ἢ κακῶς προς αυτά. Άρα η αρετή πρέπει να είναι «έξη» που αναπτύσσεται από μια ικανότητα, με την κατάλληλη άσκηση αυτής της ικανότητας⁷¹.

Παράλληλο 3ο Αριστοτέλης Ἠθικά Νικομάχεια, Κ 7.1-2·8-9, 8.13, 1177a12-19· 1177b26-1178a8· 1179a22-32

- Στον πλήρη ορισμό της αρετής στη δεύτερη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς ο φιλόσοφος συνδέει την ηθική αρετή με ένα στοιχείο που προέρχεται από το λόγον ἔχον μέρος της ψυχής, τη λογική, η οποία αποτελεί στοιχείο καθοριστικό της έννοιας της μεσότητας (πβ. **ὠρισμένη λόγῳ**), και μάλιστα τη λογική του ανθρώπου που διαθέτει μια διανοητική αρετή, τη φρόνηση (πβ. **καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν**). Επομένως, από τις διανοητικές αρετές αυτή η οποία έχει συνάφεια με τις ηθικές αρετές είναι η φρόνηση, μια μορφή «πρακτικής σοφίας», η οποία μετέχει και του διανοεῖσθαι (της νόησης, του νου) και του βούλεσθαι (της βούλησης).

Ο Αριστοτέλης στο Παράλληλο Κείμενο τοποθετεί τις διανοητικές αρετές-ικανότητες πάνω από τις ηθικές αρετές και ποιότητες, θεωρώντας ότι οι πρώτες προσφέρουν μεγαλύτερη ευτυχία από τις ηθικές αρετές.

⁷¹ Ross W.D., ό.π., σ. 275, Ιγνατιάδη Γ.Μ., ό.π.,σ. 29

Πρεσβεύει ότι η τέλεια ευτυχία υπάρχει κυρίως στη σοφία, στον διανοητικό και θεωρητικό βίο, γιατί ο νους αποτελεί τη «θεϊκή ουσία» του ανθρώπου. Γι' αυτό προτρέπει τον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με το ανώτερο-άριστο μέρος της ψυχής του, του εαυτού του, που ταυτίζει με τον «νου». Έτσι, αν επιλέγουμε συνειδητά τον βίο που αντιστοιχεί στην ανώτερη φύση μας και είναι σύμφωνος με τον «νου», αν φροντίζουμε τον «νου» και ενεργούμε σύμφωνα με αυτόν, τότε θα επιτύχουμε την ύψιστη ευδαιμονία, καθώς αυτή ακολουθεί «την αρετή του αρίστου μέρους μας», εξασφαλίζοντας συγχρόνως την εύνοια των θεών. Καθώς, λοιπόν, η τέλεια ευδαιμονία δεν είναι παρά θεωρητική ενέργεια, η κατεξοχήν διανοητική αρετή που εκθειάζεται στο Παράλληλο Κείμενο είναι η σοφία (πρβ. «Ότι όλα αυτά αναφέρονται κυρίως στον σοφό είναι φανερό. Ο σοφός είναι λοιπόν ο πιο θεοφιλής, και ευλόγως και ο πιο ευδαίμων»).

Η σοφία αναδεικνύει ό,τι θείο υπάρχει στον άνθρωπο και γι' αυτό η θεωρητική ενέργεια που διέπει τη σοφία είναι ανώτερη από την πρακτική ενέργεια της φρόνησης. Ωστόσο στην αριστοτελική σκέψη οι δύο διανοητικές αρετές (η φρόνηση και η σοφία) «συνεργάζονται» αποβλέποντας στη διαμόρφωση του πλήρους ανθρώπου και της τέλει ευδαιμονίας.

Διδακτική Ενότητα 16η - Η πόλις

Ερμηνευτικά σχόλια

Τα Πολιτικά αρχίζουν μ' ένα κεφάλαιο που φαίνεται ότι έχει στόχο: α) να υπερασπιστεί το κράτος (πόλις) απέναντι στην άποψη των σοφιστών ότι η ύπαρξή του είναι συμβατική, β) να αποσαφηνίσει το χαρακτήρα του κράτους (πόλεως) σ' αντιδιαστολή με άλλες μορφές κοινωνίας⁷².

Οι βασικοί συλλογισμοί

Α' Η πολιτική κοινωνία (πόλις) στοχεύει στο ανώτερο αγαθό

✚ 1η προκείμενη: **κάθε πόλη** [δηλ. *κάθε σύνολο οργανωμένο που διαθέτει αυτονομία, αυτάρκεια, ελευθερία και σύνταγμα*] **είναι μορφή κοινωνίας**

✚ 2η προκείμενη: **κάθε κοινωνία** [δηλ. *κάθε μορφή συμβιωτικής κοινότητας*] **έχει συγκροτηθεί χάριν κάποιου αγαθού** [όπως βεβαιώνει και στα Ηθικά Νικομάχεια, *κάθε τέχνη και κάθε μεθοδική έρευνα, κάθε πράξη και κάθε έλλογη απόφαση, κατευθύνεται προς κάποιο αγαθό*]: με την παρενθετική αιτιολογική πρόταση ο Αριστοτέλης διευκρινίζει τη δεύτερη προκείμενη ότι **κάθε πράξη του ανθρώπου είναι εξ ορισμού σκόπιμη**. Επίσης, η διατύπωση της φράσης δείχνει ότι δεν πρέπει να δώσουμε στη λέξη «**ἀγαθόν**» στενά ηθικό περιεχόμενο, με την έννοια ότι σκοπός κάθε πράξης είναι το ένα, καθολικό και αιώνιο αγαθό (βλ. και σχόλιο βιβλίου)

→ (δῆλόν ἔστι) ἀρα

α) **όλες οι κοινωνίες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό**: με αυτό το σκεπτικό τα κοινωνικά υποσύνολα οφείλουν την ύπαρξή τους και τη συνοχή τους στο «ειδικό αγαθό» που επιδιώκουν και

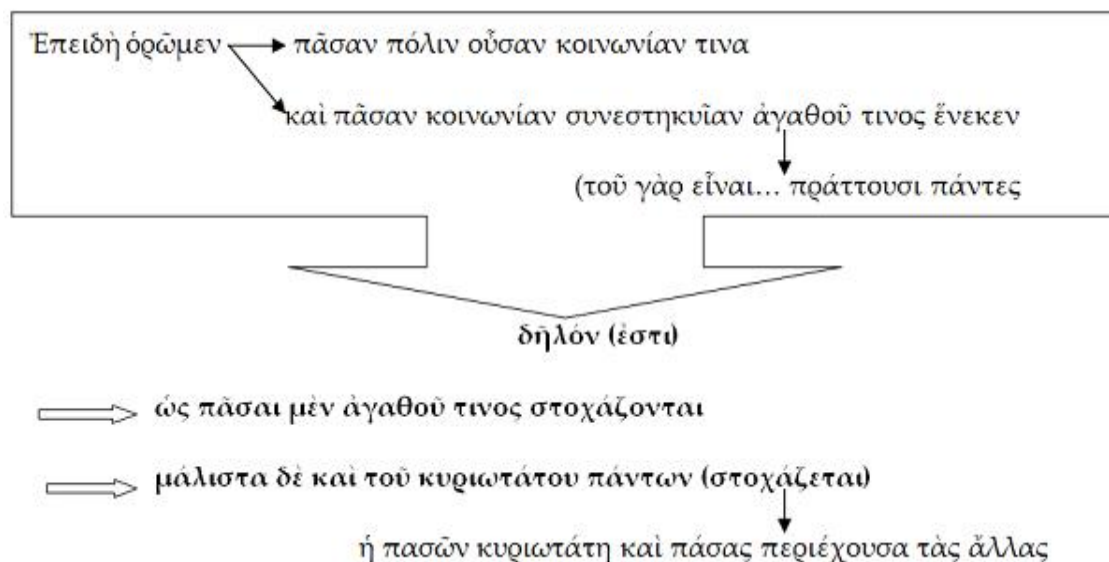
β) **η ανώτερη απ' όλες τις κοινωνίες αποβλέπει στο ανώτερο απ' όλα τα αγαθά**. Ο Αριστοτέλης σε αυτό το σημείο προσθέσει **τρίτη προκείμενη** στον συλλογισμό του «**ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας**».

⁷² Ross W.D., ό.π., σ. 335

Για το τελευταίο συμπέρασμα υπονοούνται οι προτάσεις:

(α) κάθε κοινωνία αποβλέπει σ' ένα αγαθό ανάλογα με το χαρακτήρα της.

(β) οι «κατώτερες»/ατελέστερες κοινωνίες αποβλέπουν σε αντίστοιχα κατώτερα αγαθά και οι ανώτερες αντίστοιχα σε ανώτερα⁷³.

Βασικά χαρακτηριστικά της αριστοτελικῆς σκέψης

πᾶσαν πόλιν: Η παραπάνω συλλογιστική πορεία είναι από τα γενικά στα μερικά. Την ίδια μέθοδο (παραγωγή) ακολουθεί και στη διερεύνηση των φυσικῶν φαινομένων: ἔστι γὰρ κατὰ φύσιν τὰ κοινὰ πρῶτον εἰπόντας οὕτω τὰ περὶ ἕκαστον ἰδίᾳ θεωρεῖν (Φυσικά 189b 31). Η εφαρμογή της ίδιας μεθόδου υποδηλώνει τη σύλληψη όλων αυτών των φαινομένων ως ενιαίων⁷⁴.

ὁρῶμεν: Είναι φανερό πως η χρήση του ρήματος πιστοποιεί ότι ο Αριστοτέλης είναι ένας στοχαστής που αναγνωρίζει το ρόλο των αισθήσεων στη γνώση, επομένως παρουσιάζει στοιχεία εμπειρικού φιλοσόφου, θετικού

⁷³ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης του ΚΕΕ, σ. 64

⁷⁴ Λυπουρλής Δ.– Μωραΐτου Δ., ό.π., σ. 181

στοχαστή. (Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι ταυτόχρονα και ορθολογιστής – θεωρητικός φιλόσοφος)⁷⁵.

άγαθοῦ τινος ἔνεκεν – τοῦ δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν - ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται: Η εξήγηση για τη σύσταση της πόλης είναι τελολογική· για τον Αριστοτέλη το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο πρέπει να αναζητηθεί στο τέλος, στον σκοπό της ύπαρξής του. Η ερμηνεία των όντων δεν πρέπει να αναζητείται στην αρχή της ανάπτυξής τους, αλλά στην τελική μορφή προς την οποία κατατείνει η φύση τους· προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους. Προορισμός της πόλης είναι η ευδαιμονία⁷⁶.

Στη φράση **ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν** φαίνεται ότι το ἀγαθόν για τον Αριστοτέλη δεν είναι ένα και μοναδικό· είναι κατά περίπτωση διαφορετικό. Άλλες ανάγκες έχει ένας υγιής άνθρωπος και άλλες ένας ασθενής· μια τροφή μπορεί να είναι καλή για ένα ζώο και βλαβερή για ένα άλλο. Επίσης, η έννοια του ἀγαθοῦ είναι πολυσήμαντη· αγαθό μπορεί είναι κάτι σύμφωνο με την αρετή αλλά και κάτι ωφέλιμο ή ευχάριστο. Το ἀγαθόν, ακόμη, μπορεί να είναι όντως αγαθό ή απλώς να εκλαμβάνεται ως τέτοιο. Οπωσδήποτε, το αριστοτελικό ἀγαθόν δεν είναι μια καθολική και χωριστή από τον κόσμο ουσία, όπως φαίνεται να πίστευε ο Πλάτων. Το **ἀγαθόν**, σε όλες τις εκδοχές του, αποτελεί για τον άνθρωπο και την κοινωνία άμεσο ή απώτερο στόχο.

Β' Η πόλις ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως

πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν: Η πόλη ανήκει στην κατηγορία των «**φύσει**» πραγμάτων. Σ' αυτή τη θέση καταλήγει με τους εξής συλλογισμούς:

- Ι) - η πόλη είναι συνένωση από περισσότερα χωριά (ή **δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις**)
- οι πρώτες κοινωνικές οντότητες γίνονται «φύσει» (**εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι**-υποθετική προκείμενη)

⁷⁵ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 182

⁷⁶ Ross W.D., ό.π., σσ. 335-6

→ Άρα η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

II) - αυτή (η πόλη) είναι τέλος (ολοκλήρωση) εκείνων, δηλ. των πρώτων κοινωνιών(**τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων**)

- φύση είναι η μορφή που αυτό έχει κατά τη στιγμή της τελείωσης (**φύσις τέλος ἔστιν**)

→ Άρα η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως (**διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν**)

Η ταύτιση των επιμέρους στόχων και του στόχου της πόλης
--

πράττουσι πάντες: Απ' αυτό το σημείο ήδη συνδέει ο φιλόσοφος τον άνθρωπο/πολίτη με την πόλη, δηλαδή την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού όλων των ανθρώπων με την επιδίωξη του αγαθού ως σκοπού της πόλης.

τοῦ κυριωτάτου πάντων: Το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι – «**τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν**» – είναι η ευδαιμονία. Αν το «**τέλος**» της «**πόλεως**» είναι η ευδαιμονία είναι φανερό ότι ο φιλόσοφος δέχεται την απόλυτη σύμπτωση του υπέρτατου αγαθού για το άτομο με το υπέρτατο αγαθό για την πόλη. Όπως η ευδαιμονία του ατόμου πετυχαίνεται με τις πράξεις του ατόμου, έτσι και η ευδαιμονία της πόλεως πετυχαίνεται με τις πράξεις των ατόμων ως «πολιτών». Επομένως, η συμπεριφορά του ατόμου έχει αποκλειστικά πολιτικό περιεχόμενο.⁷⁷

Αναλυτικότερα για τον Αριστοτέλη, όμως, ο όρος **εὐδαιμονία** έχει από τη μια ηθικό περιεχόμενο και αφορά τον άνθρωπο ως άτομο και από την άλλη είναι και ο προορισμός της πόλης, που αφορά τον άνθρωπο ως πολίτη. Ο άνθρωπος δηλαδή θα κατακτήσει με τις ηθικές ενέργειές του τόσο την ατομική ευδαιμονία όσο και την ευδαιμονία μέσα στο πλαίσιο της πόλης

⁷⁷ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 182-3

συνυπάρχοντας αρμονικά με τους άλλους πολίτες και ενεργώντας ως πολίτης. Υπό την έννοια αυτή, οι πράξεις του είναι πολιτικές πράξεις, καθώς ενεργεί ως μέλος της πολιτικής κοινωνίας, και έχουν πολιτικές συνέπειες, εφόσον οδηγούν στην ευδαιμονία του πολιτικού συνόλου. Η άποψη αυτή διατυπώνεται ξεκάθαρα από τον ίδιο τον Αριστοτέλη στο έβδομο βιβλίο των *Πολιτικών* του, όπου αναφέρει ότι η ευδαιμονία του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά συναρτάται με την ευδαιμονία της πόλης. Έτσι, επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η ηθική φιλοσοφία είναι μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας (βλέπε εισαγωγή *Πολιτικών*, σελίδα 178 "Φιλοσοφικός Λόγος").

Σ' αυτό το σημείο παρουσιάζει και την ειδοποιό διαφορά της «πόλεως»: δεν είναι τόσο το μεγαλύτερο μέγεθός της, αλλά η ανωτερότητα του σκοπού της, η ηθική της αποστολή, η ολοκλήρωση των πολιτών της. (δες και επόμενο σχόλιο)

Ο ορισμός της έννοιας «πόλις»

πόλις: είναι η τελειότερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης. Περιλαμβάνει ατελέστερα κοινωνικά μορφώματα, όπως η οικογένεια, η φυλετική συγγένεια και σχέση, το χωριό, μια συντεχνία κ.ά. Η πόλις δεν είναι απλώς μια ανταλλακτική κοινωνία που διασφαλίζει την επιβίωση των μελών της, αλλά εκείνη η οργανωμένη και αρθρωμένη κοινωνία που διασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την πλήρη ανάπτυξη όλων των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ύψιστος σκοπός της ύπαρξής της είναι το κοινό αγαθό, η συλλογική και ατομική ευτυχία των μελών της.

κοινωνίαν τινά: Ο ορισμός της «πόλης» αρχίζει με την έννοια του προσεχούς γένους για να προχωρήσει λίγο παρακάτω στην ειδοποιό διαφορά. Ο όρος «κοινωνία» προέρχεται από τη λέξη «κοινωνός» και είναι ομόρριζος με το ρήμα «κοινωνῶ» που στα αρχαία ελληνικά σημαίνει μοιράζομαι ή κάνω κάτι μαζί με άλλους. Έτσι, με τον όρο αυτό νοείται μια

ομάδα ανθρώπων που συνυπάρχουν και συνεργάζονται αποβλέποντας –η καθεμιά ξεχωριστά– στην επίτευξη ενός κοινού για τα μέλη της σκοπού, ενός επιμέρους συμφέροντος («ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν»).

ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας: Η πόλη είναι η ανώτερη από όλες τις άλλες και περιλαμβάνει στους κόλπους της όλες τις άλλες κοινοτικές μορφές. Η **ειδοποιός διαφορά της πόλης** απ’ όλες τις άλλες κοινότητες είναι και ποιοτική («**κυριωτάτη**»), αφού έχει τον ανώτερο σκοπό, που είναι η ευδαιμονία, αλλά και ποσοτική («**περιέχουσα πάσας τὰς ἄλλας**»). Τόσο ο υπερθετικός «**κυριωτάτου**», «**κυριωτάτη**», όσο και η επανάληψη του **πᾶς** δείχνει την ανωτερότητα της πόλης και του σκοπού που αποβλέπει (βλ. και σχόλιο σχολικού βιβλίου).

ἡ καλουμένη πόλις: Η λέξη που αποδίδουμε ως «κράτος», σημαίνει ωστόσο «πόλη». Αν και ο Αριστοτέλης έζησε προς το τέλος της χρυσής εποχής της ελληνικής πόλης-κράτους και βρισκόταν σε στενή επαφή τόσο με τον Φίλιππο όσο και με τον Αλέξανδρο, ως ανώτατη μορφή της ως τότε πολιτικής ζωής, και μάλιστα ως την ανώτερη δυνατή μορφή, θεωρούσε την πόλη-κράτος και όχι την αυτοκρατορία. Κάθε μεγαλύτερη κρατική μονάδα αποτελούσε για τον Αριστοτέλη είτε φυλή είτε χαλαρό άθροισμα ατόμων. Σε όλο το έργο του (Πολιτικά) υπάρχει μόνο ένας υπαινιγμός για τις θετικές συνέπειες που θα είχε μια πιθανή ένωση των ελληνικών πόλεων. Θεωρεί δεδομένο ότι οι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν πιο ολοκληρωμένα σε μια μικρή κοινότητα. Στην πορεία της ιστορίας βέβαια, οι πόλεις-κράτη αποδείχθηκαν ανίκανες να αντιμετωπίσουν ευρύτερες και ισχυρές κρατικές μονάδες, χωρίς αυτό να αποδεικνύει την κατωτερότητά τους⁷⁸.

ἡ δ’ ἐκ πλειόνων κωμῶν: Ο Αριστοτέλης παρουσίασε πιο πριν τα δύο πρώτα στάδια της κοινωνικής συμβίωσης (οἶκος, κώμη) για να καταλήξει εδώ στην πόλη-κράτος (βλ. σχόλια σχολικών βιβλίων Φιλοσοφικός Λόγος σσ. 184-5,

⁷⁸ Ross W.D., ό.π., σσ. 336-7

και Φάκελος Υλικού σ. 154). Ο Αριστοτέλης, χρησιμοποιώντας τον συγκριτικό βαθμό (**πλειόνων**), δεν καθορίζει με ακρίβεια τον αριθμό των κωμών που απαιτούνται. Οπωσδήποτε, δεν θα πρέπει να είναι ούτε πολύ μικρός, ώστε να μην απειλείται η πόλη με αφανισμό εξαιτίας της έλλειψης πληθυσμού, αλλά ούτε και πολύ μεγάλος, ώστε να μπορεί αυτή να ανταποκριθεί στις ανάγκες που οφείλει να ικανοποιήσει. Δηλαδή, ο αριθμός των κωμών πρέπει να είναι τέτοιος, ώστε να εξασφαλίζεται η αυτάρκεια της πόλης-κράτους.

κοινωνία τέλειος πόλις: Η λέξη **τέλος** δηλώνει ως γνωστόν τον σκοπό, δηλαδή τον προορισμό για τον οποίο είναι πλασμένο το καθετί· επομένως, η χρήση του επιθέτου υποδηλώνει την ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου από την οικία στην κώμη κι απ' την κώμη στην πόλη. Καθώς παρακολουθούμε τη μακρά εξελικτική πορεία της πόλης, διαπιστώνουμε ότι αυτή αποτελεί χρονικά υστερογενές δημιούργημα· εντούτοις, οντολογικά και αξιολογικά, όπως θα τονίσει στην επόμενη ενότητα ο Αριστοτέλης, η πόλη έχει προτεραιότητα έναντι όλων των άλλων.

Ο στόχος της πόλης

ήδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν: Η «πόλη» είναι ολοκλήρωση του εξελικτικού κύκλου επειδή αυτή, στην ουσία πέτυχε τελικά την ύψιστη αυτάρκεια είτε εν σχέσει προς τα πιο αναγκαία είτε εν σχέσει προς την «ευδαίμονα ζωήν».

αὐτάρκης < αὐτός + ἀρκέω–ῶ: αυτός που αρκείται σε όσα έχει ο ίδιος, αυτός που ζει άνετα απ' τη δική του περιουσία, αυτός που έχει οικονομική ανεξαρτησία (εδώ όμως και αυτός που διαθέτει ένα υπόβαθρο – απόθεμα πνευματικού και ηθικού έρματος)⁷⁹.

αὐτάρκεια: Η αυτάρκεια αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πόλεως και πρωταρχική επιδίωξή της. Με αυτήν δηλώνεται η επάρκεια των αγαθών που είναι απαραίτητα για την απόκτηση και διατήρηση της συλλογικής

⁷⁹ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 185

ευτυχίας (**εὐδαιμονίας**). Πρόκειται για αγαθά εξωτερικά (υλικά), σωματικά και ψυχικά. Η αυτάρκεια μιας πόλης εξαρτάται α) από τη γεωγραφική της θέση, ώστε να εξασφαλίζονται υλικά αγαθά, β) από το έμψυχο, ανθρώπινο δυναμικό που διασφαλίζει την άμυνα της πόλης-κράτους και γ) από το σύστημα χρηστής διοίκησης και απονομής δικαιοσύνης, που εγγυάται την εσωτερική συνοχή της πόλης (Φάκελος Υλικού σ.154).

γινόμενη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὗσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν: Ενώ οι προηγούμενες κοινωνικές οντότητες (η οικογένεια έχει ως σκοπό την ικανοποίηση των καθημερινών βιοτικών αναγκών του ανθρώπου και τη διαιώνιση του είδους, η κώμη έχει ως σκοπό την προστασία από κινδύνους ή επιθέσεις, αλλά και υψηλότερες, πνευματικότερες ανάγκες του, όπως για παράδειγμα την ανάγκη για λατρεία του θείου ή για απόδοση δικαιοσύνης) ικανοποιούσαν μόνο μερικές ανάγκες του ανθρώπου, η «πόλη» σχηματίζεται για τη διασφάλιση του στοιχειώδους βίου, αλλά υπάρχει για χάρη της ευζωίας. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά της «πόλης». Η «πόλη» γεννήθηκε, όπως η κώμη, για τη διασφάλιση της ζωής. Ικανοποιεί, όμως, και μια άλλη επιθυμία, την επιθυμία για την καλή ζωή, το **εὖ ζῆν**. Το εὖ ζῆν περιλαμβάνει κατά τον Αριστοτέλη δύο πράγματα: ηθική και πνευματική δραστηριότητα:

1. Η «πόλη» προσφέρει καταλληλότερο έδαφος από τις άλλες μορφές κοινωνίας για την ανάπτυξη ηθικής δραστηριότητας, ένα πλουσιότερο πλέγμα ανθρωπίνων σχέσεων και καταστάσεων όπου μπορεί κανείς να ασκήσει τις αρετές του.
2. Η «πόλη» παρέχει μεγαλύτερες δυνατότητες για πνευματική δραστηριότητα, γιατί επιτρέπει πληρέστερο καταμερισμό της διανοητικής εργασίας, και υπάρχει μεγαλύτερη αλληλεπίδραση⁸⁰.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως απαραίτητες προϋποθέσεις της καλής κοινωνικής ζωής ο Αριστοτέλης (βλ. Πολιτικά 1325b13 κ.ε.) απαριθμεί τις εξής: α) επάρκεια τροφής, β) ποικιλία τεχνών και τεχνιτών, γ) επαρκή οπλισμό, δ) οικονομική ευπορία, ε) θρησκευτικούς θεσμούς, στ) θεσμούς

⁸⁰ Ross W.D., ό.π., σ. 338

δικαιοσύνης. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό της πόλης θεωρείται από τον φιλόσοφο και το πιο σημαντικό» (Φάκελος Υλικού, σ. 154).

**Η σημασία των θέσεων του Αριστοτέλη
για την πόλη και την προέλευσή της**

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος για την πολιτική σκέψη, υπογραμμίζοντας ότι η πολιτική κοινωνία δεν υπάρχει μόνο συμβατικά, αλλά έχει τις ρίζες της στην ανθρώπινη φύση αν λάβουμε υπόψη τον σκοπό προς τον οποίο κατευθύνεται η ανθρώπινη ζωή· η πολιτισμένη ζωή δεν αποτελεί παρακμή σε σχέση με τη πρωτόγονη ζωή ενός απολίτιστου ανθρώπου, για τον οποίο κάποιος με ρομαντισμό (π.χ Ρουσσώ) πιστεύουν ότι είναι αγνός και αθώος· η οργανωμένη πολιτικά κοινωνία δεν συνιστά τεχνητό περιορισμό της ελευθερίας, αλλά μέσο για την κατάκτησή της. Σ' αυτό το σημείο αντικρούει τις απόψεις ορισμένων σοφιστών που υποστήριζαν ότι οι πολιτικοί θεσμοί και οι νόμοι αποτελούν προϊόντα ανθρώπινα, κοινωνικές συμβάσεις που έρχονται σε σύγκρουση με τις φυσικές διεργασίες. Όταν ο Αριστοτέλης περιγράφει την πολιτική κοινωνία ως προϊόν της φύσης, δεν έχει και την πρόθεση να το αυτονομήσει από την ανθρώπινη βούληση και να την εμφανίσει ανεξάρτητα από τη θέληση μας. Ο άνθρωπος ο ίδιος τη δημιουργεί και τη διατηρεί στη ζωή, όπως θα αναφέρει και παρακάτω (βλ. 7η Ενότητα)⁸¹.

Παράλληλα για μια ακόμη φορά διαπιστώνουμε ότι η ηθική του Αριστοτέλη είναι κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης. Σε κανένα από τα έργα του δεν υπάρχει έστω ένας υπαινιγμός ότι διέκρινε την ηθική (ως ατομική ηθική) από την πολιτική (ως κοινωνική ηθική)⁸².

⁸¹ Ross W.D., ό.π., σσ. 338-9

⁸² Düring I., ό.π., σσ. 206-7

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α 1.1·8, 1252a1-7· b27-32

Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὔσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική. [...]

Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εἶναι ζῆν. διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 - α) Κατά τον Αριστοτέλη όλες οι μορφές κοινωνικής συμβίωσης αποσκοπούν σε κάποιο αγαθό.
 - β) Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι η πολιτική κοινωνία αποτελεί την ανώτερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης.
 - γ) Η αυτάρκεια είναι στόχος που πραγματοποιείται στο πλαίσιο των κωμών.
 - δ) Η πόλις ως μορφή κοινωνικής συμβίωσης συγκροτήθηκε για την επίτευξη πρώτα απ' όλα της ευδαιμονίας.
 - ε) Η φύση ενός πράγματος δεν είναι παρά η ολοκλήρωσή του.
2. Ο Αριστοτέλης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του σκοπού, του τέλους. Σε ποια σημεία των δύο κειμένων αναφέρεται στην έννοια του σκοπού και να τα αναδιατυπώσετε με δικά σας λόγια.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Αρχίζοντας από την τελευταία πρόταση της πρώτης παραγράφου να δώσετε τον ορισμό της πόλης που συνάγεται από το κείμενο. Ποια είναι η έννοια γένους της πόλης και ποια η ειδοποιός διαφορά;
2. Να καταγράψετε τις προκείμενες του συλλογισμού (στην πρώτη παράγραφο) του Αριστοτέλη και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει σχετικά με την πόλη. Να προσέξετε ότι τα σημεία που επεξηγούν όρο ή όρους μιας προκείμενης θα πρέπει να παραληφθούν, ενώ αντίθετα θα πρέπει να γραφούν οι προτάσεις που υπονοούνται.
3. Να ορίσετε τις έννοιες «φύσις», «αυτάρκεια», «τέλος», «τέλειος», «εὐδαιμονία» με βάση το κείμενο της ενότητας.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: *θυρωρός, προϊστάμενος, μισαλλοδοξία, πρόσχαρος, περιοχή, σύγκληση, επικός, άπειρο, αφύσικος, τελώνης.*
2. **άγαθοῦ, τέλος:** Να δημιουργήσεις δύο φράσεις στη νέα ελληνική με τις συγκεκριμένες λέξεις, όπου θα έχουν διαφορετική σημασία από αυτή που έχουν στο κείμενο αναφοράς.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Αφού διαβάσετε την άποψη του Περικλή για τη σχέση πολίτη - πόλης (στο σχολικό βιβλίο, σ. 112 - Θουκ. Β60), να τη συσχετίσετε με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη για το ίδιο θέμα.

Πιστεύω ότι, αν μια πολιτεία βρίσκεται στο σύνολό της σε ακμή, εξυπηρετεί πολύ καλύτερα τους πολίτες παρά όταν οι πολίτες ευτυχούν ο καθένας, αλλά η πολιτεία στο σύνολό της δυστυχεί. Όσο κι αν ένας ιδιώτης ευτυχεί στις ιδιωτικές του υποθέσεις, καταστρέφεται κι ο ίδιος μαζί με την πατρίδα του, αν καταστραφεί εκείνη. Αν όμως δυστυχήσει, ενώ η πατρίδα του ευημερεί,

έχει πολλές ελπίδες να σωθεί. Αφού, λοιπόν, η πολιτεία μπορεί ν' ανθέξει στις δυστυχίες των πολιτών της, ενώ οι πολίτες δεν μπορούν ν' ανθέξουν στην δυστυχία της πολιτείας, πώς είναι δυνατόν να μην την βοηθήσουμε, αλλά να κάνουμε ό,τι σεις τώρα κάνετε; Τσακισμένοι απ' τις προσωπικές συμφορές, παραμελείτε το έργο της κοινής σωτηρίας και στρέφετε τις κατηγορίες σας και εναντίον μου, που σας συμβούλεψα να πολεμήστε, και εναντίον του εαυτού σας που συμφωνήσατε μαζί μου και αποφασίσατε τον πόλεμο.

Θουκυδίδης, Β, 60

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Ηρόδοτος, Ιστορίαι, Α 32.4-9

- Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του ο Σόλων, κάνει έναν αναλογικό συλλογισμό (πρβ. «Γιατί όλα αυτά που είπαμε ... αξίζει να φέρνει τον τίτλο αυτόν»), υποστηρίζοντας πως, όπως καμιά πόλη και καμιά χώρα δεν μπορεί να είναι απόλυτα αυτάρκης, δηλαδή δεν μπορεί να καλύπτει επαρκώς με δικές της δυνάμεις τις ανάγκες της, αλλά είναι ανάγκη να αναπτύσσει εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με άλλες πόλεις και χώρες προκειμένου να προμηθεύεται, να εισάγει όλα τα αγαθά που της χρειάζονται, έτσι και ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι αυτάρκης, είναι αδύνατο να έχει όλα τα αγαθά. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όποιος έχει τα περισσότερα αγαθά και επιπλέον έχει ένα καλό τέλος στη ζωή του, αυτός αξίζει να χαρακτηριστεί ὄλβιος, ευτυχισμένος.

- Ο Σόλων αρχικά διαπιστώνει ότι η απόλυτη αυτάρκεια είναι ανέφικτη Παράλληλα, όμως, αποδέχεται ότι η ευτυχία –τόσο η συλλογική όσο και η ατομική– είναι συνάρτηση σχετικής αυτάρκειας, με την έννοια ότι εξαρτάται από την απόκτηση και την κατοχή των περισσότερων δυνατών αγαθών και μάλιστα με διάρκεια και προοπτική χρόνου. Και ο Σταγειρίτης συνδέει την **αὐτάρκειαν** με την **εὐδαιμονίαν**, θεωρώντας ότι η πρώτη είναι βασική προϋπόθεση της δεύτερης. Γι' αυτό υποστηρίζει πως η αυτάρκεια αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της πόλεως και πρωταρχική επιδίωξή της. Επιπλέον, ο

ιστορικός συσχετίζει την αυτάρκεια με την απόκτηση και την κατοχή ποικίλων αγαθών – όχι μόνο οικονομικών · παρόμοια, ο φιλόσοφος με τον όρο **αυτάρκεια** δηλώνει την επάρκεια των αγαθών –υλικών, ηθικών και πνευματικών– που είναι απαραίτητα για την απόκτηση και διατήρηση της συλλογικής ευτυχίας.

Παράλληλο 2ο Νεμέσιος Εμέσης Περί φύσεως ανθρώπου, 19.8-22

- Αρχικά διακρίνουμε ομοιότητες σε σχέση με τις απόψεις του Πρωταγόρα. Συγκεκριμένα, ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι οι ποικίλες «ανάγκες» του ανθρώπου διαμορφώνονται από τη φύση του και συνδέονται με τις «ατέλειές» της. Σ' αυτό το σημείο είναι φανερή η επίδραση της πρωταγόρειας σκέψης, η οποία αναπτύσσεται στον μύθο του ομώνυμου πλατωνικού διαλόγου, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος, καθώς από τη φύση του ήταν **γυμνός, άνυπόδητος, ἄστρωτος και ἄοπλος**, ανέπτυξε τεχνική και τεχνολογία στηριζόμενος στη λογική του ικανότητα, ώστε να υπερκεράσει τη φυσική του ατέλεια και αδυναμία και να επιβιώσει. Συνεχίζοντας ο Νεμέσιος αναφέρει ότι η δημιουργία κοινωνίας, η συνύπαρξη των ανθρώπων και, κατ' επέκταση, η συγκρότηση πόλεων, είναι προϊόν ανάγκης. Παρόμοια, ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι συγκρότησαν πόλεις σε μεταγενέστερο στάδιο της πολιτισμικής τους εξέλιξης, προκειμένου να προστατευθούν από τα θηρία και να επιβιώσουν. Στη συνέχεια η δημιουργία πόλεων έδωσε αποφασιστική ώθηση στην περαιτέρω ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ο Νεμέσιος υποστηρίζει ότι ο «άνθρωπος από τη φύση του ζει ομαδικά και είναι ζώο πολιτικό», μία φράση που παραπέμπει στον Αριστοτέλη. Ακόμη, ο χριστιανός επίσκοπος δανείζεται από τον Αριστοτέλη την έννοια της αυτάρκειας ως βασικού συντελεστή συλλογικής προόδου και εὐδαιμονίας. Συγγένεια με την αριστοτελική σκέψη διακρίνουμε επίσης στην αντίληψη ότι οι κοινωνίες των ανθρώπων εξελίσσονται κατόπιν επιλογών των ανθρώπων και ελεύθερης βούλησης. Η αντίληψη αυτή σαφώς συνυπάρχει με μια τελεολογική θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων.

- Η σκέψη που αναπτύσσει ο Νεμέσιος έχει καθαρά τελεολογικό χαρακτήρα, καθώς κάθε ιδιότητα του ανθρώπου υπηρετεί έναν σκοπό, έχει έναν προορισμό. Επίσης, τελεολογικά ερμηνεύεται και η συγκρότηση κοινωνιών και πόλεων. Επιπλέον, είναι φανερή η αντίληψη ότι το τέλος , ο σκοπός, νοείται ως τελείωσις, ως ολοκλήρωση. Από την άλλη μεριά, η τελεολογία, η θεώρηση ότι τα πράγματα έχουν σκοπούς ή αιτίες και ερμηνεύονται από τον σκοπό ή τον σχεδιασμό τον οποίο υπηρετούν, αποτελεί βασικό «ερμηνευτικό κλειδί» της αριστοτελικής σκέψης.

Διδακτική Ενότητα 17η - Ο άνθρωπος ζῶον πολιτικόν

Ερμηνευτικά σχόλια

πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον: Ο Αριστοτέλης προτίθεται να διακρίνει την περίπτωση την πολιτική κοινωνία των ανθρώπων από κοινωνίες ζώων που αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν όλα μαζί μια κοινή δραστηριότητα (τα λεγόμενα «**πολιτικά ζῶα**» με μεταφορική σημασία).

Στη συγκεκριμένη ενότητα εισάγεται απόδειξη της θέσης ότι ο άνθρωπος είναι «ζῶον πολιτικόν»:

- ο Ο Αριστοτέλης ξεκινά από τη γνωστή θέση του ότι **η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και χωρίς αιτία (οὐθὲν γάρ, ὥς φαμέν, μάτην ἢ φύσιν ποιεῖ).** Πρόκειται για φράση που επαναλαμβάνει ο Αριστοτέλης σε πολλές πραγματείες του. Βλέπουμε, λοιπόν, για μια ακόμη φορά το βασικό αξίωμα του Αριστοτέλη που είναι η σκοπιμότητα όλων των φυσικών όντων. Οι φυσικές υπάρξεις κινούνται από μόνες τους προς κάποιον σκοπό (**τελεολογική αντίληψη**). Προνομιακός χώρος της τελεολογίας είναι η βιολογία: Σχεδόν όλα τα παραδείγματα που φέρνει ο φιλόσοφος αντλούνται από την έμβια φύση· γίνεται αναφορά στα σχήματα των δοντιών, που είναι όπως είναι για να εξυπηρετούν την πρόσληψη και την επεξεργασία των τροφών, στις στοχευμένες ενέργειες μυρμηγκιών και μελισσών για την επιβίωση της κοινότητάς τους, στην ύπαρξη και λειτουργία των φύλλων χάριν των καρπών. Βασίζεται, λοιπόν, ο Αριστοτέλης στη βιολογία και επεκτείνει το τελεολογικό ερμηνευτικό μοντέλο του και σε άλλα πεδία των φυσικών επιστημών (Φάκελος Υλικού, σ.162). Η Φύση δημιούργησε τα ζῶα και τον άνθρωπο.

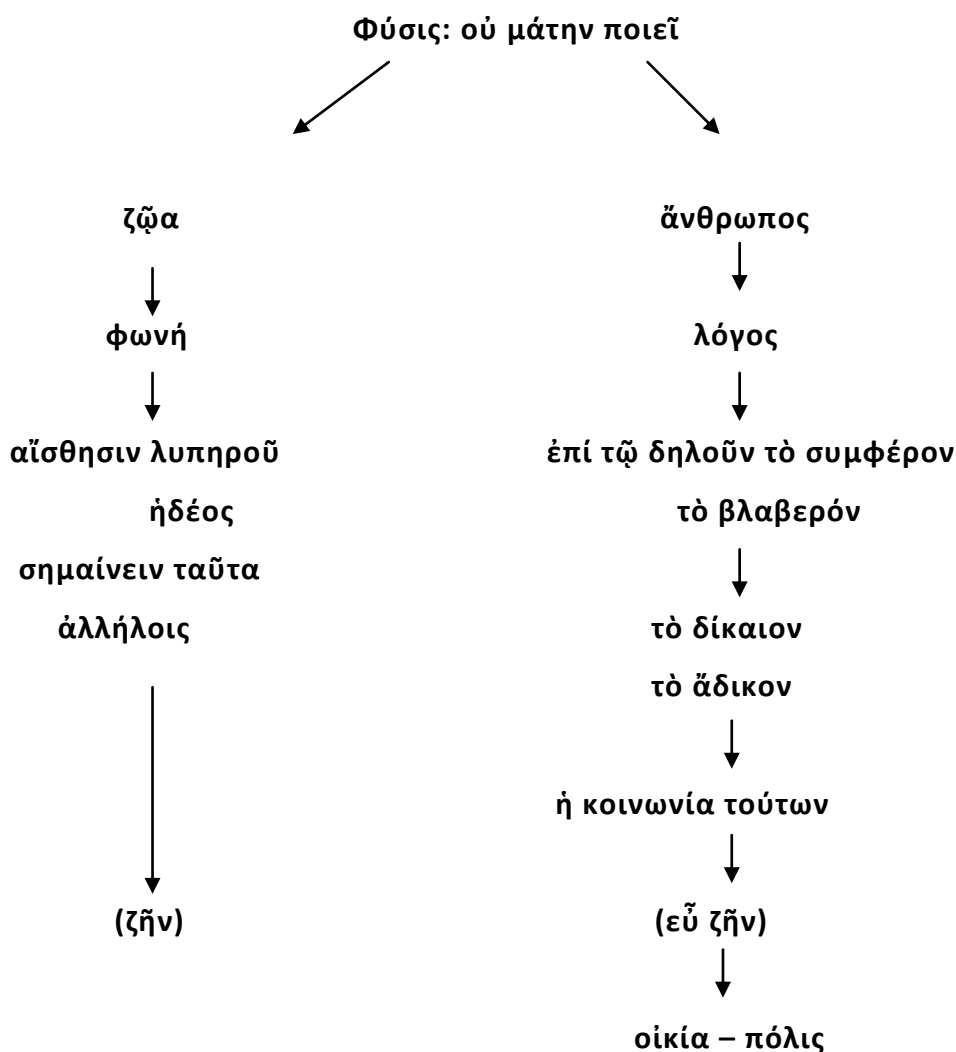
- ο **ἡ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζῶις**: Η απλή φωνή των ζώων, ο άναρθρος ήχος είναι απλώς ένα μέσο επικοινωνίας που έχουν τα ζώα και με το οποίο εκφράζουν αναμεταξύ τους μόνο τη λύπη και την ευχαρίστηση.
- ο **λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῶων**: Ο άνθρωπος εντάσσεται στο σύνολο των αγελαίων ζώων (έννοια γένους) και η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου από τα ζώα και κατ' επέκταση της ανθρώπινης κοινωνίας έναντι των κοινωνιών που σχηματίζουν τα υπόλοιπα ζώα είναι ο λόγος. Η έννοια του λόγου καλύπτει και τη σκέψη/λογική και την έκφρασή της/γλώσσα (ως σύστημα σημείων και ως συγκεκριμένη έκφραση). [Βέβαια, για τον λόγο ως διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπου είχε μιλήσει με πολύ ενθουσιασμό ήδη ο Ισοκράτης, αλλά και ο Σωκράτης είχε υποστηρίξει, ότι ο λόγος είναι η προϋπόθεση για τον πολιτικό εν γένει βίο των ανθρώπων.⁸³] Ο άνθρωπος έχει την ικανότητα του λόγου με την οποία μπορεί να εκφράζει ηθικές έννοιες όπως φανερό-βλαβερό, δίκαιο-άδικο και άλλες παρόμοιες. Όλες αυτές οι έννοιες αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους οι άνθρωποι.
- ο **ἡ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν**: Η σύλληψη και η έκφραση των «ηθικών» εννοιών είναι στην πραγματικότητα, που οδήγησε στη γένεση και τη λειτουργία των διαφόρων μορφών κοινωνικής συμβίωσης.

Γίνεται, έτσι, φανερό ότι ο άνθρωπος οδηγήθηκε στον πολιτικό βίο χάρη στο δώρο που του έκανε η Φύση δηλαδή τον λόγο. Αν λάβουμε υπόψη ότι τίποτα η Φύση δεν κάνει άσκοπα, καταλαβαίνουμε ότι ο ανθρώπινος λόγος είναι η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι «φύσει πολιτικόν ζῶον»⁸⁴.

⁸³ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 189

⁸⁴ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 189-190

Δεν πρόκειται απλώς για σχέσεις αλληλεπίδρασης σαν αυτές που αναπτύσσουν τα ζώα μεταξύ τους και με το περιβάλλον· οι σχέσεις των πολιτών έχουν έλλογο χαρακτήρα: υποστηρίζονται από τον λόγον, τη λογική και τη γλώσσα. Επομένως, η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή, εξάλλου, είναι και μια παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης λόγος: σχέση. Μέσω του λόγου οι άνθρωποι σημασιοδοτούν, κατανοούν και σημαίνουν διακρίσεις που αποτελούν συστατικό πυρήνα της πολιτικής κοινωνίας: το ωφέλιμο και το βλαβερό, το δίκαιο και το άδικο. Η ηθική διάσταση των ανθρώπινων σχέσεων μόνο μέσα στο λογικό περιβάλλον της κοινωνίας νοηματοδοτείται και αξιολογείται (Φάκελος Υλικού σ.151)

Ἄρα ο ἄνθρωπος εἶναι φύσει «**πολιτικόν ζῷον**».

Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του μέσω ενός παραγωγικού συλλογισμού και αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι «**φύσει ζῷον πολιτικόν**». Ο συλλογισμός αυτός έχει ως εξής:

- **1η προκείμενη:** Η φύση δεν κάνει τίποτε δίχως λόγο και αιτία.
- **2η προκείμενη:** Η φύση έδωσε στον άνθρωπο **ως εργαλείο τον λόγο** (εργαλείο ανώτερο από την απλή φωνή που έδωσε στα ζώα), **για να μπορεί να αντιλαμβάνεται και να κάνει φανερό** το ωφέλιμο και το βλαβερό, το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, [**ανιούσα κλίμακα**] βασικά στοιχεία για τη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας.
- **Συμπέρασμα:** Συνεπώς, αφού η φύση έδωσε, όχι τυχαία, στον άνθρωπο τον λόγο, δηλαδή το εργαλείο με το οποίο μπορεί να ζει σε πολιτικές κοινωνίες, συνάγεται ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως «**ζῷον πολιτικόν**».

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης Πολιτικά, Α 1.10-11, 1253a7-18

Διότι δὲ πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος ζῷον πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου ζώου μᾶλλον, δῆλον. οὐθὲν γάρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσις ποιεῖ· λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων· ἢ μὲν οὖν φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἡ φύσις αὐτῶν ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἴσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα σημαίνειν ἀλλήλοις), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον· τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν· ἢ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ φωνής και λόγου σύμφωνα με το κείμενο αναφοράς;

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Να παρουσιάσετε τον βασικό συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι **φύσει πολιτικὸν ζῷον**.
2. Να εντοπίσετε τα σημεία στα οποία φαίνεται η τελεολογική σκέψη του Αριστοτέλη και να τα εξηγήσετε με λίγα λόγια.

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. **λυπηροῦ, συμφέρον, δίκαιον, ἄδικον, κακοῦ**: Χρησιμοποιώντας τις συγκεκριμένες λέξεις σε απρόσωπες εκφράσεις να σχηματίσετε αντίστοιχα φράσεις της νέας ελληνικής.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο από τα Πολιτικά του Αριστοτέλη και αξιοποιώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε γιατί είναι σημαντικό για τον άνθρωπο να ζει σε μία οργανωμένη κοινωνία.

Όλα αυτά κάνουν φανερό ότι η πόλη ανήκει στην κατηγορία των πραγμάτων που υπάρχουν εκ φύσεως και ότι ο άνθρωπος είναι ένα ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη (πολιτικὸν ζῷον)· ο δίχως πόλη άνθρωπος (θέλω να πω: ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος, όχι ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία) ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή είναι ένα ον ανώτερο από τον άνθρωπο· είναι σαν εκείνον που ο Όμηρος τον στόλισε με τους χαρακτηρισμούς «άνθρωπος δίχως σοί, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό»· αυτός ο άνθρωπος, ο δίχως πόλη από τη φύση του, είναι —την ίδια στιγμή— και άνθρωπος που παθιάζεται με τον πόλεμο: είναι σαν ένα απομονωμένο πιόνι στο παιχνίδι των πεσσών.

Αριστοτέλης, Πολιτικά Α6

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο κείμενο Τόμας Χομπς Περί του πολίτη, 5.5-6

- Κατά τον Αριστοτέλη ο άνθρωπος είναι **φύσει πολιτικὸν ζῷον**, θέση την οποία στηρίζει τελεολογικά και εξελικτικά. Η θεωρία του Αριστοτέλη

διαμορφώθηκε στις συνθήκες της πόλης-κράτους και αποτελεί απάντηση-αντίδραση στις διδασκαλίες σοφιστών σχετικά με τη συγκρότηση της πόλης. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Τόμας Χομπς, «η συναίνεση των εν λόγω πλασμάτων (δηλαδή των μελισσών και των άλλων παρόμοιων ζώων) είναι φυσική, ενώ των ανθρώπων είναι αποτέλεσμα μόνο συνθήκης, δηλαδή τεχνητή». Καθώς ο άνθρωπος είναι εγωιστικό, ανταγωνιστικό ον, αναπόφευκτα οδηγείται στη γενικευμένη σύγκρουση. Έτσι, η συμφωνία μεταξύ των ανθρώπων να παραιτηθούν από την απεριόριστη, χωρίς όρια, ελευθερία τους και από τα φυσικά τους δικαιώματα με στόχο τη συγκρότηση κοινωνιών και την ειρηνική τους συνύπαρξη προβάλλει ως αναπόφευκτη, ως «αναγκαίο κακό». Η φυσική κατάσταση της απεριόριστης ελευθερίας, η οποία όμως δεν αποτελεί ιδανική κατάσταση αλλά προκαλεί έριδες και συγκρούσεις. Ο Χομπς, ζώντας σε περίοδο έντονων ανταγωνισμών, ταραχών και συγκρούσεων, προβάλλει μια απαισιόδοξη εκδοχή του ανθρώπινου πεπρωμένου, σύμφωνα με την οποία μόνο με μια τεχνητή σύμβαση ο άνθρωπος θα κατανικήσει την ανταγωνιστική φύση του και θα κατορθώσει να ζήσει με ειρήνη και ασφάλεια. Με άλλα λόγια, συνδέει την ειρήνη με την υποταγή στην ανώτερη και απόλυτη εξουσία και πρεσβεύει πως είναι αναγκαία μια καταναγκαστική εξουσία, η οποία καταργώντας την ελεύθερη ατομική βούληση και φοβίζοντας τους επίδοξους παραβάτες του νόμου θα εγγυάται την τήρηση του κοινωνικού συμβολαίου υπεράνω κάθε αμφισβήτησης και ατομικής διαφοροποίησης.

2ο Παράλληλο κείμενο Γρηγόριος Νύσσης Λόγος περὶ εὐποιΐας, 9.103-104

- Ο Γρηγόριος Νύσσης διατυπώνει ηθικές προτροπές που σχετίζονται με την αξία του μέτρου στη ζωή των ανθρώπων, η τήρηση του οποίου αποτελεί βασικό στοιχείο του ενάρετου βίου. Σ' αυτό το σημείο είναι προφανής η συγγένεια των παραινέσεών του με την αριστοτελική ηθική, αν και απουσιάζουν από το κείμενό του οι λεπτές επισημάνσεις του αρχαίου φιλόσοφου σχετικά με τις περιστάσεις-συνθήκες που προσδιορίζουν το υποκειμενικό μέσο.

Διδακτική ενότητα 18η - Η αρχή της πλειοψηφίας

Ερμηνευτικά σχόλια

ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν.: Το βασικό θέμα είναι το ακόλουθο ερώτημα: εἶναι καλύτερο για την πόλη τη διακυβέρνησή της να την έχουν στα χέρια τους οι πολλοί ή μήπως οι λίγοι αλλά άριστοι;

Στην πολιτική ορολογία της αρχαίας Αθήνας ο όρος **πλῆθος** δηλώνει τον **δῆμον**, τη μεγάλη πλειονότητα του λαού, το σύνολο των πολλών και φτωχότερων πολιτών. Ο **δῆμος** συγκρούεται πολιτικά με τους **ὀλίγους** ή **ἀρίστους**, δηλαδή τους πλουσιότερους πολίτες που κατά κανόνα έχουν και ευγενική-αριστοκρατική καταγωγή.

Το ύφος του Αριστοτέλη βέβαια είναι διστακτικό, όπως φαίνεται και απ' τις παρακάτω εκφράσεις (στο πρωτότυπο): **μᾶλλον, δόξειεν ἂν λέγεσθαι, τινά ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν**. Αυτό το ύφος μπορεί να δικαιολογηθεί, αφού ο φιλόσοφος αναλύει και διερευνά, εμβαθύνει στα μέρη και το όλον και στόχος του είναι να μην παραλειφθεί κάποια πτυχή του θέματος ανεξερεύνητη⁸⁵.

Η αθροιστική θεωρία

τοὺς γὰρ πολλούς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων: Ο Αριστοτέλης προχωρεί στη διατύπωση της γνωστής ως αθροιστικής θεωρίας, μιας θεωρίας που αποτελεί το βασικό έως σήμερα επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας. Η ιδέα ήταν παλιά, ήδη διατυπωμένη στον Όμηρο περιγράφοντας (στη ραψωδία Ν της Ιλιάδας) μια φοβερή μάχη Αχαιών-Τρώων δίπλα στα καράβια, βάζει

⁸⁵ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης ΚΕΕ, σ. 85, βλ. και υποσημείωση 30 στην ίδια σελίδα

κάποια στιγμή στο στόμα του Ποσειδώνα την ακόλουθη φράση, με την οποία ο θεός θέλει να εμψυχώσει τον ήρωα Ιδομενέα (στ. 237): «*κι οι πιο αχαμνοί, σαν πουν να σμίξουνε, κάτι θα κάνουν πάντα*» («συμφερτή δ' ἀρετή πέλει ἀνδρῶν καὶ μάλα λυγρῶν»). Αναμφισβήτητα ο Αριστοτέλης λαμβάνει υπόψη του τη συμμετοχή των Αθηναίων πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου, όπου λαμβάνονταν οι ορθές αποφάσεις (πβ. Επιτάφιος 40): οι πολλοί ως σύνολο, ως οργανική ολότητα, αποκτώντας συλλογική συνείδηση υπερτερούν από τα άτομα. Κεντρική ιδέα της αθροιστικής θεωρίας είναι ότι το πλήθος ως σύνολο είναι «καλύτερο» ή και ισχυρότερο από τους λίγους ή τον ένα.

ὥς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δεῖπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μόριον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως: Ο Αριστοτέλης φαίνεται να πιστεύει ότι η φρόνηση και η αρετή είναι αθροίσμα μεγέθη. Η υπεροχή του συνόλου έγκειται ακριβώς στο ότι συγκεντρώνει τις αρετές των μελών του, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συμπληρωματικότητα. Ανάλογα με τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη (αρετή, φρόνηση, πλούτος) η υπεροχή αυτή είναι ηθική, διανοητική και υλική⁸⁶. Με το **οἷον** εισάγεται ένα παράδειγμα (εμπειρική μέθοδος).

διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν: ο ένας κρίνει ένα μέρος, ο άλλος ένα άλλο, και όλοι μαζί το σύνολο· Με βάση τις παραπάνω σκέψεις ο Αριστοτέλης σπεύδει να συμπεράνει ότι σε άλλους τομείς, λ.χ. στις κρίσεις για τη μουσική και την ποίηση, η γνώμη των πολλών είναι προτιμότερη από τη γνώμη των ολίγων⁸⁷. Στο σημείο αυτό εισάγεται με τη μορφή συμπεράσματος (βλ. **διὸ καὶ ...**) ένα νέο τεκμήριο, το οποίο προέρχεται από τον χώρο της τέχνης. Η φράση δεν λειτουργεί ως πρόταση-κατακλείδα.

⁸⁶ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 243

⁸⁷ Ross W., ό.π., σ. 362

**Σχολιασμός και κριτική των απόψεων του Αριστοτέλη
για την αθροιστική θεωρία**

Πράγματι στα πρακτικά ζητήματα, ο ισχυρισμός του είναι κατά βάθος σωστός. Ένα σχέδιο διατυπωμένο από έναν ή λίγους ευφυείς (ειδικούς) ανθρώπους, όταν εξεταστεί με βάση τον κοινό νου των περισσοτέρων ανθρώπων μέσης ευφυΐας, συμβαίνει συχνά να παρουσιάζει ελαττώματα τα οποία οι εμπνευστές του δεν είχαν καν υποψιαστεί⁸⁸.

Σύμφωνα με το σχόλιο του σχολικού βιβλίου (Φιλοσοφικός Λόγος σ.198) ο Αριστοτέλης αντιβαίνει στην άποψη την οποία υποστήριξαν ο Σωκράτης, ο Πλάτων ότι δηλαδή μόνο η κρίση του ειδήμονα ανθρώπου, του φιλοσόφου έχει κύρος. Η πρωτοτυπία του Αριστοτέλη έγκειται στην ανακάλυψη ότι σε πολιτικά και αισθητικά ζητήματα η ενωμένη κριτική δύναμη ενός ανώνυμου πλήθους είναι μεγαλύτερη από την κριτική δύναμη ενός ειδικού. Ο Αριστοτέλης έχει ρεαλιστικότερη αντίληψη για την κοινωνία απ' ό,τι ο Πλάτων. Για τον Αριστοτέλη οι άνθρωποι εξαιρετικής υπεροχής, όπως για παράδειγμα οι «φιλόσοφοι» είναι σπάνιοι· έτσι είναι προτιμότερο να συσκέπτονται όλοι και να εκφέρουν κρίση.

Φυσικά ο Αριστοτέλης προϋποθέτει εν προκειμένω α) ορισμένο πολιτιστικό επίπεδο, γιατί δεν θέλει να εφαρμόσει την αθροιστική θεωρία του σε ανθρώπους αμόρφωτους όπως τα ζώα β) ότι μιλάμε για ελεύθερους ανθρώπους, οι οποίοι δεν κάνουν τίποτε αντίθετο με το νόμο. Εξάλλου, τονίζει σαφώς ότι πρόκειται μόνο για ένα επιχείρημα υπέρ της ανάθεσης ορισμένων συλλογικών καθηκόντων στους πολλούς, και όχι υπέρ της άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας από άτομα των λιγότερο μορφωμένων τάξεων⁸⁹.

Ο Αριστοτέλης υπερασπίζεται ως αποτελεσματικότερη την άσκηση της εξουσίας από τους πολλούς, καθώς θεωρεί ότι η λαϊκή κυριαρχία μπορεί να εξασφαλίσει καλύτερα τους στόχους της συλλογικής ευτυχίας συγκριτικά με

⁸⁸ Ross W., ό.π., σ. 362

⁸⁹ Düring I., ό.π., σσ. 293-5

τις περιπτώσεις που την εξουσία την ασκεί ένας μονάρχης ή βασιλιάς ή οι ολίγοι ευγενείς ή πλούσιοι (Φάκελος Υλικού, σ. 168) Αλλά για τον Αριστοτέλη ακόμα προτιμότερο σύστημα διακυβέρνησης είναι η «**πολιτεία**». Πρόκειται για μορφή ιδεώδους πολιτεύματος που στηρίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας και στο οποίο η πλειονότητα των πολιτών ασκεί την εξουσία αποσκοπώντας στο συλλογικό συμφέρον και σεβόμενη τον νόμο.

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ 6.3-4, 1281a39-b10

Περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ἔστω τις ἕτερος λόγος· ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λέγεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπορίαν τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν. τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὅμως ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων, οὐχ ὥς ἕκαστον ἄλλ' ὥς σύμπαντας, οἷον τὰ συμφορητὰ δεῖπνα τῶν ἐκ μιᾶς δαπάνης χορηγηθέντων· πολλῶν γὰρ ὄντων ἕκαστον μόνον ἔχειν ἀρετῆς καὶ φρονήσεως, καὶ γίνεσθαι συνελθόντων, ὥσπερ ἓνα ἄνθρωπον τὸ πλῆθος, πολὺποδα καὶ πολὺχειρα καὶ πολλὰς ἔχοντ' αἰσθήσεις, οὕτω καὶ περὶ τὰ ἦθη καὶ τὴν διάνοιαν. διὸ καὶ κρίνουσιν ἄμεινον οἱ πολλοὶ καὶ τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ποιο είναι το πολίτευμα που φαίνεται να επιδοκιμάζει ο Αριστοτέλης; Να επισημάνετε τις σχετικές εκφράσεις.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποιο ερώτημα θέτει ο Αριστοτέλης και ποια απάντηση δίνει ο ίδιος; Με ποια επιχειρήματα τεκμηριώνει την απάντησή του;

Ασκήσεις λεξιλογικές

- 1. ἔστω, δόξειεν, συνελθόντας, ἔχειν, κρίνουσιν:** Να γράψετε για κάθε ένα ρηματικό τύπο από δύο παράγωγα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) της νέας ελληνικής.

Άσκηση παράλληλου κειμένου

Να συγκρίνετε τις θέσεις του Αριστοτέλη όπως διατυπώνονται στο κείμενο αναφοράς με όσα υποστηρίζει ο ίδιος στο ακόλουθο χωρίο, εκφράζοντας και την προσωπική σας άποψη:

Αυτός που δίνει την εντολή να κυβερνά τα πάντα ο νόμος ορίζει να κυβερνά ο θεός μόνο και το λογικό. Αντίθετα, αυτός που θεωρεί προτιμότερο να εξουσιάζει ο κάθε άνθρωπος εγκαθιστά μαζί με αυτόν στην εξουσία και το θηρίο· διότι και οι επιθυμίες του ανθρώπου μοιάζουν με του θηρίου, αλλά και τα πάθη της ψυχής διαφθείρουν ακόμα και τους άριστους άνδρες, όταν γίνουν άρχοντες.

Αριστοτέλης, Πολιτικά , 1287a 32-36

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο Κείμενο Πλάτων, Κρίτων 44c-d & 2ο Παράλληλο Κείμενο Ξενοφών, Άπομνημονεύματα, Γ 6.17-18

- Στα παραπάνω αποσπάσματα διαφαίνεται η δυσπιστία του Σωκράτη για τη γνώμη των πολλών και αμόρφωτων –έναντι των ειδικών–, καθώς αυτοί, κατά τη γνώμη του, δεν πληρούσαν το κριτήριο της αλήθειας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η γνώμη που έχει βαρύτητα και αξιοπιστία είναι αυτή των ειδικών και πεπαιδευμένων και όχι των πολλών και αμαθών, οι οποίοι δεν έχουν σύνεση, δεν έχουν επίγνωση ούτε όσων λένε ούτε όσων πράττουν και, γι' αυτό, ενεργούν απερίσκεπτα και συγκυριακά και δεν έχουν υπόληψη. Η παιδεία που έχουν λάβει δεν τους παρέχει τα εφόδια ώστε να διαμορφώσουν ηθική προσωπικότητα και στοχαστικό μυαλό και, έτσι, είναι άπειροι αλήθειας (δες και παραπάνω σχόλια)

3ο Παράλληλο Κείμενο Νικολό Μακιαβέλι, Ο Ηγεμόνας, 18

- Ο συγγραφέας κάνει ένα μάθημα ωμής –και σε πολλά σημεία απάνθρωπης– πολιτικής πρακτικής φιλοσοφίας, διότι θεωρεί αυτόν τον τύπο ηγεμόνα ως τη μόνη ρεαλιστική πρόταση άσκησης της εξουσίας, η οποία ανταποκρίνεται στη μεταβατική εποχή στην οποία έζησε.
- Η απαξιωτική αντίληψη για τους πολλούς, για τον λαό, σε καμία περίπτωση δεν έχει ομοιότητες με όσα αναφέρει για το πλήθος ο Αριστοτέλης.

Διδακτική Ενότητα 19η - Το πολίτευμα της δημοκρατίας

Ερμηνευτικά σχόλια

Επειδή η δημοκρατία είναι εξελισσόμενη πραγματικότητα ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει πέντε διαφορετικούς τύπους δημοκρατίας (με την αριστοτελική σημασία του όρου) που διακρίνονται μεταξύ τους κατά το χαρακτήρα των θεσμών και του λαού, στον οποίο εμφανίζονται. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ανήκουν στην κατηγορία των «παρεκβάσεων», γιατί όλες αυτές οι παραλλαγές αποβλέπουν στο συμφέρον των απόρων, και όχι στο κοινό συμφέρον.

Δημοκρατία ονομάζεται «το πολίτευμα στο οποίο η ισχύς και η κυριαρχία (κράτος) ανήκουν στον πολύ λαό (δῆμον), δηλαδή στην πλειονότητα των φτωχότερων τμημάτων του πληθυσμού σε διάκριση προς τους ολίγους, τους πλουσιότερους πολίτες. Σταδιακά η λέξη δῆμος έφτασε να σημαίνει και το σύνολο των ελεύθερων πολιτών μιας πόλης που είχε δημοκρατία.

Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τη **δημοκρατία** παρέκβαση (ατελή και υποδεέστερη μορφή) του ορθού πολιτεύματος που ο ίδιος ονομάζει **πολιτεία** (Πολιτικά 1279a28-31): *όταν ασκούν την εξουσία ο ένας ή οι ολίγοι ή οι πολλοί αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, τότε τα πολιτεύματα αυτά υποχρεωτικά είναι ορθά. Αντίθετα είναι παρεκβατικά, όταν η άσκηση της εξουσίας αποβλέπει στο ατομικό συμφέρον του ενός ή των λίγων ή των πολλών. Τόσο η πολιτεία όσο και η δημοκρατία κυβερνώνται με βάση την αρχή της πλειοψηφίας· η διαφορά τους έγκειται στο ότι η πολιτεία μεριμνά για το συμφέρον του συνόλου των πολιτών, ενώ η δημοκρατία για το πλήθος, την πλειονότητά τους (Φάκελος Υλικού, σελ. 175).*

1. **Δημοκρατία μὲν οὖν ἔστι πρώτη:** Πρόκειται για τη δημοκρατία που χαρακτηρίζεται από το ότι πλούσιοι και φτωχοί έχουν καταρχήν τα ίδια πολιτικά δικαιώματα (ισοπολιτεία), και από το ότι ούτε οι μεν ούτε οι δε

είναι οι κυρίαρχοι. Επομένως, επικρατεί η άποψη της πλειοψηφίας. Σε αυτήν τη δημοκρατία υπάρχει **έλευθερία** και **ισότητα**:

- Η ελευθερία είναι πρώτα πολιτική, το να άρχουν και να άρχονται όλοι οι πολίτες με τη σειρά, να εναλλάσσονται δηλαδή όλοι οι πολίτες στα πολιτικά αξιώματα, και ύστερα ατομική το να ζει ο κάθε πολίτης όπως ο ίδιος θέλει. Προφανώς δεν πρόκειται για την ελευθερία του να κάνει κανείς οτιδήποτε, γιατί αυτή ταιριάζει σε δούλους, αλλά για την ελευθερία του να πράττει κανείς σύμφωνα με τη βούλησή του ως πολίτης. Η ελευθερία είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, όχι μόνο με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό μπορεί κανείς να ζει ως βούλεται (γνώρισμα του δούλου είναι τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται), αλλά και με το νόημα ότι στο πολίτευμα αυτό τα αξιώματα προορίζονται για όλους τους πολίτες· γνώρισμα της ελευθερίας, λέει αλλού στο ίδιο έργο ο Αριστοτέλης, είναι **τὸ ἐν μέρει (= με τη σειρά) ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν**.
- Η έννοια της ισότητας η οποία βασίζεται στον αριθμό και όχι στην αξία, είναι στα δημοκρατικά πολιτεύματα η πεμπτουσία της δικαιοσύνης, δικαιοσύνη είναι τελικά η θέληση των περισσοτέρων⁹⁰. Επιπλέον, καθένας από τους πολίτες θεωρεί τον εαυτό του ίσο με τους υπολοίπους, με αποτέλεσμα η δημοκρατία να είναι ασυμβίβαστη είτε με τις αποκαλούμενες ως «χαρισματικές προσωπικότητες» είτε με την υπερβολική δύναμη ενός ηγέτη. Η ισότητα, πάλι, είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας με το νόημα ότι το δικαίωμα να καταλαμβάνουν αξιώματα στην πολιτεία το έχουν όλοι οι πολίτες ὁμοίως. Οι δύο μεγάλες κοινωνικές ομάδες –οι οικονομικά ασθενείς, που είναι οι περισσότεροι, και οι πλούσιοι, που είναι λίγοι– έχουν τα ίδια δικαιώματα και προνόμια.
- Σε αυτή τη μορφή δημοκρατίας **κύριον** (δηλαδή φορέας της πολιτικής εξουσίας, ανώτατη αρχή) είναι **τὸ δόξαν τοῖς πλείοσιν** (δηλαδή οι αποφάσεις των πολλών). Σε αυτό το σημείο εισάγεται μια διαχρονική αρχή του δημοκρατικού πολιτεύματος, η αρχή της πλειοψηφίας. Ασφαλώς, η αρχή της πλειοψηφίας κατοχυρώνει τη δημοκρατία, εφόσον

⁹⁰ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σσ. 211-2

–βάσει της αρχής της ελευθερίας και της ισότητας– συμμετέχουν όλοι οι πολίτες, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς, στην άσκηση της εξουσίας, στις πολιτικές διαδικασίες. **Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνεται η λαϊκή κυριαρχία , η οποία αποτελεί θεμέλιο του πολιτεύματος.**

Κείμενο Αναφοράς: Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 4.2-3, 1291b30-39

Δημοκρατία μὲν οὖν ἔστι πρώτη μὲν ἢ λεγομένη μάλιστα κατὰ τὸ ἴσον. ἴσον γάρ φησιν ὁ νόμος ὁ τῆς τοιαύτης δημοκρατίας τὸ μηδὲν μᾶλλον ὑπερέχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίους εἶναι ὁποτέρουσοῦν, ἀλλ' ὁμοίους ἀμφοτέρους. εἴπερ γὰρ ἐλευθερία μάλιστ' ἔστιν ἐν δημοκρατίᾳ, καθάπερ ὑπολαμβάνουσί τινες, καὶ ισότης, οὕτως ἂν εἴη μάλιστα, κοινωνούντων ἀπάντων μάλιστα τῆς πολιτείας ὁμοίως. ἐπεὶ δὲ πλείων ὁ δῆμος, κύριον δὲ τὸ δόξαν τοῖς πλείοσιν, ἀνάγκη δημοκρατίαν εἶναι ταύτην. ἐν μὲν οὖν εἶδος δημοκρατίας τοῦτο·

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Ποιο εἶναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δημοκρατίας κατὰ τον Αριστοτέλη;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Η μορφή δημοκρατίας στην οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης προϋποθέτει την ελευθερία και την ισότητα. Ποιο εἶναι το ακριβές περιεχόμενό τους στο συγκεκριμένο κείμενο;

Ασκήσεις παράλληλων κειμένων

- Α.** Ποια ουσιώδη διαφορά υφίσταται κατὰ τον Αριστοτέλη μεταξύ της δημοκρατίας που περιγράφει στο Κείμενο Αναφοράς και στο παρακάτω Παράλληλο Κείμενο; Να την εξηγήσετε σύντομα.

Μια άλλη μορφή δημοκρατίας είναι αυτή στην οποία ισχύουν όλα τα προηγούμενα, η υπέρτατη όμως αρχή είναι τώρα ο λαός, όχι ο νόμος· είναι η περίπτωση κατά την οποία τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον νόμο· αυτό συμβαίνει όταν στην πόλη υπάρχουν και δρουν δημαγωγοί. Στις δημοκρατικές πόλεις που κυβερνιούνται κατά τον νόμο, δεν κάνει ποτέ την εμφάνισή του δημαγωγός, αλλ' είναι οι άριστοι πολίτες που έχουν την πρωτοκαθεδρία. Οι δημαγωγοί κάνουν την εμφάνισή τους εκεί όπου οι νόμοι δεν αποτελούν την υπέρτατη αρχή.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, Δ 26

Β. Να συγκρίνετε τα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας όπως τα περιγράφει στο κείμενο Αναφοράς ο Αριστοτέλης με όσα διατυπώνει στον Επιτάφιο λόγο ο Περικλής (Β 37).

Το πολίτευμα που έχουμε σε τίποτε δεν αντιγράφει τα ξένα πολιτεύματα. Αντίθετα, είμαστε πολύ περισσότερο εμείς παράδειγμα για τους άλλους παρά μιμητές τους. Το πολίτευμά μας λέγεται Δημοκρατία, επειδή την εξουσία δεν την ασκούν λίγοι πολίτες, αλλά όλος ο λαός. Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι μπροστά στον νόμο για τις ιδιωτικές τους διαφορές. Για τα δημόσια αξιώματα προτιμώνται εκείνοι που είναι ικανοί και τα αξίζουν και όχι εκείνοι που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη. Κανείς, αν τύχει και δεν έχει κοινωνική θέση ή αν είναι φτωχός, δεν εμποδίζεται γι' αυτό να υπηρετήσει την πολιτεία, αν έχει κάτι άξιο να προσφέρει. Στη δημόσια ζωή μας είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπομε ο ένας τον άλλο, δεν θυμώνουμε με τον γείτονά μας αν διασκεδάζει, και δεν του δείχνουμε όψη πειραγμένου που, αν ίσως δεν τον βλάπτει, όμως τον στενοχωρεί. Αν, ωστόσο, η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στα δημόσια πράγματα, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους και, μάλιστα, σε όσους έχουν γίνει για να προστατεύουν τους αδυνάτους και όσους που, αν και άγραφοι, είναι ντροπή να τους παραβαίνει κανείς.

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

1ο Παράλληλο Κείμενο Θουκυδίδης Ίστορίαι Ζ 39

- Προβάλλεται κατεξοχήν η αρχή της (πολιτικής) ισότητας που υπάρχει σε μια δημοκρατούμενη πόλη. Επίσης παρουσιάζεται ως συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος η δικαιοσύνη. Στη δημηγορία του Αθηναγόρα τονίζεται ο καταλυτικός ρόλος των νόμων, των γραπτών κανόνων δικαίου, στο δημοκρατικό πολίτευμα. Οι νόμοι εγγυώνται και διασφαλίζουν την ισότητα, την ελευθερία και τα δικαιώματα των πολιτών, καθώς εξουδετερώνουν την αυθαιρεσία των ισχυρών, διασφαλίζουν το κοινό συμφέρον και διαμορφώνουν, έτσι, τις συνθήκες εκείνες στις οποίες μπορούν να συμβιώνουν όλοι σε μια πολιτική κοινωνία ως ελεύθεροι και ίσοι. Επίσης, τονίζεται ότι οι πολλοί έχουν ορθή κρίση και, επομένως, μπορούν να ασκήσουν εξουσία, εφόσον διαφωτιστούν.

2ο Παράλληλο Κείμενο Μοντεσκιέ Το Πνεύμα των Νόμων 3.3⁹¹

- Κατά τον Μοντεσκιέ η δημοκρατία εξαρτάται από την (πολιτική) αρετή. Η αρετή συνιστά αναγκαία προϋπόθεση που διασφαλίζει τη σωστή λειτουργία του πολιτεύματος στο οποίο είναι κυρίαρχος ο λαός. Αυτό σημαίνει ότι στη δημοκρατία οι πολίτες επιβάλλεται να είναι ενάρετοι, πράγμα το οποίο ο Γάλλος στοχαστής θεωρεί ουτοπία. Αναμφίβολα, η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας δεν είναι δεδομένη και ανεξάρτητη από κάποιες προϋποθέσεις. Και ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η ευνομία, η ύπαρξη και η εφαρμογή δίκαιων και δημοκρατικών θεσπισμένων νόμων αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις για την καλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Έτσι, για παράδειγμα στην πέμπτη, στην τελευταία και κατώτερη, μορφή δημοκρατίας που αναφέρει ο φιλόσοφος, όταν ο λαός παίρνει αποφάσεις αψηφώντας ή

⁹¹ Δες και αυτό: *Επειδή σε ένα ελεύθερο κράτος κάθε άνθρωπος που λογίζεται κάτοχος μιας ελεύθερης ψυχής πρέπει να κυβερνάται από τον εαυτό του, θα έπρεπε ο λαός, εν σώματι, να κατέχει την νομοθετική εξουσία. Αλλά επειδή στα μεγάλα κράτη αυτό είναι αδύνατο, ενώ στα μικρά έχει πολλά μειονεκτήματα, ο λαός πρέπει να κάνει μέσω των αντιπροσώπων του, ότι δεν μπορεί να κάνει από μόνος του*. Μοντεσκιέ, Το πνεύμα των νόμων, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη και Παναγιώτη Κονδύλη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1994, τόμ. Α', σ. 301-302 από τις επισημάνσεις της Τουρνά Χ. (ό.π. σ. 13)

παραβιάζοντας τους δημοκρατικά θεσπισμένους κανόνες δικαίου, η κοινωνία διαφθείρεται, η σταθερότητα και η τάξη απειλούνται (βλ. παραπάνω).

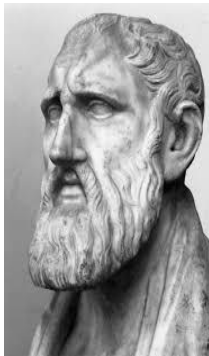
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1994
- Düring I., *Ο Αριστοτέλης – Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994
- Kenny A., *Η Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, Νεφέλη, Αθήνα 2005
- Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε *Βιβλίο του Καθηγητή* για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ 2004
- Πελεγρίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999
- Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993
- ΥΠΕΠΘ - ΚΕΕ, *Αξιολόγηση των μαθητών στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία* (Γ' Λυκείου – Θεωρητική Κατεύθυνση), Φιλοσοφικός Λόγος, Τεύχος Β', Αθήνα 1999
- Τσάτσος Κ., *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1970
- Ψηφιακά Εκπαιδευτικά Βοηθήματα, Αρχαία Ελληνικά Φιλοσοφικός Λόγος, http://www.study4exams.gr/anc_greek/index.php

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

6η Θεματική Ενότητα

Ο άνθρωπος πολίτης του κόσμου -

Η νέα οικουμένη και η επιμέλεια του εαυτού

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλολόγος

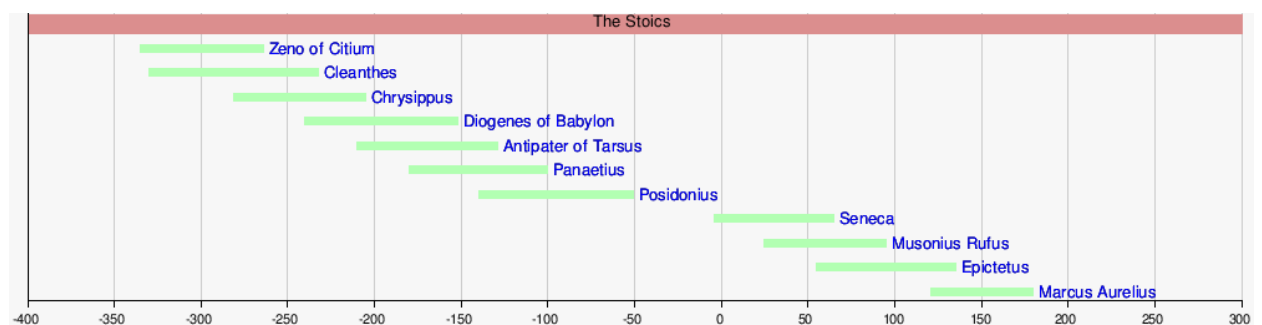
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Διδακτική Ενότητα 21η - Η νέα οικουμένη	8
Ερμηνευτικά σχόλια	8
Κείμενο Αναφοράς: ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ ἀρετῆς, 6 329A-D, 1-4.....	19
Ασκήσεις.....	20
Πλούταρχος, Ἠθικά, 329 D.E.	21
Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	23
Διδακτική Ενότητα 20η - Ο κοσμοπολίτης άνθρωπος.....	24
Ερμηνευτικά σχόλια	24
Κείμενο Αναφοράς: ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, Διατριβαί, Β 10.1-4	34
Ασκήσεις.....	34
Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	36
Διδακτική ενότητα 22η - Η επιμέλεια του εαυτού.....	37
Ερμηνευτικά σχόλια	37
Κείμενο αναφοράς: ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, Τὰ εἰς ἑαυτόν, 4.3.....	43
Ασκήσεις.....	43
Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	45
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	47

"He was a Stoic's Stoic."

Οι Στωικοί

Αρχαία Στοά

Μέση Στοά

Νεότερη Στοά

Ιστοριογραμμή επιδράσεων και γεγονότων που σχετίζονται με τη στωική φιλοσοφία

Λίγα λόγια για τους Στωικούς

Οι Στωικοί και οι Επικούρειοι κυριάρχησαν σε ολόκληρη την Ελληνιστική εποχή, παραμερίζοντας τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Προερχόμενοι από τις εκτεταμένες επικράτειες του καινούργιου ελληνικού κόσμου, συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα, πέρασαν από τις Σχολές της και πολλοί παρέμειναν εκεί. Η φιλοσοφική τους σκέψη διαμορφώθηκε στο περιβάλλον μιας πόλης που δεν είχε πια τη δύναμη του ξίφους αλλά κρατούσε ακόμη την πρωτοκαθεδρία του πνεύματος· διατυπώθηκε σε χιλιάδες έργα (που έχουν χαθεί!), από απλές περιλήψεις και εκλαϊκευτικές συνόψεις έως εκτεταμένες πραγματείες γεμάτες τεχνικούς όρους· διαβάστηκε από χιλιάδες ανθρώπους, Έλληνες και Ρωμαίους, άνδρες και γυναίκες, ελεύθερους και δούλους, πλούσιους και φτωχούς· και, κυρίως, επηρέασε τη ζωή αυτών των ανθρώπων, που είδαν στην άσκηση της μίας ή της άλλης φιλοσοφίας τον δρόμο και το τέρμα μιας ευτυχισμένης πορείας.

Ενώ ο Πλατωνισμός και ο Αριστοτελισμός παρέπαιαν, ο Στωικισμός είχε ελεύθερο το πεδίο να δράσει και να επιδράσει. Ωστόσο, οι συνθήκες δεν τον άφησαν ανεπηρέαστο: κάποτε, όταν γνώριζες τη διδασκαλία του Χρύσιππου, γνώριζες τη διδασκαλία της Στοάς· από τον 1ο αιώνα π.Χ., αν γνώριζες τη διδασκαλία ενός φιλοσόφου, γνώριζες απλώς τη δική του διδασκαλία. Πρόβαλαν πολλοί «στωικισμοί» και φιλόσοφοι που διεκδικούσαν για τον εαυτό τους τον χαρακτηρισμό του Στωικού, οι απόψεις τους όμως διέφεραν σε πολλά ζητήματα. Χάθηκε έτσι η ενότητα στο εσωτερικό της στωικής φιλοσοφίας. Μόνο οι Επικούρειοι έμεναν ακλόνητοι και πιστοί στα όσα τους είχε ορίσει ο ιδρυτής του Κήπου.

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/filosofia/page_100.html

Διδακτική Ενότητα 21η - Η νέα οικουμένη¹

Ερμηνευτικά σχόλια

Στα ελληνιστικά χρόνια μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) υπάρχει ουσιαστική αλλαγή του προσανατολισμού που επηρεάζει τη φιλοσοφία. Όσο η αρχαία πόλις (στο πλαίσιο της οποίας ανέπτυξαν τον στοχασμό τους ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης) χάνει τη σημασία της ως πηγή και μέτρο των αξιών και επιβάλλεται η ισχύς των μεγάλων κρατών (των βασιλείων), ο πολίτης νιώθει ότι τα κοινά αποφασίζονται χωρίς τη συμμετοχή του, ότι η εξουσία έχει εκχωρηθεί στον μονάρχη, ότι η γνώση έχει σπάσει σε κομμάτια απρόσιτα σε όλους. (Φάκελος Υλικού, σ.184)

Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Πλούταρχος επιδιώκοντας να εξιδανικεύσει τον Μ. Αλέξανδρο, συσχετίζει (λανθασμένα) την πολιτική του μεγάλου ηγέτη με την ουτοπική ιδέα που οραματίστηκε ο ιδρυτής της Στοάς, ο Ζήνων ο Κιτιεύς (333-περ. 264 π.Χ.) ο ιδρυτής της Στωικής φιλοσοφίας.

Η ιδανική πολιτεία του Ζήνωνα, τα χαρακτηριστικά της και η σημασία της

ή πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος: Πράγματι, ο Ζήνων συνέγραψε την Πολιτεία του, στην οποία υπάρχουν **έντονα κυνικά στοιχεία** ως αποτέλεσμα της σχέσης που είχε με τον κυνικό φιλόσοφο Κράτη, τον οποίο γνώρισε όταν έφτασε στην Αθήνα από την Κύπρο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Ζήνων απορρίπτει την εγκύκλιο παιδεία, τα δημόσια κτήρια (ναούς, δικαστήρια, γυμναστήρια), το νόμισμα και τους

¹ Θεωρούμε πως είναι καλύτερο η διδακτική και ερμηνευτική προσέγγιση της 6^{ης} Θ.Ε. να ξεκινήσει από τη συγκεκριμένη ενότητα, όπου παρουσιάζονται οι απόψεις του ιδρυτή της Στοάς του Ζήνωνα από το Κίτιο της Κύπρου και στη συνέχεια να ακολουθήσουν οι ενότητες 20 και 22 που απηχούν απόψεις της νεότερης Στοάς (Επίκτητος και Μάρκος Αυρήλιος). Επιπλέον, η ελληνιστική οικουμένη στην οποία αναφέρεται ο Πλούταρχος, προηγείται της ελληνορωμαϊκής οικουμένης.

γάμους, ενώ προτείνει μεταξύ άλλων κοινοκτημοσύνη των γυναικών και κοινά ρούχα για άνδρες και γυναίκες ανεξαρτήτως φύλου. Στην ουσία πρόκειται για **μία ριζοσπαστική αποβολή των δημοσίων θεσμών, καθώς καταργούνται οι θεμελιώδεις κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί του ελληνικού κόσμου**². Με άλλα λόγια ο ιδρυτής της Στοάς διαπιστώνει ότι η **πόλη-κράτος λειτουργεί ως κέντρο διαρκούς ανταγωνισμού εξ αιτίας λανθασμένων διακρίσεων και σχέσεων υποταγής, οι οποίες πιθανόν να οδηγήσουν σε λανθασμένες κρίσεις, πάθη, κακία και φαυλότητα.**

Όπως ο Πλάτων στη δική του Πολιτεία έτσι και ο Στωικός Ζήνων κάνει τη δική του, εναλλακτική, πολιτική πρόταση για την ιδανική πολιτεία, στο πλαίσιο όμως μιας εποχής που αλλάζει. Πρόκειται, ίσως, για **μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, όπου η ιδιότητα του πολίτη είναι μία μόνο πτυχή της ηθικής προσωπικότητας** (Φάκελος Υλικού σ.194).

Επομένως, η Πολιτεία του Ζήωνα συνιστά μια ενσυνείδητη απόρριψη της Πολιτείας του Πλάτωνα, αν και το πλατωνικό έργο αναμφίβολα λειτούργησε ως καταλύτης. Ενώ ο Πλάτων περιέγραψε μία ιδανική Πολιτεία υπό τη διακυβέρνηση των σοφών (φιλοσόφων) προς το συμφέρον όλων των κατοίκων της (όπως τουλάχιστον θεωρούσε ο ίδιος βλ. Δ.Ε. 10η), ο Ζήνων περιγράφει μία Πολιτεία που περιλαμβάνει καταρχήν μόνο τους σοφούς³.

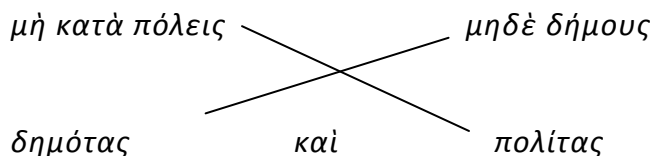
ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίῳις ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος:

Η βασική θέση του Ζήωνα είναι:

α) να μη νιώθουμε τους εαυτούς μας ως κατοίκους ξεχωριστών πόλεων ή δήμων, οι οποίοι ακολουθούν τους ιδιαίτερους κανόνες δικαίου που έχουν θεσπιστεί σε καθεμία πόλη ή σε κάθε δήμο χωριστά (αποφατική διατύπωση-άρση)

² Long A. A. (1990), σ. 181 & σ. 321

³ Sharples R.W. (2002), σ. 207

1. να θεωρούμε πως **όλοι οι άνθρωποι είναι συνδημότες και συμπολίτες**
2. να επικρατεί ένας **κοινός τρόπος ζωής (εἷς βίος)**, δηλαδή με αξίες, ήθη, έθιμα κτλ κοινά για όλους. **(θέση)**
3. να υπάρχει **μία ενιαία τάξη (εἷς κόσμος)**, δηλαδή ένας κοινός τρόπος οργάνωσης ως **αποτέλεσμα ενός κοινού νόμου** εξασφαλίζοντας την **ευνομία**, την αρμονία και την ομόνοια μεταξύ των ανθρώπων.

Το ιδανικό κράτος, λοιπόν, όπως το σχεδίασε ο Ζήνων, δεν αναγνωρίζει τους φραγμούς της εθνικότητας ή του ιστορικού κράτους. Η στωική ουτοπία δεν είναι παρά μία **έλλογη συμβιωτική κοινότητα όλων των ανθρώπων**, μία ιδανική παγκόσμια αυτοκρατορία, καθώς θα περιέκλειε όλα τα μέρη του κόσμου και θα περιελάμβανε όλους τους ανθρώπους, χωρίς να υφίστανται φυλετικές, θρησκευτικές, νομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διακρίσεις μεταξύ τους. Ακόμη, δεν θα υπήρχε η διάκριση των πολιτών της πόλης σε ελεύθερους και δούλους, επειδή η κοινωνία της θα ήταν ενιαία. Αυτό που θα ένωνε τους ανθρώπους δεν θα ήταν ο εξαναγκασμός των ανθρώπινων νόμων, αλλά η δική τους εκούσια συναίνεση.

Πρέπει, όμως, να διευκρινιστεί ότι αυτή η κοσμική αυτοκρατορία δεν νοείται ως πολιτική δύναμη, αλλά κυρίως ως πνευματική ενότητα γνώσης και βούλησης⁴, η οποία περιοριζόταν εκ των πραγμάτων μόνο στους σοφούς⁵ (βλ. και σχόλιο βιβλίου σ. 194). Πρόκειται ουσιαστικά για μία κοινότητα σοφών και ενάρετων ανθρώπων, στην οποία καθένας –χάρη στην ηθική προσωπικότητά του– θα ενεργεί σύμφωνα με την αρετή τόσο στον

⁴ Windelband W.- Heimsoeth H. (1991), σ. 205

⁵ Sharples R.W. (2002), σ. 207. Δες και σχόλιο στον Φάκελο Υλικού Γ' Λυκείου (2019), σ. 194.

ιδιωτικό βίο του (στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους) όσο και στον δημόσιο (στη δράση του ως πολίτης).

ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης: Με την παρομοίωση αυτή αλλά και την οπτική εικόνα, όπου στο πλαίσιο μιας αγέλης τα ζώα δεν ανταγωνίζονται το ένα το άλλο για την εξασφάλιση της τροφής καθώς τα ζώα διαβιούν σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, τονίζεται ότι αυτή η οικουμενική Πολιτεία (των σοφών) θεμελιώνεται πάνω στον κοινό - δηλαδή στον αληθινό και φυσικό - νόμο, και όχι εκείνο των συμβάσεων, όχι στο θετό δίκαιο που είναι διαφορετικό σε κάθε πόλη-κράτος· κατά συνέπεια **ο νόμος εξισώνεται με τον ορθό λόγο**, ο νόμος μετατρέπεται σε φωνή της συνείδησης, **σε ένα εσωτερικό ηθικό νόμο και δεν συνιστά τεχνητή εξωτερική επιβολή.**

Η ιδέα αυτή βασίστηκε στην πεποίθηση του Ζήνωνα πως ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει σύμφωνα με τον φυσικό νόμο, ο οποίος ισχύει καθολικά για όλα τα είδη της ζωής – αφού η φύση είναι μία και ενιαία –, άρα μπορεί να επικρατήσει μία κοινή νοοτροπία για όλους τους ανθρώπους, ένας κοινός τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς, που θα αναπτυχθεί στο πλαίσιο μίας ενιαίας οργανωμένης πολιτικά κοινότητας.

Παρατηρούμε, λοιπόν, μία **ανατροπή της παραδοσιακής αντίθεσης μεταξύ φύσεως και νόμου**, καθώς ο νόμος της φύσεως αποκτά νέο περιεχόμενο (δεν είναι πλέον το φυσικό δίκαιο του ισχυρότερου): πρόκειται για τον «ορθό λόγο που διαπερνά τα πάντα» (Διογένης Λαέρτιος, VII 8) που θεμελιώνει όχι μόνο τη φυσική, αλλά και την ηθική τάξη. Από τον καθολικά έγκυρο νόμο της φύσεως που είναι πάνω από κάθε ανθρώπινη αυθαιρεσία και κάθε αλλαγή που συντελείται στον ιστορικό βίο, απορρέουν οι ηθικές επιταγές και οι ηθικές εντολές της κοινωνίας.

Για τον Ζήνωνα, λοιπόν, η πηγή της ηθικής τάξης στην Πολιτεία των σοφών δεν είναι πλέον το θετό δίκαιο και οι επιμέρους συμβάσεις, αλλά ο νόμος της φύσεως που αποτελεί και τον μοναδικό νόμο που υποχρεώνει σε υπακοή. Σε αυτό το σημείο μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κάποιος επιρροές

από την ηρακλείτεια αντίληψη πως «όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από τον έναν νόμο, τον θεϊκό» (114 DK).

Ανάλογα και ο Χρύσιππος, εκπρόσωπος επίσης της αρχαίας Στοάς, θα υποστηρίξει ότι «ο νόμος είναι ο βασιλιάς των πάντων, θεϊκών και ανθρώπινων πραγμάτων, προστάτης και οδηγός, το κριτήριο του δίκαιου και του άδικου, που προστάζει τα όντα που έχουν πολιτική φύση τι να κάνουν και τα απαγορεύει να κάνουν ό,τι δεν πρέπει να κάνουν» (Φάκελος Υλικού σ. 187)

ὥσπερ ὄναρ ἢ εἶδωλον εὐνομίας: Κλείνοντας την αναφορά του στην Πολιτεία του Ζήνωνα, ο Πλούταρχος με μια δεύτερη παρομοίωση παραλληλίζει το έργο αυτό με την αποτύπωση ενός ονείρου ή μιας εικόνας που δημιούργησε ο φιλόσοφος με τη φαντασία του. Με την παρομοίωση αυτή τονίζει ότι βασικό χαρακτηριστικό της οικουμενικής πόλης που οραματίστηκε ο Ζήνων είναι η εὐνομία. Η ευνομία αποτελούσε μόνιμο αίτημα στη θεωρία και την πρακτική της ελληνικής αρχαιότητας. Ένας από τους υποστηρικτές της δημοκρατίας, ο λεγόμενος «Ανώνυμος του Ιαμβλίκου» συνοψίζει τα πλεονεκτήματά της, αξιολογώντας την ως «ό,τι καλύτερο για το σύνολο και για το άτομο». Στους Στωικούς, ο νόμος είναι ουσιαστικό στοιχείο της πόλης, η οποία ορίζεται ως ένα «πλήθος ανθρώπων που διοικούνται από τον νόμο» (Κλήμης Αλεξανδρεὺς, Στρωματεῖς, 4.26), τον φυσικό νόμο που ισχύει για όλα τα πράγματα. Ο ηγέτης αυτής της κοσμόπολης πρέπει να γνωρίζει τα αγαθά και τα κακά (φρόνηση), να κατέχει το κύριο πολιτικό αγαθό, την αρετή, και να αναλαμβάνει πολλαπλούς ρόλους (κυβερνήτης, δικαστικός, παιδαγωγός κ.ά.), ώστε να διασφαλιστεί η ευνομία. Επομένως, η διασφάλιση της εὐνομίας θα γίνει μέσω του σοφού (Φάκελος Υλικού, σ.194).

Άλλωστε οι σοφοί μόνον διαθέτουν την ικανότητα να συμπεριφέρονται με ομόνοια και ενότητα (Διογένης Λαέρτιος VII, 32-33). Ο σοφός είναι ο μοναδικός αληθινός πολίτης, φίλος και ουσιαστικά ελεύθερος, ενώ ο κακός είναι ξένος, εχθρός και δούλος. Επομένως, για τον Ζήνωνα όλοι

οι σοφοί (άνδρες&γυναίκες) θα ακολουθήσουν τον ίδιο νόμο, αυτόν του κοσμικού Λόγου, θα έχουν τις ίδιες απόψεις για την κοινωνία, θα ονομαστούν πολίτες της ίδιας πολιτείας και κάθε πράξη ενός σοφού θα είναι προς όφελος κάθε σοφού.

Αλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν: Από το σημείο αυτό ο Πλούταρχος αρχίζει να εξυμνεί τον Αλέξανδρο. Διατυπώνει την άποψη πως ο Αλέξανδρος με το έργο του έκανε πράξη τη θεωρητική σύλληψη του Ζήνωνα. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, στόχος του Πλουτάρχου μάλλον ήταν να απαντήσει σε όσους υποτιμούσαν το έργο του Αλέξανδρου, θεωρώντας πως ήταν προϊόν συγκυριών και εύνοιας της τύχης. Κατά τον Πλούταρχο, αντίθετα, το μεγαλειώδες αυτό έργο ήταν προϊόν της αρετής, του οράματος και των ικανοτήτων ενός χαρισματικού και ανυπέρβλητου ηγέτη.

Οὐ γάρ, ὡς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἕλλησιν ἡγεμονικῶς τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελόμενος τοῖς δ' ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος, πολέμων πολλῶν καὶ φυγῶν ἐνέπλησε καὶ στάσεων ὑπούλων τὴν ἡγεμονίαν: Η συμβουλή του Αριστοτέλη προς τον Αλέξανδρο είχε δύο σκέλη:

1. να συμπεριφερθεί

- προς τους Έλληνες ως ηγέτης (ἡγεμονικῶς)
- προς τους ξένους λαούς, τους μη Έλληνες, τους αλλόγλωσσους (τοῖς βαρβάροις), ως δεσπότης (δεσποτικῶς). (πβ. αντιθέσεις τοῖς μὲν Ἕλλησιν – τοῖς δὲ βαρβάροις, ἡγεμονικῶς – δεσποτικῶς)

2. να φροντίζει

- τους Έλληνες (τῶν μὲν) σαν να είναι φίλοι και συγγενείς του
- τους μη Έλληνες (τοῖς δ') σαν να είναι ζώα ή φυτά. (πβ. ζευγάρι παρομοιώσεων ὡς φίλων καὶ οἰκείων ... ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς).

Από αυτές διαφαίνεται πως ο Αριστοτέλης θεωρούσε τους μη Έλληνες («βαρβάρους») ως κατώτερους από τη φύση τους σε σχέση με τους Έλληνες και τους εξομοίωνε με τα άλογα όντα. Είναι

προφανές ότι ο Αριστοτέλης υποστήριζε μία αυστηρά ελληνοκεντρική ηθική, όπου η ελληνική πόλη-κράτος ήταν η πηγή και το μέτρο των ηθικών αξιών.

Κατά τον Αριστοτέλη (Πολιτικά 1252b) βάρβαρος και δούλος φύσει ταυτίζονται: «**Βάρβαρον καὶ δοῦλον ταύτὸν φύσει**». Οι Έλληνες κατά τον Ευριπίδη (Ιφιγ. ἐν Αὐλ., 1400) είναι φυσικό να εξουσιάζουν τους βαρβάρους: «*Βαρβάρων δ' Ἕλληνας ἄρχειν εἰκός, ἀλλ' οὐ βαρβάρους*..*Ἑλλήνων τὸ μὲν γὰρ δοῦλον, οἱ δ' ἐλεύθεροι.*» Ωστόσο υπήρχαν και μεμονωμένες φωνές που ήταν αντίθετες σε αυτόν τον παραδοσιακό διαχωρισμό πβ. 1^ο Παράλληλο Κείμενο (Φάκελος Υλικού σ. 195).

Οι βασικοί άξονες της πολιτικής του Μ. Αλεξάνδρου
--

Ο Πλούταρχος, για να τεκμηριώσει τη σύνδεση του έργου του Αλέξανδρου με τη στωική διδασκαλία για την οικουμενική (κοσμική) πόλη, αναφέρει επιγραμματικά τις **διάφορες πλευρές της πολιτικής του Αλέξανδρου**.

1. Προβολή της πεποίθησης πως με την εκστρατεία και τις ενέργειές του εκπλήρωνε μια θεϊκή αποστολή (**ἤκειν θεόθεν**) η οποία περιελάμβανε τα εξής:
 - επιβολή μιας οικουμενικής τάξης πραγμάτων (**κοινὸς ἄρμοστής**)
 - συμφιλίωση όλων των λαών (**διαλλακτὴς τῶν ὅλων**).Δηλαδή, ο Πλούταρχος θεωρούσε πως ο **Αλέξανδρος οραματιζόταν ένα οικουμενικό κράτος στο οποίο όλοι οι λαοί θα ζούσαν ισότιμα** και δεν θα αισθάνονταν κάποιοι ότι ήταν υποταγμένοι σε άλλους, πράγμα που θα γεννούσε εξεγέρσεις και συνωμοσίες από τη μία πλευρά, αλλά και τιμωρητικές συμπεριφορές από την πλευρά του κατακτητή.
2. Επέκταση και σταθεροποίηση της κυριαρχίας του με τις ακόλουθες ενέργειες

- **ειρηνική ένταξη των φυλών και των λαών** που συναντούσε κατά την εκστρατεία του, **αλλά και χρήση της δύναμης των όπλων** για όσους δεν έπειθε να ενωθούν μαζί του χωρίς αντίσταση (**συνῆγε τοῖς ὅπλοις βιαζόμενος**).
- **ενσωμάτωση των κατακτημένων λαών** στο κράτος του, μέσα από ένα πρόγραμμα πολιτισμικής ομογενοποίησης:
 1. **ανάμειξη των ηθών και εθίμων**, ώστε όλοι μαζί να συναποτελέσουν ένα αρμονικό σύνολο, στο οποίο ο καθένας θα είχε τη θέση του.
 2. **ανάμειξη των διαφορετικών τρόπων ένδυσης (κοινὰς ἐσθῆτας)** και διατροφής (**κοινὰς τραπέζας**).
 3. **ενθάρρυνση ή οργάνωση μεικτών γάμων**, οι οποίοι αποτέλεσαν ένα αποτελεσματικό μέσο για τη συμφιλίωση Ελλήνων και Περσών.
- **νέα αντίληψη για την πατρίδα**:
 1. ως πατρίδα τους η οικουμένη, και όχι μόνο η πόλη από την οποία προέρχονταν (**πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην**)
 2. ως ακρόπολη και φρουρά τους το στρατόπεδο (**ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον**)
- **νέες ηθικοπολιτικές αντιλήψεις**:
 1. υπέρβαση του παραδοσιακού διαχωρισμού μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων (**μὴ Ἑλλήνων**) με βάση τον τόπο καταγωγής και εξωτερικά πολιτισμικά στοιχεία (ενδυμασία, οπλισμός),
 2. καθιέρωση ενός νέου, ηθικού κριτηρίου διαχωρισμού (**τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετῇ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακίᾳ τεκμαίρεσθαι**)

Επισημάνσεις

☞ Ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται εδώ σαν να έχει σχεδιάσει και να εφαρμόζει **ένα οργανωμένο σχέδιο πολιτισμικής ομογενοποίησης**. Πάντως, ο νέος ελληνιστικός κόσμος προέκυψε από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου

ανέδειξε πράγματι καινούργιες αξίες, που υπονόμευσαν τις αξίες των πόλεων-κρατών και στο ηθικό-πολιτικό επίπεδο, η ηθική του δασκάλου του Αλεξάνδρου, του Αριστοτέλη, αντιστοιχούσε στη μικρή κλίμακα μιας πόλης και όχι στην αναδυόμενη οικουμένη. (Φάκελος υλικού σ. 194)

☞ **Η ιστορική πραγματικότητα επιβεβαιώνει την παραπάνω πολιτική.** Την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 324 π.Χ. εορτάστηκαν η ολοκλήρωση της κατάκτησης της Περσίας και η επιτυχία της εκστρατείας στην Ινδική χερσόνησο. Στη πλαίσιο της λαμπρής αυτής εορτής τελέσθηκαν και ομαδικοί γάμοι Μακεδόνων με Περσίδες. Οι περισσότεροι στρατηγοί του Αλέξανδρου και περίπου 10.000 Έλληνες νυμφεύτηκαν Περσίδες. Μάλιστα, οι γάμοι αυτοί τελέσθηκαν σύμφωνα με τα περσικά έθιμα.

☞ **Ο Πλούταρχος εκφράζει πολύ παραστατικά την πολιτική του Αλέξανδρου πάλι με μια παρομοίωση-μεταφορά.** Παρομοιάζει την πολιτική του Αλέξανδρου για τη συμφιλίωση όλων των λαών, με την ανάμειξη οίνου και νερού μέσα σε ένα μεγάλο συμποσιακό αγγείο (έν κρατήρι).

☞ **πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας:** Η αγάπη προς την πατρίδα συνεχίζει να θεωρείται βασικό καθήκον, ωστόσο ήδη οι Κυνικοί επαναπροσδιορίζουν τη σημασία του όρου. Καθώς το άτομο δεν προσδένεται ούτε περιορίζεται στην πόλη και τον τόπο του, ο όρος διευρύνεται, για να συμπεριλάβει ολόκληρο τον κόσμο. Η αντίληψη ότι υπάρχει ουσιαστική και φυσική σύνδεση του καθενός με την ανθρωπότητα, η προτεραιότητα της ανθρώπινης ιδιότητας, είναι η βάση του στωικού κοσμοπολιτισμού. (Φάκελος Υλικού σ. 194) Δες και Δ.Ε. 20η την έκφραση «πολίτης τοῦ κόσμου»

☞ **ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον:** Σε αντίθεση με τους Ρωμαίους, οι οποίοι είχαν πάντα ως κέντρο της αυτοκρατορίας τους τη Ρώμη, κέντρο του κράτους του Αλέξανδρου δεν ήταν η Πέλλα ή γενικότερα η

Μακεδονία. Αλλά ούτε στην Ασία ίδρυσε ένα μόνιμο κέντρο του κράτους. Το κέντρο του κράτους του ήταν εκάστοτε εκεί όπου βρισκόταν ο ίδιος, δηλαδή το μέρος όπου στρατοπέδευε.

☞ Παρατηρούμε συσσώρευση αντιθέσεων: **συγγενείς – άλλοφύλους, τούς αγαθούς – τούς πονηρούς, τὸ μὲν Ἑλληνικὸν – τὸ δὲ βαρβαρικόν, ἀρετὴ – κακία** προκειμένου να εκφραστεί με το πλέον παραστατικό τρόπο το νέο ηθικό κριτήριο.

☞ **Η γλώσσα και το ύφος του κειμένου είναι απλά αλλά επιμελημένα.** Ο Πλούταρχος είναι εξοικειωμένος με τον καλλιεργημένο αττικό λόγο, αλλά δεν ακολουθεί τον **κυρίαρχο αττικισμό**, καθώς ο Πλούταρχος δεν δίστασε να υιοθετήσει στη γραφή του **χαρακτηριστικά και λέξεις της Κοινής Ελληνικής**.

Συμπερασματική διαπίστωση:

Είναι προφανές ότι ο Πλούταρχος στο συγκεκριμένο απόσπασμα παραβλέπει ότι η στωική πολιτεία περιοριζόταν στους σοφούς, κάνοντας λόγο για μία κοσμόπολη. Επιπλέον, όπως επισημαίνεται και στο σχολικό εγχειρίδιο, απουσιάζει η οποιαδήποτε ιστορική βάση, ενώ είναι εμφανείς

α) η προβολή μεταγενέστερων αντιλήψεων στο παρελθόν (αναχρονισμός), καθώς ο Μ. Αλέξανδρος πέθανε το 323 π.Χ. και ο Ζήνων αρχίζει να διδάσκει μετά το 300 π.Χ.,

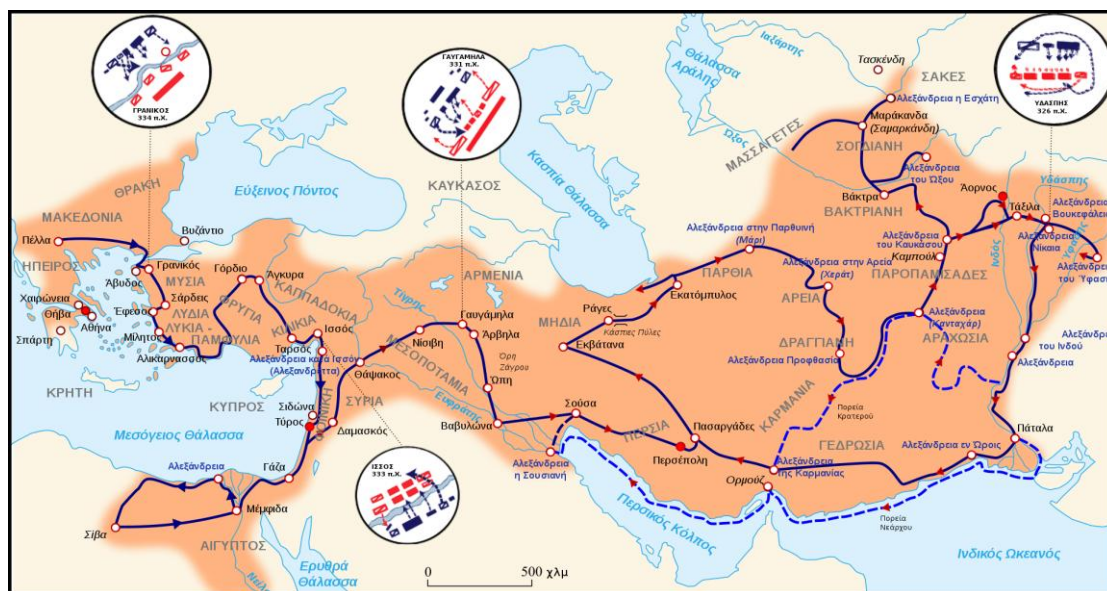
β) η τάση εξιδανίκευσης του Μ. Αλεξάνδρου⁶.

Κατά συνέπεια, **η στωική πολιτική θεωρία στο πλαίσιο της αρχαίας Στοάς δεν αποτελεί ένα πρόγραμμα πολιτικής ή κοινωνικής μεταρρύθμισης**, όπως λανθασμένα το αντιλαμβάνεται ο Πλούταρχος, αλλά ένα πρότυπο του κόσμου όπως αυτός θα ήταν αν μπορούσαν να ενωθούν οι άνθρωποι χωρίς τις διακρίσεις φύλου, καταγωγής, εθνικότητας ή

⁶ Αρχαία Ελληνικά Φάκελος Υλικού Γ' ΓΕΛ (2019), σ. 193

περιουσίας· ενωμένοι όμως όχι μέσω τεχνητών-συμβατικών δεσμών, αλλά αναγνωρίζοντας ο ένας στον άλλο κοινές αξίες και κοινούς σκοπούς⁷.

[Το αντίθετο θα ήταν πιο εύλογο να υποστηριχθεί, καθώς οι νέες συνθήκες που δημιουργήσε η εκστρατεία του Αλέξανδρου ευνοούσαν τη διάδοση της ιδέας του κοσμοπολιτισμού, η οποία ήδη προβαλλόταν έντονα από τους κυνικούς φιλοσόφους (π.χ. από τον Διογένη και τον Κράτη).]

⁷ Long A.A. (1997), σ. 322

Κείμενο Αναφοράς: ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ ἀρετῆς, 6 329A-D, 1-4

Καὶ μὴν ἡ πολὺ θαυματομένη πολιτεία τοῦ τὴν Στωικῶν αἵρεσιν καταβαλομένου Ζήνωνος εἰς ἓν τοῦτο συντείνει κεφάλαιον, ἵνα μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίοις, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἷς δὲ βίος ἦ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης. Τοῦτο Ζήνων μὲν ἔγραψεν ὥσπερ ὄναρ ἢ εἰδῶλον εὐνομίας φιλοσόφου καὶ πολιτείας ἀνατυπωσάμενος, Ἀλέξανδρος δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον παρέσχεν.

Οὐ γάρ, ὥς Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλήσιν ἡγεμονικῶς τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος, καὶ τῶν μὲν ὥς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελόμενος τοῖς δ' ὥς ζῳοῖς ἢ φυτοῖς προσφερόμενος, πολέμων πολλῶν καὶ φυγῶν ἐνέπλησε καὶ στάσεων ὑπούλων τὴν ἡγεμονίαν, ἀλλὰ κοινὸς ἦκειν θεόθεν ἀρμοστής καὶ διαλλακτὴς τῶν ὅλων νομίζων, οὓς τῷ λόγῳ μὴ συνῆγε τοῖς ὅπλοις βιαζόμενος καὶ εἰς ταῦτο συνενεγκὼν τὰ πανταχόθεν, ὥσπερ ἐν κρατῆρι φιλοτησίῳ μίξας τοὺς βίους καὶ τὰ ἦθη καὶ τοὺς γάμους καὶ τὰς διαίτας, πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν ἡγεῖσθαι πάντας, ἀκρόπολιν δὲ καὶ φρουρὰν τὸ στρατόπεδον, συγγενεῖς δὲ τοὺς ἀγαθοὺς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηροὺς· τὸ δ' Ἑλληνικὸν καὶ βαρβαρικὸν μὴ χλαμύδι μηδὲ πέλτη μηδ' ἀκινάκη μηδὲ κἀνδυ διορίζειν, ἀλλὰ τὸ μὲν Ἑλληνικὸν ἀρετῇ τὸ δὲ βαρβαρικὸν κακίᾳ τεκμαίρεσθαι, κοινὰς δ' ἐσθῆτας ἡγεῖσθαι καὶ τραπέζας καὶ γάμους καὶ διαίτας, δι' αἵματος καὶ τέκνων ἀνακραννυμένους.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Ο Πλούταρχος προτείνει να μην κατοικούμε χωρισμένοι σε πόλεις ούτε σε δήμους που έχουν διαφορετικούς νόμους.
 2. Ο Ζήνων θεωρεί ότι υπάρχει ένας κοινός τρόπος ζωής και μία παγκόσμια τάξη ως αποτέλεσμα ενός κοινού νόμου.
 3. Κατά τον Πλούταρχο ο Μ. Αλέξανδρος υλοποίησε το όραμα του Ζήωνα, όπως αντίστοιχα τον συμβούλευσε και ο Αριστοτέλης.
 4. Για τον Μ. Αλέξανδρο δεν ισχύουν παραδοσιακές διακρίσεις Έλληνες και βάρβαρος.
 5. Η έννοια της πατρίδας εκτείνεται πλέον στα όρια της οικουμένης.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Να σκιαγραφήσετε την προσωπικότητα του Μ. Αλεξάνδρου με βάση το Κείμενο Αναφοράς.
2. Ποιο ήταν το ιδανικό κράτος με βάση το Κείμενο Αναφοράς κατά τους Στωικούς; Πώς ερμηνεύεται αυτή η αντίληψη με βάση την ιστορική πραγματικότητα της εποχής;
3. Να εξηγήσετε τους όρους: **κόσμος, νόμος, πολίτης** στο πλαίσιο της στωικής φιλοσοφίας.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. **αἵρεσιν, κόσμος, στάσεων, βάρβαρος, δίαιτας:** α) Ποια είναι η σημασία τους στο αρχαίο κείμενο; β) Να χρησιμοποιήσετε σε μία δική σας φράση τα συγκεκριμένα ουσιαστικά σε οποιαδήποτε πτώση, όπου να αναδεικνύεται η διαφορετική τους σημασία στη νέα ελληνική.

2. Με ποιες λέξεις του κειμένου έχουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις της νέα ελληνικής: *αιρετός, όρος, όνειρο, ιδέα, ηγέτης, διένεξη, τάξη, τεκμήριο, κρασί, άνδρας*.

Ασκήσεις Παραλλήλων Κειμένων

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο κι αντλώντας στοιχεία από το Κείμενο Αναφοράς, να εξηγήσετε τη στάση του Μ. Αλεξάνδρου απέναντι στους βαρβάρους .

Ο Δημάρατος ο Κορίνθιος, ένας φιλοξενούμενος και φίλος του Φιλίππου, όταν συνάντησε τον Αλέξανδρο στα Σούσα, περιχαρής και δακρυσμένος είπε ότι στερήθηκαν μεγάλη χαρά οι Έλληνες που πέθαναν πρωύτερα, επειδή δεν είδαν τον Αλέξανδρο να κάθεται στο θρόνο του Δαρείου...Με μεγάλη μου χαρά έγινα θεατής εκείνης της γαμήλιας τελετής, όταν παρέλαβε σε μια χρυσοσκέπαστη σκηνή εκατό περσίδες νύφες και εκατό γαμβρούς Μακεδόνες και Έλληνες, και ο ίδιος στεφανωμένος έψαλε πρώτος τον υμέναιο, σα να έψαλλε τον ύμνο της αληθινής φιλίας στην ένωση των μεγαλύτερων και ισχυρότερων γενών, όντας εκείνος γαμβρός μιας νύφης και προξενητής όλων των υπολοίπων και συνάμα πατέρας και προστάτης τους, συνδέοντάς τους με τα δεσμά του γάμου.

Πλούταρχος, Ήθικά, 329 D.E.

B. Στο παρακάτω κείμενο ο Αρριανός ολοκληρώνει το έργο του *Άλεξάνδρου Ανάβασις* διατυπώνοντας τις παρακάτω κρίσεις για τον Μ. Αλέξανδρο. Σε ποιο βαθμό οι κρίσεις του επιβεβαιώνονται από τις αναφορές του Πλούταρχου στο Κείμενο Αναφοράς;

[7.30.1] Και όποιος κατακρίνει τον Αλέξανδρο ας μην τον κατακρίνει παρουσιάζοντας μονάχα τα αξιοκατάκριτα έργα του, αλλά αφού συγκεντρώσει κατά μέρος όλες μαζί τις πράξεις του Αλεξάνδρου, ας αναλογισθεί τότε ποιός είναι ο ίδιος και με ποιά τύχη και τί έγινε εκείνος που κατακρίνει και σε ποιο βαθμό ανθρωπίνης ευτυχίας έφθασε, εφόσον

έγινε ο αδιαφιλονίκητος βασιλιάς και των δύο ηπείρων και έφθασε παντού το όνομά του, ενώ ο ίδιος είναι ένας μάλλον ασήμαντος άνθρωπος και καταγίνεται με ασήμαντα πράγματα, χωρίς να μπορεί και αυτά ακόμη να τα βάλει σε τάξη. [7.30.2] Γιατί εγώ τουλάχιστο νομίζω ότι δεν υπήρχε την εποχή εκείνη ούτε ανθρώπινη φυλή ούτε πόλη ούτε κανένας άνθρωπος, στον οποίο δεν είχε φθάσει το όνομα του Αλεξάνδρου. Νομίζω, λοιπόν, ότι δεν ήταν δυνατό να γεννηθεί χωρίς θεία παρέμβαση ένας τέτοιος άνθρωπος, ο οποίος δεν έμοιαζε με κανέναν άλλο. Και αυτό φανερώθηκε με χρησμούς που λένε ότι δόθηκαν για τον θάνατο του Αλεξάνδρου, με διάφορα οράματα που είδαν διαφορετικά άτομα και με διάφορα όνειρα που εμφανίσθηκαν σε διαφορετικούς ανθρώπους και ακόμη με την τιμή που του απονέμουν μέχρι σήμερα οι άνθρωποι και με την επιβίωση της μνήμης του πέρα από το ανθρώπινο μέτρο· ακόμη και σήμερα, ύστερα από τόσο χρόνο, δίδονται και άλλοι χρησμοί προς τιμή του Αλεξάνδρου στον λαό των Μακεδόνων.

Άλεξάνδρου Άνάβασις (7.30.1-7.30.2)

Γ. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αντλώντας στοιχεία από αυτό να εξηγήσετε γιατί οι Στωικοί θεωρούσαν όλους τους ανθρώπους συνδημότες και συμπολίτες

Αν η ικανότητα της νόησης είναι κοινή σ' εμάς τους ανθρώπους, τότε κοινός είναι και ο ορθός λόγος που μας κάνει έλλογα όντα. Αν είναι έτσι, τότε κοινός είναι και ο Λόγος που ορίζει τι να κάνουμε και τι όχι. Αν ισχύει αυτό, τότε και ο νόμος είναι κοινός. Αν είναι έτσι, τότε είμαστε συμπολίτες. επομένως συμμετέχουμε όλοι σε μια κοινή πολιτεία, και η οικουμένη είναι μια μεγάλη πόλη. Ποιο άλλο κοινό πολίτευμα μπορούμε να πούμε ότι μοιράζεται το ανθρώπινο γένος; Από εκεί λοιπόν, από αυτή την "κοινή πολιτεία", αποκτούμε την ικανότητα να σκεφτόμαστε, να είμαστε λογικοί, να ζούμε με νόμους. Από πού αλλού;

Μάρκος Αϋρήλιος Τὰ εἰς ἑαυτὸν 4.4

Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου⁸

Παράλληλο 2ο, Φίλων, Έν Γενέσει ζητήματα (απόσπασμα 11)

- Το απόσπασμα αναφέρεται στο χρέος του ανθρώπου να αγαπήσει έμπρακτα τον συνάνθρωπό του, ό,τι υπάρχει στο σύμπαν και, τέλος, τον ίδιο τον δημιουργό του κόσμου. **Το καθήκον της αγάπης, η οποία απορρέει από την ίδια τη φύση του διαμορφώνει μια χριστιανική ηθική: Ο λόγος των Στωικών ταυτίζεται με την αρχή που συγκροτεί το σύμπαν, με τον «πατέρα και δημιουργό του κόσμου», με τον οποίο καλείται να συνδεθεί ο άνθρωπος μέσω της αγάπης. Επίσης, τονίζεται η ευθύνη του ανθρώπου να ζει όχι εγωιστικά, αλλά ως μέρος του κόσμου, φροντίζοντας τον άλλον, κοντινό ή μακρινό του, άνθρωπο και προσφέροντας στον συνάνθρωπο. Η αγάπη εκτείνεται σε όλη τη δημιουργία, στα έμψυχα και στα άψυχα, γεγονός που διαμορφώνει σχέση, δηλαδή ουσιώδη και οργανικό σύνδεσμο, του ανθρώπου με τον κόσμο και το περιβάλλον. Στο κείμενο αναπτύσσεται ένας χριστιανικός κοσμοπολιτισμός, συγγενής με αυτόν του Αποστόλου Παύλου.**

Παράλληλο 3ο, Βολταίρος, Πατρίδα

- Ο Βολταίρος διαπιστώνει ότι **η αγάπη για την πατρίδα και η προώθηση των συμφερόντων της έχει τις περισσότερες φορές ανταγωνιστικό χαρακτήρα** απέναντι στα άλλα έθνη, στις πατρίδες των άλλων ανθρώπων. Αυτή η προσήλωση στη δική σου πατρίδα ταυτίζεται με ένα είδος **εθνικού εγωισμού, που υπηρετεί σκοπιμότητες και καλλιεργεί τη μισαλλοδοξία και την εχθρότητα προς τα άλλα έθνη**. Σε αυτή την κατάσταση αντιπαραθέτει το **ιδεώδες του κοσμοπολιτισμού**, μια αντίληψη που δεν έχει ανταγωνιστικό χαρακτήρα, αλλά **συμφιλιώνει τους ανθρώπους και τα έθνη σε μια παγκόσμια κοινότητα κοινών επιδιώξεων**.

⁸ Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης. Οι ενδεικτικές επισημάνσεις μας αξιοποιούν κατά κύριο λόγο αναφορές από το Παπαγεωργίου Α., Μπακλαβάς Β. κ.α. (2020), Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού, Γ΄ ΓΕΛ, τόμος Β, Πατάκης, Αθήνα

Διδακτική Ενότητα 20η - Ο κοσμοπολίτης άνθρωπος

Ερμηνευτικά σχόλια

Κατά την ελληνιστική εποχή, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, η ιδιότητα του πολίτη απαλλάσσεται πλέον από κάθε συγκυριακή παράμετρο (σε αντίθεση π.χ. με τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, όπου αυτή η έννοια ερμηνεύεται στο πλαίσιο αποκλειστικά της πόλεως-κράτους), ενώ παράλληλα ενισχύεται η σημασία της παγκόσμιας κοινότητας (κόσμος), κατ' αρχήν ως η ιδανική πολιτεία των σοφών (βλ. 21η Δ.Ε. και τα αντίστοιχα σχόλια). Η στωική αντίληψη για την παγκόσμια ανθρωπότητα θα ωριμάσει στα χρόνια της Ρώμης, καθώς θα διαμορφωθεί μία νέα, ελληνορωμαϊκή πλέον πραγματικότητα⁹. Στωικοί φιλόσοφοι, όπως ο Επίκτητος (περ.50-125/30 μ.Χ.) και ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), φαίνεται να δίνουν απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα, που ταιριάζουν στους ανθρώπους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας.

Πιο συγκεκριμένα, η στρατιωτική και πολιτική επέκταση της Ρώμης αναδεικνύει εκ των πραγμάτων την ανάγκη για μία ευρύτερη σύλληψη του δικαίου, όπου ο νόμος θα αγγίζει όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Έτσι, τα επόμενα χρόνια οι ιδέες του Ζήνωνα (και του Χρύσιππου) μετεξελίσσονται σε ιδέες όπως η αδελφότητα των ανθρώπων, η παγκόσμια κοινωνία ή κοινότητα με βασικά χαρακτηριστικά τη δικαιοσύνη και την καθολική συμμετοχή υπό την καθοδήγηση των σοφών. Παράλληλα, η ανάδυση της δημοκρατικής τότε Ρώμης και η ραγδαία επέκτασή της οδηγεί στην αποδοχή της κυρίαρχης στο διεθνές πεδίο αναδυόμενης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁰, περνώντας έτσι από την ηθικότητα στη νομιμότητα. Άλλωστε η ιδέα της ένωσης της ανθρωπότητας είναι κατά βάση ελληνορωμαϊκή¹¹.

⁹ Brehier E. (1951), σ. 266

¹⁰ Γιουζέπας (2007), σ. 221

¹¹ Baldry H.C. (1965), σ. 167

Το Κείμενο Αναφοράς ουσιαστικά **θέτει 3 ερωτήματα** απευθυνόμενος σε κάθε άνθρωπο (στον εαυτό του ή και στον αναγνώστη) (δύο πλάγιες ερωτήσεις και μία ευθεία ερώτηση): 1) Ποιος είσαι; 2) Από ποια πράγματα ξεχωρίζεις με κριτήριο τον λόγο; 3) Ποια είναι η αποστολή σου;

1ο ερώτημα: Ποιος είσαι;

Σκέψαι τίς εἶ: Παραίνεση (προτρεπτική προστακτική σε β' ενικό πρόσωπο) του Επίκτητου εἰς ἑαυτόν με σκοπό να αναλογιστεί «ποιος είναι», δηλαδή να αποκτήσει επίγνωση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Το κείμενο έχει τον χαρακτήρα α) ενός εσωτερικού διαλόγου του συγγραφέα με τον εαυτό του (βιωματικό, εξομολογητικό ύφος), β) ενός εξωτερικού διαλόγου με τον αναγνώστη. Κάθε άνθρωπος οφείλει να ενδοσκοπήσει και να προσδιορίσει την ταυτότητά του μέσα στον κόσμο. Βλέπουμε, πως η φιλοσοφία έχει κυρίως **πρακτικό προσανατολισμό**, ενώ και τα φιλοσοφικά συγγράμματα μετατρέπονται κυρίως σε **εγχειρίδια ευδαιμονίας**.

Τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἔστιν οὐδὲν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως: Στο ερώτημα τίς εἶ η απάντηση είναι ότι «**είσαι άνθρωπος**» με **ιδιαίτερα γνωρίσματα** που οφείλει ο καθένας να συνειδητοποιήσει (ενδοσκόπηση, αυτογνωσία), ώστε να έχει στη ζωή του ορθή κατεύθυνση και να φτάσει την ευτυχία. Κατά τον Επίκτητο το πλέον ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης οντότητας είναι η **προαίρεσις** την οποία θεωρεί ως το κυριότερον.

προαίρεσις: Είναι ένας σημαντικός όρος της αρχαίας ηθικής φιλοσοφίας, κεντρικός στον Αριστοτέλη (βλ. Δ.Ε. 15η) και σε Στωικούς όπως ο Επίκτητος. Εκτός από τη γενική σημασία της προτίμησης, στον Επίκτητο σημαίνει την **ελεύθερη βούληση, την ελεύθερη στοχαστική επιλογή ενεργειών που συγκροτεί τον ηθικό χαρακτήρα του ανθρώπου**. Είναι κυρίως μία κρίση, η **έλλογη ικανότητα να επιλέγουμε και να αποβλέπουμε στα αποτελέσματα των πράξεών μας**. Προϋπόθεση για την **προαίρεσιν** είναι η διαίρεσις των

πραγμάτων σε αυτά που εξαρτώνται από εμάς (**τὰ ἐφ' ἡμῖν**) και σε αυτά που βρίσκονται πέρα από τις δυνάμεις μας (**τὰ ἀπροαίρετα, τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν**) και είναι **ἀδιάφορα** για εμάς και την επίτευξη της ευδαιμονίας (Φάκελος Υλικού, σ. 186).

Όποιος επιδιώκει την αρετή οφείλει, πριν από όλα, να απελευθερωθεί από τα **πάθη**(: παρορμήσεις της ψυχής) για να μπορεί να κατανοήσει το τι συμβαίνει πραγματικά, να αδιαφορήσει δηλαδή για καταστάσεις όπως είναι η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και ασθένεια, ο πλούτος και η φτώχεια, οι οποίες δεν έχουν από ηθική σκοπιά καμία αξία, ούτε θετική ούτε αρνητική. **Ό,τι δεν απαγορεύεται και ό,τι δεν υπαγορεύεται από ηθικούς λόγους, παραμένει ἀδιάφορον κατά την άποψη της στωικής ηθικής.** Για παράδειγμα ένας συνηθισμένος άνθρωπος πιστεύει ότι σημασία έχει να είσαι υγιής· ο στωικός σοφός καταλαβαίνει ότι αξία έχει η προσπάθεια που καταβάλλεις, ώστε να είσαι υγιής¹². Επομένως, η έννοια της προαιρέσεως αναφέρεται τόσο στη βούληση όσο και στη διάνοια, συνδέεται με την έννοια της επιλογής (άρα και του λόγου), η οποία ενυπάρχει στον άνθρωπο ως **έλλογο ον**.

άλλα ταύτη τὰ ἄλλα ὑποτεταγμένα, αὐτήν δ' ἀδούλευτον καὶ ἀνυπότακτον: Ο Επίκτητος αναγνωρίζει στην **προαίρεσιν** ηγετικό και καθοδηγητικό ρόλο στον ανθρώπινο βίο και τη συνδέει με την ελευθερία (βλ. ἀ-δούλευτον, ἀ(ν)-υπότακτον). **Η προαίρεση δίνει ηθικό περιεχόμενο στις πράξεις μας, δεν ετεροκαθοριζόμαστε, και είμαι ενεργητικοί ηθικοί παράγοντες.**

¹² Sharples R.W. (2002), σ. 177

2ο ερώτημα: Από ποια πράγματα ξεχωρίζεις με κριτήριο τον λόγο;

Σκόπει οὖν, τίνων κεχώρισαι κατὰ λόγον. Κεχώρισαι θηρίων, κεχώρισαι προβάτων: Για την έννοια του **λόγου** ήδη έχουμε μιλήσει στον Αριστοτέλη, όπου έχουμε επισημάνει ότι η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή εξάλλου είναι και μία παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης **λόγος: σχέση** (Φάκελος Υλικού σ. 151)

Ο λόγος με τη διττή σημασία (ομιλία-γλώσσα, ικανότητα λογικής σκέψης-διανοητική δραστηριότητα) είναι, κατά τον Επίκτητο, όπως άλλωστε και για όλη τη στωική φιλοσοφία, το ιδιαίτερο γνώρισμα, η ειδοποιός διαφορά, του ανθρώπου από τα άλλα έμβια όντα, (θηρίων, προβάτων). (Φάκελος Υλικού σ.186) **Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου, όπως και η προαίρεση**. Η έννοια βέβαια του λόγου είναι γενικά πολυσήμαντη: ομιλία, προφορική έκφραση, διήγηση, λογική ιδιότητα, σκέψη, ορισμός, επιχείρημα, αναλογία. **Στη στωική φιλοσοφία η έννοια του λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί βασικό της όρο σε δύο βασικά επίπεδα (ανθρώπινος λόγος - κοσμικός Λόγος).**

Ειδικότερα, οι Στωικοί εκκινούν από τη θεωρία του προσωκρατικού Ηράκλειτου για τον Λόγο ως ρυθμιστική αρχή που διέπει την πραγματικότητα και συνδέει με σχέσεις αναλογίας όλα τα όντα. Ο Λόγος εδώ γίνεται θεϊκός, δηλαδή μια αιώνια ενεργητική δύναμη του σύμπαντος, που επιδρά στην αδιαμόρφωτη ύλη, τη μορφοποιεί και δεν την αποχωρίζεται ποτέ (γι' αυτό έχει και υλική διάσταση). Λειτουργεί παραγωγικά όπως ένα σπέρμα, είναι ταυτόσημη με το **πῦρ** (ως ο κύριος υλικός φορέας δημιουργίας) και τη Φύση. Συνέχει κατά τρόπο λογικό (αιτιοκρατικό, νομοτελειακό) τον κόσμο διαμορφώνοντας την απαραβίαστη τάξη του κόσμου. Ο Λόγος, επίσης, ταυτίζεται με τον φυσικό ηθικό νόμο. Ως μέρος αυτής της Φύσης ο έλλογος άνθρωπος μοιράζεται τον Λόγο, διαθέτοντας μόνο αυτός από όλα τα έμβια όντα την έλλογη ικανότητα και οφείλει να ζει «ακολουθώντας τον λόγο και τη φύση». Έτσι, **το να ζει κανείς με τον λόγον**

ταυτίζεται με το να ζει κανείς εναρμονιζόμενος με τη φύση (Φάκελος Υλικού σ. 187).

Ἐπὶ τούτοις πολίτης εἶ τοῦ κόσμου καὶ μέρος αὐτοῦ, οὐχ ἔν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων· παρακολουθητικός γὰρ εἶ τῇ θεῖᾳ διοικήσει καὶ τοῦ ἐξῆς ἐπιλογιστικός: Μετὰ τὴν προαίρεσιν καὶ τὸν λόγον τὸ ἐπόμενο χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ιδιότητά του να εἶναι πολίτης τοῦ κόσμου. Ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον εἶναι ιεραρχικά ἡ ἀνώτατη (οὐχ ἔν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων), ἀφοῦ (γὰρ ...) αὐτός μόνον χάριν στὴ λογικὴ φύση τοῦ εἶναι ικανός να κατανοεῖ τὴ θεϊκὴ διακυβέρνηση τοῦ κόσμου, καὶ να αξιολογεῖ τὶς συνέπειές της.

Ο χαρακτηρισμός πολίτη του κόσμου στη στωικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ σημασία της
--

Ο Επίκτητος στὸ συγκεκριμένο απόσπασμα αποδίδει στὸν ἄνθρωπον τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη τοῦ κόσμου, καὶ μάλιστα ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται ηγετικό μέρος τοῦ κόσμου.

Ἀσφαλῶς δεν υπήρχε κάποιο παγκόσμιο κράτος, ὥστε ἡ ἐννοία τοῦ πολίτη νὰ ἔχει κυριολεκτικὴ σημασία· καὶ ὁ κόσμος ἐδῶ ἐννοεῖται με τὴν πρωταρχικὴ στωικὴ σημασία, δηλαδή ὡς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ποὺ διέπεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ νόμον καὶ τὴν λογικότητα (Φάκελος Υλικού σ. 186). Βέβαια, οἱ Ρωμαῖοι Στωικοὶ (Σενέκας, Επίκτητος, Μάρκος Αὐρήλιος) κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς Στοᾶς συνδέουν πλέον ξεκάθαρα τὸ ἰδανικὸ τῆς κοσμοπόλης με τὴν Ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία ποὺ κυριαρχεῖ σὲ ὅλη τὴ Μεσόγειο καὶ τὸν τότε γνωστό κόσμον. Ἀκόμα κι αν ὁ Επίκτητος (ὅπως ἐδῶ) φαίνεται νὰ ἐπιστρέφει στὸν κοσμοπολιτισμὸ τῶν πρώτων Στωικῶν, ποὺ εἶναι κυρίως ἠθικός καὶ λιγότερο πολιτικός, ἐντούτοις δεν ἀπορρίπτει τὴ δομὴ τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴ μεριά του ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ὡς αυτοκράτορας θὰ συνδέσει ἐμφανῶς τὸν στωικὸ κοσμοπολιτισμὸ με τὴν Ρωμαϊκὴ

αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα το παγκόσμιο κράτος που οραματίζονται οι Στωικοί, να είναι κατά τρόπο παράδοξο την ίδια στιγμή τόσο ουτοπία όσο και συντελεσμένη ιστορική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια ο κοσμοπολιτισμός που στους Έλληνες προήλθε από την πολιτική παρακμή τους ως ένα μακρινό ιδανικό, **στους Ρωμαίους γίνεται περήφανη αυτοσυνείδηση της ιστορικής τους αποστολής τους**¹³.

Ο χαρακτηρισμός, βέβαια, **πολίτης του κόσμου** δεν είναι καινούριος ούτε επινόηση των Στωικών· άλλωστε και ο Διογένης ο Κυνικός είχε διακηρύξει πρώτος ότι ήταν πολίτης του κόσμου, με την αρνητική έννοια της απόρριψης των κανόνων των επιμέρους πόλεων-κρατών: **ἄπολις, ἄοικος, πατρίδος ἔστερημένος, πτωχός, πλανήτης**. «Για εκείνον (δηλ. τον Διογένη) *μόνον, πᾶσα γῆ πατρίς, και όχι κάποιος ιδιαίτερο τόπος (...)* ἔτσι κατορθώνεται η ελευθερία» (βλ. 1ο Παράλληλο Κείμενο, Διατριβαί, Γ 24.64-67). Η έννοια θα ξαναχρησιμοποιεί ιδιαίτερα από τα μέσα του 19ου αι. σε ένα ολοένα περισσότερο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Ἦδη στην κλασική εποχή μεμονωμένες φωνές όπως αυτές του Ιππία και του Αντιφώντα (βλ. Παράλληλα Κείμενα Δ.Ε. 21ης) είχαν υποστηρίξει ότι οι εθνικές διακρίσεις είναι αφύσικες. Ανάλογη θέση έχει και ο στωικός Αρίστων ο Χίος, ενώ και ο Χρύσιππος έλεγε ότι οι πόλεις της οικουμένης είναι πόλεις μόνο κατ' όνομα, αφού μειονεκτούν ηθικά. Στο δεύτερο Κείμενο Αναφοράς της ίδιας διδακτικής ενότητας ο Μάρκος Αυρήλιος (*Τὰ εἰς ἑαυτόν*, 4.4) με μία σειρά υποθετικών συλλογισμών καταλήγει στη διαπίστωση ότι συμμετέχουμε όλοι σε μία κοινή πολιτεία, και η οικουμένη είναι μία μεγάλη πόλη.

Τι είναι όμως κόσμος του οποίου πολίτης είναι ο άνθρωπος; Ο κόσμος για τους Στωικούς είναι πρώτα απ' όλα ένας έμψυχος υλικός οργανισμός, ένα ζῷον που ακολουθεί τις επιταγές της θείας βουλήσεως, έχοντας πέρα από την υλική διάσταση και τις ιδιότητες του ανώτερου ζωικού οργανισμού: λογική, νόηση και φρόνηση. Επιπλέον, ο άνθρωπος χάρη στην ουσιαστική ομοιότητα της ψυχής του με τον Λόγο του κόσμου είναι ένα ον

¹³ Windelband W.- Heimsoeth H. (1991), σ. 206

προορισμένο από τη φύση για την παγκόσμια κοινότητα. Για τους Στωικούς η ψυχή του ανθρώπου είναι απόσπασμα (μέρος) της παγκόσμιας ψυχής, της ζωτικής, νοήμονος, θερμής πνοής που διαπερνά ολόκληρο τον κόσμο (δες και προηγούμενο σχόλιο για την έννοια του λόγου). Το σύμπαν, **ο κόσμος είναι μία «πόλη», η κοινή κατοικία θεών και ανθρώπων**, με κοινό συνδετικό στοιχείο τη λογικότητα που διέπει το σύνολο και τα μέρη του. Η «κοσμική πόλη» έχει ως νόμο της τον φυσικό ηθικό νόμο, τον «ορθό λόγο» (Φάκελος Υλικού σελ. 187)

Επομένως, ως μέρη του ενός κοσμικού Λόγου διαμορφώνουν, θεός (θεοί) και άνθρωποι μαζί, ένα μεγάλο λογικό πλαίσιο ζωής, ένα πολιτικό σύστημα όπου κάθε άτομο είναι ένα απαραίτητο μέλος. Το κοινό στοιχείο του λόγου δίνει τη δυνατότητα στους Στωικούς να διατυπώσουν την ηθική εντολή πως τελειοποιούμενα τα ανθρώπινα όντα, ως μέρη του κοσμικού όλου, πρέπει να εναρμονίσουν τη δική τους ανθρώπινη λογική με την παγκόσμια-οικουμενική Φύση: «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Η συγκεκριμένη ηθική εντολή είναι προϋπόθεση για την ανθρώπινη ευτυχία, για την αποκαλούμενη «**εὐροια βίου**»¹⁴.

Καταλήγοντας, η προτροπή του Επίκτητου να νιώσει ο άνθρωπος ότι είναι πολίτης του κόσμου λειτουργεί θεραπευτικά, **ως τρόπος να αντιμετωπίσει το βίωμα της αγωνίας και της ανασφάλειας**. Ο άνθρωπος της ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής εποχής ζητάει καταφύγιο στον εαυτό του (βλ. Δ.Ε. 22η) και συγχρόνως προσανατολισμό και ηθική στέγη σε κάτι το οποίο υπερέβαινε τα παλαιότερα όρια που σφράγιζαν τα τείχη της πόλης του· στρέφει το βλέμμα του στον κόσμο, στο σύμπαν, για να προσανατολίσει το πνεύμα του, να δικαιώσει την ύπαρξή του και να ανταποκριθεί στα σημεία των καιρών.

Θεία διοικήσει: Αυτό που κινεί τον κόσμο είναι η Πρόνοια, η **είμαρμένη** – είναι η απαραβίαστη τάξη του κόσμου, μια λογική και συνεκτική δύναμη, ο ίδιος ο (κοσμικός) Λόγος . Όλα γίνονται σύμφωνα με αυτήν, που κάνει όλα

¹⁴ Αμπελάς Ι.Π. (2007), σ. 15

τα πράγματα να είναι ενωμένα σε μια παγκόσμια «συμπάθεια». Οι στωικοί την ονομάζουν θεό ή και Δία: η διακυβέρνηση του κόσμου είναι η έκφραση ενός θείου, έλλογου νόμου» (Φάκελος Υλικού, σ. 187). Πβ. την έκφραση **φυσικῇ κατασκευῇ**

Η **εἰμαρμένη** συνιστά την πνευματική και διοικητική δύναμη του σύμπαντος με χαρακτηριστικό την τάξη, την ορθολογική βάση· είναι η λογική αιτία του κόσμου και όσων με πρόνοια διοικούνται μέσα στον κόσμο. Πρόκειται για μία έννοια που μέχρι τότε είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, και η οποία αποκτά πλέον επιστημονική διάσταση δηλώνοντας την ενότητα των νόμων της Φύσης.

Δεν θα ήταν άτοπο να ισχυριστούμε ότι ο άνθρωπος ναι μεν δεν είναι υπεύθυνος για το περιβάλλον στο οποίο έχει βρεθεί, αλλά **ο τρόπος με τον οποίο ενεργεί σε σχέση με το συγκεκριμένο περιβάλλον εξαρτάται τελικά από τον ίδιο** (γι' αυτό και η **προαίρεσις** έχει ιδιαίτερη σημασία). Κατ' επέκταση κάθε απόφασή του είναι το αναγκαστικό επακόλουθο της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον, όπου οι εξωτερικές συνθήκες είναι τα δευτερεύοντα αίτια της πράξης, ενώ η δική του συγκατάθεσις είναι το κύριο αίτιο. Η **εἰμαρμένη**, επομένως, **δεν είναι τίποτε άλλο παρά το δεδομένο σύνολο των δυνατοτήτων στις οποίες ένα γεγονός ενδέχεται να εξελιχθεί** και δεν ταυτίζεται με την μοιραλατρία.

Το 3ο ερώτημα: Ποια είναι η αποστολή του πολίτη (του κόσμου);

Τίς οὖν **ἐπαγγελία πολίτου**; Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αυτοπροσδιορίζεται ως πολίτης του κόσμου είναι αναγκαίο να συνειδητοποιήσει ποια είναι η αποστολή του με αυτή την ιδιότητα. Η απάντηση του Επίκτητου είναι η ακόλουθη:

Μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον, περὶ μηδενὸς βουλευέσθαι ὡς ἀπόλυτον, ἀλλ' ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς **λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ**, οὐδέποτ' ἂν ἄλλως ὥρμησαν ἢ ὠρέχθησαν ἢ ἐπανενεγκόντες **ἐπὶ τὸ ὅλον**.

Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος οφείλει να μην προτάσσει το προσωπικό του συμφέρον (**Μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον**) και να μην αποφασίζει σαν να ήταν αποκομμένος από την ολότητα. Ο άνθρωπος εντάσσεται σε μια παγκόσμια κοινότητα, αποτελώντας οργανικό τμήμα της (δες παραπάνω). Έτσι, η ευδαιμονία του ανθρώπου θα εξασφαλιστεί, εφόσον αντιληφθεί το κοσμικό σχέδιο του Λόγου για καθετί και για τον ίδιο, και έτσι καταφέρει και ο ίδιος να ενταχθεί στον κόσμο (κοσμόπολη) και να ρυθμίσει ανάλογα τη συμπεριφορά του.

Η παραδοχή, βέβαια, ότι το σύνολο (**ὅλον**) προηγείται του μέρους αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαιοελληνική σκέψη ήδη από την κλασική εποχή (δες και Πλάτωνα Δ.Ε.10^η). Ήταν κοινή η πεποίθηση με διαφορετικές διατυπώσεις βέβαια ότι η ατομική ευτυχία συνδέεται άρρηκτα με την ευημερία του συνόλου και, κατά συνέπεια, ότι το ατομικό συμφέρον πρέπει να υποτάσσεται στο συλλογικό, διότι, μόνο όταν το σύνολο ευημερεί, μπορεί να ευτυχήσει και το άτομο.

Οι παραπάνω απόψεις που αναπτύσσονται κατά την κλασική εποχή είναι αποτέλεσμα κυρίως των δεσμών που βιώνουν οι άνθρωποι ως μέλη μιας πολιτικής κοινωνίας με την πόλη-κράτος. Στους Στωικούς γενικά, και ειδικότερα στον Επίκτητο, με δεδομένες τις νέες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες, η αντίληψη αυτή συνδέεται με τη θέση ότι ο άνθρωπος αποτελεί μέρος του κοσμικού-θεϊκού Λόγου.

Επιπλέον, ο φιλόσοφος, για να στηρίξει λογικά την προτροπή που διατύπωσε αμέσως παραπάνω, χρησιμοποιεί μια παρομοίωση (ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ,...).

Κατ' ανάλογο τρόπο και ο άνθρωπος, αποκτώντας συνείδηση της θέσης του μέσα στον κόσμο, οφείλει να ενεργεί συντονίζοντας τις ορέξεις-επιθυμίες του και τις προτεραιότητές του με τον κοσμικό λόγο και ανάγοντας οτιδήποτε επιλέγει και πράττει στο σύνολο. Σε αυτήν την παρομοίωση διακρίνουμε τη βασική αντίληψη των στωικών φιλοσόφων πως ενυπάρχει στον κόσμο ένας «φυσικός λόγος» που τον διέπει, που ρυθμίζει

και διευθετεί τα πάντα κατά το σχέδιό του. Ο άνθρωπος αποτελεί ένα από τα ηγεμονικά μέρη του κόσμου, κι επομένως οφείλει να κατανοεί τη λογική διάταξη του σύμπαντος, την παγκόσμια «συμπάθεια» στην οποία είναι ενωμένα όλα τα πράγματα και να εναρμονίζει τις ενέργειες και τη συμπεριφορά του προς αυτήν.

Οι Στωικοί υποστήριζαν ότι το πρώτο ένστικτο του ανθρώπου είναι εκείνο της αυτοσυντήρησης, της **οϊκειώσεως** των όντων με τον εαυτό τους. Στην ουσία πρόκειται για τον έμφυτο μηχανισμό του αυτοπροσδιορισμού έναντι των άλλων όντων αξιοποιώντας το ωφέλιμο και το ευχάριστο, απορρίπτοντας το βλαβερό και το δυσάρεστο. Ο συγκεκριμένος όρος, καθώς εκτείνεται από τη βιολογία στην ηθική, στη μέση και νέα Στοά (άρα και στον Επίκτητο) υποδηλώνει τη δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να αντιληφθεί ότι η θέση του δεν περιορίζεται στο στενό πλαίσιο της κοινότητας που έχει γεννηθεί, αλλά πλέον εκτείνεται στο σύνολο της κοσμικής πραγματικότητας στην οποία είναι ενταγμένος και με την οποία έχει κοινά σημεία.

Καταλήγοντας, ο Επίκτητος τονίζει ότι τα μέλη ενός οργανικού συνόλου, όπως το χέρι ή το πόδι, συντονίζονται με το σύνολο, επιτελούν τις λειτουργίες τους ακολουθώντας τη λογική του συνόλου στο οποίο ανήκουν ως μέλη. Επομένως, στην περίπτωση του ανθρώπου το λογικό και ηγεμονικό μέρος της ψυχής καλείται να αντιπαλέψει τις ανθρώπινες επιθυμίες (πβ **ῥμῃσαν ἢ ὠρέχθησαν**), και να τιθασεύσει τις άλογες επιθυμίες, που έρχονται σε αντίθεση με την κοσμική τάξη, όπως την καθόρισε ο παγκόσμιος λόγος.

Κείμενο Αναφοράς: ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, Διατριβαί, Β 10.1-4

Σκέψαι τίς εἶ. Τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἔστιν οὐδέν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως, ἀλλὰ ταύτη τὰ ἄλλα ὑποτεταγμένα, αὐτὴν δ' ἀδούλευτον καὶ ἀνυπότακτον. Σκόπει οὖν, τίνων κεχώρισαι κατὰ λόγον. Κεχώρισαι θηρίων, κεχώρισαι προβάτων. Ἐπὶ τούτοις πολίτης εἶ τοῦ κόσμου καὶ μέρος αὐτοῦ, οὐχ ἓν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων· παρακολουθητικὸς γὰρ εἶ τῇ θεῇ διοικήσει καὶ τοῦ ἐξῆς ἐπιλογιστικός. Τίς οὖν ἐπαγγελία πολίτου; Μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον, περὶ μηδενὸς βουλευέσθαι ὡς ἀπόλυτον, ἀλλ' ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ ποὺς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ, οὐδέποτ' ἂν ἄλλως ὥρμησαν ἢ ὠρέχθησαν ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὅλον.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει:
 - α) Το πιο σημαντικό γνώρισμα του ανθρώπου είναι η προαίρεση
 - β) Κατά τον Επίκτητο ο άνθρωπος είναι πολίτης του κόσμου προορισμένος να τον υπηρετεί.
 - γ) Ο θεός μόνο μπορεί να κατανοεί τη διακυβέρνηση του κόσμου.
 - δ) Κατά τον Επίκτητο ο άνθρωπος δεν πρέπει να αποφασίζει για τίποτε σαν να ήταν μεμονωμένο άτομο.
2. Ο άνθρωπος έχει τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Ποια είναι αυτά να τα καταγράψετε με βάση το κείμενο αναφοράς.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποια είναι η βασική αποστολή του ανθρώπου σύμφωνα με τον Επίκτητο και πώς αυτή συνδέεται με τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής;

Ασκήσεις λεξιλογικές

- 1. ἀδούλευτον, προηγουμένων:** α) Ποια είναι η σημασία των συγκεκριμένων λέξεων μέσα στο κείμενο; β) Να γράψετε από μία φράση για κάθε μία από τις παραπάνω λέξεις (σε οποιαδήποτε πτώση ή γένος) όπου να είναι εμφανής η διαφορετική σημασία που έχουν στη νέα ελληνική.
- 2. προαιρέσεως:** Να γράψετε 4 σύνθετες λέξεις διαφοροποιώντας το α' συνθετικό της συγκεκριμένης λέξης και να τις εντάξετε σε φράσεις της νέας ελληνικής.
- 3.** Με ποιες λέξεις του κειμένου παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι λέξεις: *διαχωρισμός, ενικός, όλεθρος, όρεξη, διένεξη*.

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

- 1.** Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να εντοπίσετε ομοιότητες και διαφορές σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο Κείμενο Αναφοράς για τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Ώρα όμως να προσθέσουμε και κάτι άλλο στον λόγο μας: Στην τάξη της φύσης η πόλη προηγείται από την οικογένεια κι απ' τον καθένα μας ως άτομο· ο λόγος είναι ότι το όλον αναγκαστικά προηγείται του μέρους· πραγματικά, αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο, δεν θα υπάρχει πια ούτε πόδι ούτε χέρι παρά μόνο ως (ίδια) λέξη, όπως, ας πούμε, αν μιλούμε για πέτρινο χέρι (θα είναι, πράγματι, κάτι σαν αυτό, αν μια φορά πεθάνει): όλα τα πράγματα είναι αυτό που λέμε ότι είναι, αν τα κρίνουμε με κριτήριο τη λειτουργία και τις ιδιότητές τους· από τη στιγμή, επομένως, που θα πάψουν να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά, δεν θα πρέπει πια να λέμε ότι είναι ό,τι ήταν πριν, αλλ' ότι απλώς εξακολουθούν να λέγονται ακόμη με την ίδια λέξη.

Άριστοτέλης, Πολιτικά Α 2, 10-13

2. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα να εξηγήσετε αξιοποιώντας στοιχεία και από το Κείμενο Αναφοράς σε τι συνίσταται η έννοια του κόσμου κατά τους Στωικούς.

Κατ' αρχήν, ο ίδιος ο κόσμος δημιουργήθηκε για χάρη των θεών και των ανθρώπων· ο,τιδήποτε υπάρχει μέσα σ' αυτόν προετοιμάστηκε και επινοήθηκε για να το απολαμβάνουν οι άνθρωποι. Γιατί ο κόσμος ήταν και είναι κοινή κατοικία θεών και ανθρώπων· με άλλα λόγια, πολιτεία και των δύο, γιατί εννόμως και ορθώς ζουν μόνον όσοι χρησιμοποιούν τον Λόγο.

Κικέρων, De natura deorum, 2.154

Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 3ο Φερνάντο Πεσόα Ο φύλακας των κοπαδιών, XXXII

- Παρόμοια με τους στωικούς, ο Πεσόα θεωρεί ότι η αταραξία της ψυχής μπορεί να εξασφαλιστεί **μόνο με τη συναισθηματική απάθεια και την αδιαφορία για τα ζητήματα της καθημερινής**. Θεωρεί επίσης πως τα έντονα συναισθήματα αποξενώνουν από τη φύση, ενώ η κοινωνική ζωή κάνει τον άνθρωπο να βιώνει πάθη, έντονα συναισθήματα, είτε ενεργεί σύμφωνα με την αρετή είτε αντίθετα με αυτήν.

Ο στωικός, παρότι αντιμετωπίζει το μέλλον με μια σχετική αδιαφορία, καθώς αυτό είναι αποκλειστική υπόθεση της φύσης, ωστόσο δεν είναι ένας απλός θεατής των γεγονότων, αλλά ένας ενεργητικός παράγοντας. **Αντίθετα, ο Πεσόα διακηρύσσει την απόλυτη αδιαφορία για την κοινωνική αδικία και τους αγώνες για δικαιοσύνη. Μάλιστα, ο Πεσόα σε αντίθεση με τους στωικούς, σύμφωνα με τους οποίους η συμμόρφωση προς τη Φύση προϋποθέτει μελέτη και γνώση αυτής, διακηρύσσει την απόλυτη αποχή από τη λογικότητα και τη γνώση.**

Διδακτική ενότητα 22η - Η επιμέλεια του εαυτού

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο Μάρκος Αυρήλιος στο Κείμενο Αναφοράς προβάλλει την ενδοσκόπηση, την καταφυγή στον εαυτό μας και τον νηφάλιο φιλοσοφικό στοχασμό, ώστε ο άνθρωπος να μπορέσει να ισορροπήσει και να διαχειριστεί καλύτερα την εξωτερική πραγματικότητα και τις απαιτήσεις της, από τις οποίες κινδυνεύει να χάσει τη γαλήνη και την ευτυχία.

Αναχωρήσεις αυτοῖς ζητοῦσιν ἀγροικίας καὶ αἰγιαλοὺς καὶ ὄρη: Ο Μ. Αυρήλιος διαπιστώνει ότι πολλοί άνθρωποι στην εποχή του αναζητούν την ηρεμία και την ευτυχία στην αλλαγή περιβάλλοντος, καθώς ο άνθρωπος αισθάνεται γενικότερα ανέστιος, ανασφαλής και ανελεύθερος. Πάντως, η περίοδος του Μ. Αυρηλίου είναι μία εποχή ειρήνης, οικονομικής και πνευματικής άνθησης και ευημερίας.

εἶωθας δὲ καὶ σὺ τὰ τοιαῦτα μάλιστα ποθεῖν: Η αλλαγή προσώπου (από γ' πληθυντικό σε β' ενικό) ενισχύει το δεοντολογικό και παραινετικό ύφος με αποδέκτη καταρχήν τον εαυτό του (εσωτερικός διάλογος), αλλά και τον αναγνώστη του κειμένου (εξωτερικός διάλογος). Έτσι δημιουργείται ένα ύφος συνομιλίας, στο πλαίσιο της αντίληψης ότι η φιλοσοφία είναι «τέχνη του βίου» με πρακτικό χαρακτήρα και με στόχο την ευδαιμονία. Επιπλέον, η χρήση της προσωπικής αντωνυμίας σὺ τονίζει emphaticά την προσωπική ευθύνη για την επίτευξη της ευδαιμονίας με βάση τις προσωπικές επιλογές και την προσπάθεια αυτοβελτίωσης.

Ὅλον δὲ τοῦτο ἰδιωτικώτατόν ἐστιν: Ο Μ. Αυρήλιος επικρίνει τη στάση των περισσότερων ανθρώπων και την αξιολογεί αρνητικά· είναι μία στάση που δείχνει αφέλεια, επιπολαιότητα και παρορμητική διάθεση. Το επίθετο ἰδιωτικός χρησιμοποιείται εδώ με αρνητική σημασία (= άπειρος, αμαθής,

αδαής). Η έμφαση που δίνεται στον χαρακτηρισμό αυτόν εκφράζεται με τη χρήση τόσο του υπερθετικού βαθμού (ιδιωτικότατον) όσο και του επιθέτου ὄλον. Είναι προφανές ότι όσοι δεν διαθέτουν στοχαστικό νου και δεν φιλοσοφούν νιώθουν ανασφάλεια, αναζητώντας μάταια την πνευματική γαλήνη στην αλλαγή του περιβάλλοντος.

ἐξόν, ἥς ἂν ὥρας ἐθελήσης, εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν: Ο Μ. Αυρήλιος διατυπώνει την αντιπρότασή του υπογραμμίζοντας (με την μετοχή σε αιτιατική απόλυτο, την αναφορικο-υποθετική πρόταση [παρόν-μέλλον], επανάληψη κ.α.) το παράδοξο της συνηθισμένης συμπεριφοράς των περισσοτέρων ανθρώπων. Η **ἀναχώρησις** αποτελεί την κεντρική έννοια του αποσπάσματος η οποία και επαναλαμβάνεται (**ἀναχωρήσεις – ἀναχωρεῖν – ἀναχωρεῖ – τήν ἀναχώρησιν**). Κατά τον Ρωμαίο αυτοκράτορα ο άνθρωπος οφείλει να καταφύγει στον εαυτό του (**εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν**).

Η απόσυρση του ατόμου από τον κοινωνικό του περίγυρο είναι διπλή και επιφέρει αλλαγή του τρόπου ζωής: μπορεί να πάρει α) τη μορφή απομάκρυνσης από την κοινωνία και τον κόσμο, αλλά και β) τη μορφή μιας πνευματικής-ψυχικής άσκησης, το ἀναχωρεῖν εἰς ἑαυτόν. Αυτή η ενδοσκόπηση είναι ένας απαραίτητος αυτοέλεγχος για την ευδαιμονία και δεν μπορεί να επιτευχθεί, αν το άτομο δεν απομακρυνθεί από το πλήθος.

Η αναχώρηση αυτή δεν είναι μόνο τοπική, δεν σημαίνει απλώς να εκδράμει μακριά από τους άλλους: δεν πρέπει να αποφεύγει ούτε τον εαυτό του, όπως κάνει ο καθένας μέσα στο τρέξιμο των καθημερινών ασχολιών του, λένε οι Στωικοί. Η συγκέντρωση στον εαυτό μας γίνεται, γιατί μέσα μας βρίσκεται, κατά τον Μάρκο Αυρήλιο, η πηγή του καλού. Γι' αυτό, προτρέπει ο Επίκτητος (Έγχειρίδιον, 10): «*Για οτιδήποτε σου τυχαίνει θυμήσου να γυρνάς στον εαυτό σου και να ψάχνεις ποια δύναμη έχεις για να το αντιμετωπίσεις*». (Φάκελος Υλικού σ. 202)

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έκφραση **ἀναχωρεῖν εἰς ἑαυτόν**, οφείλει την καταγωγή της στον Πλάτωνα και πιθανότατα ανάγεται στον δάσκαλό του, τον Σωκράτη, ο οποίος, όπως παραδίδεται στο πλατωνικό

Συμπόσιο, συνήθιζε να αποκόπτεται από τα επίγεια και να συγκεντρώνεται στον εαυτό του. Ο Πλάτων στον διάλογο *Αλκιβιάδης Α'* χρησιμοποιεί την έκφραση «ἐπιμελεῖσθαι σεαυτοῦ» (120d), έννοια γύρω από την οποία στρέφεται ο συγκεκριμένος διάλογος, επιβεβαιώνοντας έτσι την άποψη ότι η αρχαιοελληνική σκέψη ήταν στραμμένη στην επιμέλεια του εαυτού. Δίπλα, και όχι κατ' ανάγκην αντίθετη στην παράδοση της «επιμέλειας του εαυτού» (που έχει εμφανή πρακτικό-ηθικό χαρακτήρα), βρίσκεται η παράδοση της «γνώσης του εαυτού» – και οι δυο μπορούν να αναχθούν στον Σωκράτη. (Φάκελος υλικού σ. 206) Επομένως, το γνῶθι σαυτόν, στο οποίο αποσκοπούσε κυρίως κάθε πνευματική αναζήτηση στην αρχαιότητα, δεν υπήρξε ποτέ αποκομμένο από την ἐπιμέλεια ἑαυτοῦ.

εἰς ἑαυτὸν: Το άτομο στον στωικισμό είναι μέρος του συνόλου και υπάρχει μία ουσία κοινή για όλα τα όντα, πάνω στην οποία θα συγκροτηθεί η ανθρώπινη προσωπικότητα. Αυτό αποτελεί καθήκον του ίδιου μας του εαυτού, ο οποίος έχει μια ουσιώδη διαφορά από τα άλλα ζώα: είναι προαίρεσις, είναι νοῦς (βλ. Δ.Ε. 20η). Άρα, ο εαυτός μας είναι αυτά τα λίγα που μπορούμε να ελέγξουμε και εξαρτώνται από την έλλογη επιλογή μας: η έφεσή μας προς κάτι, η επιθυμία για κάτι, η αποστροφή από κάτι –τίποτε το εξωτερικό, όπως η φήμη, η περιουσία, τα αξιώματα, οι δικοί μας άνθρωποι, το σώμα μας (τα αποκαλούμενα ως ἀδιάφορα). Αυτήν την **προαίρεσιν** πρέπει να επιμεληθούμε με τη φρόνηση, ώστε ο εαυτός μας να είναι ελεύθερος και ευδαίμων. (Φάκελος Υλικού, σελ. 202).

☞ Η αναχώρηση **εἰς ἑαυτὸν** δεν έχει να κάνει με μυστικιστικές εμπειρίες, αλλά συνιστά περισσότερο έναν εσωτερικό αυτοέλεγχο και έχει τον χαρακτήρα άσκησης, η οποία ενδυναμώνει εσωτερικά (δηλαδή ψυχικά, ηθικά, πνευματικά) τον άνθρωπο, προκειμένου να επιστρέψει με μεγαλύτερη ασφάλεια και σταθερότητα στις βιοτικές μέριμνες και στο έργο του μέσα στην κοινωνία, από την οποία δεν απέχει, αλλά και δεν παρασύρεται (δες και τη συνέχεια του αποσπάσματος). Επομένως, η πρόταση του Μάρκου Αυρήλιου δεν συνιστά εγκατάλειψη των εγκόσμιων

ούτε απομάκρυνση από την κοινωνική ζωή και δράση – στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους «αναχωρητές», δηλαδή τους ερημίτες και τους μοναχούς στον Χριστιανισμό.

Ούδαμοῦ γὰρ οὔτε ἡσυχιώτερον οὔτε ἀπραγμονέστερον ἄνθρωπος ἀναχωρεῖ ἢ εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, μάλισθ' ὅστις ἔχει ἔνδον τοιαῦτα, εἰς ἃ ἐγκύψας ἐν πάσῃ εὐμαρείᾳ εὐθύς γίνεται· Ἡ συγκέντρωση στον εαυτό μας, ἡ προσπάθεια ενδοσκόπησης καὶ αυτοελέγχου προσφέρει ἡσυχίαν, δηλαδή εσωτερικὴ γαλήνη καὶ ηρεμία, τα οποία αποτελοῦν τα κύρια χαρακτηριστικά της ευτυχισμένης ζωῆς. Επιπλέον ο ἄνθρωπος καλεῖται νὰ εγκαταλείψει τὴν πολυπραγμοσύνη προκειμένου νὰ στραφεί στὴν ἀπραγμοσύνη, που εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ νηφαλιότητα καὶ τὴν ενδοσκόπηση. Ἡ πηγὴ τῆς ευτυχίας γιὰ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο (καὶ γενικότερα τοὺς Στωικούς) βρίσκεται μέσα μας (ἐνδον). Παροιμιώδης ἐγίνε, μάλιστα, ἡ σχετικὴ προτροπὴ τοῦ Μ. Αὐρηλίου: "Ἐνδον σκάπτε, ἔνδον ἡ πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἰεὶ ἀναβλύειν δυναμένη, ἐὰν αἰεὶ σκάπτῃς (*Τὰ εἰς ἑαυτόν*, 7.59.1). (Φάκελος Υλικοῦ σ. 205). Δείχνοντας ἐπιμέλεια γιὰ τὸν εαυτό μας, δηλαδή τὴν προαίρεσή μας, διαμορφώνουμε τὶς καλύτερες συνθήκες ὥστε νὰ συγκεντρωνόμαστε σ' αὐτόν **καὶ νὰ τὸν αξιοποιούμε ὡς πηγὴ γαλήνης καὶ ευδαιμονίας (εὐμάρεια)**.

ἀναχώρησις-εὐμάρεια-εὐκοσμία

τὴν δὲ εὐμάρειαν οὐδὲν ἄλλο λέγω ἢ εὐκοσμίαν: Με τὴ διατύπωση αὐτὴ επεξηγεῖ τὸν ὅρο εὐμάρεια, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται πλέον με τὴν **εὐκοσμίαν**, δηλαδή τὴν εσωτερικὴ τάξη καὶ ἀρμονία. Ἡ ἴδια ἡ ἐλλογὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου τοῦ προσφέρει τὴ δυνατότητα νὰ ζεῖ σὲ εσωτερικὴ ἀρμονία με τὸν ἐλλογὸ κόσμον. Επομένως, ὁποῖος ἐπιδιώκει τὴν ἀρετὴ καὶ κατ'ἐπέκταση τὴν ευτυχία οφείλει, πρὶν ἀπὸ ὅλα, νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ πάθη (: τὶς ἀλογες καὶ ἀφύσικες κινήσεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς) γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ τι συμβαίνει πραγματικά, νὰ ἀδιαφορήσῃ δηλαδή γιὰ

καταστάσεις όπως είναι η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και ασθένεια, ο πλούτος και η φτώχεια, οι οποίες δεν έχουν από ηθική σκοπιά καμία αξία, ούτε θετική ούτε αρνητική. Ό,τι δεν απαγορεύεται και ό,τι δεν υπαγορεύεται από ηθικούς λόγους, παραμένει **αδιάφορον** κατά την άποψη της στωικής ηθικής (βλ. προηγούμενο σχόλιο).

Η καθ' αυτό ουσία της ψυχής του ανθρώπου, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, εκδηλώνεται ως λογική ικανότητα που αρνείται τη συγκατάθεσή της στα ορμέμφυτα ως τμήμα του κοσμικού Λόγου η ανθρώπινη ψυχή αποκλείει τον εαυτό της από τις ορμές των αισθήσεων, αντιστέκεται ή οφείλει να αντιστέκεται (βλ. Έγχειρίδιον §15). Οι απαιτήσεις της φύσης συμπίπτουν με τις απαιτήσεις του λόγου, και βρίσκονται σε αντίφαση με τις απαιτήσεις των αισθήσεων. Γι' αυτό και η ζωή που βρίσκεται σε αρμονική σχέση με τη Φύση και τον Λόγο είναι ένα καθήκον που ο σοφός καλείται να το εκπληρώσει, ένας νόμος στον οποίο είναι αναγκαίο να υποταχθεί αντίθετα προς τις ροπές των αισθήσεών του. Η απελευθέρωση από τα πάθη, σε κάθε περίπτωση, δεν υποδηλώνει ανικανότητα να έχουμε συναισθήματα. Ο στωικός σοφός δεν είναι αναισθητός ούτε ανάλγητος.

Όταν ο άνθρωπος, λοιπόν, έχει τη δύναμη και την καθαρότητα του λογικού με το οποίο κυριαρχεί στα πάθη του, τότε μπορεί να είναι ευτυχισμένος. Όταν πάλι αυτή η αρετή του λείπει, γίνεται έρμαιο των εξωτερικών περιστάσεων και των παθών του. Γι' αυτό ο Μ. Αυρήλιος στο Κείμενο Αναφοράς της συγκεκριμένης διδακτικής ενότητας επικαλείται την αναδίπλωση του ανθρώπου στον εαυτό του.

Τελικά, η λογική και η τάξη που βασιλεύει στο σύμπαν δείχνει στον άνθρωπο τι πρέπει να κάνει (βλ. Δ.Ε. 20η). Ο άνθρωπος είναι ένα ελάχιστο μέρος του κόσμου: γνωρίζοντας και αποδεχόμενος το Όλο στο οποίο ανήκει, μπορεί και αυτός να ζήσει σε αρμονία με τον εαυτό του και με τον κόσμο.

☞ Η συγκεκριμένη προτροπή γίνεται πιο κατανοητή αν συνεχίσουμε την ανάγνωση του κειμένου, όπου ο Ρωμαίος αυτοκράτορας αναφέρει παρακάτω τα εξής (δεν αναφέρονται στο σχολικό εγχειρίδιο): «Λοιπόν, να

έχεις κατά νου το να αποσυρθείς σε αυτόν τον μικρό χώρο που ανήκει σε σένα και πριν από όλα να μην παρασύρεσαι και να μην καταβάλλεις υπερβολικές προσπάθειες, αλλά **να είσαι ελεύθερος** και να αντιμετωπίζεις τα διάφορα ζητήματα ως άνδρας, ως άνθρωπος, ως πολίτης, ως θνητό όν. (...) Πρώτον τα πράγματα δεν αγγίζουν καθόλου την ψυχή σου, αλλά στέκουν ακίνητα **έξω** (δηλαδή στον εμπειρικό κόσμο), ενώ όσα σε ενοχλούν προέρχονται από την ιδέα που διαμορφώνεις εσύ μέσα στον εαυτό σου (...) **Ο κόσμος είναι (αιώνια) μεταβολή, ενώ η ζωή είναι (η δική σου) ιδέα (= υποκειμενική αντίληψη)**».

Συνεχώς οὖν δίδου σεαυτῷ ταύτην τὴν ἀναχώρησιν καὶ ἀνανέου σεαυτόν· βραχέα δὲ ἔστω καὶ στοιχειώδη ἃ εὐθὺς ἀπαντήσαντα ἀρκέσει εἰς τὸ πᾶσαν λύπην ἀποκλύσαι καὶ ἀποπέμψαι σε μὴ δυσχεραίνοντα ἐκείνοις ἐφ' ἃ ἐπανέρχη·: Η αναδίπλωση στον εαυτό μας δεν μπορεί να είναι τυχαία και περιστασιακή. Είναι αναγκαίο να έχει συνέχεια, σταθερότητα και διάρκεια (χρήση ενεστώτα και επιρρήματος **συνεχώς**) ώστε να θεωρηθεί στάση και τρόπος ζωής που θα οδηγήσει στην εσωτερική ανανέωση και στην αυτοβελτίωση. Τότε θα γίνει κατανοητό ότι τα μικρά και τα στοιχειώδη θα είναι απολύτως αρκετά για τη γαλήνη και την εσωτερική ισορροπία, διασφαλίζοντας σε κάθε περίπτωση την ευτυχία. Έτσι, ο άνθρωπος είναι έτοιμος χάρη στη φιλοσοφική ενδοσκόπηση να αντιμετωπίσει τις εξωτερικές δυσκολίες χωρίς να παρασύρεται από αυτές. Κάτοχος της εσωτερικής ελευθερίας **μπορεί να αισθανθεί ελεύθερος απέναντι στις εξωτερικές περιστάσεις**. Άλλωστε «**Ο κόσμος είναι (αιώνια) μεταβολή, ενώ η ζωή είναι (η δική σου) ιδέα (= υποκειμενική αντίληψη)**».

☞ Το ύφος του κειμένου είναι οικείο, λιτό, απλό με χρήση της παρατακτικής σύνδεσης, απλών λέξεων, ενώ απουσιάζουν τα σχήματα λόγου και οι ειδικοί φιλοσοφικοί όροι. Η χρήση της προστακτικής και του β' ενικού διαμορφώνουν δεοντολογικό και παραινετικό ύφος.

Κείμενο αναφοράς: ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, Τὰ εἰς ἑαυτὸν, 4.3

Ἀναχωρήσεις αὐτοῖς ζητοῦσιν ἀγροικίας καὶ αἰγιαλοὺς καὶ ὄρη, εἴωθας δὲ καὶ σὺ τὰ τοιαῦτα μάλιστα ποθεῖν. Ὅλον δὲ τοῦτο ιδιωτικώτατόν ἐστιν, ἐξόν, ἥς ἂν ὥρας ἐθελήσης, εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν. Οὐδαμοῦ γὰρ οὔτε ἡσυχιώτερον οὔτε ἀπραγμονέστερον ἄνθρωπος ἀναχωρεῖ ἢ εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, μάλισθ' ὅστις ἔχει ἔνδον τοιαῦτα, εἰς ἃ ἐγκύψας ἐν πάσῃ εὐμαρείᾳ εὐθὺς γίνεται· τὴν δὲ εὐμάρειαν οὐδὲν ἄλλο λέγω ἢ εὐκοσμίαν. Συνεχῶς οὖν δίδου σεαυτῷ ταύτην τὴν ἀναχώρησιν καὶ ἀνανέου σεαυτόν· βραχέα δὲ ἔστω καὶ στοιχειώδη ἃ εὐθὺς ἀπαντήσαντα ἀρκέσει εἰς τὸ πᾶσαν λύπην ἀποκλύσαι καὶ ἀποπέμψαι σε μὴ δυσχεραίνοντα ἐκείνοις ἐφ' ἃ ἐπανέρχῃ.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες και να αιτιολογήσετε με βάση το κείμενο την επιλογή σας:
 - α) Η αναδίπλωσή στον εαυτό μας είναι ιδιωτική υπόθεση.
 - β) Πουθενά δεν μπορεί ο άνθρωπος να βρει ηρεμία και γαλήνη.
 - γ) Η καταφυγή στον εαυτό μας συμβάλλει και στην ανανέωσή του:
 - δ) Ο Μάρκος Αυρήλιος μας προτρέπει να αποσυρθούμε από τα εγκόσμια.
2. Ποιες προτροπές διατυπώνει στο Κείμενο Αναφοράς ο Μάρκος Αυρήλιος. Να τις καταγράψετε.

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της **εὐκοσμίας** στο Κείμενο Αναφοράς;
2. Με ποιο τρόπο η **ἀναχώρησις** που προτείνει ως στάση ζωής ο Μάρκος Αυρήλιος συνδέεται με την αυτογνωσία που είχε προτείνει ο Σωκράτης;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από μία φράση στη νέα ελληνική για τις παρακάτω λέξεις της κειμένου όπου διατηρείται η αρχαιοελληνική σημασία: *ἀγροικίας, αἰγιαλούς, ὄρη, βραχέα, λύπην.*

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

1. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και με βάση το Κείμενο Αναφοράς να εξηγήσετε με ποιο τρόπο κατά τους Στωικούς ο άνθρωπος οφείλει να συμπεριφέρεται απέναντι στις εξωτερικές περιστάσεις και καταστάσεις;

Θυμήσου ότι πρέπει να συμπεριφέρεσαι σαν να συμμετείχες σε κάποιο συμπόσιο. Ο δίσκος καθώς περιφέρεται φτάνει και μπροστά σου; Άπλωσε το χέρι και σεβιρίσου διακριτικά. Περνά και φεύγει; Μην τον κρατάς. Δεν έφτασε ακόμη; Μην απλώνεις ως εκεί πέρα την επιθυμία σου, αλλά περίμενε μέχρι να φτάσει σε σένα. Το ίδιο να συμπεριφέρεσαι προς τα παιδιά σου, προς τη σύζυγό σου, προς τα αξιώματα, προς τον πλούτο· και κάποια μέρα θα αξιωθείς να παρευρεθείς στο ίδιο συμπόσιο με τους θεούς. Αν δε, παρότι σου προσφερθούν διάφορα, δεν τα πάρεις, αλλά τα καταφρονήσεις, τότε όχι μόνο θα παρευρεθείς στο ίδιο συμπόσιο με τους θεούς, αλλά θα εξουσιάζεις μαζί τους. Αυτό έκαναν ο Διογένης, ο Ηράκλειτος και οι όμοιοί τους, και επάξια ήταν και αποκαλούνταν θείοι άνδρες.

Έπίκτητος, Έγχειρίδιον, 15

2. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και με βάση το Κείμενο Αναφοράς να εξηγήσετε τη φράση «τὴν δὲ εὐμάρειαν οὐδὲν ἄλλο λέγω ἢ εὐκοσμίαν»

Η αιτία των παθών, δηλαδή της ασυμφωνίας και της δυστυχίας, είναι η αποτυχία να ακολουθήσουμε το πνεύμα εντός μας, που συγγενεύει και έχει την ίδια φύση με το πνεύμα που κυβερνά ολόκληρο τον κόσμο· αντ' αυτού παρεκκλίνουμε και μας παρασύρει το κατώτερο και το ζωώδες πνεύμα (...) έχει πρωταρχική σημασία το να μην παρασυρόμαστε ούτε στο ελάχιστο από το άλογο, κακοδαίμον και άθεο μέρος της ψυχής.

Ποσειδώνιος, όπως τον παραθέτει ο Γαληνός Ι.Π.Δ. 5.6.4-5

Ενδεικτικές Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Πλάτων, Ἀπολογία Σωκράτους 37e-38a

- Ο Σωκράτης διακηρύσσει το χρέος του ανθρώπου να υιοθετεί συνειδητά στη ζωή του μια **στάση σύμφωνη με τις προσωπικές αξίες του** και όχι απλώς συμβατή με τους ηθικούς κανόνες της κοινότητας, ακόμη και αν η επιλογή αυτή έχει υψηλό τίμημα και τον οδηγεί σε σύγκρουση με την κοινωνία. Επίσης, **δεν θεωρεί αντάξια του ανθρώπου ως ελεύθερου ηθικού όντος, μια ζωή χωρίς ορθολογική αυτοεξέταση και συγχρόνως εξέταση των άλλων και μάλιστα ανεξάρτητα από την πόλη στην οποία κατοικεί ή από τις εξωτερικές συνθήκες**. **Οι απόψεις του Σωκράτη έχουν ομοιότητες με τη στάση ζωής που προτείνει ο Μάρκος Αυρήλιος στο Κείμενο Αναφοράς**. Ο στωικός φιλόσοφος εισηγείται τη στροφή από την εξωτερική πραγματικότητα στον «εαυτό». Η ηθική ελευθερία του ανθρώπου –την οποία διεκδικεί ακόμη και μέσα στο δεσμωτήριο ο Σωκράτης– κατακτάται, κατά τον Μάρκο Αυρήλιο, **μέσω μιας φιλοσοφικής στάσης αυτοεξέτασης και αυτοελέγχου**. Επίσης, κατά τον Σωκράτη, αυτή η «εσωστρέφεια» δεν έχει τον χαρακτήρα της αποκοπής από τον κόσμο, αφού σε ολόκληρη τη ζωή του **δεν έζησε στο περιθώριο αλλά υπήρξε συνεπής στις ιδέες του**, ο οποίος διδάσκοντας καλούσε διαρκώς τους ανθρώπους στην ενδοσκόπηση και στην αυτογνωσία. **Παρόμοια, κατά τους Στωικούς, ο άνθρωπος δεν (πρέπει να) αποσύρεται από τον κόσμο και την εξωτερική δράση**· με την «επιμέλεια εαυτού» οφείλει να κατανοήσει «ποιος είναι», προκειμένου να επιστρέψει στα έργα που έχει αναλάβει και να τοποθετηθεί συνειδητά πλέον, με τις επιλογές και τις αποφάσεις του, απέναντι στον εαυτό του και στον κόσμο.

Παράλληλο 5ο, Τόμας Μορ Ουτοπία

- Η επιμέλεια εαυτού έχει εντελώς διαφορετική έννοια από αυτή που είδαμε στο Κείμενο Αναφοράς και **προσλαμβάνει τον χαρακτήρα της υπηρετήσης των ατομικών συμφερόντων**, η οποία είναι αναπόφευκτη σε μια κοινωνία στην οποία ο καθένας οφείλει να περιφρουρεί τα συμφέροντά του για να

επιβιώσει. Το ιδανικό λοιπόν για τον Μορ είναι **να υπερβεί ο άνθρωπος τον ατομικισμό** και να αναχθεί από το εγωιστικό «εγώ» στο συλλογικό «εμείς», πράγμα το οποίο ωστόσο **δεν εξαρτάται από την προσωπική του βούληση, αλλά από το πολιτικό σύστημα της κοινωνίας της οποίας είναι μέλος**. Στην ιδανική αυτή πολιτική κοινωνία **η υπηρετήση του κοινού συμφέροντος ταυτίζεται αναπόφευκτα με τα επιμέρους ατομικά συμφέροντα** και, κατ' επέκταση, η ατομική ευημερία με τη συλλογική. Ο Μορ βέβαια **δίνει έμφαση στην εξασφάλιση της υλικής επιβίωσης για όλους τους ανθρώπους χωρίς εξαίρεση**.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Algra K. - Barnes J. - Mansfeld J. - Schofield M. (2005) *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge University Press
- Αμπελάς Ι.Π. (2007), Άνθρωπος και κόσμος κατά τους Στωικούς, στο *Φιλοσοφία και Παιδεία*, τ. 42, Αθήνα, σσ. 15-18
- Αμπελάς Ι.Π. (2009), Η ηθική ελευθερία στο πλαίσιο της στωικής φιλοσοφίας, στο *Θαλλώ*, τ. 17, Χανιά, σσ. 55-80
- Αμπελάς Ι.Π. (2020), Ο άνθρωπος ως πολίτης του κόσμου και η επίτευξη της ευκοσμίας κατά τους Στωικούς, στο *Φιλολογική*, τ. 150 (υπό δημοσίευση)
- von Arnim H. (1964), *Stoicorum Veterum Fragmenta (SVF)*, vol:1-4, Teubner, Stuttgart
- Baldry H. C. (1965), *The unity of mankind in Greek Thought*, Cambridge University Press
- Γιουζέπας (2007), Η σχέση των Κυνικών και των Στωικών με το διεθνικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εξουσίας: 1ος π.Χ. με 6ο μ.Χ. αιώνα, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα
- Finnis J. (1980), *Natural law and natural rights*, Oxford
- Long A. A. (1997), *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, MIET, Αθήνα
- Long A. A. & Sedley D. N. (1999), *The Hellenistic Philosophers*, vol.1,2 Cambridge University Press
- Παπαγεωργίου Α., Μπακλαβάς Β. κ.α. (2020), *Αρχαία Ελληνικά*, Φάκελος Υλικού, Γ' ΓΕΛ, τόμος Β, Πατάκης, Αθήνα
- Schofield M. (1997), *Η Στωική ιδέα της πόλης*, MIET, Αθήνα
- Sharples R.W.(2002), *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, Θύραθεν
- Watson G. (1971), *The Natural Law and Stoicism*, στο Long. A. (ed) *Problems in Stoicism*, London, σσ. 216-38
- Windelband W. – Heimsoeth H. (1991), *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, τόμος Α', MIET, Αθήνα